Claims Conference Holocaust Survivor Memoir Collection

Access to the print and/or digital copies of memoirs in this collection is made possible by USHMM on behalf of, and with the support of, the Conference on Jewish Material Claims Against Germany.

צבי גיל

גשר של נייר

לחיות! עדויות הישרדות מהשואה

ורשה
גור
מרכז חסידי גור בעולם
ראדום

קוטו
חלמנו
גיא ההריגה של יהודי זדונסקה-וולה
וכל ערי המחוז והאזור
גרמניה
לודז'
המטרופולין של אחד
המרכזים היהודיים הגדולים
בפולין ובאירופה
זדונסקה-וולה
יוטרקוב טריב
לאושוויץ

צבי גיל

גשר של נייר

ליקירַי

צבי גיל

גשר של נייר

משרד הביטחון — ההוצאה לאור

Paper Bridge
Zvi Gill

לחיות!
עדויות הישרדות מהשואה
עורך הסידרה: יורם טהרלב

עיצוב העטיפה: עיצוב עיצוב

ISBN 965-05-0840-6 מסת"ב

הודפס בישראל, תשנ"ו–1996
סדר: ההוצאה לאור – משרד הביטחון. אירית מנה
לוחות והדפסה: דפוס ניידט בע"מ

תודה קצרה

למשפחתי שעודדה אותי לייעד את הסיפור למעגל רחב יותר של קוראים.

למכרים שנידבו פרטים שונים המוזכרים בסיפור (המקורות בכתובים אשר שימשו חומר רקע היסטורי, מוזכרים בגוף הסיפור).

ליצחק לבני, שקרא, עיין ועשה מעשה: הביא את כתב־היד לעורך הסידרה, בהוצאה לאור של משרד הבטחון.

ליוסף ניידט, נצר אחרון למשפחת ניידט, שנטל עליו ועל בית הדפוס שלו את מלאכת ההפקה.

תוכן העניינים

חלק א׳

חלק ב׳

הקדמה

צבי גיל הוא השם העברי שאימץ לעצמו הנער העשייק גלזר לאחר שהגיע ארצה בשנת 1945 עם קבוצת בני־נוער ניצולי השואה אל המוסד החינוכי־חקלאי על שם מוסנזון במגדיאל. כמאתיים וחמישים ילדים שרדו מהתופת, לאחר שעברו ייסורי המלחמה, בגיטאות ובמחנות הריכוז הנאציים, נקלטו במוסד. המורים והמדריכים, כולל אלה אשר בעצמם עברו את זוועות מלחמת־העולם השנייה, עמדו בפני בעיות חינוכיות שטרם נתנסו בהן אף מחנכים מנוסים וותיקים – כיוון ששנות הסבל, ההתבגרות המוקדמת, היתמות, תלאות המלחמה במשך שנים כדי לברוח מהגורל ולהישרד, הטביעו את חותמן על הנפשות הצעירות. לא רק חיי הילדות ובחרות נגזלו מהם אלא אבדה להם גם האמונה באדם, ולא בקלות עלה בידם להשתחרר מהפחדים.

ואולם היו להם, לילדים אלה, זיכרונות, מהם זיכרונות המהולים בגעגועים אל היפה שבבית הורים ובבית סבא, אל ההווי של העיירה היהודית, כשזיכרונות העבר מתערבבים בגעגועים אל מה שהיה ואיננו ולא יהיה עוד. ייתכן כי ההתרפקות על פרק זה של העבר מפרה את הדמיון ומייפה את הנוף והסביבה, כפי שכותב המחבר בפרולוג: "...ילד קטן רואה הכול גדול, וכך הוא זוכר את נוף ילדותו. הבתים היו יפים יותר, הדשאים רחבים יותר, העצים גבוהים יותר, האבא גדול וגם הסבא אדם בעל מידות".

ובטרם בגרות מתערבבים זיכרונות אלה עם הזוועות שעברו על ילד יהודי מאז פרצה המלחמה האיומה ההיא, כשעליו להתגלגל בגיטאות, לחזות בגרדומים עליהם נתלו פרנסי העיר, לחוות אֵימי האקציות, כולל זו האחרונה ש'ניקתה' את העיירה מיהודיה, והילד מחפש ברחבי בית־הקברות בייאוש דמותה של האם העשויה להימצא בין המועמדים לגירוש ועובר את הזוועה של פירוד מהמשפחה כשהוא נותר לבד. כל אלה יצרו

טראומה שאין להשתחרר ממנה.

חמישה־ששה עשורי שנים עברו מאז האירועים ועד שצבי גיל החליט להעלות על הנייר את קורותיו של העשייק גלזר, שהן למעשה קורותיה של קהילה יהודית אופיינית שבמקרה שלנו נקראת זדונסקה־וולה, אבל יכלה להיקרא בכל שם אחר משום הדמיון במבנה ובאופיה עם קהילות אחרות; וגם במקום השם העשייק גלזר יכול היה לבוא כל שם אחר של ילד יהודי בתקופת השואה, באשר לכל ילדי ישראל נועד מסלול ייסורים דומה וגורל זהה נועד לכולם. אלה המעטים שנותרו לפליטה הם העדים האותנטיים למה שעבר על ילדי ישראל בתקופה אכזרית וזוועתית אשר שום כשרון תיאורי אין בו מן הסתם כדי לשחזר את המציאות האיומה דאז.

ספרו של צבי גיל, שני שערים מרכזיים לו: בחלקו האחד מציב המחבר יד ושם לעיירה זדונסקה־וולה היהודית על המבנה האופייני ל״שטעטל״ מזרח־אירופי, אשר גם אם נכתב רבות עליהם ויש דמיון רב ביניהם, מתווספים תמיד חידושים ותיאורים כיד כשרונו של המספר. הילד העשייק גלזר ניחן בשניים: ביכולת הסתכלות וקליטה של כל הסובב אותו בתחום משפחתו והעולם היהודי הסגור שבעיירה, על היופי של דפוסי החיים והמיוחד שבהווי שנוצר במשך דורות. ועוד ניחן הנער בזיכרון מופלג שבו נחרתו הדמויות, האירועים, הפולקלור, המחלוקות בין חצרות החסידים, הפרנסות האופייניות, הטיפוסים המיוחדים שהוסיפו נופך לחיי הקהילה. שניים אלה, כושר התבוננותו וזיכרונו המופלג של העשייק גלזר, הם שאפשרו לסופר צבי גיל להקים מצבה לזדונסקה־וולה שכקהילה יהודית שוב אינה קיימת.

כאשר הגעגועים הובילו אותו כעבור כמעט יובל שנים לעירו לא ציפה למצוא בה יהודים; אך העיירה עצמה מאומה מן העבר לא נותר בה. ״העיירה זדונסקה־וולה, עיירת לוויין לעיר לודז׳, היתה גם בשנת 1985 רחוקה מרחק אסטרונומי כמעט מן המציאות כפי שהיתה באמת בשנות השלושים המאוחרות של המאה הזאת. היו כאן יהודים? על האנדרטה מוזכרים רק פטריוטים פולניים״.

עיירות יהודיות נידחות וקהילות קטנות לא מעטות הונצחו והתפרסמו, לעתים, ברבים הודות לסופרים גדולים שהעמידו אותם במרכז יצירתם ובכך הנציחו אותן כאילו עמדו במרכזו של העולם היהודי. העיירה בוצ׳אץ׳ עלולה היתה להישכח אלמלא פיאר אותה בכתביו ר׳ שמואל יוסף עגנון; העיירה בילגוראי ייתכן שרק מעטים היו שומעים

עליה אלמלא נולד בה יצחק בשביס־זינגר ותיאר אותה ואת דמויותיה וטיפוסיה. דוגמאות נוספות אינן חסרות. ואכן צבי גיל הנציח את עירו זדונסקה־וולה ואף שיהודיה נשאו בגורל מרבית יהודי אירופה בימי השואה – היא לא תרד לתהום הנשייה. והוא עשה זאת בכשרון רב, באהבה, בגעגועים ובצער על המציאות שעברה מן העולם ורק זיכרונות נותרו ממנה.

הטכניקה של כתיבת סיפור מפיו של ילד וכיצד נראית ונקלטת המציאות בעיניהם של קטינים, מקובלת בספרות וגם סופרי יידיש ועברית נוטים להשתמש בה. האמת היא כי בסיפורת אוטוביוגרפית של חיים יהודיים, התיאורים האקספרסיוניסטיים מפי ילדים, הטיפוסים והדמויות, ההווי המיוחד, הפולקלור והחוויות הרגשיות הם יותר אותנטיים גם כשהילד אינו מבין ההתרחשויות והוא מספר עליהן כפי שצילמן בזיכרונו, ומשום כך יש בהן אמינות משכנעת. כך אמנם שָׂם יהושע פערלע בפיו של ילד את סיפורו הנפלא ״יידן פון א גאנץ יאר״ (תורגם לעברית בשם ״יהודים סתם״). בדומה לכך, אריה אקשטיין בספרו ״רחוב דולנה״ (הוצאת כתר, 1995) מתאר את ההווי היהודי באזור הנחשל ״בלוטי״ שבעיר לודז׳ באמצעות הילד העזוב אברהם לייב(כנראה בן־דמותו של הסופר), בתקופה שלפני מלחמת־העולם השנייה ובשואה; גלריית דמויות מיוחדות של פורצים, כייסים, זונות ושאר הטיפוסים של העולם התחתון, שהיו מרוכזים באזור הזה של העיר, מתערבבים בהוויה היהודית בעיר לודז׳ שלא הרבו לכתוב עליה. וזדונסקה־וולה היא עיר לוויין של לודז׳ ועם רכבת החיסול הוגלה גם העשייק גלזר ללודז׳ כתחנת ביניים בטרם התחיל נתיב הייסורים במחנות המוות.

היד שהציב צבי גיל לעיירת הולדתו היא אוטוביוגרפית; אך משקוראים את התיאורים הנפלאים של הווי העיירה, של בעלי הבתים, פרנסותיהם, הטיפוסים המיוחדים (כולל המשוגע שנמצא בכל עיירה), העיסוקים של השכבות השונות, הנגידים המעטים והאביונים המרובים, המחלוקות בבית־הכנסת ואפילו המאכלים האופייניים בכל בית יהודי – הנה נדמה לך שלא רק את זדונסקה־וולה הוא מתאר לפניך אלא גם את העיירה שלך והנך מרגיש עצמך כאילו חזרת למקום ילדותך שגם הוא נעלם מהמפה היהודית ואיננו. והכול מתואר בעדינות כבמשיכת־מכחול עדינה, רישום קל של קווים המשרטטים דמויות – ובכך כוחו של התיאור.

ובשער האחר בספר, הוא שער הגיהינום, דרכו עבר לא רק העשייק

גלזר אלא כל ילד יהודי, כמיליון וחצי מהם קיפחו חייהם מידי הנאצים ורק קומץ נותר לפליטה כדי לספר קורותיו ואשר עוללו לו.

לנער טרם מלאו 12 כאשר התחילה פרשת הבריחה והנדודים ושורה ארוכה של אקציות שלאחר כל אחת מהן פחת מספר יהודי העיירה וצומצם מספר בני המשפחה כשאחרים נלקחו בלי שוב. דומה כי מאומה מדרך הייסורים לא נחסך מהמחבר ומאומה לא נשתכח ממנו. הצווים והגזירות היומיומיים לא רק הקשו על החיים וגרמו סבל בל־יתואר אלא שההשפלה והדיכוי כל מטרתם לא היתה אלא הכנת הקורבן לאותה תוכנית שטנית אשר לא רק ילד אלא שום בן־תמותה לא יכול היה להעלותה על הדעת.

חלק זה של הספר הוא עדות אותנטית על התנאים הבלתי־אנושיים של החיים בגיטאות, והיא אמינה ביותר מפיו של ילד אשר ראה, הרגיש וחי הזוועות. והעשייק גלזר היה ילד רגיש מאוד, והנה מה מתרחש בנפשו כשהוא מסתכל משער הגיטו על הבית שלהם מעברו השני: "...ככה אני עומד ובוהה, מכיר בגורלי העכשווי, מחד, ומסרב להאמין, מאידך, וזה גורם לי לתהפוכות בקיבה, ליובש בפה, להאצה בדופק. מר לי, כה מר לי. צרת רבים אינה שמינית של נחמה ואני רוצה לבכות, לשחרר את הלחץ בשסתום ואיני יכול, איני יכול, ואין לי כלי שאוכל לרסק אותו ואילו היה לי כזה זמין, גם כן לא הייתי עושה זאת. אני לא שובר כלים. החישוקים לוחצים מבפנים ועוד מעט ואתפרק. אדרבא, שזה יקרה ובכך יושם קץ לסבל. וכי אין גבול לכאב שאדם מסוגל לשאת? כך אני עומד כולי, נתון בפקעת של רחמים עצמיים שבהם אני מצטיין מאז שאני עומד על דעתי. אולי יקרה נס, אולי אעוף מכאן כמו פיטר פן או על איזה מרבד קסמים. אולי היהודים באמריקה יפדו אותנו ואוט־אוט נקבל הודעה לארוז חפצים ולהיות מוכנים. ואם זה יקרה, מעניין אילו חפצים סבתי תרצה לקחת עמה. חא, חא, חא... איזה חפצים יש לנו בכלל בבקתה העלובה הזאת בגיטו?"

ולאחר תליית 10 יהודים, ובתוכם ידיד המשפחה שלמה ז'ליכובסקי, מביע הנער הרגשתו: "... המכות שניחתו עלינו השכם והערב בגיטו עשו את שלהן ובמשך הזמן ההלם והייאוש הפכו אותנו למין 'זומביס' – מתים מהלכים שרואים הכול ולא חשים יותר. אבל גם העיניים שיבשו, גם אגמים קטנים אלה שחרבו, עוד הצליחו לסחוט את שארית הלחלוחית שנשתמרה בהם כדי להקל על הנפש הגוועת. הטפטוף היה לזליגה, והזליגה לזרימה והבכי המר הפך למתוק – הנה אנו עדיין בני־אדם. עדיין

לא כלתה הדמעה מעינינו. עדיין אנו מסוגלים להיטהר ולחוש, לבכות על שלמה, להתייפח על עצמנו־בשרנו ונשמתנו. ואתה, אתה אלוהים, חשבתי לעצמי, אתה משקיף ממעון קודשך, ממעל, ואתה מצוי בירכתי ארץ, אתה ממזרח, ממערב, מצפון ומדרום, אתה רואה הכול, רואה כיצד רצחו עשרה מבניך, יהודים תמימים וטובים, בני שועים ופשוטי־עם, אתה רואה הכול וכלום. אולי מרוב דמעות גם אתה סונוורת, אולי מרוב כאב גם אתה פסקת לחוש, אולי אתה כבר לא אתה. ואני בוכה ונחנק כי נער בן 14 הוא כבר לא ילד ואסור לו לצווח. זה לא יפה. חשתי פצוע, שותת דם בפנים. בחוץ רק הדמעות נטפו על החולצה. שלמה ז׳ליכובסקי היה ואיננו. אולי ניפגש אי־שם והוא שוב ישיר לנו.

״משורר השואה והגבורה, יצחק קצנלסון, בשירו על שלמה ז׳ליכובסקי שנתגלה מתחת להריסות גיטו ורשא, כתב בין השאר: שירו שמיים וארץ – שירו כל ש״י עולמות, הריעו, הרנינו השם ז׳ליכובסקי שלמה כי שם האדם הוא הגדיל עלי ארץ, כבוד האדם הוא הגביה. שירו, דברו לו שיר, ראו דמותו, היא זורחת, היא דמות הקדוש מזדונסקה־וולה״.

הכול הוביל לייאוש ואפילו הילדים חשו כי מתקרב הקץ ובכל־זאת ביקשו להאמין כי יתרחש נס, אולי תבוא הגאולה בזכות הימים הנוראים המתקרבים;אבל בינתיים הכול מעורפל, אין נקודת אור. ״...אתה הולך בלי מקל עיוורים, עקב בצד אגודל, ומתקדם בלי לדעת לאן. אתה ממשש חושך. גם עדר לא יודע כאשר מובילים אותו לטבח. הוא הולך״. והגרוע מכול טרם הגיע. צמרמורת עוברת בגופך למקרא תיאור האקציה האחרונה והחיסול הסופי של זדונסקה־וולה היהודית, שאחריו תישאר העיירה ״יודנריין״ – נקייה וחופשית מיהודים. בבת־אחת וכהרף עין והעשייק מוצא עצמו מרוחק מאביו, מאחיו, מסבו – ואלה הובלו ונעלמו בתוך ההמון המיועד לחלמנו. דמך קופא למקרא הדפים המתארים זאת עד כי קשה להאמין כי כך אירעו הדברים. האכזריות שבה בוצע החיסול, קשה לעכלה; אולי משום כך קל יותר למכחישי השואה היום לנסות ולטעון להד״ם. אולם הדברים הרי קרו בדיוק כפי שמתאר צבי גיל, גם בעיירה שלו ובאלפי ערים ועיירות אחרות, ופרק זה של הספר הינו עדות חיה ואמינה נוספת על אלה שפורסמו או נמצאות בארכיונים לעולמי־עד.

דרך הייסורים של העשייק גלזר הובילה אותו כתחנת־ביניים אל גיטו לודז׳, שהיה אחד הגדולים והאחרונים על אדמת פולין שסופח לרייך השלישי. רבות נכתב על גיטו זה בעדויות, במחקרים ובספרי זיכרון ומבחינה זאת מיתוסף הפרק על גיטו לודז׳ בספר זה כעדות אותנטית על

שהתרחש שם מבחינת תנאי החיים, ההעבדה בפרך, הדיכוי וההכנה המחושבת והמתוכננת לקראת "הפתרון הסופי". ידוע גם הוויכוח הקשה לגבי מי שעמד בראש מועצת היהודים (היודנראט) בלודז' או בתוארו "זקן היהודים" – מרדכי חיים רומקובסקי, אישיות שנויה במחלוקת בקהילה אז ונותר כזה עד עצם היום הזה. צבי גיל אינו מתיימר לחרוץ משפט על פעילותו והתנהגותו של רומקובסקי, אלא מציג את הדילמה הקשה של איש אשר לפני המלחמה היה פעיל ציוני אך השלה עצמו כי במחיר שיתוף פעולה עם הנאצים, גם בעניין אקציות וגירושים של חלק מאוכלוסיית הגיטו, ניתן יהיה להציל אחרים, אולי אפילו חלק גדול, בעיקר צעירים, סברה שמלכתחילה היתה בבחינת אשליה. הדילמה וחילוקי־הדעות בהקשר דומה אינם מצומצמים לרומקובסקי בלודז' בלבד, אלא מוכרת גם לגבי דמויות כמו מונייק מרין, ראש הקהילות בזגלמביה ואף לצ'רניאקוב, זקן היהודים בגיטו וארשה. צ'רניאקוב נוכח בשלב האחרון כי אך אשליה היא המחשבה שעל־ידי שיתוף פעולה עם החיה הנאצית וסיפוק דרישותיה ניתן יהיה להרוויח זמן ולהציל לפחות חלק מאוכלוסיית הגיטו. הוא בחר לשים קץ לחייו. רקע דומה – בשינוי זמן ומקום, בעיקר מבחינת הציפייה וסיכויי ההצלה – היה למשא ומתן שניהל הד"ר קסטנר עם השלטונות הנאציים בהונגריה, שגם הוא הואשם בשיתוף פעולה עם הצורר.

לא כאן המקום להביע דעה ולנקוט עמדה לצידוק או גינוי של ראשי קהילות מסוימות בתקופה איומה זו; הדבר נעשה בהרחבה ובקיצוניות לשני הקצוות בהזדמנויות ובמקומות רבים והוויכוח בנידון לא תם ולא נשלם. כאן הכוונה היתה לציין את דבריו של צבי גיל שמנסה למצוא נקודת זכות לרומקובסקי וכותב בין היתר: "לרומקובסקי, מן הסתם, היו כוונות טובות והוא עשה להצלת הדור הצעיר ואף ידע על הפעילות הציונית בתוך הגיטו. רומקובסקי פעל אצל הנאצים ואצל ביבוב להצלת הד"ר למברג (יו"ר מועצת היהודים בזדונסקה־וולה) אך לא הצליח. אולם הוא עשה הכול כדי להטיב עם משפחתו – אשתו, בנו ובתו. אבל הוא הפך לעריץ זקן שגם סילק כל אופוזיציה למעשיו בלא עידוד הנאצים".

גיטו לודז' אינו תחנתו האחרונה של העשייק גלזר ומאומה מזוועות השואה לא נחסך ממנו. את כוס התרעלה הוא שתה עד תום:מחנות ההשמדה אושוויץ, בירקנאו, מחנה עבודה מסרשמידט בדסאו ומשם למחנות נוספים בחבל קאסל, אלא שבגלל התלאות והזוועות היומיומיות ההם אבדו לנער תחושת זמן ומקום.

באוויר הורגשה תחושה כי מתקרב הסוף והאסירים מועברים ממחנה למחנה ובכל אחד מהם, בין ששמו רידלאו, דכאו או לנדסברג, אותו חלום לרבע פרוסת לחם, לפינה בצריף בה ניתן יהיה לחמם את הגוף הרטוב והרגליים הקפואות. בכמה חום ותודה מזכיר צבי גיל אותו חייל גרמני מבוגר, יחיד, שנזדמן לו בדרך הייסורים, אשר ריחם על הנער האומלל עליו שמר ואִפשר לו לייבש את פיג'מת־הפסים ושק הנייר שכיסה את גופו ובחשאי תחב לו פרוסת לחם לבן שהעשייק לא ראה כבר שנים. הנה הציטוט:

"באותו ערב, כאשר חזרתי לצריף, הרהרתי במשך הרבה זמן אודות פרוסת הלחם הלבנה שכמותה לא באה אל פי זה זמן רב, והרהרתי אודות אותו חייל זקן ומושיע שהציל אותי עוד בטרם נתן לי את התה והלחם. ודאי יש לו נכד כמוני, והמלחמה הזאת ארורה גם בשבילו. פתאום היה גם צדיק בסדום, גרמני אחד מן הגרמנים שהכרתי החל בפולקסדויטשים בזדונסקה־וולה וכלה במפלצות של הקצטים, של תאי הגז והמשרפות. גרמני בעל צלם־אדם. נכון, כמותו ודאי בודדים. אבל יש גם כאלה ועלי לזכור זאת כשם שעלי לזכור את האחרים לדיראון־עולם, אם אחיה, אם אצא מן התופת הזה. אם נתקלתי במלאך כזה בדמותו של החייל הגרמני הזקן – אולי זה אליהו התשבי בדמות חייל..."

ספרות השואה נרחבת היא ומחקרים רבים לבטח עוד ייערכו בעתיד. אך ספק אם אי־פעם ניתן יהיה למצות את הסבל האנושי של היחיד ובמיוחד מה שעבר על ילדים שנתבגרו בטרם עת ובגיל צעיר נגזר עליהם ללחום מלחמת הישרדות דוגמת הנער העשייק גלזר.

במסמך בעל חשיבות רבה ובעדות נאמנה ומדויקת זיכה אותנו צבי גיל, שבעט־סופר מאפשר גם למי שלא היה שם להתוודע לאימי תקופה של ליקוי־מאורות ואיבוד צלם האדם.

ד"ר משה בייסקי

חלק ראשון

פרולוג

שני הקשישים שישבו על ספסל דהוי הסתכלו בנו כאילו היינו שקופים. דרכם של קשישים שאינם מתבוננים בך, אלא דרכך, אל עולמם שלהם, הרחק מעבר לזמן ולמקום, אל עולם שחלף. התבוננות מזוגגת, קפואה, כאשר הניצב מולם אינו מגלה דבר ואינו מסתיר דבר. הספסל שעליו ישבו היה פעם צבוע לבן. פה ושם עדיין נותרו בהרות,זכר לצבע. בצד ניצב, קר כמוהם, סלע מסותת, אנדרטה לגיבורים שלחמו למען המולדת. למרגלותיה זֵר מיובש שהונח במקום לפני ימים או שבועות, מת אף הוא. ליהודים אין זכר בכתובים שעל האנדרטה.

מאחורי האנדרטה, חורש שאינו שייך לכאן, כאילו רוח שנשאה זרעים למקום אחר הטילה כמה מהם בדרך מקרה, ואלה הכו שורשים וגדלו פרא ובלית־ברירה אומצו על־ידי המקום כבנים חורגים. הרקע האפור נאה להם. צמרתם לא הוריקה ואם כן זה היה מזמן. מאז דבק האבק בענפים. אף־על־פי־כן נותר בהם עדיין גוון ירוק משהו שמדגיש את זרותם למקום.

החורש המוזר הזה מצוי בלבה של כיכר שנקראת ״כיכר החירות״. כאשר חיפשתי את השוק כדי להגיע לבית שבו נולדתי, אמרו לי כי אין שוק וכי אני מן הסתם מתכוון ל״כיכר החירות״. תיארתי לעצמי שמאז גורשנו מהעיר, לפני יותר מארבעים שנה, קרו כאן דברים. חששתי שמא לא אכיר את המקום בשל חידושים שנתחדשו בו. ״כיכר החירות״ פירושה: בנייני מידות, מזרקות, פסלים, מדשאות ושאר שכיות־חמדה המתלוות למקום שנושא שם נעלה כזה. ראיתי בעיני רוחי שדרות המוליכות אל הכיכר, וכל הנתיבים הומים.

יש משהו משותף בין זיכרונות העבר לבין דמיון עתידני. שניהם אינם מציאותיים. כאשר שאפתי לחזור לפולין לאחר שנעדרתי ממנה מאז 1944, רציתי בעצם לחזור לנעורי ולעולם שהיה. בפולין של שנת 1985 לא מצאתי לא את נעורי ולא את פולין כפי שזכרתי אותה. כאשר גרנו

בכיכר מספר 29 היו מדשאות ועצים בחזית הבתים והכיכר הצטיינה בניקיונה ובשטחים מטופחים למדי. זאת, לא בשל החוש האסתטי של היהודים שגרו שם, שכן אלה אף פעם לא ראו ברשות הרבים אזור ידידותי טעון טיפוח וייפוי, אלא משום שהשלטונות הכריחו את בעלי הבתים והעסקים לשמור על הניקיון. לא השלטונות המוניציפליים הם שהקפידו כל־כך על חזות הסביבה, אלא השלטון המרכזי בוואַרשה, ובעיקר שר הפנים, סקלאדקובסקי. על שר הפנים חובר פזמון ערב פלישת הנאצים לפולין: "כאשר סקלאדקובסקי גדרות סייד, היטלר את מטוסיו צייד..."

ילד קטן רואה את הכול גדול, וכך הוא זוכר את נוף ילדותו. הבתים היו יפים יותר, הדשאים רחבים יותר, העצים גבוהים יותר, האבא גדול וגם הסבא אדם בעל מידות. הכול יחסי. אולם "כיכר החירות" של העיירה זדונסקה־וולה, עיירת־לוויין לעיר לודז׳, היתה בשנת 1985 רחוקה מרחק אסטרונומי כמעט מן המציאות כפי שהיתה באמת בשנות השלושים המאוחרות של המאה הזאת. היו כאן בכלל יהודים? על האנדרטה מוזכרים רק פטריוטים פולניים.

כבר בכניסה לעיירה אפשר היה להתרשם כי זדונסקה־וולה כולה אינה אלא מציבה דהויה ומתפוררת לעיירה שהיתה פעם. כאשר סוף סוף הגענו ל"כיכר החירות" וחיפשנו את מספר 29, לא מצאנו אותו. חידוש. היה רק מספר 28. לעץ התות הענק שצמרתו הגיעה עד למרפסת דירתנו ואשר סביבו רחשו חיפושיות בערבי הקיץ הבהירים, לא היה זכר. את החיפושיות צדנו ושמנו בקופסות גפרורים מנוקבות, ואלה זמזמו בכלוב הביתי. את הזמזום עוד יכולתי לדמות שאני שומע.

לא מצאתי את המדשאות רחבות־הידיים שהיו מגודרות באבני שפה מסותתות ובטבורן שילוט "לא לדרוך". הבתים נראו כפופים מזוקן, עמודי הפנסים דמו לקביים. ננעלתי על מספר 29 ומכיוון שלא ראיתי אותו, איבדתי כל מסגרת התייחסות, כמו סומא שהמקל שלו מקיש בחלל שהותיר קיר שאיננו עוד. במבט לאחור זהו עוד סימן שלא באתי לחקור את עברי בראש פתוח, אלא לסתום עליו את הגוֹלֵל. התגובה הראשונה היתה תקווה שחלה כאן טעות. אולי שינו את המספרים וביתנו נמצא מעברה השני של הכיכר. הקפנו את הכיכר, ואווה, המלווה הפולנייה שהביאה אותנו מוואַרשה עד כאן, השתרכה מאחורינו כמו צל, כאילו כאן היא זקוקה לאשרת כניסה. זה עולמנו שלנו, הסוד שלנו ואזור של זיכרונות ותהיות שלה אין חלק בו.

בעוד אנו מקיפים את הכיכר, ואני מחפש אזימות, נזכרתי בסימן היכר. בצד שמאל של הכיכר היתה תחנת דלק, ואילו מולנו היו תחנת מוניות ותחנת כרכרות. ואכן תחנת הדלק נותרה על עומדה במרחק כעשרים מטרים מן הספסל שעליו ישבו הקשישים. שעון המשאבה בתחנה לימד כי רק הזמן נשאר אצור בה, לא דלק. בפולין כולה היה מחסור חמור בדלק, אך בעיר זדונסקה־וולה כנראה הורגש בכך פחות, משום שהדרישה לדלק היתה מועטת יחסית, וכי מי זה בא לזדונסקה־וולה? פעם, קרוב למחצית מתושביה היו יהודים, בעלי חנויות, בעלי מפעלים, בעלי מלאכה, סוחרים מתווכים שהתרוצצו לצורך ושלא לצורך והקנו חיים לעיר הזאת. "ירושלים זוטא" קראו (גם) לה.

כן, אני אומר לאווה, ומחשב בקול: "תחנת הדלק מימיננו וממול הצד שבו אנו גרנו ומכאן שהבית מספר 28 כיום הוא מספר 29 של פעם. אילו נתפסתי פחות למספר ופקחתי את עיני מלכתחילה, הייתי שם לב למרפסת דירתנו בחזית הכיכר. אילו טרחתי להציץ אל מאחורי גדר העץ שהוקמה בשל שיפוצים, הייתי מגלה את החנות שלנו, שמעליה שלט גדול: קוסמטיקה. הסתפקתי בהצצה בחצר כדי לראות את האגף החדש שנבנה סמוך לפרוץ המלחמה. אז היה כולו עשוי לבנים אדומות, עכשיו הוא מטויח ומוזנח.

הבית וכל הסביבה דמו כלשהו לגלויות שנמכרות בקיוסק ברחוב קושצ׳ילנה, הן דהויות גם לאחר שאתה מסיר מהן את האבק. כך גם הנוף מסביב. מה שהיה פעם דרך המלך נראה היום כמו סמטה ללא מוצא. הכנסייה המרכזית ברח׳ קושצ׳ילנה (רח׳ הכנסייה) על מגדלה התגמדה וירדה מנכסיה אף שהפולנים מוסיפים לפקוד אותה בהמוניהם. זדונסקה־וולה אחרת. בלי היהודים שקראו לה וולע.

זדונסקה־וולה

וולה (WOLA) משמעו חופש, וכפר זעיר בשם זה הוקם כנראה במאה ה־11. לימים נוסף ליישוב כפר קטן בשם זדוני (ZDUNY), ומהצירוף נתהווה כפר חדש בשם זדונסקה־וולה שמנה כמה עשרות נפשות. התפתחותו של היישוב קשורה בבואם של היהודים למקום במחצית השנייה של המאה ה־18. היהודים כבר צברו ניסיון בחכירת אחוזות ובניהולן, בהקמת מרכזים אורבניים פרטיים בשירות האצולה ובהשתתפות פעילה בירידים. ההיסטוריון ד״ר יעקב גולדברג מספר כי בשנת 1773 הוציא המלך סטאניסלאב אוגוסט פוניאטובסקי צו המאפשר קיום יריד במקום מדי חודש. ומכיוון שזדונסקה־וולה היתה שטח כפרי בשליטת פיאודל – פריץ בשפת היהודים – החליט השלטון לייסד למטרה זאת יישוב חדש בשם טשעקי, שגם עליו הופקד אציל. בצו המלכותי צוין כי ״המקום יאפשר לאנשים מ כ ל ה ע מ י ם (הדגשת י.ג.) להיכנס ולצאת, לקנות ולמכור סחורות, תבואה, צאן ובקר בחופש ובביטחון״. הפירוש המעשי היה שהיישוב מיועד להיות יישוב עירוני, שכן ירידים מקיימים רק בעיר, והיהודים יוכלו, בין השאר, לקחת חלק פעיל ביריד. זאת תחילתה של ״וולע״. היהודים היו לא רק עילה להקמת הישות העירונית, הם גם פיתחו אותה.

כחמש־עשרה שנה לאחר פרסום הצו המלכותי, בשנת 1788, גרו במקום 17 משפחות נוצריות, 11 משפחות יהודיות ו־3 אנשים בודדים, ביחד 50 נפש. רוב בעלי המקצועות היו יהודים. בעל האחוזה שהיה מעוניין בהבאת היהודים לא עשה זאת מתוך חיבה יתרה לעם ישראל, אלא בשל אהבת הממון.

חרף התהפוכות המדיניות ומלחמות רוסיה, פרוסיה ואוסטריה על פולין שהביאו למרד הגדול של קושצ׳יושקו ולחלוקתה של פולין, הצליחו היהודים במקום להתבסס, כלכלית וחברתית. הם השתלטו על המסחר,

על המלאכה, בנו בתי לבנים במקום בתי עץ ושילמו יותר שכר־דירה לפריץ. מספרם באותה שנה הגיע ל־38% מכלל האוכלוסייה, אך חלקם בהכנסות הפריץ משכר־דירה היה יותר מ־70%. דירה שהושכרה לנוצרי הכניסה בממוצע 18 זלוטים פולניים לשנה ואילו דירה ליהודי הכניסה 27 זלוטים. כמה בעלי אמצעים כמו הסוחר היהודי קוכמאן שילמו 50 זלוטים לשנה.

שיטת התיישבות היהודים בעיירה (כמו גם בערים אחרות בפולין) מזכירה כלשהו את מבצע "חומה ומגדל" בארץ ישראל. תחילה הכו יתד כלכלית ואחר־כך מילאו את המסגרת תכנים דתיים ותרבותיים. בראשית ימי היישוב נזקקה הקהילה היהודית הקטנה של טשעקי לשירותים יהודיים של העיר השכנה לאסק, אך תוך זמן קצר הוקמו בעיירה בית־כנסת, חדר, ובית־קברות.

בשנת 1825, כאשר מרבית פולין היתה כפופה לשלטון רוסיה הצארית, צורפה זדונסקה־וולה לטשעקי ויחדיו הוכרז היישוב כעיר (במושגים של אותם ימים). בשנת 1865 חיו בה קרוב ל־8000 נפש, מתוכם 47% גרמנים, 32% יהודים ו־21% פולנים. בסוף המאה ה־19 הגיע אחוז היהודים בזדונסקה־וולה ל־35% בקירוב. זדונסקה־וולה הפכה למוקד טקסטיל אזורי, ענף שהיהודים השתלטו עליו וכמה מהם אף התעשרו. רק יהודי בעל ממון רב קיבל היתר לבנות בית בכיכר וגם זאת רק אם עמד בקריטריונים של ידיעת שפה, חינוך פולני לילדים, לבוש שאין בו סימנים יהודיים. שאר היהודים נאלצו לגור בשני רחובות בלבד: סטעפאנא ואוגרודובה, ראשית הגיטו של זדונסקה־וולה. הדבר השתנה לאחר מלחמת־העולם הראשונה.

בשנת 1828 הוקמה בעיר אגודת התרבות היהודית ונוסדה החברה קדישא. ב־1836 הוקם תלמוד תורה לנערים וזמן קצר לאחר־מכן "בית יעקב" לנערות. הגורם הדומיננטי בקהילה (ובקהילות אחרות במזרח ובמרכז פולין) באותם ימים היו החסידים ובראשם הצדיקים, האדמו"רים. אריה זילברברג (במאמר "יידן און שטאט" – בקובץ הזיכרון על זדונסקה־וולה) מציין כי האוכלוסייה החסידית של זדונסקה־וולה הצטיינה בליברליות שלה, ושיתפה פעולה עם האוכלוסייה היהודית החילונית בכל התחומים, למעט ספורט, תיאטרון וכיו"ב, בחוגים חילוניים מובהקים וארגונים ציוניים, כמובן. אך בתוך הקהילה החסידית, בין חצרות האדמו"רים, התנהלה מלחמת־חורמה, ועל כך בהמשך.

היה בעיר אפילו "עיתונאי" שכתב לעיתון "המגיד". וכך מוצאים

בשנת תרל"ח־1877 דיווח על סופה נוראה שפקדה את העיר "אשר כל עצמותינו שבר, מפלצת שאחזתנו בחושבנו כי זה נגזרו ימינו, בשומענו קול גגות דא לדא ינקשו, כי כעוף עלי חוצות יעופו וכאשה אל אחותה נפגשו ובטרם משכיבמו יקפצו וכאלה ידלוגו, כעלה נידף עלי סופיהם נעו ובעומדיהם קול רעש גדול השמעו...". המאמר מתאר את ההרס הרב שגרמה הסופה לבתים ולמפעלים ואת הרעב שבא בעקבותיה ואת מעשי הצדקה שגמלו היהודים אלה לאלה. על החתום: בנימים (בנימין) ווינער החופ"ק זדונסקה־וולה ברוסיה.

זדונסקה־וולה, כמו מקומות אחרים בפולין, ובעצם כמו רובה של פולין, היתה מקום רע באמצע בין גרמניה לרוסיה (למעט בשנות מלכות פולין) ונדדה בין השתיים. זאת גם הסיבה שבעיר היתה אוכלוסייה גרמנית (פולקסדויטשים) גדולה. העיר נמצאת בחלק שנקרא פולין הקונגרסאית, על אם הדרך בין ביאליסטוק בצפון־מזרח וורוצלאב (ברסלאו) במערב, ובמחצית הדרך בין גדאנסק (דאנציג) בצפון לקראקוב בדרום. לא הרחק ממנה נהר הווארטה, נתיב מים גדול. בקיצור, טבורה של פולין.

בראשית 1939 מנתה אוכלוסיית העיר 27,000 נפש ומתוכם 9,350 יהודים (כלומר, 35% בקירוב מכלל התושבים. זהו מספר רשמי. במניין בלתי־רשמי הגיע חלקם באוכלוסייה הכללית ל־40% בקירוב).

באלמנך צוין כי ועד הקהילה מנה 17 איש, ביניהם 11 נציגי אגודת ישראל, 2 ציונים כלליים, 3 בלתי־מזוהים פוליטית ונציג המקצועות החופשיים. נשיא מועצת הקהילה היה דוד ניידט (סבי), ויו"ר ועד הקהילה היה לייב בריקמן. קהילה תוססת ופעלתנית בתחומים דתיים וחילוניים, במסגרות פנים ובקשרי החוץ, בחיי היום־יום ובאירועים מיוחדים. פעלו בה מוסדות, ארגונים ותנועות, זרועות פיננסיות ומערכת עזרה הדדית מסועפת, בתי־כנסת ומדרש ושטיבלעך שנמנו עם חצרות האדמו"רים. לקהילה הזאת לא מצאתי לא זכר ואף לא סמל כלשהו. העיירה כולה היא כביכול שכבה עילית שנבנתה מעל לזדונסקה־וולה של פעם, ואני לא מנסה אפילו לחפור.

ה"ראטוש"

מלבד הבלבול בשל בית מספר 28 היה עוד דבר ששיבש את כל מסגרת ההתייחסות שלי לכיכר הישנה. החורשה נמצאת בדיוק במקום שבו עמד ה"ראטוש", מלה פולנית שהיא שיבוש השם הגרמני "ראטהאוז", בית המועצה המקומית. היה בכלל ראטוש? היה ועוד איך היה. הוא היה סימן ההיכר הבולט של הכיכר בזדונסקה־וולה. המבנה המרובע הזה שבראשו מגדל, אמנם לא שימש את העירייה ובשימור לא זכה, אך היה לו אופי. הוא הזדקר במרכז הכיכר כמו זקיף זקן וגאה על משמרת האתמול. כך בכל ימות השבוע. בימי השוק רבצו בצמוד לקירותיו איכרים, שפרשו מחצלת או אריג ועליו הציגו למכירה את הפירות והירקות. השוק נערך בימי ג'. בכל ימות השבוע היה הראטוש מרכז מסחרי מיוחד במינו. היתה בו חנות למספוא, שנמכר בצורת כיכרות כבושות. העגלונים שחנו בקרבת מקום היו לקוחותיה של החנות הזאת. בחנות השכנה מכרו סיד, לא בפחיות כי אם בגושים. בחנות הסמוכה מכרו בעיקר מליחים. מליחים היו בפולין מעין מצרך יסוד. טבעי היה שהמליח, ההרינג, לא יהיה מסוג אחד. אניני־טעם ידעו להבחין בין הסוגים השונים, בין מטיאס רגיל לבין דג משובח שניחוחו מעין צירוף של ריח ים, שמן ועובש.

אותי לימדו שמליח משובח חייב להיות לא רק רך ושמן, אלא גם מדיף ניחוח ארומטי, "גרוכובי" קראו לו. החביות היו מסודרות לפי הטעם והריח. אילו באת וביקשת דג מלוח, סתם כך, היתה המוכרת מסתכלת עליך בחמלה מהולה בבוז. אני הסתפקתי במשפט הקצר: "סבתא אמרה שאת יודעת...". אז היתה רילה המוכרת מגיבה ואומרת: "הגברת פייגה יודעת מה שהיא רוצה, היא תמיד ידעה". רצתה לומר שגברת ניידט לא זו בלבד שיודעת מליח טוב מהו, אלא גם יודעת לבחור עסק טוב, כלות וחתנים, ובכלל, אשת חיל וסוחרת ממולחה, כמו ההרינג עצמו.

משהִזכרת את המליח ואת סבתא בנשימה אחת, היתה המוכרת

מכניסה את מחצית גופה לתוך החבית כמי שמחפשת את האוצר החבוי במעמקים ולאחר שהות־מה בעומק המִכָל (חלק מן הריטואל השיווקי) היתה מוציאה את היד ומניפה אל־על דג מסריח, כאילו היה הוא הזוכה בתחרות ה״אוסקר״ של המליחים. במליחים דבק, כאמור, ריח נוסף שאלמלא כן נחשבו תפלים.

באותה חנות מכרו גם נפט, סבון כביסה בקוביות גדולות וגם סודה לכביסה. אדם שלא מן היישוב, שחיפש היגיון במגוון זה של מצרכים יכול היה להסביר זאת בכך שאם אין מצרך אחד דומה לשני, לפחות הוא משלים אותו. הדג מסריח ואילו הסבון מפיג את הסירחון. הדג שמן ואילו הסודה מסירה את השומן. יפה. אך מה לנפט, למשחת נעליים, ולמליחים? גפרורים שמכרו שם זה שוב עניין אחר. מכרו גם נרות. סופרמרקט של שנות השלושים ב״ראטוש״.

היתה בראטוש גם חנות של סדקית, וחנות של בדי יוטה ומחסן לחבלים, כל חנות והמיוחד שבה. לא היו שם חנויות טקסטיל, לא חנויות נעליים, ולא בתי מסחר לבדים ולריפוד, לא חנויות גלנטריה או מעדניות. חנויות מכובדות אלה היו מסביב לכיכר, ואף לא אחת מהן היתה שייכת למי שאינו בן־ברית.

הראטוש שימש גם חיץ מעמדי בשוק. השורה הראשונה של דוכנים, מול חזיתות הבתים, היתה שייכת לאליטה, למכובדים שבין הרוכלים. המיקום אמר הכול. דוכן פרוות הכבש מול חנות ניידט. דוכן חולצות הרקמה מול בית־המרקחת של יענקעלביטש וכו׳. השורה השנייה היתה פחות חשובה, גם על־פי המוכר וגם על־פי המוצר. השורה הרביעית, אם נחשבה בכלל, היתה שורת הרוכלים שפרשׂו את מרכולתם על מחצלות לאורך קירות הראטוש. המיקום היה סיבה מתמדת לחיכוכים בין בעלי המחצלות לבין בעלי הדוכנים בשורה השלישית. בעלי המחצלות ניסו להתקרב לבעלי הדוכנים, להתחכך עם המיוחסים, ואילו בעלי הדוכנים דחפו את המסתערים לאחור, ורק הקיר מנע את תבוסתם המוחלטת. כאן עצרו ההודפים, ואף נסוגו לאחור כשאצבעותיהם סוגרות על נחירי האף, אות וסימן לסלידה מן המעמד הנמוך יותר, ולא בשל רגישות יתרה לריחות. השוק שימש יותר את הגויים מאשר את היהודים. ליהודים היו חנויות יהודיות, גם לירקות ולפירות, למוצרי חלב ובשר. ורק כאשר הרכישה נועדה לשימור, אחסון או כבישה לקראת החורף, נזקקו היהודים לשוק. חמישה שקי תפוחי־אדמה לאיסום במרתף לא קונים בחנות. עשרות קילוגרמים של תפוחי־עץ, דובדבנים, שזיפים להכנת ריבות יש

לקנות בשוק. אווזים מפוטמים לשם הכנת שומן קונים רק בשוק, ובמיוחד בימי חנוכה, כאשר שומן האווז שומר מפני קור ומחמם את לב היהודים.

אני השקפתי על השוק מן המרפסת שבחזית הבניין ועקבתי אחר המתרחש בו בבוקר, לפני לכתי לבית־הספר ולפנות ערב, בשובי ממנו, כאשר פירוק הדוכנים בעיצומו. את הבוקר פתחה, עוד בטרם הפציע השחר, קריאת השׂכווי האורח ממרומי אחת העגלות, וקריאתו היתה נענית על־ידי התרנגולים המקומיים. זה היה מתרחש בשעה חמש לערך ושעון המשקולות הענק בסלון היה משמיע את פעמוני השעה ומחרים־מחזיקים אחריו היו מצטלטלים הצלילים של שעוני־הקיר האחרים. כּוונון כלים לקראת קונצרט שחרית בביתנו, קולות דיסוננטיים, יצירה מוסיקלית בת זמננו.

בהתנחלות בשוק ידע כל אחד את מקומו המדויק. לא סנטימטר אחד פחות או יותר, אף שלא היו שום סימנים או קווים קבועים. ראיתי כיצד עולה ומוקם שוק, איך הוא חי, תוסס ומגיע לשיא הפעילות. אחר־הצהריים היה מתחיל תהליך הקמילה, ההתקפלות ולבסוף השקיעה והגוויעה. אך לא אמרנו שלום, אלא להתראות ביום ג׳ הבא.

בחיזיון היו תמונות שחזרו על עצמן מן ההופעה הקודמת והיו מערכות חדשות לגמרי, אף שהנפשות היו אותן נפשות. הקביעוּת מוסיפה ביטחון, השוני מוסיף צבע לַחיים. פתאום מופיעה סוסה מוכרת כשלצִדה סייח. בא לשכונה בחור חדש, ובבוא היום כאשר יוטל עליו לגרור את העגלה מן הכפר יידע את המקום. היו שם פרות, עגלות, כבשים, אווזים, ברווזים, ארנבות, יונים, דגי בריכות ודגי ים. גן־חיות ממש מול ביתי. וכל זה בחינם, באדיבות מרפסת היציע של בית ניידט.

כאן קיבלנו את שיעורי הטבע בשטח, פשוטו כמשמעו. בשוק היו דגים, אך דגי הקרפיון שלנו לא נקנו בשוק, אלא בחנות והובאו הביתה חיים, לקיים את מצוות אכילת "לעבעדיקע קארפן" – קרפיונים חיים. דג קרפיון כזה, היכן רואים אותו בפעולתו יהודים שלא גרים מול השוק? באמבטיה, הבריכה הביתית שאליה הוטל הדג כשהוא בריא ושלם ושט בה להנאתו. אילו חשב הדג, היה מניח שהיהודי הביא אותו מן השוק לאקוואריום. לשם כך הוכרזה האמבטיה כאזור סגור לכל המתרחצים, לעתים למשך יממה תמימה, אם קנו את הדג ביום ה׳. לאחר שהוציאו את הקרפיון מן האמבטיה הכו בראשו בעזרת הצד הקהה של מקצץ הבשר, והיצור עוד קיפץ ועשה סאלטות מורטאלס. לעת ערב בשעת הסעודה היה מונח ראשו בצלחתו של אבא כשפיו פעור קמעה ומתוכו מבצבצת

פרוסת גזר כתומה ועיניו פקוחות לרווחה. זה היה "קרפיון חי".

והיכן ראה ילד יהודי עירוני שלא גר מול השוק, תרנגול חי? בערב יום הכיפורים, כמובן, כאשר מסובבים אותו מעל לראש כמה פעמים ואומרים: זה למיתה ואנחנו לחיים טובים. אחר־כך היו שולחים את המשרתת הגויה בלוויית הילד, מחשש טומאה, אל חצר השוחט. משהגיע תור התרנגול שלך, תפס אותו השוחט בכנפיו, היטה את צווארו לאחור, מרט את הנוצות מעל לבית־הבליעה, והחליק עם המאכלת כמו כנר על מיתר.

העוף שהושלך התחיל לרוץ ריצת אמוק כשראשו השמוט נוטף דם והפליא בריצה מטרים ספורים לקריאתם הצוהלת של הילדים. הם נתנו ציונים ספורטיביים לכל תרנגול בהתאם למרחקים שהוא רץ כשראשו ערוף. זה היה חלק מן"הטבע" שחווה הילד היהודי בגולה. לא ייפלא שכאשר האיכרים פירקו את דוכניהם והעמיסו על העגלות בהמות ועופות ודגים חיים, שמח הילד שמחה גדולה שגורלם של אלה אינו כגורל הקרפיון והתרנגול בביתו שלו.

אחת לשנה התקיים בכיכר יריד (יארמארק). ככלות הכול למטרה זאת הוקמה העיר. כינוי־הלוואי שלו היה "אודפוסט", אירוע לציון יום שנה לאיזה קדוש קתולי. הכללים, הסוחרים והמוצרים ביריד כזה היו שונים לחלוטין מאשר בשוק שבועי רגיל. היו בלונים וצעצועים, כלי נגינה, משחקים ומאכלים שונים, דוכני שעשועים והגרלות ומה לא. בניגוד לשוק שעליו רק השקפנו, ביריד ביקרנו. לא לבדנו חלילה, אלא בלוויית האומנת חוינאצקה, המִשנה למלכת הבית, שהחזיקה את ידי ואני את יד אחי וכך הלאה, תוך שמירה היקפית כדי שלא יחטפו אותנו או שלא נלך לאיבוד. מובן שאנו הכרנו את שבעת הקילומטרים הרבועים של העיר כמו את אצבעות כף־ידנו, ואם הגענו לקצה השני של הכיכר היה צריך לצעוד מאה וחמישים מטרים בלבד כדי לחזור לבית שלנו. אך מה לעשות, יהודים למודי אסונות לא לוקחים צ׳אנס, וודאי שלא סבתי. לא זו בלבד שהיא היתה רדופה חרדות אלא שהעבירה אותן אלינו (אלי בוודאי) בשתי צורות: גנטית והתנהגותית, במישרין או באמצעות האומנת. הורים, אם לא מלמדים את ילדיהם להעז, לפחות מלמדים אותם להתמודד עם הפחד. אותנו לימדו לפחד מהתמודדות. נסיבות קשות מאוד לימדו אותנו עם הזמן להשתנות במובן זה, ולו באופן זמני. הסיור ביריד בין הדוכנים היה מאבק בלתי־פוסק בין ידי חוינאצקה לבין ידינו שניסו להשתחרר, ובין קולה הצעקני של האומנת לקולות הצרחניים של הרוכלים, כאשר הצלחנו סוף סוף להינתק מחוינאצקה ולרוץ אל

הראטוש. הראטוש עבר את כל צוקי העתים והפורענויות, כמונו היהודים, וגם הוא נעלם כמונו.

השוק – לימים כיכר החירות – היה לבה של העיר והמרכז התעבורתי שלה. בצד המזרחי עמדו מסודרות הכרכרות לסוגיהן, עם גלגלי עץ ועם חישוקי מתכת, והמלה האחרונה, כרכרות עם גלגלי גומי. נסיעה בכרכרה כזאת היתה נינוחה למי שלא אהב את הקפיצה על דרכי אבנים או על קוביות קובאלט. כביש האספלט טרם הגיע לעיר. מובן שמי שבחר בכרכרה מסוימת לא בחר בה רק בשל הגלגלים. הבחירה הביאה בחשבון את צורת הכרכרה עצמה – אם סגורה היתה או פתוחה, אם הריפוד היה במצב טוב או מרופט. נבחן גם הסוס שהוליך אותה – מראהו, צבעו, חוסנו, מכובדותו. נזכרתי בסוסים אלה, זיכרון פרוורטי, כאשר ביקרתי בבנגקוק באיזה בית "עיסוי", והמעסות הבליטו את גופן כאומרות:קח אותי, רכוב עלי. בשוק בחרו בסוס שראשו נטוי, צווארו עצבני, רגליו מרבות לבעוט, רעמתו יפה וזנבו מורם אל־על. כל עגלון וסוג הלקוחות שלו. בין כל העגלונים היה עגלון יהודי אחד בשם ביינישׁ. הכרכרה הוכרה בשם "דרושקה", גזורה מן המלה הפולנית "DROGA" – דרך.

המקום החביב עלי היה המושב ליד העגלון, או הרכב. שם היית מורם מעם, התבוננת על הסביבה מגבוה. שם ישבת ליד השוט, ומדי פעם בפעם יכולת להחזיק בפיסת מושכה, ואם היתה רוחו של העגלון טובה עליו ואתה התחבבת עליו, יכולת אף לקבל את המושכות לדקה־דקתיים, וחשת כי העולם למרגלותיך מצדיע לך. לעתים נדמה היה לי כי הסוס בכלל לא זקוק למושכות. הוא הולך באיזה נתיב מוכר לו שבסופו מצפה תמיד האורווה. בכרכרות מן המעמד הנמוך הסוסים מעולם לא רצו. יכולת להצליף בהם כאוות־נפשך והם לא הגיבו. המכות הכאיבו לסוס, אלא שהוא לא צלח לביצועים טובים יותר. הוא כבר כמעט הגיע לקו הסיום בחייו ועוד צליפה או שתיים או צעקה "דיו דיו" כבר לא יעלו ולא יורידו. סוסים כאלה טרחו בקושי לסלק זבובים במניפת־זנבם או לנער את גופם כדי לגרש את הטפילים המזמזמים שנחתו להם בקצה העיניים והנחיריים, המקום החביב עליהם מחמת הלחות.

סוסים אלה בקושי הניעו את הראש, אלא אם כן תלו על צווארם את שק המספוא. אז הוציאו אותו רק כשסיימו לכלות את פירור השחת האחרון. כשעמדת מול סוס כזה והתבוננת בעיניו העצובות, ואין עיניים עצובות כמו עיני אותה בהמה אצילה, הבנת את העיקרון של ניצול מקסימלי ותמורה מינימלית. וכאשר הקשית ושאלת על העוול שגורמים

לסוס בכך שרותמים אותו בעל־כורחו לעגלה או למחרשה, או רוכבים עליו, ענו המבוגרים כי הסוס נולד לתכלית זאת וטוב לו ככה.

אך בשבתך לצד העגלון, לא חשבת כמובן על כל אלה ורק סובבת את הראש לצדדים בתקווה שחבר הולך רגל יראה אותך במקום הרם והנישא. רק כשהסוס הרים את זנבו אל־על כדי להפריש את גלליו, הפנית את מבטך למראה המרתק הזה. ילד יודע – כך מלמדים אותו – שכדי לעשות את צרכיו עליו להיות במצב נייח. ואילו סוס, כשמתחשק לו, עושה זאת תוך כדי תנועה. תחילה מורם הזנב ויוצאים גללים עגולים ויפים. ומנרתיק שבבטן מזדקף מין נחש, יצור שנעשה אימתני שעה שהוא מטיל את מימיו. אחר־כך זה מצטמק ונעלם, הזנב יורד למקומו, בלי לנגב, והכול חוזר לתקנו. כך היו פלאי הטבע מתרחשים לעינינו כעניין של מה־בכך.

פעם שמעתי שאיכרים אוספים את גללי הסוסים ומזבלים בהם את השדות כדי שיניבו יבולים טובים יותר. אני עצמי ניסיתי זאת על פיסת־קרקע בחצר שלנו, ומאומה לא צמח.

כאשר שאלתי את סבא לפשר הדבר ענה לי: אדרבא, יצמחו שם שוטים. אחר־כך הסביר לי שכדי שיצמח משהו צריך לזרוע זרעים ולדשן את הקרקע, וכי גללי סוסים לבד לא יצמיחו אפילו דרדרים.

לא כל הבהמות היו ממין זכר. לפעמים שאלתי מדוע סוס זכר נקרא "א בהיימע" (בהמה) ומדוע לא "בהים". על כך ענו לי כי בהמה היא בהמה ואין נפקא מיניה אם זכר או נקבה היא. יתרה מזאת, גם בן־אדם זכר שהוא אידיוט קוראים לו בהמה. לדידי, כמי שישב במצפה ליד העגלון ההבדל היה גדול. הסוסה הטילה מימיה וגלליה מאחור ומאומה לא היה תלוי לה בין רגליה. אבל מכיוון שהתביישתי להצביע על ההבדל האנטומי שלמדתי בשטח הזה בין המינים, לא התווכחתי עם הגדולים בכל הקשור למינים. בבית דתי הס מלהזכיר דברים שכאלה או אפילו לחשוב עליהם. מי שמבין מבין. מלבד זאת, עניין כזה תויק אצלי בתא הסודות שבראש. הגילויים החשאיים הללו נעו בין התבוננות בשטח הפתוח לבין תשומת־לב בשטח סגור, כמו תא השריפה בתנור החימום שבו גילינו בדלי סיגריות צבועים באדום (הליפסטיק של הורתי ה"לא מעשנת").

ילדים יודעים לשמור סוד, ואני הצטיינתי בקונספירציות. ידעתי שבת דודתי הולכת בערבי שבת לטייל עם בחור, ודי היה שתבקש ממני שלא לספר לאיש ושפתי היו חתומות. לא פעם שאלתי בלבי מדוע ילדים אינם ממלאים תפקידים חשובים בחיים, שכן הם שומרי־סוד טובים מן המבוגרים. ילדים עיניים להם ורואים, אוזן להם ושומעים ואף להם

שמריה. לא תמיד הם מפרשים נכון את המציאות שכן הם מקבלים את פרשנות המבוגרים למציאות שאותה הם יוצרים. ילד אמנם רואה הכול אבל מבין כעבור זמן. אז הוא מבין גם איך הונו אותו המבוגרים. אילו קראתי אז את ״בגדי המלך החדשים״ הייתי מקבל תימוכים מוסמכים לתיזה הזאת. אך ילד בבית חרדי לא קרא ספר זה ולא ספרי חולין אחרים.

ידענו שחסידה לא מביאה תינוקות לעולם, אבל צריכים היינו להבשיל כדי ללמוד איך באמת נולד ילד. כדי להבין סוסים לא הייתי זקוק להבשלה, די היה להתבונן בהם. גם כאשר לא רכבתי על כרכרה, האקווס הזדונסקוולאי היה קרוב לי. ממרפסת הבית יכולתי להתבונן בסוסים. חיות אציליות, צייתניות, וענוותניות. את השגרה שובר הסוס לפעמים בנעירה, נחירה ולעתים בצהלה המיוחדת שלו, שנשמעת כביטוי לכאב. אני מדבר, כמובן, על סוסי זדונסקה־וולה ואחיותיה ולא על סוסי מרוץ שמשתתפים בדרבי של קנטאקי ואסקוט או בתחרויות רודיאו. אבל גם עם סוסים אלה (תערובת של הבלגי הכבד והנורבגי הקל) דהרנו למרחקים.

סוסים

הסוס שהתהלך ברחובות זדונסקה התעופף לו עם כנפי הדמיון שהצמדתי לו ולקח אותי לארץ החלומות כמו פיה טובה. אין גבול לסיפורים שיכול ילד לדמיין לעצמו סביב סוס. לפעמים, כאשר שכבתי על המיטה וברכי מורמות בצורת פירמידה, נהגתי להדהיר אותן כצמד סוסים ולרקום סביבם אגדה שהרדימה אותי.

הסוס נמצא תמיד במצב הכן ומשום כך לא זו בלבד שאינו רובץ לנוח, אלא גם ישן בעמידה.

מדי שנה נסענו בכרכרה אל בקתת־הקיץ שלנו בכפר פורמבי. יכולנו להיכנס ישר לרח׳ לאסקא (בדרך ללאסק) ולהמשיך עד ליציאה מן העיר. אולם העדפנו לצאת לרח׳ קושצ׳ילנה, לעבור דרך פארק אנשטאט ואחר־כך אל השדרה המוליכה אל האגם, לעבור ליד המנסרה ו״גורקי״ (גבעות צהובות כצבע חול שעל שפת הים) ומשם אל השדות, השדות המישוריים שנפרשו עד פאתי היער שבקצהו שכן הכפר. אותי אסף הסוס לכפר שלי, ובנסיעות אחרות הוא מגיע לכפרים אחרים. יצור העולם הגדול הוא ולמרות הרפפות על עיניו רואה מקומות חדשים ונופים שונים, ואני קינאתי בו. אני הייתי חייב ללכת לחדר, לשטיבל, לבית־הספר ולעשות שיעורים. הסוס דוהר לו למרחקים. ואפשר היה גם לראות שניים או שלושה זוגות סוסים רתומים לעגלת משטח ארוכה (פראכטן) ועליה ערימות בדים או חוטים, עושים דרכם לעיירות סמוכות. אז עוד מילאו הסוסים תפקיד חשוב במערכת התובלה והתחרו במשאיות וברכבות.

מה יקרה כאשר לא יהיה עוד צורך בסוס, תהיתי כאשר התבוננתי בשורה של מוניות שחנו ממש לצד הכרכרות. המוניות האלה, חשבתי, הן הסכנה הגדולה ביותר לא רק לסוסים, אלא גם לאנשים. אתה יושב בפנים, בתוך קופסה סגורה שדוהרת כמטורפת איזה חמישה־עשר קילומטרים לשעה, ואינך יכול לראות מאומה. לא העליתי על דעתי שליד

ההגה יישב אי־פעם אדם תרבותי. מה הגדולה בעגלון ליד ההגה שאינו יושב על מושב מורם, שליט עליון בסוס. לא דיו ולא הויסא, ולא כלום, רק מסובב את ההגה לכאן ולשם וכל הזמן מביט מימין ומשמאל כמו איזה גנב שמנסה לחמוק באין רואים. ואני לא ישבתי ליד הנהג אלא מאחור והקפיצות גרמו לי בחילה. מכוניות מעלות עשן מצחין ומחוללות רעש. עוד מעט אי־אפשר יהיה לצאת למרפסת בשל הרעש והסרחון, ואם אי־אפשר לצאת למרפסת, שוב אין טעם לחיות בחזית הכיכר.

הסוס לא היה רק גיבור ילדותי, סוסים היו חלק ממורשת הגבורה הפולנית כולה. חיל הפרשים הפולני, הקבלריה, ההוצולים ודומיהם היו קשורים בניצחון על השוודים ב־1605 ובגירוש התורכים משערי וינה.

גם שליטה של פולין בימי ילדותי, המרשל פילסודסקי, השקיף עלינו מרוב התמונות, כאשר הוא רכוב על "קאשטאנקה" (הסוסה הערמונית) שלו, ואנו שרנו שיר על המצביא המהולל והאהוב שרוכב על סוסתו. לאחר פרידה של שנים שוב התוודעתי אל הסוס בבית־הספר החקלאי במגדיאל ב־1945, כאשר צריך הייתי לרכוב אל שטח הפלחה ולחרוש. כאשר נשאלתי אם אני יודע לרכוב עניתי בחיוב. לימים, משנודע לי שהרמטכ"ל חיים בר־לב ז"ל היה חובב סוסים מושבע ומבין גדול בהם, התחקיתי מעט אחר עברו והתברר לי, שהוא אמנם לא נולד בזדונסקה־וולה, כמוני, אך הוריו, הברוצלבסקים, חיו בעיר הזאת.

למכוניות כמו לסוסים היה מקור אספקה קרוב. תחנת הדלק היתה אף היא בכיכר. ביו הבעלים היה שותף יהודי בשם חבלאק, שהיה דייר בבית סבא. אמרו על חבלאק כי קשריו מפוקפקים. וכי מי זה יעסוק בבנזין ובנפט. אבל מכיוון שיהודי היה, ולא ייתכן לדון יהודי רק לכף חובה, הילכו כל מיני סיפורים על חבלאק ומשפחתו.

באחד מהם סופר כיצד הטרידו כמה גויים סוחר יהודי סתם כך והדבר נודע לחבלאק. לא ידוע מה עולל חבלאק לאותו גוי, אך מאז לא הוטרד יותר היהודי. ביום הראשון לפרוץ מלחמת־העולם השנייה, כאשר נפלה פצצה ליד הבית שלנו, לא מצאו יודעי־ח"ן שום סיבה לכך, זולת הנימוק שהטייסים הגרמניים התכוונו לחבלאק, מכיוון שהיו לו קשרים עם הממשלה הפולנית. אם מישהו העלה על הדעת שהתכוונו פשוט להפציץ את תחנת הדלק שהיתה מרוחקת כדי מאה מטרים מן הבית, הוא שמר מחשבת כפירה זאת לעצמו. עד כדי כך ניתן הקרדיט הן לטייסים הגרמניים והן למשפחת חבלאק, השותפה בתחנת הדלק בכיכר.

המרפסת

המכוניות, הכרכרות ותחנת הדלק היו התפאורה הקבועה של הכיכר. אם הכיכר חוותה אירועים, אנחנו, מן המרפסת, היינו שותפים להם. המשטר הפולני של המרשל פילסודסקי ואחר־כך של יורשו, שמיגלי רידז, אהב טקסים ומצעדים לשם הרמת המוראל הלאומי של העם הפולני שהמציאות לא היטיבה עמו. אז, מעברו השני של הכיכר נערכו המצעדים, והחיילים שרו תוך כדי צעידה.

המפגן האחרון מסוג זה נערך ב־1938 כאשר היטלר פיתה את הפולנים לקבל חלקה קטנה מן השטח הכבוש הצ׳כי בטשצ׳ין לא הרחק מקאטוביץ. כבר אז אמרו היהודים כי היטלר שם פירור גבינה במלכודת והפולנים אכלו אותו. לכך עוד נגיע בהמשך. מכל מקום, הפולנים אהבו מצעדים ושירי־לכת צבאיים. היהודים לא אהבו כל־כך את המצעדים, אבל, לעומת זאת, הם אהבו מאוד את שירי־הלכת, המארשים שליוו את הצעדות. החסידים, בשעת התכנסות בחברותא, לא שרו את כל אותן מנגינות יהודיות עממיות אשר גם העליזות שבהן נשמעו כקינה או כניגוני ערגה. כיאה לקוזאקים של הקדוש ברוך, הפאלאנגות של המשיח, שרו החסידים שירי־לכת. זאת הסיבה שכאשר ברבות הימים התוודעתי לשירי־הלכת של ג׳והן פיליפ סוזא, המלחין האמריקני ממוצא פורטוגזי, הייתי משוכנע שהוא גנב אותם מחסידי גור. מי יעלה על דעתו שחסידים יגנבו מנגינות של גויים.

לפני צאת השבת, בסעודה השלישית בבית־הכנסת, נכון יותר ב״שטיבל״, ישבו המסובים סביב השולחן, הכו עליו באגרופים ושרו ללא מלים: אי אי אי, אי איאי, אוי בו בו בוי בו בו בוי, בים בום, וחוזר חלילה.

הקצב הלך וגבר, הלך והתלהט, ועוד סיבוב ועוד אחד עד שהגרון ניחר והכוח כשל והמזמרים חשו רפיון מתוק, עונג ממֵס, אורגזמה שמימית, פרידה משבת המלכה בשיר־לכת מרומם ובתקווה שיוכלו להתייחד איתה

שוב, אם ירצה השם, בעוד שבוע. אין פלא שאני אוהב מארשים. כאשר שמעתי את החיילים שרים את המארשים בעת הצעידה בכיכר, שיננתי לי את המנגינות בתקווה שאת המלים אפשר יהיה להתאים ללחן.

לימים, בארץ, כאשר דובבתי את ח״כ אברהם שפירא, מראשי אגודת ישראל וממקורבי הרבי מגור, הוא סיפר לי כי מנוחתו היחידה בחו״ל היא בהאזנה למוסיקה. לא מוסיקה קלאסית, ״ס איז צי שוועער (קשה מדי). אני אוהב את המארשים שזה קרוב לקצב החסידי. כשאני בחוץ אני יושב לי בפינה עם גמרא קטנה ובכל פעם שאני שומע את המנגינה, אנוכי סוגר את הגמרא ומאזין לנגינה״.

הצפייה מן ״היציע״ של ביתנו היתה כרוכה לעתים באי־נעימויות. פעם כשהתבוננו, אחי ואני, בצועדים מעבר לכיכר, אירעה תקרית קטנה שבה היה מעורב אחי הצעיר, קטן בשנים אך גדול במעשי קונדס. מה עשה הבחור? הוא הצביע לעבר הצועדים. הושטת האצבע עוררה את תשומת־לב סבתי. אין זה נאה להצביע בכלל ולעבר חיילים בפרט. אחי טען להגנתו כי לא מדובר באורחים שבאים לבית ומצביעים עליהם – דבר לא יפה באמת, כפי שלימדו אותנו – אלא בצועדים שמרוחקים מרחק רבע קילומטר. סבתי בשלה: עוד זה חסר, שמישהו מהגויים ישים לב שמהמרפסת של בית ניידט מצביעים על צועדים גויים. והקטן בשלו: ״מה יש לפחד, הרי אלה לא פקידי מס הכנסה״, דקירה במחט עבה בבשר סבתי.

סבתי אמנם לא היתה גיבורה גדולה, אך פחדיה לא היו נחלתה בלבד אלא שיקפו את הלך־הרוחות בפולין האנטישמית באותם ימים. הגויים של זדונסקה־וולה שנאו את היהודים וקינאו בהם, בשל היותם האליטה של העיר. גם פקידי מס ההכנסה לא אהבו יהודים. כאשר פקיד השומה ומס ההכנסה המחוזי היה בא לעיר, היתה תכונה גדולה בבית. כולם הסתובבו כאריות בסוגר, במאונך – מן החנות למטה לדירה למעלה, ובמאוזן – מחדר לחדר. הם לחשו בשקט, כי לקיר יש אוזניים, ואמי ששימשה מנהלת החשבונות של העסק, פתחה את הספר הענקי, משהו באורך של מטר ורוחב של חצי מטר, ודפדפה הלוך ושוב כשכולם רכונים סביבה. על כן, משהזכיר אחי את נושא מס ההכנסה הוסיף חטא על פשע וסבלנותה של סבתי שממילא לא היתה גדולה, פקעה. נגררנו לאחור ודלת המרפסת נסגרה על מנעול.

כנקמה, בשבת הקרובה חזר אחי הקטן משליחותו למאפייה בידיים ריקות, ובישר לסבתי כי החמין שאותו היה אמור להביא – נשרף. המסכנה כמעט התעלפה. הכנת חמין נמשכה עשרים וארבע שעות. ביום

ששי הכינה סבתי את כל המרכיבים של החמין – המעיים והקוגל – ושלחה את הנכדים למאפייה מלווים בברכת הדרך, שהצ׳ולנט יצליח, שיד אלוהים תלטף אותו לאחר שהיא את שלה עשתה. היא נהגה לומר שאם הצ׳ולנט ״מזיע״ היא חשה הקלה ואם הוא ״בוכה״ היא צוחקת. לאחר ההכנה וכיסוי הסיר בנייר גס, נשאנו אנו הילדים את המטען היקר הזה בגאון אל האופה. מיקומו של הסיר בתנור היה לא פחות חשוב מאשר מיקום יהודי בבית־הכנסת. ככל שהסיר תפס עמדה קדמית יותר כך גברו סיכויי התכולה להשביח. למחרת, בשבת, היינו עדים לכל מיני מחזות במאפייה, בייחוד מצד אלה שהתבשיל נשרף או נחרך, או שחלילה וחס התעורר חשש לחדירת אלמנט טריפתי, והיו דברים מעולם.

פעם, כך סיפרו, חמד מישהו לצון, והכין צ׳ולנט בסיר זהה לחלוטין ובעטיפה דומה לזו של הרב משה בר, רבה החביב והאהוד של העיר. רק בדבר אחד נבדל תבשילו של הפרחח – בצ׳ולנט שלו היה גם החלק הקדמי של ראש חזיר. בשבת, כאשר באו כולם לקחת את החמין, נטל ה״שוברק״ (נבל, עוכר ישראל וכו׳) את הסיר של משפחת הרב בר, ואילו משפחת בר נטלה את הסיר האחר. כאשר הותרו החבלים, והוסרה שכבת הנייר החום ונייר הפרגמנט, ומתוך הקדירה בצבצו שפתי ה״דבר אחר״, הוכתה המשפחה בהלם. הרב בר התעשת כהרף־עין ושלח רצים לכל בתי ישראל לבל יגעו בצ׳ולנט שנאפה במאפיית פוסטניק. בתוך חרושת השמועות והפרשנויות היתה אף גרסה שהנְבָלה היתה מעשה ידיו של מפקד הכבאים היהודי של העיר, אך זה דחה את ההאשמה בשאט־נפש.

כאמור, מקום אפיית הצ׳ולנט היה רב משמעות. במלחמה הגדולה בין חצרות גור ואלכסנדר בשנות העשרים, כאשר התעורר חשש שחסיד אלכסנדר השתמש במאפייה שבה אופים את הצ׳ולנט חסידי גור, הוכרז החמין כטרף. מכל מקום, עד שהגיע הצ׳ולנט לקיבתם של היהודים, היה בכוחו לגרום לשערוריות וטרדות לא מעטות. לכן, אם כבר עבר הכול בשלום והיה אפשר לשבת ולאכול ממנו בשקט היה טעמו ערב שבעתיים.

הבית

מול אותה מרפסת, שסגרה אז סבתא ושבשלהּ גם נענשה בצ׳ולנט "שרוף", עמדתי שוב ב־1985 וכאילו פעם ראשונה ראיתי אותה. כאילו הבית שעכשיו מספרו 28 אינו אותו בית מספר 29 מלפני 45 שנה. כאילו לחיזוק תחושה זאת יצאתי ידי חובה ועברתי ביעף בשער המקומר. התבוננתי שמאלה לעבר מדרגות הדירה שלנו, והעפתי מבט אל מה שהיה האגף החדש של הבית לפני המלחמה. הגנבתי מבט לקצה החצר. לפנים היתה שם גינה מרהיבה שמדי אביב פרחה בשלל־צבעים בערוגות מסודרות. "מאין היימעלע במארק, מאיין שטעטעלה, זדונסקה־וולה" – מדוע רק על בעלז חיברו שיר ולא על זדונסקה־וולה, הגדולה ממנה?

זדונסקה־וולה אמנם הוכרה רשמית כעיר, אך התואר עיר לא ממש הלם אותה. מבחינות מסוימות, אכן היתה עיר, על המבנים, השירותים, הכבישים, המדרכות המטופחות, המפעלים, העסקים, הפעילות הענפה בכל התחומים והחיים השוקקים. אך מעבר לאיזו גדר אחורית נגלה שדה גדול ופרות באו מדי פעם לרעות בו. הכפר שכן לעתים לא רק מעבר לגדר, אלא בחצר עצמה. באחד הרחובות היפים, שבו היו בתים בני שלוש וארבע קומות, עמד לו בית מטופח שבו התגוררה מטרונית אמידה. היו לה שני כלבים פקינזיים ועדת חתולים פרסיים וסיאמיים. לא נשלחנו אליה כדי לחזות בתצוגה החיה הזאת, אלא כדי להביא חלב, כאשר דודתי רבקה, אחות סבי, לא הביאה חלב מסיבה כלשהי. החלב מבית אותה גברת היה חמים כאילו זה עתה נסחט מן העטינים. את הפרות אמנם לא ראיתי אבל היה ברור שהן נמצאות שם בסביבה. בדרך לשם התעכבתי במסעדה ובבית הבירה של אחי־סבתי, אברהם נוסבאום. המקום היה צירוף של מסבאה ומסעדה. כשפתחת את הדלת הלם בך ריח מגרה של בירה ונקניק שום. גם מכונות מזל היו שם והן שמשכו אותי. אילו הצלחתי יכולתי לזכות בבונבוניירת ענק. אמנם לא שיחקתי מחשש שמא ילשינו עלי, אך

התבשמתי בתחושת השייכות לכרך שתושביו נהנים משעשועים מסוג זה. "עיירה" היא ההגדרה ההולמת את זדונסקה־וולה, אם כי אני יודע שרבים היו נעלבים מכינויה עיירה. והיה לה אפילו ראש־עיר, שנייבסקי שמו.

לא השתהיתי עוד בבית הזה ובחצר הזאת, ששימשו לי מבצר וחממה גם יחד. העיתונאי שבי לא היה סקרן לדעת מה קרה, מי נשאר, מי גר בדירתנו, מי הם השכנים, האם מישהו זוכר אותנו. לא ניגשתי לראות מה קרה לחנות המיוחדת במינה שהיתה חלק כה אינטגרלי וחשוב מילדותי. גם רעייתי, יהודית, שהיתה על־ידי, נמנעה מלדחוף אותי. אולי היתה זו בריחה מעצמי, ואולי טיפשות שלפני מעשה ועידוד משפחתי שאחריו גרמו לי לנבור באותה סיטואציה ובזיכרונות שקדמו לה כעשר שנים לאחר אותו ביקור.

התבוננתי בבית כמו שהקשישים בכיכר התבוננו בי, במבט עוטה דוק ערפילי. אנו גרנו בקומה הראשונה, והכניסה לדירה היתה כמובן מחדר המדרגות. אולם אפשר היה גם לעלות היישר מן החנות לדירה, מין סידור של קוטג׳. מתחת לחנות היה מרתף, שלפני עידן ארגזי הקרח אחסנו בו מזון לבל יתקלקל, בייחוד בימי הקיץ. וכאשר בשנת 1940 נצטווינו על־ידי הגרמנים לפנות את הבית מבלי ליטול דבר מן הריהוט והציוד, לקחה סבתא את כלי הכסף , את הפרוות ושאר החפצים בעלי הערך ושמה אותם במרתף, ליד גרם־המדרגות אל הדירה, אשר איש מלבד משפחתנו לא ידע על קיומו. סבתא היתה כנראה משוכנעת, שכעבור זמן קצר, לכשיעבור זעם, נשוב לבית ונוציא את הרכוש, משהו כמו במלחמת־העולם הראשונה.

אפילו לא עשיתי ניסיון להיכנס לחנות באותו ביקור. מין שיתוק אחז בי, כאילו בתת־המודע היתה זאת המתת החסד, סתימת גולֵל על מה שהיה ולעולם לא יהיה עוד, ההגלדה הסופית של הפצע. אפילו הרגעים המועטים שבהם התקרבתי לבית גרמו לי אי־נוחות כלפי מלווי, שעליהם להמתין בשל עניין שלא נוגע להם. מעבר לפיגומי השיפוץ, הבחנתי בשלט המכריז שזאת חנות לקוסמטיקה, וכלל לא הייתי סקרן לבדוק איך סידרו את החנות, שהיתה פינה כה חמה בקן נעורי.

החנות

לא לכל ילד יש גם חנות לבלות בה בשעות הפנאי. אנשים רואים חנות כמקום לקנות בו מוצרים או לפחות לבחון בו את הסחורה, במסגרת חקר שווקים. לבעלי החנות היא בראש וראשונה מקור פרנסה, אך גם מוקד חברתי לשיחה ורכילות, ולסיפוק מאוויים גלויים ובלתי־גלויים, כערך מוסף לפרנסה. גם בשבילנו, הילדים, היתה החנות הרבה יותר מבית־מסחר, היא היתה חלון לנוף אחר, ל"פורום" אחר, נוסף על השוק החיצוני.

זאת היתה חנות בדים לבגדי גברים ונשים וכן לווילונות ולריפוד. "העולם הגדול" היה העיר לודז', עיר חרושת גדולה בעיקר של תעשיית טקסטיל, שזדונסקה־וולה היתה אחת מערי־הלוויין שלה. גם זדונסקה־וולה כשלעצמה היתה מרכז למפעלי טקסטיל. עוד במחצית השנייה של המאה ה־19 היו שם קרוב ל־200 בתי־מלאכה לאריגה ולטווייה. במשך השנים נדדה פולין הקונגרסאית מתחום האפוטרופסות הרוסית לגרמנית, וחוזר חלילה. הרוסים השתלטו עליה באופן מוחלט לאחר ההתקוממות של 1863. מספרם של בתי־המלאכה לאריגה ולטווייה ירד, אך תחתיהם קמו בתי־חרושת גדולים בקנה־מידה ארצי, ומשפחות אופטובסקי, דידע ומאמארט, השתלטו על הענף. משפחות כמו וישליצקי ורוזן, בעלי מפעלי אריגה ואשפרה, נעשו מיליונרים. הקיטור של המפעל שעבד גם בשבתות (והופעל על־ידי גויים, כמובן) שימש בימי קיץ מקור אספקה של מים חמים, במקום תנורי ההסקה של החורף, בייחוד למי שלא היו לו משרתים גויים כמונו. הבאת מי האשפרה החמים הוטלה על הילדים שנאלצו לסחוב את הסמוברים הענקיים אל מפעל רוזן וישליצקי וממנו. אגב, מפעל מגבות רוזן, שהיה פעם בארץ, שייך לאותה משפחה. אשר לווישליצקי שמור עמנו סיפור שיסופר בהקשר אחר.

מפעל הטקסטיל הראשון שהונע בקיטור קם ב־1860 ואף הוא היה

שייך ליהודי, אברומצ׳ה וארשווסקי, שהיה תעשיין עוד לפני שהוכרזה זדונסקה־וולה כעיר במחצית המאה הקודמת. היהודים היו בעלי מפעלים מכניים וגם הוציאו עבודה ל״חלופניקים״ (עובדי בית), לרוב גויים בעלי נול אחד בחדר המגורים שקיבלו מן היהודים את השתִי להשחלת העֵרב. זדונסקה־וולה סיפקה לתעשיית הטקסטילים בלודז׳ חוטים ואריגים וגם בדים גולמיים שטרם נצבעו. אבל במקרים רבים היא סיפקה גם בדים גמורים ואלה נמכרו מחדש, מכוח הסכמים ומונופול לחנויות הטקסטיל בעיר. אפשר היה לעטוף את זדונסקה־וולה כולה בבדים ועוד היו נותרים עודפים גדולים.

הבדים לחנות שלנו הובאו לעתים קרובות בפלטפורמה ענקית (פראכטן – FRACHT – מטען בגרמנית) רתומה לארבעה סוסים. כל עוד גלילי הבדים פורקו לתוך החנות ידעת כי העולם על מכונו עומד. הגלילים סודרו על האצטבות כאשר הקצוות בפנים והחלק הגדול כלפי חוץ. לקראת סוף שנות השלושים שונה סידור גלילי הבד והם הונחו לאורך. זה אמנם שיווה למדפים צורה מלאה ודחוסה, אך אני ידעתי שמשהו לא בסדר – יש הרבה פחות גלילי בדים בחנות, פחות כסף לקניית מלאי. כך למד ילד על השפל הכלכלי שפקד את המדינה בשנות השלושים, מבלי שהיה מודע לממדיו העולמיים. החנות סיפרה זאת בשפתה שלה, בקודים ובסימנים שאנו, הילדים, ידענו לקרוא מגיל צעיר מאוד.

אחד התעשיינים המצליחים בעיירה היה משה לייב יוסקוביץ׳, יהודי יפה־תואר, בעל זקן שחור, בעל מידות ואב לחמישה בנים וארבע בנות, כולם יפים גם הם. צעיר הבנים, פנחס מנחם (מנדל), ששׂרד ובא לישראל ולימים התמנה לרבה של פולין, סיפר לי איך הוא שמע על המשבר הכלכלי. ערב אחד חזר אביו מנסיעתו היומית ללודז׳ שם היה אחד המפעלים שלו, והודיע לאשתו כי המצב נעשה רע וצריך להצטמצם. במה נצטמצם – שאלה האם – בפרוסת לחם וחמאה, בהפסקת לימוד הילדים, או שמא נבקש חסדים מאחרים? מנדל, ששמע את השיחה התייפח ומשך מעליו את השמיכה לבל יישמע הבכי. הפתרון שנמצא היה להפסיק את הלימודים בישיבה של האח יצחק שהיה אז בן 19, כדי שיתמסר לעסקים ויסייע לאביו. זאת היתה החלטה כאובה מאוד, שכן הפסקת לימודיו של עלם יהודי במשפחה טובה היתה בחזקת אסון, אבל לסיפור זה היה סוף טוב. יצחק שהעתיק את התמדתו בלימודי התורה אל לימוד תורת הטקסטיל, נעשה מאניפולטור (מרכיב מִרקם הבד והדוגמה) ומצא מרקם

של חוטי בד שהיה נוח לגזירה (קראו לה 85 של יוסקוביץ׳ – והגוזרים טענו שהבד הוא חג למספריים).

מוצרי הטקסטיל שלו היו כה פופולריים, שיוסקוביץ׳ הצליח לצאת מן המיתון שדִרדר את האחרים ולעתים אף שבר את מטה לחמם. משה לייב התוודה פעם באוזני מנדל, שהוא כל־כך נהנה מן העסק ומכל מה שרוחש סביבו, שגם אילו לא היה מרוויח ממנו היתה קשה לו הפרידה מן הענף. זה היה קשור בנסיעה היומית ללודז׳, במשאים־ומתנים, באסטרטגיה של קידום ושיווק, בכבוד, במוניטין וכיו״ב. מן המפורסמות, למשל, היתה בלודז׳ כי אם ראו את משה לייבל יוסקוביץ׳ נוסע בחשמלית לבית־הנתיבות הדרומי, הרי אין חשש שמא תצא הרכבת לזדונסקה־וולה באיחור. השמועה אמרה – ושמועות היו מצרך יקר ערך בעיירה יהודית – כי כאשר פקח הרכבת שורק את השריקה השנייה לקראת תזוזת הקטר, מופיע רב משה לייבל, עולה על כבש הקרון בדיוק בשריקה השלישית, ואז, ורק אז, מתחיל הקטר למשוך.

הסיפור מעיד לא רק על המשבר הכלכלי, אלא גם על החשיבות שיהודים ייחסו לאופי מקור הפרנסה, ובמידת האפשר ביקשו לתת ביטוי לתושייה שלהם וליכולתם להתמודד בתנאים נחותים ולהפיח רוח בעסק או בענף. אצלנו היתה החנות ריאה, שדרכה נשמנו אוויר, היא היתה לב העניינים שבאמצעותו חשנו את הדופק. כשבאו לקוחות רבים רווח לך, העתיד נראה בטוח. כאשר אלה היו מעטים וסביב כל לקוח כרכרו שני מוכרים, הרחנו מצוקה. כאשר סבתא או אבא הניחו ללקוחות למשש בעצמם את הבדים ופנו ללקוחות אחרים, בזת לקטנות, לקוח פחות לקוח יותר, הקופה תצלצל ואמא תשב על ספר החשבונות הענק ותעשה את המאזן. אך כאשר סבתא או אבא או מוכר אחר בחנות הרבו למשש ולפשפש בבדים, לפנק אותם ולשבח אותם, ולהמליץ עליהם בפני הלקוחות כאילו היו יקיריהם שקשתה הפרידה מהם, כאילו מדובר בשידוך שלא יוחמץ, או־אז ידענו שהמצב קשה. סבתא ואבא היו המוכרים הראשיים בחנות, אמא באה לבקר וסבא לא טרח לבוא כלל. אנו, הילדים, היינו קהל הצופים הקבוע.

"השבוע בלבן"

תמיד אהבתי את החנות, אולם היו זמנים שאהבתי אותה במיוחד, והיו זמנים שלא אהבתי אותה. למשל בימי ראשון, ימי שבתון רשמיים, הכניסה הראשית לחנות היתה נעולה על תריס ובריח. אולם בצד, מאחורי השער, הדלת לא היתה נעולה. מי שידע בא. החנות היתה מוארת אך בקושי. בזמנים כאלה התביישתי. דומה היה כאילו בת זנונים היא ואת האסור עושה היא במסתור. הייתי מעדיף שתהיה סגורה מאשר פתוחה במחתרת. אהבתי אותה במיוחד ב"שבוע בלבן", שנקרא כך על שום שבאותו שבוע היתה מכירה כללית של כלי מיטה ורחצה, שהיו לבנים, והכול הבהיק מלובן, ובראש וראשונה חלון־הראווה שלא נפל בלובנו מן המדרכה והכיכר העוטים שלג. בימים אלה היתה התאורה מוגברת וחגיגית.

התכונה לקראת "השבוע בלבן" לא נפלה מהתכונה לקראת חגים ומועדים מרכזיים. כעשרה ימים לפני־כן הוצאו מחלון־הראווה כל הפריטים והבדים הצבעוניים שהיו דחוסים בערבוביה עכורה ולא מושכת, כיאה וכנאה לחנות יהודית שאינה מצטיינת באסתטיקה, ואולי גם זה מתוך זהירות – שלא יאמרו בגויים דברים נוספים על אלה שאומרים בלאו־הכי. אחרי שסילקו את הבליל הצבעוני זכה החלון לצחצוח שלא נפל מן הטיפול בכלי הבדולח לקראת חג הפסח. לאחר שסיים המנקה את הצחצוח והמירוק, יצאו בעלי החנות ובדקו מזוויות שונות אם לא נשאר איזה רבב, ואז החלה מלאכת הקישוט.

בחנויות של יהודים אין בובות ראווה (מאנקינים), כדי שלא לעבור חלילה על הדיבֵּר "לא תעשה לך פסל". מצד שני, הרי לא יניחו בו סתם מדפי בדים. הפתרון שנחשב בימינו לחדשני, היה ליצור מעין דמויות שמסמלות בעיקר נשים, כמו דמות כלה, דמות רוקדת וכיוצא באלה דמויות שהבגד כמו גולש מהן.

את שאר הבדים שימשו מתקנים דמויי דחלילים, קיפולים אפריוניים, כיווצים של מסך תיאטרון, קווים דמויי קרניים ועוד, כיד הדמיון של המעצבים הביתיים. הכול בלבן, כמו באיזה חג של גויים, וככל שהדמיון היה גויי יותר, כך הוא נחשב יותר. הופעתו החיצונית של היהודי לא נבעה מרצון, אלא מחובה להיות ולהיראות נבדל. הוא רצה להידמות לגוי בגינוניו החיצוניים. השבוע בלבן נתן הזדמנות לכך. לנו, הילדים, זה חימם את הלב. את הגוף חימם תנור הברזל העגול והכבד שעמד במרכז החנות ושצינור הפליטה העבה שלו טיפס על הקיר והתקרה. אלה הקרינו חום והשרו נועם כאשר בחוץ ירדה הטמפרטורה לעשר מעלות מתחת לאפס. לקוחות נכנסו לחנות כדי להתחמם לאחר צעידה של דקות אחדות שהקפיאה את האיבר היחיד שהיה חשוף – האף. היו שנכנסו, התעניינו ולאחר שהפשירו הבטיחו לחזור. היו שנכנסו וקנו משהו כדי להימנע מאי־נעימות, והיו שמלכתחילה התכוונו לקנות, כי מחירי הבדים הלבנים באותו שבוע היו זולים כדי שלושים עד חמישים אחוזים מן המחיר הרגיל. כולם פטפטו בהתרוממות־רוח, בפולנית, בגרמנית ופה ושם ביידיש. חג לאוזניים, לעיניים ולקופה שקִרקשה כמו פעמוני כנסייה.

והיו רגעים יפים במיוחד בחנות. מדי פעם בפעם לבשה החנות תפאורה של תיאטרון. היה זה כאשר בא מישהו לקנות בד לווילון. או־אז היו מורידים ברוב טקס את הכרכוב שהיה מותקן סמוך לתקרה. זה היה מין גליל ענק ובשני צדיו כדורי זהב וכאשר הוא גולגל למטה, זרקו מעליו את בד הווילון, בד אחד מימין ובד אחר משמאל, והכול הועלה למעלה כמו מסך בטרם תחילת ההצגה.

הקהל נתבקש להתרחק קמעא, כדי להעריך נכונה את האפקט. לעתים הוזז הווילון הצדה כדי לבחון את אופן הכיווץ והתמונה היתה מרהיבה במיוחד. בדים צבעוניים בצד, גלילים צבעוניים באמצע, קרנבל של צבעים, אקזוטיקה מזרחית בזדונסקה־וולה. בתוך החנות קליידוסקופ זוהר וחם ואילו בחוץ קור צפוני וחושך כבר בשלוש אחר־הצהריים.

אומנות המכירה הפליאה אותי תמיד. היו שתי גישות, לעתים של אותו מוכר ולעתים של שני מוכרים, כאשר אחד שיחק את יועצו של הלקוח והשני שיחק את הסוחר חסר הגינונים. היועץ יכול היה לנסות במפגיע להניא את הלקוח מלקנות בד מסוים "כי הבד שבחרת, זה לא זה. כן, הוא נחמד ורך, אבל אני לא הייתי ממליץ". ולאחר שהורדו הגלילים האחרים והמוכר מישש וכיבד במישוש גם את הלקוח, היה נועץ בקורבן זוג עיניים מנצחות. "עכשיו אתה מבין למה התכוונתי?" לעומתו, מי

שמילא את תפקיד הסוחר המצוי, המליץ מיד על בד מסוים, ומשראה שאין הוא קולע למטרה, המליץ על סוג שני, שלישי, רביעי וכאשר היה הלקוח בוחר בסחורה, יכול היה המוכר להפטיר: "אילו אמרת לי בהתחלה מה הכיוון והטיב, הייתי מיד מראה לך את הבד הזה".

בד הוא לא בגד, ודרוש דמיון ויכולת שיווק מיוחדת, כדי להראות ללקוח כיצד הבד מונח על הגוף. פעם זרקו אותו על כתפי עצמם, פעם על כתפי הקונה ופעם על לקוח שבא לקנות משהו אחר ונאלץ לשמש דוגמן. כדי להוכיח את טיבו של הבד ואת עמידותו, קימטו אותו קמט חזק והרפו, הניחו לבד להתיישר ללא קמט, ומישש וגיפפו ומיסמסו אותו.

מן הבדים למדתי גם על מקומות שונים בעולם. היו בדי מנצ'סטר, דאמאסק, קאשמיר, קרפ דה שין, כלומר משי סיני צרפתי, וכדומה. וכאשר הלקוחות הלכו - בין שקנו ובין שלא קנו - וגלילי הבד גולגלו חזרה, אפשר היה ללמוד מן המבטים, או מחילופי הדברים, מה הדעה על הלקוח, ואם הצליחו להיפטר מעודפים ישנים . אם היו הקונים מכרים, אפשר היה לשמוע גם קצת "לשון הרע", או פיסת־רכילות על מחלה סמויה או צרה אחרת, ולעתים רחוקות גם מחמאות.

החנות של משפחתנו נחשבה מכובדת ובעלת מוניטין ומעולם לא עמד איש מן המוכרים על מפתנה, גם כאשר לא היו לקוחות. תמיד עמדו בפנים מאחורי הדלפקים, בקומה זקופה וגאה וחיכו לקונה. אם בא קונה קיבלו אותו כאורח מכובד שהמתינו לו זה מכבר. ואמנם היו בין הלקוחות גם אצילים, גראפים, שבאו בכרכרות מפוארות רתומות לשני סוסים.

מה שראיתי במו עיני

זדונסקה־וולה היתה פעם, כאמור, אחוזתם של ה״שלאכטא״ האצילים, כמו זלאטניצקי, מאסלאבסקי, ואחרים ואלה משום־מה נשאו את התואר גם בפולין הרפובליקאית. משנראתה כרכרה של גראף כזה מתקרבת לחנות, לא זו בלבד שהמוכרים החלו מסלקים כל מיני סימנים לא רצויים אלא גם סילקו את ארשת הפנים הישנה ולבשו רשמיות ממלכתית. מובן שהתכונה כללה גם סילוק כל אדם מיותר, לרבות הדור הצעיר. למודי ניסיון, כאשר הונפה היד דילגנו בזריזות שתיים־שלוש מדרגות, אך עצרנו במדרגה שממנה אפשר יהיה להציץ במי המדובר.

זה היה בימי חופשה, שכן בשביל הילדים החנות עצמה היתה, רשמית, מחוץ לתחום, למעט בלילות חורף לקראת הנעילה כאשר אנשים מיעטו להסתובב ולא היה סיכוי שמישהו עוד ייכנס. התצפית שלנו על החנות נעשתה אי־שם מן המדרגות שבין הדירה לחנות. משם השקפנו על הנעשה כמו מן היציע בתיאטרון. היו גראפים ששמרו על תוארם הנעלה, אך למעשה ירדו מנכסיהם ואיש כבר לא המתין להם. כל אחד זכה בדברי שבח וקילוסין, ומדי פעם תוך שיזור מהיר של ״יימח שמו״, ועוד כמה ״ברכות״ כאלה ביידיש, בתוך ההשתפכות הסמיכה בפולנית. כאשר באו פולקסדויטשים לחנות לא קיללו ביידיש.

במיוחד אהבנו לצפות בחנות בימי ג׳ אחר־הצהריים, כאשר האיכרים והאיכרות, לאחר יום השוק כשהפדיון בצרורותיהם, היו באים לקנות בדים צבעוניים ורועשים. בחורף החזיקו האיכרות את הפדיון בתוך צרור בשקית. בקיץ היתה שקית הפדיון תלויה על הצוואר, ולעתים היו האיכרות נאלצות להתכופף כדי להוציא את האוצר ממקום מחבואו. למערכה זאת חיכינו. בעיניים כלות סקרנו את השדיים המלאים שכמעט ונשפכו החוצה והיה חשק לאסוף אותם מלוא חופניים ולשים אותם במקומם. הגויות, השיקצות, היו משהו נחשק. חזיות לא היו להן,

חגורות־צניעות היו זרות להן, והן תמיד חייכו, שלא כנשים היהודיות.

בחופשות הקיץ בכפר פורמבי לא היה זה נדיר לראות איכרה המפשילה לפתע את שׂמלותיה ומטילה מימיה ללא כל עכבות בשדה (שנים רבות אחר־כך ראיתי סצינה כזאת בסרט "תוף הפח" של שלנדורף על־פי ספרו של גינטר גראס). את אשת החצרן, יוזפובה, ראינו שכובה במיטה אחת עם בעלה וגם הבת היתה שם. סופר לנו, בחוגים הצעירים, כי משרתות משמשות מדריכות מין בבתים יהודיים ואפילו אצל חסידים. בכלל, במה שנוגע לשיקצות לא היה גבול לסיפורים ולפנטזיות שעוררו. אז, כאשר ראינו את האיכרות מפשפשות בין שדיהן, נמצאנו כשחצי גירוי בידינו, או נכון יותר בדמיוננו.

לצעירים היה מראה האיכרות חג לעיניים, למוכרים חג לכיס. לאיכרות אפשר היה למכור כמעט הכול, מה שנראה להן כמחירי מציאה. לסבתי זאת היתה מכירת מציאה, ואם לאיכרה היה גם עודף חמאה טרייה, מזיעה, עטופה בעלה חסה רענן, היה גם אלמנט של סחר חליפין לשביעות־רצון שני הצדדים, ובייחוד של סבתי הסוחרת. היא שילמה בזול בעבור החמאה, ומכרה ביוקר את הבד. סוחרת יהודייה ממולחת, כמאמר ריילה מחנות המליחים.

החנות היתה גם פרוזדור ליציאה לרחוב, קיצור־דרך במקום לצאת מן הדירה לחדר המדרגות, לשער והחוצה. כאשר שמנו לב שכולם עסוקים עם קונים, זינקנו מעמדות התצפית שלנו ודרך החנות החוצה, עוד בטרם הספיקו אלה להתאושש מאִבחת הזינוק. החוץ היה משופע באפשרויות. אני אהבתי מאוד להיכנס לבית־המרקחת של יענקעלביטש, בשל הריחות שהדיפו המוצרים, בעיקר הסבונים והתמרוקים. הבעיה היתה למצוא עילה לביקור. פעם שאלתי אם אמא במקרה הגיעה, פעם היא היתה אמורה להגיע וחיכיתי לה. פעם יכולתי לשאול למחירו של סבון בדמות חיה. ובין רגע כניסתי לרגע שגילו אותי ושאלו אותי בחיבה מה אני מבקש, יכולתי לשאוף מלוא הריאות מן הניחוח הזה. ההבדל בין חנות בדים לבית־מרקחת הוא, שכאן הכול גדול וגס ואין בו ריח זולת ניחוחו של הבד החדש. שם הכול מזערי, עדין, ארוז יפה, יקר, נקי, חשאי, הרוקחים לבושים לובן מקדש־מעט של בריאות, ניקיון וניחוח, והעיקר מזור לכיס. מסופר שיהודי קנה מרשם ומשילם בעבורו השליך אותו. הרוקח הנדהם שאל לפשר הדבר המוזר הזה. ענה היהודי: אני הולך לרופא ומשלם לו משום שגם הרופא צריך לחיות, אני קונה את התרופה מפני שגם הרוקח צריך לחיות ואני משליך את התרופה מפני שגם אני

רוצה לחיות. הסיפור יפה אבל ליהודי איננו מתאים. יהודים (ואני מזדהה בעניין זה לחלוטין עם בני עמי) אוהבים מרשמים, אוגרים תרופות ושומרים עליהן כעל בבת־העין. ואשר למוצרי הקוסמטיקה וההיגיינה, עד עצם היום הזה כאשר אני פותח חפיסת סבון פאלמוליב אני מריח את ניחוחו של בית־המרקחת השכן שלנו.

אחת החוויות התקשורתיות שלי קשורה אף היא באותו בית־מרקחת. באחד הביקורים שלי שמתי לב שבפינה עומד אדם ומדבר. מכיוון שגבו היה מופנה אל הקיר לא התקבל על דעתי שהוא משוחח עם הרוקחים או עם מבקר כלשהו. המסקנה שלי היתה שהאיש מדבר אל עצמו. עצם התופעה לא היה זר לי. הסתובב לו בעיר אחד בשם הייניכל, אשר בלכתו דיבר אל עצמו. פעם ראו אותו שוכב על הכביש ומטה אוזן. שאלו אותו: ״מה העניינים, הייניכל?״ והוא ענה: ״שמעתי שווישליצקי איז טיף אין דרערד (באדמה – ׳על הפנים׳) אז התעניינתי מה שלומו״. מילא ברחוב, אבל משוגע במקום אלגנטי כזה שבו הכול מבריק, נקי ומריח, ואנשים מדברים בלחש? התקרבתי אל האדון, וככל שהתקרבתי, השתכנעתי כי אכן מדובר כאן באדם לא שפוי, מיוחד במינו. הייניכל דיבר סתם כך בעלמא ולעלמא, מי שרצה שמע אותו מי שלא רצה עבר על־פניו. זה מדבר לחלל ובאותו זמן מחזיק על אוזנו איזה מכשיר דמוי־חצוצרה. פעם מדבר ופעם מפסיק. עודני מרותק לתופעה משונה זו, מצאתי עצמי כמעט צמוד למכנסיו של היצור המוזר. זה, בראותו שעיני עוד מעט קט ייצאו מחוריהן, אמר מלה או שתיים, הפסיק ותקע את החצוצרה לאוזני, והאוזניים שמעו דיבורים, אך לא מפיו של האיש שעמד מולי. וכך, בהיותי בן שש ומשהו, עשיתי היכרות ראשונה עם הטלפון אצל יענקעלעביטש. באותה עת היו בזדונסקה־וולה מן הסתם רק כמה מאות מכשירי טלפון, והתעשיינים היהודיים, שהמכשיר כבר היה ברשותם, צלצלו לעמיתיהם לספר להם מה אכלו בבוקר. העיקר לדבר בטלפון.

אצל ינקעלעביטש עשיתי גם היכרות ראשונה עם מצרך אחר שחזר לאופנה בשנים האחרונות – הקונדום. הקונדום נקנה בדרך־כלל בדיסקרטיות רבה. הקונה ביקש את המוצר בלחישה כזאת שהרוקח נאלץ לקרוא את שפתיו. ואז הוא עשה סיבוב משונה, התכופף וארז את החפץ החשוד בשקית כשהוא שפוף. הקונה היה נמנע מלהסתובב מחשש שמישהו ינעץ בו מבט, ואילו יכול היה להיעלם ולהתפוגג באוויר בוודאי היה מאושר לעשות זאת. סקס, רחמנא ליצלן, שומר נפשו ירחק ממנו. אבל פעם אחת היה לקוח פחות דיסקרטי שרצה להוכיח שהבלון הזה אינו

עומד בלחץ. לאחר חילופי־דברים מנומסים, ובלחש, נתן לו הרוקח חפיסה אחרת.

את השלמת המידע קיבלתי בעת ביקור לא מתוכנן אצל אחד השכנים באגף החדש, שהיה מורה במקצועו. באחד מימי א׳ בבוקר, כאשר בתי־הספר של הגויים שובתים ממלאכתם, היה האיש עדיין במיטה שלמרגלותיה היה מונח אותו בלונון מוארך, לא ארוז, ובתוכו נזלת. ראיתי וידעתי, ואיש לא חשד שאני יודע במה המדובר.

מה אוסיף ומה אדבר. עין לא ראתה מה שאני ראיתי במו עיני בבית־המרקחת של יענקעלעביטש, ומה שלא ראיתי הבנתי. רמזו שאני נער אינטליגנטי. אבל לימים לא יכול הנער האינטליגנטי הזה להישיר מבט למה שהיתה פעם החנות, חביבתו, ואינו קורץ לבית־המרקחת מחוז התשוקות של נעוריו.

לא ידעתי אז למה בדיוק משמש הקונדום, אך זה סִקרן אותי במידה מספקת כדי שאחקור ואדרוש מה הקשר בין המוצר בבית־המרקחת לבין השקית הדלוחה, המשומשת. אין תחקירן טוב יותר מילד ואין טוב ממנו לנפות מידע בדוק ממידע סרק. הצטערתי כי בחנות שלנו אין דברים מגרים, אפילו לא במגירות נחבאות, לא כל שכן בחלון־הראווה. אגב חלון־ראווה, שמעתי פעם בדיחה שלקוח נכנס למקום וביקש לתקן שעון. אמר לו בעל המקום שהוא אינו שען. אז מה אתה – שאל הלקוח. מוהל – ענה האיש. אם כך, מדוע מוצגים בחלון־ראווה שעונים? המשיך ושאל הלקוח. ומה רצית שאשים בחלון? השיב המוהל. אצל יענקעלביטש היו בחלון בשׂמים. וגם בבית־המרקחת, כמו בחנות שלנו, חלו שינויים עם הזמן.

בחנות שלנו אפשר היה לראות את מצעד הזמן באופן בולט למדי. בשלב מסוים הוכנסו למכירה חולצות משי, ולא סתם חולצות משי מקופלות, אלא ארוזות בקופסאות מהודרות. אחר־כך בא תור גרבי המשי. כדי להציג את שקיפותם לבשו אותם על היד כמעט עד לבית־השחי. בכך עסקו בעיקר הנשים. שערו בנפשכם שגבר ידגים גרבי משי על זרועו. הגברים עסקו בעיקר בבדים. לא זכר לא נקבה, לא בשר ולא חלב. פרוֶה.

הכנסת המוצרים החֲדשים נחשבה כמעט מנהג רפורמי בקהילה האורתודוקסית – דברים ארוזים, אלוהים ישמור. אלא שהזמנים החדשים, ובעיקר השפל הכלכלי, הכתיבו את המהפך הזה. כל מסגרת ההתייחסות שונתה – לשווק מוצר חדש, להסביר, להדגים. בד הוא בד, הוא מדבר בעד עצמו ואם אין הוא מדבר אתה ממשש אותו ואז הוא לא רק מדבר אלא גם נע ומחליק בין אצבעותיך. אולם כשם שכל הנהרות

מוליכים אל הים, כך כל הבדים, החולצות, הגרביים ושאר הפריטים הוליכו אל הקופה. המקדש של החנות. מין מתקן ענק דמוי ראש פיל בעל מספרים וקלידים ופעמונים ומגירות נפתחות ונסגרות. מצודה. כל המאמצים, החוכמות והאלתורים, הכול למען אותו יצור, תכלית הכול, מין מולֶך הבולע מרשרשים ומצלצלים והתחייבויות. למען האמת, אותנו, הילדים, השטרות עניינו אך מעט מאוד. לא בטחנו בהם והם לא נראו לנו רציניים. את עינינו נתַנו דווקא במטבעות, ובמטבעות של זלוטי (זהוב) אחד, עגולים וכסופים, שמדי פעם הוציאה אותם הקופאית והחלה מסדרת בטור אחד, כשקצה זלוטי נשען על זלוטי וכך נשענו כל הזלוטים בשורה עורפית, מוכנים ומזומנים למפקד. האישונים ריצדו וקצה הפה נטף, כמו מתוך תגובה פאבלובית, לצליל המתכתי של הספירה וסידור המטבעות הכבדות. קליק־קלאק, זהוב על זהוב רוכב בשיירה ארוכה אל הכיס. כמה גלידות אפשר לקנות במטבעות הללו – שאל פעם אחי הקטן. אשר לי, לא זכור לי שאי־פעם תרגמתי מה שוויו של הכסף וכמה גלידות או שוקולדים ומשחקים אפשר לקנות בעבור אותו חופן זלוטים. הכסף עצמו הוא שמשך אותי. כסף ככסף אולי כשווה מעמד מיוחד. מעמדו של סבא – הבעלים של החנות ושל בתים ובעל תפקיד של יו״ר בנק כלשהו, הכוח והיוקרה שהתלוותה למעמד – היו תרגומו של הכסף. החנות היתה בעבורי אבי־העורקים לדם הפיננסי של המשפחה, למעלות ולמורדות. אפשר היה לחוש מתי היא איתנה וכולה מרץ נעורים ומתי פניה נפולות, אות וסימן לתחלואי ממון. היא היתה הצומת הראשי הפיסי והנפשי גם למרחבים וגם לדרך שלעתים נחסמה והיה צורך לעקוף אותה.

והנה אני עומד מולה כמו נציב־מלח, אפאתי, משותק כאילו עמדתי מול אהובה שבנעוריה לא היתה לה מתחרה ליופי ולמשובה, ואילו עכשיו אני ניצב מול זקנה בלה עטופה לבוש גס ואפור, מקומטת, עיניה כבויות, והיא מתבוננת בי ולא מכירה אותי. לא, לא, זאת לא היא. ההיא היתה חוליה בשרשרת של חנויות יהודיות שהקיפו את הכיכר כמו חגורת־ביטחון. משפחתנו היתה חלק מהטבעת הזאת, בולטת ונודעת בקהילה ובעיירה.

ה"שבט"

המשפחה מצד אמי מקורה בשני "שבטים", הנוסבאומים מצד סבתי, והניידטים מצד סבי. משפחת נוסבאום, שורשיה ככל הנראה בגרמניה, וגם השם (עץ אגוז בגרמנית) מעיד על כך. אולם היא חיה בעיירה בראשית המאה ובסמוך לעיירה עוד בסוף המאה הקודמת. סבתי היתה בת יחידה בין בנים. לאחר שנישאו אחיה הוסיפו מרביתם לגור בזדונסקה־וולה או ברדיוס של כמה עשרות קילומטרים סביבה. מלבד הנישואין בין סבתא לסבא היו עוד נישואין בין שתי המשפחות. מתוך היכרות קרובה אפשר היה לחסוך דמי שדכנות. כך למשל נישאה אחות סבי לאחי סבתי, ואילו אחיינית ממשפחת נוסבאום נישאה לאחיו הצעיר של סבי. אחיה של סבתי לא נמנו עם החסידים. היו ביניהם אנשי המזרחי, או סתם מסורתיים והיו גם חילוניים. מכל מקום, למעט האח אברהם, בעל הפונדק, לא ראיתי על איש מן הגברים חותם של זקן. לאברהם זה, איש חסון, היו תריסר יוצאי־חלציים, כמניין ראשי שבטי ישראל, אולם מספר הבנות השתווה למספר הבנים. הבכור מאיר יוסף, חניך בית"ר, היה גאוות המשפחה, שכן היה גברתן וה"שקוצים", הגויים, פחדו ממנו. השני בתור היה אף הוא בחור שרירי, אך את חיתיתו הטיל לא על הגויים כי אם על עכברושים. סופר כי בתחרות של ציד עכברושים זכה במקום הראשון. האח הגדול של סבתי, מנדל (שם חיבה של מנחם). הוא לא רק נראה כחבית אלא אף התגלגל כמוה ומכיוון שנעזר במקל, דמתה הליכתו להליכה צ׳פלינית, אך בעוד צ׳פלין רץ, עצר מנדל לעתים קרובות, מכיוון שסבל מאנגינה פקטוריס ונזקק מדי פעם למנוחה ולתרופה. האח השלישי היה משה. עליו אמרו שאילו היה שייח׳ ערבי היו לו ודאי עשר נשים בעת ובעונה אחת, אך בהיותו בן דת ישראל, היה מחליף אותן. בסך הכול היו לו שלוש נשים, ומכל אחת מהן כמה ילדים. האח הצעיר היה שמחה וכשמו כך היה, תמיד שמח בחלקו. הוא גר בפאתי העיירה ואף טיפח

חלקת אדמה שבה גידל דלעת ועוד כמה גידולים. אינני זוכר ממה התפרנס, אך החלקה הניבה ככל הנראה הכנסה נוספת על ההכנסה הקבועה.

בזכות אותה חווה אני זוכר את הדוד שמחה. פעם ערכתי שם ביקור, בלוויית סבי וסבתי כמובן, והתפעלתי מגודל הדלועים ומגודל הגרעינים שכובדנו בהם. את אלה שטפנו ב״קוואס״. זה משקה קל, סלאבי, הייתי אומר, שמורכב ממים, חומץ וסודה לשתייה. הוא נלגם בשקיקה בימי חום וגורם לגיהוקים שיכלו להתחרות ברעמים של ימי קיץ.

את שאר האחים, אם היו כאלה, לא הכרתי או שאיני זוכר אותם. מכל מקום, נהיר מעל לכל ספק, שאשת החיל במשפחה היתה הבת היחידה, סבתי. אשה פיקחית, סוחרת שנונה, בעלת תושייה ושתלטנית. גם היא, כאחיה, היתה בנויה בצורה מוצקה, אם כי חיצוניותה לא העידה על בריאותה. מתוך שפע התחלואים שיוחסו לה, קשה היה למיין מה היה אמיתי ומה מדומה. ידוע שיהודים ויהודיות אמידים אוהבים להתקשט באבנים למיניהן, כמו אבני־מרה, אבני כליה וכיו״ב אבנים יקרות, אשר מצדיקות נסיעה חצי שנתית למרחצאות מרפא בחו״ל, כמו קארלסבאד ומריינבאד בצ׳כיה. סבתי נמנתה עם ״עולי הרגל״ האדוקים למרחצאות אלה. לא ידוע לי איזו נדוניה נתנה משפחת נוסבאום למשפחת סבי, ניידט, מלבד סבתי, נכס לא קטן כשלעצמו.

את מקורה של משפחת ניידט לא הצליחו לאתר מעבר לכמה דורות לאחור, כולם תושבי העיירה או הסביבה. השם ניידט היה נדיר מאוד גם בפולין, וחקירות ודרישות לא הביאו לפענוח השם. היו שניסו לפרש את ה־ניי במובן ״חדש״ בגרמנית, אבל ה־דט לא התאים. היו שביקשו לפרש את הדט כקיצור של ״דטה״, תאריך בגרמנית, אך גם זה לא היה הגיוני. היה אולי סימן אחד לשורשים של משפחת ניידט, והוא פולקלוריסטי. היה זה נוסח הזמרה. למשל, בסדר פסח, הפזמון ״אחד מי יודע״ לא הושר אצלנו בעברית, אלא בארמית: ״חד מאן ידענא״, והנעימה היתה נעימה דרומית, בלקנית. והיו עוד שירים שהיה טבוע בהם אותו סלסול דרומי, רומנטי.

אולם גם סימן זה אינו מהווה אינדיקציה, כי שרו אצלנו הרבה שירים רוסיים. כאשר דודתי שרה נפטרה, חיברה אמי מלים לזכרה ושרה אותם, בליווי מנדולינה, על־פי הנעימה הרוסית ״ספני הוולגה״. אפשר שמשפחת ניידט הגיעה לפולין מאוקראינה ולשם מארצות הבלקן. מכל מקום השם הזה היה נדיר אף בפולין של אותם ימים, ואילו בארץ לאחר

מות את סבי, ושינוי שם המשפחה על־ידי הצעיר בבניו, השתמר השם ניידט אצל האח הבכור יוסף. ליוסף שתי בנות וכאשר הוא יסתלק מן העולם, לא ייוותר זכר כאן לשם ניידט.

סבי, דוד, היה האח הבכור. היו לו עוד כמה אחים ושתי אחיות. אחת מהן, רוזה, שהיתה נשואה, כאמור, לאחי סבתי. השנייה רבקה, שאותה אני זוכר מכיוון שהיתה החלבנית של המשפחה. סופר שהדודה רבקה התאלמנה בעודה צעירה, ומכיוון שלא רצתה במתת חסד מאחיה, דאג סבי לכך שתתפרנס מחלוקת חלב. איש לא ראה בכך פחיתות כבוד, ובראש וראשונה הדודה רבקה. היא לא נחשבה לכבשה השחורה של המשפחה, וכבודה בשבט היה שמור לה, ויותר מזה, היתה הערצה לדרך שבה היא פִּרנסה את עצמה ואת בנותיה. אשה עדינה ושברירית היתה, ותמיד היה נסוך על פניה חיוך מונאליסי כזה, מר־מתוק.

סבא היה חסיד, איש אגודת ישראל, ואילו פנחס, "פינצ'ה", האח הצעיר, נחשב "גוי גמור", שלא מצא לו מקום בקן החם של המשפחה, הרחיק נדוד עד גרמניה ואף התגייס לצבא, ושימש כ"סניטאר", ובשל כך זכתה המשפחה לכמה פריווילגיות בכל הקשור בתחום הרפואה. פינצ'ה זה עשה כסף בגרמניה. הוא הכיר אשה, בתו של בעל הבית שאצלו עבד, הבטיח לה נישואין, חזר הביתה "כדי להסדיר עניינים" ולא שב לגרמניה. הוא מצא את מקומו ברומניה, וכאשר העסקים שם לא הצליחו, הוא נסע לארץ ישראל במחצית שנות השלושים, עשה ניסיונות בעסקים שונים ולא הצליח. בסוף הקים בית־דפוס, תחילה להדפסת תווים בלבד ואחר־כך, בעזרת בנו יוסף, הרחיב את בית הדפוס, שִׁכלל אותו למפעל מודרני מן המשובחים בארץ. בעת עיסוקו בהדפסת תווים בשנת 1947, אני עבדתי שם כמתלמד ואת בית הדפוס פקדו מיטב המלחינים כמו פאול בן חיים, אוריה בוסקוביץ, מרק לברי, מרדכי סתר, אורגד, עמירן פוגאצ'וב, זעירא, וילנסקי, סמבורסקי, סטוצ'בסקי ואחרים, שהדפיסו בו את יצירותיהם.

פנחס היה הסמן הקיצוני החילוני של משפחת ניידט. בקצה השני עמד אחיין של סבי, ביירישׁ. גם הוא ברח, אך לא לגרמניה אלא לצפת, שם נמנה עם חסידי בראסלאב, וניהל דו־שיח עם הקדוש ברוך הוא בתיקון חצות המפורסם של חסידות זאת. הוא לא נישא. בחתונה של שרה (בתו הבכירה של סבי) הוא עשה את הדרך מארץ ישראל לזדונסקה־וולה במשך שלושה חודשים. מסופר כי בחתונה העמיד ביירישׁ שני כיסאות ולבוש קפוטה שחורה, גרביים לבנים, אבנט אדום ותרבוש אדום קיפץ על שני

הכיסאות למשובת־לבם של החוגגים. ״גוט׳ס קוזאק״ אמרו עליו.
בין שני הקצוות הללו היו אחיו של סבא, אנשים שומרי מסורת, ציונים ואף ״בונדאים״ (תנועת העבודה היהודית הסוציאליסטית והאנטי־ציונית) ואיש לא התלונן שצר לו המקום. היו יחסים חמים יותר ופושרים יותר, אך הקשר המשפחתי היה חזק מכול. מלכת המשפחה היתה אם סבי, בלומה, שהאריכה ימים עד גיל 106. בלומה זאת היתה אהובה על נכדיה ואלה פקדו אותה לעתים מזומנות, לכך לא זכתה אם סבתי, גאולה, שהאמינה בשדים וברוחות ובשאר סיטרא אחרא. המצב הגיע לידי כך שאמי, שובבה לא קטנה בנעוריה, כאשר רצתה להתפטר מן השמירה על סבתא גאולה, הופיעה ערב אחד אצל הקשישה כשהיא עוטה סדין לבן, וזו נשמתה כמעט פרחה מכיוון שהיתה משוכנעת ששד פרץ לביתה. היא סיפרה על כך לסבי, והוא הרגיע אותה שזה היה חלום. אך המסר נקלט ואמי שוב לא נשלחה להיות ה״שמרסבתא״ אצל גאולה.
לסבא ולסבתא ניידט היו חמישה ילדים, שלוש בנות ושני בנים. החמישה היו שרידי תריסר הריונות שחלקם נסתיימו בהפלות וחלקם במות הוולדות או התינוקות. זה היה שיעור התמותה הנורמלי בראשית המאה העשרים, כאשר כל הלידות היו בבית.
הבת הבכורה, שרה, נישאה ליצחק אייזנר מן העיירה לוטוטוב, נער חרדי בנעוריו שנהפך לציוני פעיל ונואם מוצלח ונמנה עם ההנהגה האזורית של הקרן הקיימת בפולין. שרה, אשה יפת תואר, מתה בגיל צעיר ממחלת הסרטן והשאירה אחריה שלוש בנות וילד בן שלוש. האב נישא מחדש, עבר לווארשה ונטל עמו את שני הילדים הצעירים, ואילו שתי הבנות הגדולות, רבקה וגינה, נשארו בבית סבי. בשנת 1936 (גינה) ו־1938 (רבקה) נסעו לארץ ישראל על־פי סרטיפיקטים שסבי הסדיר. אני מציין עובדה זאת מכיוון שהיא בעלת משמעות, שעליה אעמוד בהמשך, בהקשר ליחס חסידי גור ואדמו״רם לעלייה לארץ ישראל.
סבא היה הפטרון לא רק לילדיו ולנכדיו, אלא גם לאחיו, אחיותיו וגיסיו. חתונות רבות של המשפחה המסועפת נערכו בבית סבא והיו תקופות שהקרובים התגוררו בביתנו.
הבן הבכור במשפחת ניידט היה ישעיהו־שעיה. עליו אמרו, עוד בנעוריו, את חצי־האמרה: ״צדיק ורע לו״. הוא לא היה בדיוק צדיק, אך היה טוב לב, שמוכן להוריד את כותונתו ולתת אותה למי שזקוק לה יותר ממנו. הוא אהב להתרועע עם אנשים, לצורך ושלא לצורך. הוא רצה להיות מעורב בעניינים, אם אלה נגעו לו או לא. הוא אהב לאכול ולשטוף

מאכלים בקצת יי״ש ומעל לכול אהב לרכל. מזל לא היה לו, ולכן קראו לו ״שלימאזל״. ידועה ההבחנה בין ״שלימאזל״ ל״שלומיאל״. הראשון שופך את הקפה המוגש לו על מכנסיו של השני. לישעיהו התאימה ההגדרה הכפולה. הוא לא צלח לשום דבר. רצו לעשות ממנו סוחר, והוא מכר סחורה מתחת למחיר הקרן. רצו להפוֹך אותו לפקיד והוא בזבז את הזמן על ״שמוס״. לבסוף סבא הפך אותו לסוכן־נוסע, והוא אכן נסע הרבה, מצויד במזוודה, אך למכור מכר מעט. על אנשים כישעיהו כתב המשורר הלאומי, ח. נ. ביאליק: ״יש פושט למרגלית יד – וחרס בידו; אם מזל אחי אין לאיש – נסתחפה שדו״.

ישעיהו ידע לשיר ובשטיבל היה בעל תפילה מבוקש. לאשה שידכו לו את הדס מעיירה סמוכה (כל השידוכים או רובם היו מעיירות סמוכות). הדס היתה אשה בעלת גוף, רחבה ומלאה, ומה שהיה לה בחזה היה גם בישבן. אבל לא מְמַדיה הם שאִפיינו אותה. סבתי אמרה על כלתה שהיא גן אקזוטי מהלך. הדס אהבה קישוטים וצבעים וביתה היה צבעוני מאוד גם בריהוט וגם בקישוט, שופע צמחים ופרחים. היא עצמה נראתה כשלוחה מהלכת של גן טרופי. הלבוש היה פרחוני וגם כובעיה היו עטורי פרחים. הדודה הדס הצטיינה באופייה, ומכיוון שביתה לא היה רחוק מביתנו אז, כשחשנו במחסור בגלוקוזה הלכנו אליה ותמיד נמצאו עוגיות וממתקים במזווה. הדס אהבה את הביקורים שלנו מפני שזאת היתה הזדמנות גם בשבילה לדחוס כמה עוגיות שוקולד לפיה, לכבוד האורחים. לישעיהו ולהדס היו שני בנים, ירחמיאל וברוך. ירחמיאל הבכור היה רזה וארוך, בחור עדין־נפש. ברוך, לעומתו, היה גוץ ורחב־כתפיים, ונחשב ל״שלייגר״ (בריון) במשפחה. די היה להזכיר את שמו באחת המריבות בבית־הספר כדי להרתיע מתנכלים פוטנציאליים. בין שני הבנים היתה בת, יוטה (יהודית), דומה לאמה.

אחרי ישעיהו בא טוביה, שעליו אמרו את החצי השני של האמרה הנ״ל – רשע וטוב לו. הוא לא היה רשע במובן הדתי של המלה, אך גם טוב־לב לא היה. כך לפחות חשבו עליו הבריות. בניגוד לאחיו הגדול, הצליח טוביה בכל דבר שהוא נגע בו. ג׳ינג׳י בעל גוף, עיניים עירניות וחודרות, מצח גבוה, ידי זהב וראש טוב שיושב על כתפיים חזקות. איני זוכר אותו כחברותי במיוחד. התייחסתי אליו כאל ג׳ינג׳י טיפוסי ועל אלה נאמר: ״א געילער איז א שטעילר, אובר ער איז נישט קאיין שטעילר הוט ער איין אנדערען פיילער״. בתרגום חופשי: הג׳ינג׳י הוא גנב ואם אין הוא גנב יש לו חטוטרת על הגב. הוא התחיל כמוכר מוצרי טריקוטאז׳, הפך

לגזרן וסיים עם פרוץ המלחמה כבעל מפעל מצליח וכאדם עשיר.

בת־זוגו היתה צירל מן העיירה פראשקה בפלך. ההיפך הגמור מגיסתה הדס: רזה והבגדים שלבשה הצטיינו באפרוריות, כדי שכל אלמנט בולט ייעלם. הדס אהבה את החיים, צירל השלימה איתם. הדס חיה את חייה ואילו צירל היתה קודש לבעלה, בת־הקול שלו. אך בעוד שטוביה לא ניסה להסתיר את הצלחתו החומרית, עשתה אשתו הכול כדי שחלילה וחס לא תיפול עין רעה על העסקים. משום כך היא תמיד נאנחה כאשר שאלו אותה על המצב. האמת היא שהיא נאנחה גם כאשר לא שאלו אותה. מרוב אנחות נתהוו אצלה קמטים בצדי הפה, מה שהביא אותי פעם לשאול את סבתא מדוע אי־אפשר לגהץ קמטים על הפנים (היום כבר אפשר). סבתי דווקא אהבה את צירל, משום שהיתה מקריבנית כזאת. אשת חיל יהודית טיפוסית. המשפט האהוב עליה היה: ״נו, מה יש כבר לשאול״. אולם צירל דאגה שאחיותיה תהיינה מועסקות אצל בעלה ודומני שלא פחות משלוש אחיות עבדו במפעל הסריגים של טוביה. כמעט הכול נשאר במשפחה, וזה היה גם חסכוני.

לטוביה היו שלושה ילדים. הבכורה היתה גאולה (ביידיש ביטאו זאת געלה), ואני משום־מה סברתי שהשם נובע מן הצבע־געלע – כלומר צהוב (שערותיה אמנם היו ג׳ינג׳יות) על שם אחת הסבתות כמובן. סימן ההיכר של גאולה היה דליפה כמעט כרונית של האף. גם גאולה גויסה חלקית לעסק המשפחתי. הבא אחריה היה הירש יצחק (על שם סב מצד האב ועל שם סב מצד האם). הירש יצחק היה שובב לא קטן, והוא היה היחיד מבני הדודים שהיה בן גילי וחבר. כאשר היינו יחד בכפר בתקופת תשעה באב, והילדים השליכו קוצים עגולים במבוגרים, כמקובל באירועים שהפן האֶבלי שבהם נדחה אצל הילדים מפני החלק העליז, הירש יצחק שם את הקוצים על כיסאות המבוגרים, לקיים מה שנאמר: קוץ בתחת. הוא השקה תרנגולת בחלב כדי להטריף אותה ולמנוע על־פי תפיסתו את שהיטתה. הירש יצחק לא אכל קציצות מטוגנות. כאשר אלה היו מוכנות לטיגון הוא נטל מן הבשר המרוסק והמעורב עם בצל, שם על לחמנייה, זרה מלח ואכל בתיאבון. (לימים, בביקור במסעדה בפאריז, נוכחתי עד כמה הקדים הירש יצחק את זמנו). אז לא תפסתי איך אפשר, ולא העזתי לטעום מן המעדן הזה אף שהדבר משך אותי מאוד. האחרונה בילדים היתה בלומה, על שם אחת הסבתות. היתה לה צמה מאוד ארוכה וזו משכה את הבנים למשוך בה. פעם ניסינו לתלות עליה תחתונית. בלומצ׳יה, כפי שקראו לה, היתה ילדה יפה באמת ומושכת, ולא פעם רצינו להסתתר מאחורי החצאית

שלה. הסקרנות היא אם ההמצאות אצל מדענים. אצל ילדים בבית דתי, היא אם החטאים.

הבת הצעירה של סבי, רחל, שייכת לקטגוריה אחרת ואליה ואל נישואיה אתייחס בהמשך. רק אציין כאן כי בעוד שאמי עשתה הכול כדי להישאר בקן החם של הוריה, גם לאחר הנישואין, רחל עשתה הכול כדי לעוף מן הקן, ואלמלא הנישואין, היתה מן הסתם פורשת כנפיים ועפה גם כרווקה. החום המשפחתי הכבד העיק עליה.

אמי, אסתר, היתה הבת לפני רחל. לא ברור לי עד היום השידוך בין אבי לאמי, שהיו רחוקים זה מזו כרחוק קמצ׳טקה מן הקילימנג׳רו. אפשר מאוד כי השידוך בין משפחת ניידט מזדונסקה־וולה לבין משפחת גלזר מפאביאניצה (עיירה במרחק כ־20 קילומטר) מקורו בחצר גור. אחד האחים של האדמו״ר היה רבה של פאביאניצה. סבי מפאביאניצה, שלמה גלזר, חסיד גור, עסק אף הוא בטקסטיל, אלא שהוא היה סיטונאי. באותם מקרים בודדים שביקרתי בבית סבא גלזר לא ראיתי אותו עוסק במסחר. תמיד היה רכון בחדר הקריאה על גמרא, כשכיפה גדולה מכסה את שערו הצהוב. אני גם לא זוכר אותו צוחק או מחייך. הוא נראה לי תמיד חמור סבר וזועף על שכביכול הטרידו אותו תוך כדי לימוד תורה. אפשר מאוד שאני מגזים, וזהו סטריאוטיפ שהענף הניידטי לא עשה הרבה כדי להפריכו. רעייתו, סבתא ריילה, לעומת זאת, איזנה את המצב. היא היתה רכה כחמאה ביום קיץ, חייכה ובכתה חליפות, חיבקה וגיפפה וכל פרידה שברה את לבה, שהיה נתון בגוף שברירי.

הבן ישראל, זה אבי, היה הבן השני. הגדול היה שמואל־זאנבל (מבטאים: זאאבל) יהיה גדול בתורה ובמעשה ליצנות. זאנבל היה בתקופה מסוימת מלמד בעיר שלנו ונחשב מורה טוב, אולי בשל חוש ההומור המלבב שלו. לאבי היו עוד ארבע אחיות. אבי כנראה הלך בעקבות אביו. גם אותו לא ראיתי מחייך או צוחק (למעט בהילולות כמו פורים או בגמר כתיבת ספר תורה או לחלופין בחגם של הגויים, להכעיס) וגם הוא הִרבה בהתעמקות בכתובים. אבי היה בר־אוריין, תלמיד חכם מבריק, אדם מר־נפש (מה הפלא) ובעל חוש הומור חד. הוא נמנה עם ״התורכים הצעירים״ של אגודת ישראל, אופוזיציונר לממסד הוותיק. הוא אף לא התפלל באותו שטיבל של סבי אלא בשטיבל של הצעירים, ״יונגעלייט שטיבל״.

השותפה לחיים (אם אפשר להשתמש במונח במקרה זה) של אבי היתה, כאמור, אסתר לבית ניידט. אסתרקה בפולנית, ואסתרל ביידיש. דווקא השם היידי הלם אותה. הוא סימל כל מעשה קונדס אפשרי, כל

פוילע־שטיק כתוב או בלתי־כתוב, כל דבר להכעיס, להתסיס, להמריד, ה״אנני אוקלי״ של השכונה. בנעוריה היא לא התרועעה עם ילדות אלא רק עם ילדים. איתם השליכה אבנים, טיפסה על עצים ועל גדרות, הפחידה קשישות, הקניטה קשישים ולא היה יום שלא חזרה הביתה שרוטה וחבולה. היתה כאן טעות, אמרו השכנים, זה צריך היה להיות בן. אמי פזלה בעין אחת והיא טענה (ואני מעולם לא בדקתי טענה זאת) שהפגם נגרם לה מבעיטה של נער בעת משחק.

יהדות לא עניינה אותה ועל הקדוש ברוך היא שמעה בבית. תפקידו היה לשמור עליה בכל מעלליה, ואם הוא עשה זאת הוא עשה את המוטל עליו, ואם לאו היא יכלה גם לבוז לו. לא רק מצוות עשֵׂה ולא תעשה לא תפסו אצלה, היא גם לא התרשמה ביותר מכל מיני אמונות תפלות, כמו למשל שאם אוכלים ביום הכיפורים, מתים. היא אמרה שפעם כולם ימותו, גם אלה שצמים. ילדיה אמנם גידלו פאות, אך היא דאגה שאלה לא יסתלסלו מחוץ לאוזן, אלא שיהיו מגוהצות מאחוריה, וגם זה לא הניח את דעתה. מדי פעם בפעם, בעיקר בזמן שישנו, נטלה מספריים וגזרה עוד קצת ועוד קצת עד שבקושי נשאר זנבון קט בקצה העליון של האוזן. אם לאבי היה חוש הומור דק, לאמי היה חוש הומור עסיסי, לעתים וולגרי.

באו השדכנים ורצו לברוא סינתזה מן השניים. הסינתזה לא נוצרה, אך מן החיבור הזה נולדנו אנחנו – אריה, שמואל ואנוכי. אני הוחזקתי כילד שקט, ממושמע וחסכן. פזרנות נחשבה דבר מגונה גם אצל משפחה אמידה כמו משפחתנו. לעומתה, חסכנות נחשבה מידה טובה. בהגדרה זו נכללו גם הרגלי אכילה. כך למשל הובאתי כדוגמה לאכילה במשורה בכל הקשור במאכלים אנינים. האחרים לעומתי היו גרגרנים שמכלים מנות גדולות. תכונות קמצניות אלה זיכו אותי בנקודות. הבררנות שלי באוכל, בלבוש ובהרגלים אחרים נתקבלה כדבר מובן מאליו. המשמעת והחסכנות חיפו על הכול. לעומת זאת, העמידו אותי השכם והערב על העובדה כי אני הגדול, גם כאשר ה״גודל״ הסתכם בשבע שנים. לעתים צוינה עובדה זאת בנועם ולשבח – אתה לא ילד כמו אחיך – ולעתים תוך רוגז והטפה. במקרה האחרון קראה לי סבתי בשם ״אובול״, כינוי שאת פשרו לא הצלחתי לפענח עד עצם היום הזה. לא מצאתי שורשו לא ביידיש, לא בגרמנית ולא בפולנית. אך המשמעות כפי שפורשה היתה מעין ענק דורס ובלתי־מתחשב, יצור מגודל (אני מעיד על עצמי שאני רזה למדי), לא מוסר לעצמו דין וחשבון על מעשיו, ומכל מקום תואר לא מחמיא. כמקובל, בהיוולדי זכיתי בצמד של שמות. צבי על שם אבי־סבי מצד אמא,

ומאיר, על שם אבי סבתי מצד אמא. אין זכר למשפחת אבי.

אחי האמצעי, אריה, נקרא ע"ש "שפת האמת" (האדמו"ר מגור, יהודה אריה לייב, נכדו של מייסד שושלת גור, הרי"ם – רבי יצחק מאיר). בשם זה אפשר לראות פשרה בין משפחת סבי מצד אמא לבין משפחת אבי, שראשיהם היו חסידי גור. לאחי קראנו לייבק (בפולנית) או לייבלה ביידיש. הוא היה שונה ממני כמעט בכול: באופי, במראה, בתכונות. גם הוא, כמוני, ובעצם מי לא, זכה בכינוי לא מחמיא – גריל. שם זה דווקא מצאתי במילון גרמני ומשמעו צְרָצַר. אבל אריה דווקא לא צרצר, ודיבורו היה מאוד מדוד. הפירוש, אם זיכרוני לא בגד בי, הוא בעצם מין יצור זוחל ומוצץ לשד, עלוקה שותה דם, חתרן שקט, סתם רע ומרגיז בשקט הסטואי שלו. סבתא, מלכת הבית ואלופה בהענקת כינויים, העדיפה מזג מתפרץ ובעל סף גירוי נמוך כמוני על פני השלווה, ואי־היציאה מן הכלים של אחי. היא פשוט לא השכילה להתמודד עם שתקן מרגיז שכזה, שבמקרה הטוב מושך כתף ובמקרה הרע מפנה מקום. הוא היה עצמאי בשטח ושילובו במסגרת היה נסבל בלבד. הוא היה נער נבון מאוד, חסכן בדיבור, עוקצני ומאופק. הוא היה נאה, שרירי ובעל צבע עור ים־תיכוני.

האח הקטן שמואל (בשנה וחצי צעיר מאריה וקצת למעלה משלוש שנים צעיר ממני) היה שונה משנינו גם במראה וגם באופי. בעוד אנו הגדולים היינו בעלי שיער חום כהה ועיניים חומות, היו לשמואל שיער בלונדי, עיניים ירוקות ופנים מנומשות. היתה לו נשמה של סוחר, וכל תעלול, מקורי או נרכש, שימש אותו. הוא אהב למתוח וככל שקורבן המתיחה סבל יותר כך שכלל שמוליק את השיטות בעתיד. הבן של אמא.

סבתי, מטרה נייחת ונניידת לתעלולים של אחי, פחדה ממנו, ושמרה מרחק פיסי ונפשי ככל האפשר מן ה"מזיק הגדול", תואר שבו הוכתר שמוליק הקטן. גם ביחס לאומנת חוינאצקה היה שמוליק פגע רע שיש להיזהר ממנו, אף שאהבה אותו מאוד. אי־אפשר היה שלא לאהוב יצור מלבב זה. בין השאר משום שהעז לעשות לסבתי מה שאחרים היו עושים אלמלא חששו. שמוליק היה טוב לב ומוכן היה להתחלק אתך בשלל אם השיג אותו או להעניק לך ממה שהיה שלו. שמואל נקרא סוף סוף על שם אבי סבי מצד אבי. אלה היו אחי.

בבית שמולו עמדתי הם נולדו וחיו אתי. כאשר בהיתי בחזית הבית שבכיכר ראיתי אותם לנגד עיני כמו סרט המורץ במהירות. לא עצרתי ליד אף דמות. אצה לי הדרך כמו לארנב ב"עליזה בארץ הפלאות". המשכנו לדרום – לקרקוב, לאושוויץ, למקום הקיט זאקופאני בהרי

הטאטארים, שם ביקרנו לעתים. אך גם כאשר הדרמנו, הבית בכיכר והנפשות שחיו בו ליוו אותי ורבצו כריחיים על החזה, כתליון על הלב. זאת מכורתנו וגם אם נלקחנו ממנה, היא נשארה בתוכנו.

הקהילה

הכיכר, מרכז החיים בימי חול, פשטה ולבשה צורה בימי חג ומועד. חצו אותה אלה שגרו מעברה האחד, שבו היה בית־הכנסת הגדול, אל העבר השני שם היה השטיבל הקטן, או מאזור השטיבל הקטן, לאזור השטיבל האחר, ששכן, במקרה או שלא במקרה, בקצה השני. זדונסקה־וולה היתה עיר חסידית, ולא זו בלבד שלכל מחנה חסידי היה שטיבל משלו, אלא בתוך המחנה עצמו היו כמה בתי תפילה. לחסידי גור, המחנה הגדול ביותר, היה השטיבל הגדול שבו התפלל סבי, אך ל"תורכים הצעירים" של גור, שאבי וידידיו נמנו עימם, היה שטיבל משלהם. לחסידי גור היה, בשעתו, עוד שטיבל, ה"פובשכני" שטיבל. פובשכני, בפולנית, משמעו עממי. מקור השם בסיפור שסיפר לי פנחס מרוקו, מוותיקי העיר. בשטיבל הגדול של חסידי גור היו אנשים שביקשו כי ילדיהם ילמדו לימודים כלליים נוסף על לימודי הקודש בחדר. משום כך החליטו לשלוח את ילדיהם לבית־ספר עממי שבו למדו לפני הצהריים לימודי חול, ואחר־הצהריים לימודי קודש. הקיצוניים שבשטיבל הגדול הביעו התנגדות נחרצת לצירוף של לימודי חול ללימודי קודש, וראו בכך מעשה פריצות מצד החסידים ששלחו ילדיהם לאותה "שְׁקוֹלָה". ואף שאלה היו מיעוט, הלחץ פעל ואלה גורשו מן השטיבל. אולם תודה לאל יתברך, בשביל לפתוח שטיבל לא צריכים פרוטקציה, והפורשים פתחו שטיבל חדש שקראו לו ה"פובשעכני טיבעל". זה היופי במוסד השטיבל. אלוהים לא זקוק לא לאכסניה גדולה ולא לאח"מים שייצגו אותו. אפשר להתפלל אליו בכל מקום. אני כבר למדתי בבית־ספר משולב, חול וקודש, וסבי המשיך להתפלל בשטיבל הגדול, ולא רק מחמת מעמדו לא העז איש לגרשו, אלא שהזמנים השתנו. היו השטיבלעך של חסידי אלכסנדר, ושל חסידי סטריקוב, השטיבל של חסידי סוכוצ'ב ועוד. חסידי גור היו חוט־השדרה של היהדות בעיר והמדחף של הפעילות הציבורית היהודית. זאת

במסגרת הסתדרות אגודת ישראל שעם מייסדיה נמנה האדמו״ר מגור.

לא היתה פעילות דתית, ציבורית או פוליטית שאגודת ישראל בזדונסקה־וולה לא היתה מעורבת בה או הנהיגה אותה. בראש אגודת ישראל בעיר (ובתוקף תפקיד זה, יו״ר הקהילה) היה סבי, דוד ניידט (שהוגדר על־ידי חוקר תולדות העיר יצחק ארדינס־ארד, כאחד מחשובי ועשירי העיר). מסופר (י. ארד) כי בראשית שנות השלושים נתפס יהודי מטופל במשפחה גדולה בשבת, בעבירה נגד השלטונות והוטל עליו קנס מיידי או לחלופין מעצר ממושך. רבה הצעיר והמבריק של זדונסקה־וולה, הרב משה בר, שדבר המעצר הובא לתשומת־לבו, הלך לבית־התפילה הגדול של גור, מקום ריכוזם של עשירי העיר, ודרש מן המתפללים שיאספו בו ביום את סכום הכסף שנדרש כדי לשחרר את היהודי. משבוששו האנשים לעשות כן בשל חילול שבת, נזף בהם הרב והוכיחם, שכן הוא ראה בכך פיקוח נפש שדוחה את השבת. העשירים נעתרו, אספו את הכסף והביאו אותו לרבי. הרב בר זימן אליו את סבי, יו״ר ועד הקהילה, והורה לו לצאת לווארשה הבירה מיד עם צאת השבת ולהסדיר את העניין. סבי יצא לווארשה, הפעיל את הקשרים הפוליטיים והפיננסיים שהיו לו בבירה וגזירת המאסר של אותו יהודי בוטלה.

סבי היה מאותו זן של חסידים שלא הסתגרו בד׳ האמות של מסגרת הדת. מעל לכול הוא ראה את העניין היהודי, שהתורה אמנם עומדת במרכז ההוויה שלו, אך הפרמטרים שלו הם רחבים למדי. תפיסת־עולם זאת, בתוספת מידה רבה של סובלנות, הביאו לו כבוד, הערכה וחיבה מצד הקהילה כולה. קומתו היתה בינונית, אך מבנה גופו היה מוצק, כתפיו רחבות, פניו נאים מאוד, עיניים חומות וחמות, אף קטן וזקן בעל מידות. תמיד לבוש בקפידה (קפוטה מאלפקה, מגפיים, כובע מצחייה בימי חול, קפוטת משי ושטריימל בשבת), מהלך עם מקל כאביזר נוי ושררה, ונד בראשו ללא הרף למברכיו הרבים. הצעדה הנמרצת שלו היתה תמיד קשורה במשימה ציבורית, בין במסגרת המפלגה שלו אגודת ישראל, במסגרת ציבורית של הקהילה או בעסקי ממון ומסחר בתפקידו כבעל נכסים דניידי ודלא ניידי, ויו״ר מועצת מנהלים של בנק.

גמילות חסדים היתה מאבני־היסוד של הקהילה, ועשיריה היו ערבים לנצרכיה, שלא תמיד יכלו לעמוד בפירעון החוב, אולם ככתוב, בערבון מוגבל. פעם שמעתי שסבא ייחל שבעל חוב מסוים (כנראה מדובר היה בסכום לא גדול) לא יחזיר את הכסף. אם הוא יחזיר, טען סבא, הוא יבקש אשראי חדש ואולי הרבה יותר גדול ולכן ״מויחל טויבעס״ (מוחל טובות),

שלא יחזיר. שיקול לא נדיב במיוחד. מן החנות הדיר רגליו, "אס פאסט נישט" – אמרו – לא יאה. בבית, ליד המכתבה שלו, רכון על ספרי קודש, או על מסמכי חולין, החזיק את הסיגר הקובני הנצחי בין שפתיו, דלוק או כבוי, והניחוח בישר על היותו בבית, ומשך אותי כמו עש לאור. הוא מעולם לא הרים את קולו, ודבריו בנחת נשמעו, לא ראינו אותו מרים יד. הוא כבש את לב ילדיו ונכדיו בנועם הליכותיו. הוא תמיד ידע להצביע על חלופות ועל צמתים של טוב ורע והוא חינך אותנו לבחור בעצמנו את הדרך. רעייתו איזנה אותו. היא תמיד בחרה בדרך הטובה. רק כך ניתן להסביר את העובדה שבתו הבכורה נישאה לציוני. רק כך ניתן לראות את העובדה שלאחר פטירת דודתי שרה נשארו שתי בנותיה הבכירות בבית סבי ולאחר תקופה מסוימת שתיהן עלו לארץ ישראל.

סבי היה חובב ציון לא במובן הפוליטי הצר של המלה (אגודת ישראל היתה באופוזיציה לתנועה הציונית) אלא במובן הרחב שלה. בביתנו התייחסו אל ארץ ישראל לא רק כאל ארץ הקודש. בשלב מסוים אף דובר על רכישת קרקע בארץ. לסבי היה חלק נכבד באווירה הפרו־ארץ־ישראלית בקרב חסידי האגודה בזדונסקה־וולה שאחדים מהם עלו לארץ. בנושא זה של חסידי גור ועלייה לארץ עוד ידובר בפרק על חצר גור. לסבי היו מהלכים גם בקרב פועלי אגודת ישראל, האגף הפרולטארי של האגודה, שאמור היה להיות חלופה לתנועות העובדים החילוניות ובראשן ה"בונד".

פועלי האגודה נבדלו מאנשי האגודה בין היתר בלבוש. חליפות במקום קפוטות, מגבעות במקום הספודקים או השטריימליך ולעתים גם ללא זקנים, וגם הארבע כנפות היו חבויות והציציות לא התנופפו ברוח. המגבעות היו שמוטות הצדה על־פי האופנה האחרונה ולרוב הם גם ענבו עניבות. פועלי האגודה היו יותר לרוחי מאשר האגודה. ראיתי בהם מענה לרוח הזמן. היו גם צעירי אגודת ישראל. אחד מהם היה מנחם פלוינסקי, לימים איש ה"בונד" והמפלגה הקומוניסטית, ששרד וגר בגבעתיים.

אביו של מנחם היה קצב, והאטליז שלו, ה"יאטקע", היה ברח׳ פילסודסקייגו, רחוב מכובד. היו לו שישה אחים ושתי אחיות, אף אחד מהם לא דתי. מנחם נשלח ללמוד אצל הרב השקע באהם. שמו ושִמעו של מנחם כתלמיד חרוץ הגיעו אל רב העיר, הרב אליעזר ליפשיץ, חותנו של הרב בר. הרב קרא למנחם ושאל אותו אם הוא מוכן להמשיך בלימודים לרבנות בעיירה זגירז׳ והוא ניאות. תלמיד שנשלח ללמוד בחוץ ולא היה בכיסו ממון לקיום, נאלץ להיות סמוך אל שולחן התושבים במסגרת

ה"טעיג" – ימי קיום, כאשר כל יום הוא מתארח אצל משפחה אחרת. סידור זה הכביד על מנחם הצעיר והוא שב לעיר והתייצב אצל הרב ליפשיץ. הרב שלח אותו לעיר ראדושיץ עם המלצה חמה לרב פינקלשטיין ללמוד בבית־מדרשו. שם הוא למד שלוש שנים והצטרף לצעירי אגודת ישראל. באחד הימים קרא לו הרב פינקלשטיין וציווה עליו לשוב הביתה מיד. יומיים לאחר שובו מתה אמו של מנחם. השיבה לראדושיץ ירדה בשלב זה מן הפרק והוא היה זקוק לכסף כדי להתחיל להתבסס בעיר. קשה היה לו לקבל הלוואה עד שהגיע לסבי וזה דאג שיקבלה. אולם הלוואה אינה מספיקה לביסוס כלכלי, וצריך היה להתחיל לעבוד. הוא הגיע אל וישליצקי (מבעלי המפעל רוזן וישלצקי), וביקש להתקבל לעבודה. וישליצקי לא הסכים בנימוק שלא יוכל להעסיק אותו בשבת (השותף רוזן עלה לארץ ישראל וייסד את מפעל מגבות רוזן). פלוינסקי הבטיח לדאוג שבשבת יעבוד גוי במקומו והוא ימלא את החסר בעבודה בשתי משמרות. וישליצקי סירב בטענה כי עבודה בשתי משמרות מורידה תפוקה. בצר לו חיפש מנחם גורמים תומכים אחרים והוא הגיע ל"בונד" ולתנועה הקומוניסטית שהיתה פעילה מאוד בעיר. פלוינסקי בן ה־80 סיפר לי על כך תוך שטיפסנו ביום חם במעלה רחוב בגבעתיים כשהוא חבוש כובע. מנחם סגר מעגל. אמנם לאגודת ישראל לא חזר, אך לדת חזר. על־פי עדויות ומסמכים כתובים העסיק דוד וישליצקי עשרות יהודים במפעל כעובדים וכסוכנים. ייתכן שבשל המשבר הכלכלי הוא לא רצה להעסיק עוד יהודים שהיו שומרי שבת. כך או אחרת הסתבר ששיקולים עסקיים טהורים דחו אצל יהודים מידות של חסד, וכי תנועות כמו ה"בונד" שהוקמו על בסיס מעמדי שאבו את העתודות שלהם בין היתר ממאוכזבי התנועות הדתיות ועל רקע כלכלי. ומה שהיה בזדונסקה־וולה היה בעשרות עיירות אחרות.

הקהילה היהודית בעיר, בדומה לקהילות יהודיות בעיירות אחרות, לא היתה על טהרת סוחרים ואנשי עסקים, והרוב נמנה עם מעמד בעלי מלאכה ועיסוקים זעירים כמו אורגים, טווים, נגרים, סנדלרים, נפחים, צורפים או רוכלי סדקית וכיו"ב.

יחד עם זאת לא העידה המלאכה או האומנות על היוחסין של בעליהם.

היה יהודי בשם שמיל (שמואל) קיילר, שעם שחר יצא את ביתו עם מזוודה ובה סלילי חוטים לתפירה. במשך היום נדד בין העיירות בסביבה ולעת ערב חזר לביתו העלוב עם פדיון דל, מותש ושפוף ובימי חורף גם

קפוא. אבל שמיל קיילר היה גדול בתורה. עד כדי כך הוא חס על זמן לימוד תורה של תלמידי הערב שלו, שמנע מהם לעשות צורכיהם בשעת לימוד. "אם לא עשית זאת לפני שבאת לכאן, עשֵׂה צרכיך במכנסיים. לכאן באת ללמוד ואין להעלות על הדעת ביטול תורה", אמר לאחד מתלמידיו.

היה משה'לה שפירא, למדן, שמכר אפונה צהובה (זוכער ארבסין – כלומר, אפונה שאוכלים אותה לכבוד ברית־מילה, או חומוס בשפתנו) בשערי השטיבל. היו מחלקי חלב, אוספי סמרטוטים ובקבוקים ריקים, עמלים קשי־יום או סתם נוברי־אשפה. קהל גדול של אביונים. רבים מהם היו תלמידי חכמים. אלה גם אלה מצאו מקומם במסגרת הרחבה של הקהילה ומרכיביה השונים, החסידיים, המסורתיים, החילוניים, הימניים והשמאליים, כשכל אחד ידע את מקומו בסולם הייחוסי־מעמדי, או על־פי אמות־מידה של למדנות.

זדונסקה־וולה היתה מיקרוקוסמוס לחיי היהודים בפולין ולמבנה הקהילתי. היו התנועות החסידיות ובראשן, כאמור, הסתדרות אגודת ישראל, היו התנועות הציוניות מימין, משמאל ובמרכז, לרבות התנועות הציוניות הדתיות, והיו כאמור תנועת ה"בונד" והקומוניסטים. בתחום הלא פוליטי היתה התאגדות הספורט ה"טורן פראיין" שייצגה את כל ענפי הספורט ובין השאר הקימה גם תזמורת. היה מועדון ספורט של מכבי, ומועדון ספורט "מורגענשטערן" של תנועות העבודה.

בתחומי המימון והסעד היו בנק ביקור חולים, קופת ביקור חולים, בנק לתעשייה, בנק למלאכה ולמסחר וקרנות סעד כמו "בית לחם" ו"תומכי עניים". ההתאגדויות המקצועיות כללו התאחדות הסוחרים, התאחדות התעשיינים, איגוד בעלי מלאכה, התאחדות המקצועות החופשיים, איגוד עובדי אריגה וכו'. בין מוסדות החינוך והתרבות לבד מישיבות, היו מוסדות כמו "בית יעקב", "תלמוד תורה", "יסודות תורה", וכן קורסים בשעות הערב, חוגי ספרות, דרמה (ע"ש אנסקי) ומוסדות אחרים כמו הקרן הקיימת, מגביות שונות ושדולות.

היו כנסים ומופעים לציון אירועים שונים, של קודש וחול. באחת מעצרות חנוכה שנערכה באולם מכבי אש (אולם האירועים של העיר) כיכבתי כסולן במקהלה. נתתי קולי בשיר: "דוס ליכטל דוס הייליגה" – הנר הקדוש הזה. אני טיפסתי לדציבלים סופרניים של ילדים והמקהלה שרה אחרי, ובקהל למטה ישבו משפחתי ומכרינו מדושני עונג. לא ציפו שאהיה חזן. חזנים הוחזקו טיפשים, אלא אם כן מדובר בחזן חצר גור, כמו

יוסלה חנצ׳ינר. סתם התגאו בילד המזמר. בימים הנוראים השתתפתי גם במקהלת השטיבל הגדול של חסידי גור.

גם את החותם החיצוני על העיר הטביעו החסידים. המוטיב שלהם היה ״הוֶה יהודי באוהליך וגם בצאתך״. החסיד לא הלך לבד, אלא לעתים נדירות, או בשעות הבוקר המוקדמות לתפילה או בשעות הלילה המאוחרות בשובו מן הישיבה. חסידים הלכו בזוגות, בשלשות, בקבוצות קטנות או בקבוצות גדולות, מן השטיבלעך ואל השטיבלעך תוך רב־שיח ער ומתנגן, בבאסים, טנורים ובאַלְטים דקים. הקטע ״שיח יהודים״ מתוך ״תמונות בתערוכה״, יצירתו המוסיקלית של מוסורגסקי, הוא דוגמה מינורית לקאקופוניה שעלתה מן הצועדים באנסמבלים לסוגיהם. היו שעשו את הדרך בשובה ונחת כאילו הזמן עמד מלכת והם חוצים אותו, והיו שהדרך אצה להם והם דוחקים את הקץ. פה ושם עף כובע ובעליו רודף אחריו כשידו האחת מחזיקה בכיפה שלא תעוף בעקבות הכובע והשנייה מנסה להשיג ולתפוס את הבורח. הוא רץ והרוח מניפה את כנפי הקאפוטה והציציות, והחסיד נראה כמרבד קסמים, או כיען במרוצתו. מחזה סוריאליסטי בפולין הקתולית. עם מוזר ה״ז׳ידקים״ (היהודונים) האלה – חושב לעצמו גוי המביט מן הצד. אם הוא פחות דיסקרטי (ורוב הפולנים נמנים עם הסוג הזה), הוא מוסיף את הקללה המסורתית: ״PSIA KREW CHOLERA״ (מבוטא:פשיא קרב כולרה – דם כלב וכולרה).

בימי חג ומועד, התמונה היתה ססגונית יותר. הקפוטות והמגבעות פינו מקום לחלוקי משי ושטריימלך. מעל לחלוק המשי היה נתון במותניים אבנט משי. המקום שבו היה חגור האבנט העיד במשהו על אופי בעליו. חסידים צנועים חגרו אותו על המותן, ישר. בעלי בתים, שכרסם הולכת לפניהם, דאגו להבליט כיאות את הבטן, שהעידה לא רק על משקל הגוף אלא גם על משקל בעליה בקהילה. ואילו הצעירים היהירים נהגו לחגור אותו בשיפוע, על המותן מצד אחד וכמעט ליד המפשעה מצד אחר. את הראשים עיטרו ״שטריימלך״ צרים וגבוהים, רחבים ושטוחים, עשויים מפרוות חורפן, שועל או כלב־ים, דהויים ומבריקים, ישרים ונישאים לתלפיות כמו מבצר, או שמוטים ומלוכסנים כמטים ליפול. את הלבוש הזה לבשו גם כאשר הטמפרטורה עלתה על עשרים מעלות בצל, בימי יולי־אוגוסט בפולין. ספק רב אם הקוזאקים, הקירגיזים ושאר שבטי הקאווקז שמהם גזור הלבוש החסידי, שמרו על אופנה זו גם בקיץ, כפי שעשו זאת החסידים.

ללבוש ולרב־שיח יש להוסיף גם תנועה. החסיד נע כל הזמן, גם כאשר

אינו מתפלל. PERPETUUM MOBILE – בתנועה מתמדת. וכך יכולת לראות מופע קולי־חזותי שמורכב מבליל קולות ותנועה משולבת – כל גוף עושה פנטומימה משלו והקבוצה כולה נעה בכיוונים שונים.

בשבתות ובמועדים כמעט שבתו העסקים והמלאכה בעיר, כי אלה היו רובם בבעלות יהודית. והגוי, המשקיף הקבוע במחזות אלה, לא זו בלבד שעיקם את חוטמו הסולד, אלא גם נפשו נקעה מן הפריווילגיות שנוטל לעצמו היהודי, מן ההצלחות שלו בכל התחומים ומן הפרוטקציוניזם שהוא נוהג בתחום הכלכלי כלפי בני דתו.

הגויים

הפולני, שנמנה עם הרוב השליט, חש קנאה. הקנאה נוכח המצב הכלכלי המשופר של היהודים, השנאה למראה החיצוני החריג, מהולה בדתיות קתולית עיוורת ולאומנות קיצונית - כל אלה היו המרשם הבדוק לאנטישמיות הפולנית. מפלגת האנדקים - התנועה הלאומית דמוקרטית בפולין - התבססה על הזן הזה של אנטישמיות. בתקופתו של המרשל יוזף פילסודסקי, שליטה של פולין בשנות העשרים ובמחצית שנות השלושים, האנטישמיות הוסוותה איכשהו. אולם עם מותו של פילסודסקי ב־13 במאי 1935, כאשר הכול שבת ממלאכה ובתי־הספר מלימודים, צעקו פולנים צעירים לעבר יהודים בעיר: "עכשיו נחתוך לכם את הזקנים".

זדונסקה־וולה רשמה לעצמה אפילו תחילתה של עלילת־דם, לפי המסורת הידועה. באביב של 1936, זמן קצר לפני פסח, נעלמו שלושה ילדים נוצרים. לאחר שהמאמצים לאיתורם עלו בתוהו, החלו להישמע הנימות האנטישמיות האפלות וכמה קתולים נבערים מדעת העלו מן האוב את העלילה של שימוש בדם של ילדים גויים לצורכי פולחן יהודיים. ראש העיר שיניאבסקי ניצב בפרץ והכריז כי זדונסקה־וולה לא תשוב לימי־הביניים וכל התנכלות ליהודים תסוכל על־ידי זרועות החוק. התסיסה שככה, אך לא נעלמה. לבסוף נפתרה התעלומה. בפולין השתמשו בחול (שיש בו גבישי קווארץ) בין היתר לשפשוף והברקת משטחים. המקום שממנו לקחו את החול היו הגבעות (גורקי) בפאתי העיר. הפועל שחפר בחול והטעין אותו על עגלה שם לב לרגל קטנה מבצבצת. המשטרה הוזעקה למקום וגילתה את גופות שלושת הילדים. התברר כי הקטנים הלכו לשחק ולפתע נפל עליהם גוש של חול וקבר אותם. נערכה הלוויה המונית שבה השתתפו נוצרים ויהודים לאות הזדהות עם משפחות הילדים ולפיוס בין בני שתי הדתות. הפעם עלילת־הדם הופרכה.

אולם לא תמיד נסתיימו החיכוכים בדרכי שלום. בקיץ של אותה שנה יצאה אשתו של הקצב לייב קבאלה מכיכר השוק לרח׳ וידאבי. בקרבת המקום היה מועדון של האנדקים. אלה יצאו בדיוק באותה שעה מן המועדון, נתקלו באשתו של קאבלה והכו אותה. האשה הקימה קול צעקה והמתנכלים הסתלקו. לייב קאבלה כשלעצמו לא היה קוטל־קנים והקצבים היו קרטל חזק ומאוגד בעיר. בעקבות ההתנפלות על אשתו זימן קאבלה את עמיתיו ועוד כ־200 צעירים יהודיים בעלי גוף ותעוזה ואלה תכננו פעולת תגמול. ביום ראשון, כאשר האנדקים התכנסו במועדון, לאחר התפילה בכנסייה, התפזרו עשרות צעירים יהודיים בסמטאות לאורך רח׳ סטנשיצקה לא הרחק מן המקום. קבוצה של חמישה צעירים נשלחה כפיתיון. כאשר האנדקים יצאו לרחוב ונתקלו ביהודים, נסוגו הצעירים היהודיים לסטנשיצקה והגויים, ובראשם יאנעק הענק, החלו רודפים אחריהם. אז יצאו מן המסתורים הגברתנים היהודיים והחלו להפליא מכותיהם באנדקים. לייב קאבלה לא הסתפק במכות יבשות. הוא הביא עמו את קופיץ הקצבים ונעץ אותו בגבו של יאנעק. היתה זו הפגנת ״אצלנו יש כבוד עצמי״ נוסח קצבי זדונסקה־וולה.

חקירת המשטרה העלתה חרס, אך התקפות האנדקים נגד היהודים הופסקו למשך שנה. השנאה ליהודים המשיכה לבעבע בקרב רוב שכבות האוכלוסייה הנוצרית.

אילו היו בזדונסקה־וולה ימי חג ומועד בלבד ולא ימי חולין, אפשר היה להגיע למסקנה כי עיר יהודית היא, ואם יש בה גוי הריהו גוי של שבת. גוי זה היה בדרך־כלל החצרן (שפעם קראו לו השרת). לא רק הוא פעל בשירות היהודים בשבת ובחול. כל משפחתו היתה מגויסת קבע. החצרן שלנו היה יוזף. רובנו לא ידענו את שם משפחתו. גם לא ידענו את שמה הפרטי של אשתו. אנו הכרנו אותה כיוזפובה, כמנהג הסלבים שאשה נשואה נושאת גם את שמו הפרטי של בעלה. לעומת זאת לבת קראו יוזפובנה, כשה״נון״ באה לציין שמדובר בעלמה. אולם לא כן כאשר מדובר בבן. לו קראו בשמו הפרטי. בכל זדונסקה־וולה לא היה חצרן יהודי לרפואה. זאת היתה ״פריווילגיה״ של גויים. יוזף, יוזפובה, ובמידה מסוימת הבת והבן, פעלו בשביל בעל הבית. בתמורה הם קיבלו כסף ומגורים בקצה החצר במבנה, ספק בית ספק בקתה, ליד בית־המלאכה לצורכי שירותים ולא הרחק מן המחראה החיצונית אשר שימשה את הדיירים עד לשלהי שנות השלושים.

כאשר ביקרתי בביתו של יוזף בפעם הראשונה באחד מימי ראשון,

נדהמתי לראות את בני הבית נחים במיטה אחת. קינאתי בהם, חם ונעים שכוב משפחה גם יחד. אצלנו אפילו זוג לא ישן במיטה אחת. דמיוני הוצת באחת: גילוי־עריות, אורגיה משפחתית ומה לא, כמטחווי אבן מביתנו.

יוזף ויוזפובה קמו עם שחר בימי קיץ, ובשעות הבוקר החשוכות בחורף, כדי לפתוח את שער הכניסה הראשי לבניינים ולחצר, לנקות את החצר ואת המדרכה, לפנות את השלג שנערם בלילה על המדרכה או לנפץ את הקרח שנתהווה. יוזף טיפל בגינה בקיץ, הביא מים מן הבאר במרכז השוק שנשאבו במשאבת יד וסחב אותם בעזרת אֵסל שבקצותיו תלויים שני דליים וחילקם לדיירים. הוא פינה את שופכי הלילה ואת נוזלי היום אל המחראה הקיבוצית (שממנה נשאבה התכולה מדי שבוע ומוחזרה לדישון השדות). בין מלאכה אחת לשנייה נשלח יוזף בשליחויות שונות של אדון הבית. מכיוון שהיו, להלכה, שני אדונים, סבי ואבי, הבדיל ביניהם יוזף בכינוי האדון הבכיר ״סטארשי פאן״ לסבי, ו״מלודי פאן״ לאבי. לסבתי קרא ״סטארשה פאני״. באופן בלתי־רשמי קרא לה מטרונה.

השליחויות של יוזף לא כללו הבאת עופות לשחיטה, לא הבאת חמין ולא משלוח מנות בפורים. הכבוד הזה הוענק, בדרך־כלל, לנכדים. לא תמיד עלתה השליחות יפה כפי שצוין לעיל בפרשת החמין, והסבתא ייחלה במקרים כאלה למין יוזף יהודי. סבתי שנאה דברים אקראיים. אצל יוזף ומשפחתו הכול בוצע כמצופה על־ידי הגברת הבכירה.

הגברת הבכירה הקדישה מחצית מזמנה לתכנון העניינים ואת המחצית השנייה כילתה על חרדות ופחדים שמא העניינים לא יתנהלו כסדרם. אני, כאמור, ירשתי ממנה תכונה נפלאה זאת. אם קיימת אפשרות שהדברים לא יסתדרו כמבוקש, הרי זאת האפשרות הסבירה ולא להיפך. להיפך פירושו נס מן השמיים ובניסים לא היינו משופעים. כוונתי לניסים רציניים. ניסים מן הסוג הקונבנציונלי קרו גם קרו. נס ששמוליק לא שבר את הראש. נס שהצ׳ולנט לא נשרף. נס שלא חטפנו מחלות מעיים לסוגיהן כתוצאה מאכילת פרי בוסר, נס שאמי לא חלתה בדלקת ריאות כאשר לא לבשה חמש שכבות של בגדים או נס שפקיד השומה לא פקד את החנות. לא שהוא היה תופס את משפחת ניידט בקלקלתה אלא שפקיד שומה לא יוצא בכיסים ריקים. והנה גם זה נחסך. החסכנות השתבצה בקטגוריות של ניסים ומזלות. מזל שלא השתתפנו בהגרלה ולכן לא הפסדנו. מזל שמאן־דהו לא ביקש הלוואה, שכן אילו ביקש לא היה מחזיר וכיוצא באלה ניסים. סבתי לא סמכה, כאמור, על ניסים

ונפלאות. לעומת זאת היא סמכה במאה אחוזים על האומנת חוינאצקה, אשתו של חוינאץ שאותו לא הכרנו מעודנו.

חוינאצקה הוכיחה מדי פעם בעליל, כי האמון שנותנים בה מוצדק. היא חיפשה הזדמנויות כאלה ומצאה אותן. אמי סיפרה לי שהיא יצאה פעם לטיול עם שמוליק התינוק בעגלה לפארק אנשטאט. גם אמהות אחרות באו לפארק עם התינוקות שלהן, ביניהן ידידות של אמא. טבעי שניגשים לחטוף שיחה עם החברה. פעם השאירה אמא את העגלה וניגשה לחברתה במרחק של עשרה מטרים מן העגלה שבה שכב שמוליק. חוינאצקה הבלשית שעקבה אחרי אמא היתה במקום, כפי שהיתה במקום פעמים רבות. כמו גנב ביום, במצח נחושה היא נטלה את העגלה ושבה איתה הביתה. אמי, שחזרה למקום כעבור דקות, לא מצאה את העגלה על תכולתה. התגובה המיידית היתה בהלה וזעזוע. מי זה חוטף תינוק, ואיך לא שמו לב אנשים בסביבה. תוך שהיא רצה אחוזת פאניקה, היא נתקלה במכרה וזו שאלה אותה לפשר ריצתה. כשאמא סיפרה לה מה קרה, זו אמרה לה כי חוינאצקה לקחה את העגלה. אמי חזרה הביתה ביעף כדי להסתער על האומנת. בפתח חיכתה לה סבתי. "איך העזת להשאיר עגלה עם תינוק ללא שמירה צמודה. ככה אפשר לסמוך עלייך. אני כל הזמן אומרת שאותך צריך לשלוח להביא את מלאך המוות. אין סיכוי שהוא יגיע". כך יצאה אמי הנזופה ואילו חוינאצקה יצאה מן הפרשה גיבורת היום.

אמי היתה מוכנה לקחת את חוינאצקה למסע בספארי מדברי ולהורידה אי־שם בדרך, לדחוף אותה לתוך האגם, לשים לה קליפת בננה שתמעד ותשבור רגל, או לחלופין להעליל עליה שהיא מכניסה פיגולים הביתה או סתם לשסף את גרונה. אבל אלה היו משאלות לב, חלומות בהקיץ, דמיון פרוע. שום דבר לא יכול היה לערער את הבסיס הקואליציוני המוצק בין סבתא, אם האחוזה, לחוינאצקה המנהלת.

לחוינאצקה היו ידי עשיו ולב יעקב ואילו היה זה תלוי בסבתי היא היתה מגיירת אותה גיור כהלכה. בשל אותה מסורת מלבבת שלפיה שם אשה (גויה) גזור משמו הפרטי של בעלה, לא ידענו מעולם מה שם משפחתה או שמה הפרטי של האומנת שלנו. את יומה התחילה חוינאצקה בהופעה בחדר הילדים כדי להעירם ולהלבישם, לא לפני שהזכירה לנו לברך ברכת "מודה אני". היא החליטה מה אנו לובשים ואיך אנו לובשים ובבקרים היו לא מעט הצגות סביב עניין הלבוש, כשהחבורה מקפצת ממיטה למיטה וחוינאצקה מדלגת אחרינו מזוינת בכרית נוצות.

אנחנו היינו השטח המוחזק שלה בהיותנו בבית עד לכיבוי אורות, לאחר שהיא וידאה שאמרנו "שְׁמַעישׂרוּאל". צדקת גמורה. חוינאצקה היתה צפויה כמו התבשילים שהכינה סבתי בשבתות ובחגים.

מדי שבת היתה סבתי דרוכה לקראת הבאת החמין מן המאפייה, משל היה זה מתכון חדש ויש לראות כיצד הצליח. אלא שהמתכון היה אותו מתכון. גריסים, שעועית, תפוחי־אדמה, לפעמים שלמים לפעמים מרוסקים, מעיים ממולאים (קישקע) וקוגל שהוכנס בתוך מכל נפרד, והיה עשוי מקמח, שומן, סוכר ולעתים צימוקים. ככה, מדי שבת בשבתו. הגיוון באוכל התבטא בימי חול, אך בדרך־כלל בשבתות, ובמיוחד בחגים ובמועדים, התפריט לא השתנה כהוא־זה. היה ידוע מראש מה יהיה, והיו ציפיות שכך יהיה ולא אחרת. במבט לאחור נראה לי שאם ליהודי היה איזה שביב ביטחון הוא היה קשור במערכת ההרגלים והמנהגים, המאכלים והטקסים שחזרו על עצמם בהתאם למועדי השנה. גם לעניים היו מנהגים ומאכלים קבועים, רק בכמה רמות למטה. יהודים כמונו לא ידעו איזו גזירה תונחת עליהם מצד השלטון (או השמיים) אבל הם ידעו מה יאכלו בערב שבת. המאכלים בסעודת יום שישי, שחזרו על עצמם, היו החלק הבלתי־כתוב של המסורת כמו שהזמירות ("לכה דודי", "דרור יקרא", "ישמחו במלכותך", "יה ריבון" וכו') היו החלק הכתוב של קובץ המנהגים.

אין להעלות על הדעת שהמנה הראשונה בסעודת יום שישי לא תהיה מורכבת מדגי קרפיון, שלמים או ממולאים. גם בתקופת המלחמה, בגיטו, כאשר הדג היה זיכרון בלבד, נמצא הפתרון בצורת חזה עוף שנטחן. לבשר המרוסק הוסיפה סבתא ביצה, סוכר, טיפות שקדים מרות אם היו, או כתחליף, צרה את העיסה לכדורים שבושלו בבצל, ואלה היו ה"דגים הממולאים" המסורתיים של יום שישי בראשית תקופת הגיטו. בסוף גם זה היה חלום. אין לי כל ספק כי בנסיבות אלה נכונה הקביעה כי יותר משהיהודי שמר על המסורת, המסורת שמרה עליו. לא היה לו דבר לצפות לו, למעט לביאת המשיח, זולת אותם מנהגים ואירועים שחזרו על עצמם, ומתכוני האוכל והכלים השונים שבהם הוגשו, היו חלק בלתי־נפרד מאותו אורח חיים.

שבת המלכה

ראש וראשון לאירועים הללו היתה השבת, אף שזו חזרה על עצמה מדי שבוע.

אפשר היה להניח כי מחמת תכיפות האירוע חשיבותו תפחת, אך לא כך היה. השבת היתה HAPPENING במלוא מובן המלה, שהתחיל ביום שישי בבוקר. בימי החורף היו הבקרים חשוכים חשכת לילה. אבל במטבח היה אור גדול. סבתא הילכה בין המזווה לבין תנור הבישול, כששלושת הנכדים, אחי ואני, ישובים על שולחן העבודה במטבח ועוקבים במתח אחר ההכנות.

מלבד פעילותה של סבתא שריתקה אותנו, היה לנו אינטרס ישיר בנוכחות הזאת בשעה מוקדמת של יום שישי בטרם ההליכה לבית־הספר. היו ימים שסבתא עצמה הכינה את החלות. חלות, כמו כל משפחה יהודית טובה, באו בזוגות: חלה קלועה מוארכת, שבשבילנו סימלה את הזכר וחלה קלועה עגולה, שהיתה כמובן בת־הזוג. חלות גדולות לגדולים. ומה עם הקטנים? כאן היה טמון האינטרס של הקטנים, הדיווידנד של נוכחות במקום – כאן ועכשיו.

סבתא לא יכלה לסרב והכינה שלושה זוגות של חלות ננסיות לנכדיה . ובשביל חלות אלה היינו מוכנים לקרוע את עפעפינו בטרם עלה השחר, לרחוץ ולהתלבש מהר ולבוא למטבח. היינו נכונים למלא גם שליחויות שונות שהיו כרוכות בהכנות לשבת. שירותים תמורת הטבות. כשם שבבתים יהודיים רבים דלק האור בשעה מוקדמת ביום שישי כך גם בחנויות יהודיות. בחנויות המזון והירקות והפירות, היתה אורה ופעילות ועסקים מלווים בשיח ער ובבדיחות. גם כאן חשת בבית, גם כאן חשת בביטחון עטוף בהבנה ואהדה של בעל המכולת או הירקן. משפחה אחת גדולה. לפעמים השליחות למכולת או לירקן באותם בקרים הביאה לנו תשורה מיוחדת בצורת בונבון מבעל המכולת או איזה פרי טרופי מן

הירקן. שם טוב לחנוון אצל הנגיד ואצל הצאצאים הקטנים שאין לזלזל בהם כצרכנים פוטנציאליים אשר מסוגלים להפעיל לחץ לרכישת מוצרים, שיווק נבון של אותם ימים.

חוויה מיוחדת במינה היתה הביקור במאפייה. פעמיים באותו יום עשינו את הדרך בית-מאפייה. בבוקר לשם אפיית החלות שהכינה הסבתא, ואחר־הצהריים להבאת החמין. החוויה שייכת לביקור הראשון. כידוע – לא ינום ולא יישן אופה ישראל, ובשעה שכל העם ישן את שנתו, עובדים האופים. וכאשר באת מן המחשך והקור בחוץ אל האור והחום במאפייה, חשת כמו הציפור של ביאליק. באת לעולם אחר. חבורה של גברים ונערים לבושים לבן, וגם הפנים עוטים לובן, מתהלכים הלוך ושוב, אלה ליד המערבל, אלה ליד המדפים, מסדרים את הלחמים, וגיבורי החזית, אלה שמכניסים את הבצקים לתנור ושולטים באש שליטה גמורה. בעזרת אותן כפות עץ ארוכות ושטוחות הם עורכים את מסדר החלות, טור החדשים משמאל, טור הוותיקים מימין, טור הביניים באמצע. הם שׂרים עם האש ויכולים לה. הם שולטים בדרקון שמשלח את הלשונות האדומות שלו, גיצים מתפוצצים. תופת של חום בתנור, חום של גן־עדן במאפייה, וגל של ניחוחות מעלה רוק ומגרה. ואתה עומד מהופנט מול אש התמיד הזאת, במאפייה שבכיכר השוק בזדונסקה־וולה, מזבח מעט, מעלה עולות ושלמים לכבוד השבת ולתפארת הסעודה של היהודי.

אם השבת ניצבה בקצה הפירמידה, מעין כוהנת גדולה, עמד יום שישי בדרגה אחת למטה ממנה, הלוי שבא לשרתה. ליום השישי עצמו לא היתה כל משמעות זולת היותו הפרוזדור לטרקלין של השבת. השבת היתה בועה, מנותקת מן הגלות, מן הסביבה, מן הגזירות ותלאות היום. זאת היתה מעין מנת חופש שמקבל האסיר. ככל שהעתים היו קשות יותר, השבת היתה צוהר לתקווה גדולה יותר.

ביושבנו על שולחן העבודה במטבח, רגלינו תלויות ומתנדנדות, היה הפה מתמלא ריר ביודענו את תפריט הסעודה: דגים פתחו את הארוחה, לפתן פירות מיובשים חתם את הארוחה, ובאמצע מרק עוף עם אטריות מרובעות ובשר מבושל בתוספת גזר וכיו״ב. לא שידנו לא השיגה תפריט מגוון ועשיר יותר, אלא שזאת היתה ארוחה של שבת מאז ומקדם ואין מעלים ואין מורידים במנהג. ובייחוד כאשר התבשילים כה טעימים מדוע לערוך ניסויים. אולם מעל לכול, גם מעל למסורת, הסעודה הזאת על מתכוניה נתנה את הביטחון ואת תחושת היציבות שחשיבותם ליהודי בגלות פולין היתה מן המעלה הראשונה.

לכך התלוו ניואנסים. כך, למשל, כאשר סבי קיבל את ראש הקרפיון האפור כשעיגול של גזר כתום בפיו, עיני היו נעוצות דווקא בעיני הדג, ובין נעיצת המזלג בפרוסת הדג שלי לבין בליעתו העפתי מבט לעבר אותם אישונים קרישיים וגם לעבר עיני סבא, לבל ישכח אותי. נפשי יצאה דווקא אל עיני הדג. הכדור העגול והרוטט הזה היה טעים לי במיוחד. וכמו להכעיס, סבא לא שלף את העיניים מיד בהתחלה כדי להגישם לי ולהיפטר מן המבטים שלי, אלא חיכה עד שיגיע תורם. ראשית אוכלים את המילוי, אם יש, אחר־כך את הבשר, ואחריו באות הלחיים, ורק אז, כמעט בסוף, לפני שהגיע תור המוח והפה, נשרו העיניים כמאליהן לתוך הצלחת שלי והציפייה המתוחה באה אל קִצה. חלק אינטגרלי ממסורת השבת, שלא לדבר על שיעור בסבלנות.

המרק שבא אחרי הדג היה חייב להיות צלול והאטריות עשויות ומבושלות באיכות כזאת שלא יעכירו את המרק. השלמות, אסור היה שתיפּגע, כי גם היא היתה חלק מן המוניטין של סבתא, שהפכו למסורת. כל פגם, כל סטייה הפכו לטרגדיה זוטא. זה חל גם על זמני הארוחה. היא התחילה בזמן מסוים והסתיימה בזמן מסוים, שכן בדיוק בשעה שחולק הלפתן הופיעו בני המשפחה הקרובים, דהיינו הדודים והדודות, בניהם ובנותיהם ולעתים קרובות גם אחים או אחיות של סבא וסבתא, כעשרים אנשים ואף יותר, נציגי השבט. אחרי הלפתן, כאשר פונה השולחן מן הכלים הוגשו צלחות גדולות של אפונה צהובה (חומוס) מומלחת ומפולפלת וגרעיני חמניות מלוחים וקלויים כדי שהצימאון יגבר והבירה תשבור אותו.

תוך כדי כך ניהלו שיחה על ענייני היום שאותנו, הילדים, לא עניינו כלל ורק לעתים רחוקות קלטתי את הנושא. לא זכור לי כי בשיחות ערניות אלה דיברו על עסקים, אבל ברכילות הקשורה בעסקים עסקו ודיברו. אברה׳מל מדוביץ׳ (מפעילי האגודה) סובל מאבני־מרה, או סתם שמועה, ואיך העניינים אצל מנדל סטריקובסקי ואצל ורשווסקי ואופטובסקי ופיק. לובושיץ אפיקורס, אבל יש לו לב יהודי. ודיברו גם על ירוזולימסקי ובאומאץ. לא שכחו את משפחת וישליצקי המאגנאט של העיר. טוביה האוֹיבֶּרחוֹכֶּם מיעט לדבר ואם פתח פיו טרח להתייחס לעובדות. ישעיהו, משפתח את הפה, לא השכיל לסגור אותו וגם אחרים התקשו לסכור את פיו של שעיה. הנושא האהוב עליו היה מחלות סמויות של גבירים, כמו טחורים, ערמונית מוגדלת, אבני־מרה, כיב ופגעים סמויים אחרים מן הסוג הזה. משאזל מלאי המחלות הסמויות, פנה

ישעיהו לפגעים גלויים יותר כמו אנגינה פקטוריס, גידולים שפירים ולא שפירים בצוואר, בָּרקה, שיעולים כרוניים, שפתי שפן וגבנונים לסוגיהם. אמא דיברה על נפלאות סבא, וסבתא דיברה על נפלאות עצמה. סבא בדרך־כלל מיעט לקחת חלק בהמולה. הוא היה אדם שידע להקשיב. לבד מזאת, מכיוון שאהב כבוד, ברח מכל מיני מצבים שעלולים לפגוע בכבודו. מסיבה זאת הדיר רגליו ממקומות שיש בהם פחיתות כבוד, לרבות, כאמור, ביקור בחנות. בלילות שכאלה הוא השמיע הערה כאן, אמירה שם ובזה הסתפק. צירל, רעייתו של טוביה, נאנחה, והדס רעייתו של ישעיהו גיחכה ואז צירל נאנחה שוב: "לי זה לא מצטחק". מה לא מצטחק, מי לא מצטחק, איבדתי את ההמשכיות. לפתע עברו לבדיחות. ערוץ שבו דווקא התעניינתי. כשהבדיחות היו גסות הן סופרו במעגל מצומצם מאוד, שסבא או סבתא לא ישמעו. והנה אחת מן הבדיחות שנלחשו בחוג מצומצם: בא יהודי אל הרבי ומתלונן שאין לו זקפה. (אז כבר קישרתי בין זקפה לבין קונדום). מייעץ הרבי לחסיד להסתובב בין זקנים, שכן כתוב "מפני שֵׂיבה תקום". החסיד עושה כמצוות הרבי, אך ההוא לא קם, שוב הוא פונה אל הרבי וזה מייעץ לו להביא שני עדים ככתוב: "בפני שניים עדים יקום דבר". אבל הדבר לא עוזר והאבר שוב נופל אפיים ארצה. בביקור הבא אצל הרבי, משפשף החכם את מצחו ומגרד פדחתו ומוצא פתרון: "לייגג דוס אריין אין די גמורה, דורטען שטעיט אלעס, אפשר ועט דוס אויך שטיין" (שים אותו בגמרא, שם הכול עומד, אפשר וגם זה יעמוד). בנקודה זאת האנינים שבחבורה עיקמו את האף: לשים בגמרא, זה כבר יותר מדי. אך בכל־זאת דחקו במספר להמשיך. קיצורו של סיפור, החסיד חוזר שוב אל הרב, וזה מתוך ייאוש מייעץ לו לקבור את אבר־מינו בתקווה שיקום עם תחיית המתים.

ועוד סיפור, א חסידישע מיישה'לה. מעשה בחסיד גדול שהלך אל אשת איש שסטתה מדרך הישר. הוא היה אחד מעשרה חסידים שהושמצו על ביקור אצל אותה גברת. משחקר אותו על כך הרבי, השיב החסיד כי מוטב עשרה אחוזים בעסק טוב מאשר מאה אחוזים בעסק רע. למשמע סיפור זה הרשו לעצמם המאזינים לצחקק בקול. ביזנס זה ביזנס. בדרך־כלל הצחוק היה מאופק וחנוק כדי שלא לעורר תשומת־לב של שאר החבורה. תמיד היה חשש כבד שמא ישעיהו, טיפוס מפרגן, ירצה לחלוק את הצחוק עם מישהו לא רצוי.

אשר לי, שמעתי רק את מקצת הבדיחות כי נרדמתי, אבל את היתרה יכולתי לשמוע בהזדמנות אחרת מבן דודי ברוך. לפעמים דיברו על

השכנים ומעשיהם. אני גיליתי אוזן ועניין כאשר דיברו על שכנים קרובים באגף החזיתי של הבית. האגף החדש בחצר היה לדידי איזו מושבה רחוקה, אף־על־פי שדודי גר שם. השכן הקרוב לנו היה היינעך ברלסר. הוא היה חייט. לאשתו לא קראו גברת ברסלר אלא "שווארצע רוחל" (רחל השחורה) על שום עורה הכהה. הכינויים היו סימן היכר. מוישל הויקר (הגיבן), לייבשל ציקרבעקר (הקונדיטור), קלמן שלייגר (המכה). קלמן היה מלמד ואת דרדקיו הִכה במוט שהיה קבוע למרגלות המיטה. היו גם שמות הקשורים באירועים. לשלמה אחד קראו קיז׳בתונר על שאמו הקשישה נבהלה מחתול שנכנס לתנור וצעקה "קיז׳ה בתונר" (החתול בתנור).

את ההיכרות עם היינך (חנוך) השכן, עשיתי שעה שהוא יצא מבית־מלאכתו כאשר המגהץ בידו והוא מקפיץ אותו כמו נדנדה להפיח רוח בעצי הקוקוס שיתלהטו ויחממו את המגהץ. היינך הסביר לי, כי המגהץ הטוב לגיהוץ נכון של חליפה הוא מגהץ פחמים, בעוד שמגהצים שמכניסים בהם ליבה של ברזל לוהט יפים לכלי מיטה ולחובבים. מגהצים חשמליים טרם הכרנו.

להיינך נזקקתי – נכון יותר, נזקקנו – ביום שישי אחר־הצהריים, כאשר הבאתי לו חלה והוא הניח עליה את היד ומלמל ואני חזרתי הביתה. לא הבינותי את פשר העניין, אבל ידעתי שזה קשור במנהג שקרוי "עירוב תבשילין". בשבת אסור להעביר משא מחצר לחצר. לצורך זה החלל שבין שכן לשכן נחשב לחצר, שנשיאה בו אסורה. החכמים תיקנו תקנה להתיר העברת משא מחצר לחצר על־ידי שהופכים את החצרות הסמוכות לחצר אחת. איך עושים זאת? עושים זאת על־ידי שהשכנים מן החצרות הסמוכות אופים בצוותא לחם, מעין מאפייה שיתופית. אבל הרי את החלות אפתה כל משפחה לחוד. אמנם בעיה, אבל בעיות קיימות כדי שיהודי יוכל לפתור אותן. על כן הבאתי את החלה לחנוך והוא גיפף אותה כאילו זה עתה השלים את הכנת המאפה ולכן הוא אומר "בדין ערובא יהיה שרא לנו" וגו׳. כלומר, בעירוב זה יהיה מותר לנו להוציא ולהכניס וכו׳. אינני יודע עד עצם היום הזה אם הבין היינך מה הוא שח. סבתא אמרה על שכאלה, שהם מבינים כמו שמבין תרנגול ב"בני־אדם" (ברכה שנאמרת כאשר מסובבים את תרנגול־הכפרות מעל לראש). אם היינך מלמל וסבא היה מרוצה, מי אני כי אלין.

היה גם "עירוב חצרות" אבל זאת לא היתה המטלה שלי. רק ידעתי כי הודות להסדר הזה מותר ליהודים לשאת סידורי תפילה וליהודיות מותר

לדחוף עגלות ילדים ברשות הרבים. הטליתות עצמן לא נישאו ביד כי עטו אותן על השכם, כאילו היו בגדים, ולבוש הרי אינו בחזקת נשיאה. עַם חכם היהודים הללו. למסקנה הזאת הגעתי עוד כשהייתי ילד. רק מאוחר יותר התוודעתי לאמירה, כי החכם הוא אדם שנמנע מיצירת בעיות שפיקח יכול לפתור אותן, ושוב לא הייתי בטוח אם היהודים הם חכמים או סתם פיקחים.

עוד מלה על שווארצע רוחל, רעייתו של היינך. סבתי אמרה כי הפה של שווארצע רוחל הוא רב־תכליתי. הוא מפיק מרגליות וגם שופכין, ושומר נפשו ירחק מפיה. פעם שמעתי משווארצע רוחל קללה שמאוד מצאה חן בעיני. היא אמרה על מישהו: ״ער זול ברענען וי קין און מער זול עיהם לעשן מיט בנזין״ (שיבער כשרף ושיכבו אותו בבנזין עם מטף). שווארצע רוחל היתה אשה קטנה עם תיאבון גדול. לסבתי היתה תיאוריה שהסבירה את התיאבון הגדול של אנשים קטנים. לפני שאנשים נבראים, אמרה סבתא, מנפיקים להם בשמיים את כל הציוד כמו לב, כליות, כבד וכו׳. המעיים נלקחים בשירות עצמי. הם תלויים על חבל. מה שקורה הוא שאנשים גבוהים מגיעים למעיים הקצרים ואילו נמוכי־קומה נאלצים ליטול את המעיים הארוכים, שכן גדול תאבונם של קטני־קומה. ברבות הימים יישמתי את הסיפור הזה על תכונה אחרת של אנשים קטנים שיש להם שאיפות ויומרות גדולות. שווארצע רוחל בשורה אחת עם נפוליאון.

שווארצע רוחל וסבתא השקיפו אלי מן החלונות בבית מספר 28, לשעבר 29 ואני נמנעתי מלהביט בהן. הנמכתי מבט, קברתי אותו שם.

אבא, אבא

בשקלול המעלות והמגרעות של סבתי אני מביא בחשבון גם את יחסה לאבי. עין רגישה יכולה להבחין בסימנים של הבנה הדדית ואולי אף אהדה הדדית בין סבתי לבין אבי. אולי המכנה המשותף ההגיוני ביותר היה התייחסותה של סבתי למעשיה של אמי בבית ומחוצה לו. אמי היתה בתה ואבי היה חתנה, אבל עובדה זאת לא עיוותה את התייחסותה אל בתה מנקודת־ראותה. ליחסה כלפי אמי היא נתנה ביטוי, לעתים בשתיקה רועמת, מאמץ גדול מצד סבתי, או בשיחת־נפש עם סבי. סבי אהב את בתו עד כדי עצימת עין ממעשים שלא נראו לו. סבא, כפי שניתן היה להתרשם, לא חשב כי התערבות שלו תועיל, מה גם שבעיניו, כך אני משער, היא לא עשתה דברים שזעקו לשמיים, נכון יותר שזעקו לבריות ועלולים היו להביך אותו. שתיקתו של סבי צרבה מאוד לסבתי, והיא לא הסתירה זאת. מכנה משותף נוסף בין אבא לסבתא היה החנות. עד שאבי הכריז על עצמאות עסקית, הוא היה פעיל בחנות כמו סבתי, למרות שהיא ידעה שברצון רב היה מוחל על הכבוד הזה.

אינני יודע כיצד נקלטים חתנים בהסדר ה"קעסט". מכל בני ניידט שנישאו, רק משפחת גלזר נשארה יושבת קבע בבית סבי. אצל משפחות חסידיות מקובל לאפשר לחתן (שקרעו אותו ממשפחתו ומלימוד תורה) להוסיף ולהקדיש זמן לתורה. הוא נהנה מ"קעסט", מעין מלגה, כלומר אירוח בבית חותנו. בדרך־כלל, סידור כזה הוא זמני, מעין אולפן קליטה, וכעבור זמן־מה, שנה־שנתיים או לאחר הולדת הילד הראשון, המשפחה הצעירה מפנה מקום. אך לא במקרה שלנו. אצלנו הסידור הזמני הפך קבוע. לא מפני שאבי כל־כך השתוקק להמשיך להיות דייר־משנה אצל סבתי וסבי, אלא משום שרעייתו רצתה בכך, ואני מניח שהיו לכך כמה טעמים.

אבי, מכל מקום, היה נטע זר בבית. הוא לא נקלט ולא נדחה. הניכור

היה הדדי ואת התוצאה קיבלו בגישה פאטאליסטית – זה המצב ואין מה לעשות. קשה היה לי להצביע על האשם ואולי נוח היה לי כך. אין לך מצב אכזרי יותר מזה כשכולם צודקים. אין תסכול גדול יותר בהעדר צדיק ורשע בעלילה שכזאת. אתה לא יכול אפילו לשאוף לקתרזיס כאשר הטוב ינצח את הרע. תשבי יתרץ קושיות ובעיות. בינתיים זקנתי וראיתי שתשבי לא פתר מאומה.

שידוך זה היה מלכתחילה לא מוצלח, וכבר ציינתי את הבדלי האישיות והתכונות של בני־הזוג. אלא שאצל חרדים לא ממהרים להיפרד או לבקש ספר־כריתות. בייחוד קשה ההפרדה כאשר באים ילדים לעולם, ואנו באנו כמעט בשיטת הסרט הנע, כל שנה וחצי לערך ילד חדש, כלומר לידה, יניקה והריון, לידה וכו׳. אחרי שהגיעו לצאצא השלישי, אמרו כנראה שני הצדדים: הרף. החלופה הנוחה ביותר היתה שב ואל תעשה. מרשם זה לפחות תפס אצל אבי. אמי, לעומת זאת, עשתה.

היא חיה לה את החיים שלה, היו לה החברים שלה, העיסוקים שלה, הבילויים שלה. כל זאת אמנם בצורה מבוקרת, כדי שלא לפגוע בהוריה, או כמאמר סבי, שלא יזעק לשמיים.

ומכיוון שאמי מצאה מקלט חברתי ותרבותי מחוץ לבית, מסגרת זאת היתה די נוחה לה ובהתחשב בנסיבות זה היה המיטב שניתן להשגה, או הרע במיעוטו.

כאן היא היתה כוכבת, לא רבץ עליה עול פרנסה ולא עול גידול הילדים.

אז למה להסתכן ולצאת אל הכפור, במקרה הטוב למקום אחר בעיר ובמקרה הרע לעיר הולדת אבי, פאביאניצה, שאותה היא לא אהבה בכלל, ובוודאי שלא רצתה בקרבתה לחמיה. מדוע אבי הסכים לסידור הזה לא היה נהיר לי אז. לא כבוד והערכה הוא עורר אצלי, אלא חסד ורחמים. גם לי הסידור הזה היה נוח. גם אני לא אהבתי דברים לא ידועים ונפשי לא היתה קשורה לא בפאביאניצה ולא בסבי שלמה גלזר. עצם האווירה בבית ניידט ודאי תרם להיעדר כל זיקה למקום ההוא. ברבות הימים, כאשר אבי החליט סוף סוף לפתוח עסק מחוץ לעיר והביא לי את מוצרי הסריגה ממפעלו, החזה שלי תפח מרוב גאווה ונחת, וחשבתי שגם מגיעה איזו מחיאת כף לדפוק. תראה להם, אבא, שאתה לא חדל־אישים, תוכיח להם שאתה יכול להסתדר בלעדיהם. נהייתי בורר ״אובייקטיבי״ כזה שהוא בעד שני הצדדים. מצבים כאלה ללא ספק מפצלים אישיותו של ילד. אהבתי את סבי ניידט והיה לי טוב מדי בבית מכדי שארצה לצאת ממנו.

אבל רציתי לראות אב גאה ומצליח, וזה לא עלה בקנה אחד עם הישארותו בבית ניידט. אנו הילדים חשנו כחבל בתחרות משיכה. החבל, בכל מקרה, אף פעם לא מנצח ויש שאף אחד מן המתמודדים לא גובר על יריבו, רק החבל נקרע. במחשבה שנייה, אבי לא משך, אבל התוצאה מבחינתנו היתה אותה תוצאה. ואם היתה איזו מועקה במפגשים המשפחתיים המצומצמים, כמו בסעודת צהריים של שבת, הניכור של אבי הוא שגרם לה. הוא ודאי לא היה נקי מרבב בפרשה זאת. אורחות חייו לא רק שלא נראו לאמי, הם גם לא נראו לנו. אילו צריך היה לברור בין תלמיד חכם מתמיד שתלמודו אומנותו לבין אב מסור שמקדיש זמן בצורה סבירה לילדיו, היינו ללא ספק בוחרים בחלופה השנייה. כמה הייתי אסיר תודה לאבי כשבאחד הבקרים, כשלא הספקתי לאכול ארוחת בקר, הוא הביא לי לבית־הספר לחמנייה חמה עם חביתה. אהבתי את הכריך הזה, ואהבתי עוד יותר את אבי על הטרחה שטרח, ולראיה – עד עצם היום הזה זכורה לי אפיזודה זאת, ומדי פעם בפעם היא מוסיפה טעם לחביתה שאני אוהב בכל מקרה.

התנ״ך שעליו גדלנו לימד אותנו לסגוד למוסד האב, שכן הקדוש ברוך הוא משול לאב־אבינו שבשמיים. האב הוא בעל פריווילגיות קונסטיטוציוניות אצל אנשים דתיים ואם מוזכר הבן הרי בהרבה מקרים הוא מוזכר ביחסו אל האב: ״בן חכם ישמח אב...״, ״בן חכם מוסר אב...״, ״שמעו בנים מוסר אב...״ (משלי) וכד׳.

אנו, הילדים, ככל שבינתנו פקחה את עינינו, או להיפך, לא ראינו כך את מוסד האב. אמת, רוב הזמן התעלמנו מן המצב המסובך הזה, אך כאשר בנסיבות כאלה, כמו בסעודת שבת, חשנו בסדקים שבמסגרת, שמחנו מאוד שהארוחה נסתיימה, ונוכל לפנות לענייננו.

אני LONER, טיפוס מתבודד, ובילדותי נהגתי לפרוש לחצר ולשבת מול בית־המלאכה לקבקבי עץ שהיה שייך לגוי שעבד בשבת. בבית־המלאכה הזה יצרו סוליות עץ לנעלי איכרים. הדמיון שלי וקבקבי העץ הללו הוליכו אותי אל היערות, שם נכרתו העצים לצורך נסירתם והפיכתם לסוליות. ומכיוון ששמעתי כי ההולנדים נועלים קבקבי עץ, ראיתי כיצד סוליות עץ אלה שאני עד לעיצובן יעברו מסע ארוך לארצות השפלה ושם יטופפו בהן עלמות־חן בשרניות בעלות צמות ארוכות. היתה לי חולשה לנערות בעלות צמות, ובלומצ׳ה בת דודתי נמנתה עמהן. שם, בארצות השפלה, כולם בלונדיניים, שם אין יהודים ואין עצב ולא עירוב חצרות ולא חרדה מפני הגויים או מפני חריכת החמין. שם הכול פתוח,

אין גיטו מרצון ולא מאונס, יש חופש. וכך נשא אותי הדמיון, בשבת קודש, חינם אין כסף, הרחק הרחק, עד שהמסור החשמלי של בית־המלאכה החזיר אותי למציאות. ילד בודד ועצוב יושב לו בשבת בחצר ביתו ומתבונן בסוליות עץ שנערמות אחת על רעותה, בעבודה שגרתית קשה, אפורה ומשעממת, שבדמיוני סימלה דווקא פריצה מן השגרה, ניסיון לברוח מן המציאות. מדוע בעצם לברוח, הרי לא היה לי רע. אבל, האם היה לי טוב?

בנסיבות אחרות, מאוחר יותר, בגיטו לודז׳, שוב עוררו הקבקבים את הדמיון ואנו שרנו: ״היי הקבקבים המרשרשים, היי הקבקבים המדשדשים, כמה עליזים ונעימים חיי החלוץ ללא נעליים״. חיי חופש, חיי דרור, ללא נעליים, סמל השעבוד. אבל גיטו לודז׳ הוא פרק מאוחר יותר.

בזדונסקה־וולה הגיעה השעה לשוב הביתה עם יקיצת המבוגרים. האנשים קמו משנתם כבדי־עפעפיים וגוף כבד עוד יותר מאשר לפני התנומה. בקיץ זה היה הזמן לביקורי קרובים וידידים, בדרך־כלל בלוויית הנכדים. אני כגדול הייתי פטור ממטלה זאת. אף שהיא נשאה עמה סיכוי לאכילת ממתקים אצל המארח, ויתרתי ברצון על טיול כזה. בחורף התקרבנו לסעודה שלישית (שאלישידיס). אינני יודע מדוע ניתן לבליעה זאת התואר סעודה. זה התחיל בבית באכילת חתיכת חלה ונגמר בבית־התפילה בבציעת עוד פרוסה ובברכת המזון. גם כן סעודה. אלא שייחודה היה בכך שנאכלה בצוותא על־ידי קהל המתפללים. בשטיבל של החסידים היא לוותה, כנזכר, בשירת מארשים, משוש־לבם של החסידים. הם הלמו בידיהם על השולחנות להדגשת הקצב. כל המוסיף נשיפה לחיקוי תקיעת חצוצרה, נקישה על צלחות, זמזום על מסרק עטוף במפית נייר וכיוצא באלה כלים של תזמורת בצורת, היה משובח. לאחר תפילת מנחה ומעריב כבר היינו ברגל אחת על הגבול שבין קודש לחול. ההבדלה היתה למעשה טקס האשכבה של השבת שהלכה והנר הצבעוני הקלוע דלף דליפות חמות על דאבדין ולא משתכחין. מגדלון הבשמים שהדיף ריח, לא הצליח להפיג את התחושה שהשבת עוזבת אותנו ואנו חוזרים לרשותו של הבלתי־נודע.

אפשר היה להתפלל בתפילה ובניגון ״המבדיל בין קודש לחול, חטאותינו הוא ימחל, זרעינו וכספינו ירבה כחול וככוכבים בלילה... שבוע טוב... שבוע טוב...״

אז מה. התפללנו לכל מיני דברים והם לא התממשו. ״השבוע הטוב״

ניצב לפנינו במלוא מוראו, במלוא אכזריותו. חזרנו לגולה, לחיי היום־יום האפורים. אבל ידענו שלפני בוא תשבי, תבוא השבת. אלא אם כן, יבוא בינתיים איזה חג, ורצוי חג שמח, אחת משלוש הרגלים, רק לא ראש השנה או יום כיפור, ישמור השם. אלה, השם "ימים נוראים" הולם אותם, אבל ימים נפלאים היו ימי הפסח.

אור קטן במנהרת החורף

שמחת חג הפסח, הוא חג האביב, לא תובן בלי סיפור החורף.

פולין היא ארץ צפון־מזרחית, ואף שזדונסקה־וולה לא מצויה בצפון, אלא קרובה למרכז הארץ, החורף שבה הוא קר וממושך. רשמית החורף מתחיל, כידוע, ב־21 בדצמבר. למעשה, החורף בפולין מתחיל באוקטובר. הברומטר שלי היה פרשת השבוע, כשם שפרשות שבוע אחרות בישרו מועדי שנה אחרים. עם גמר שמחת תורה נסתיימה שמחת הקיץ. פרשת "בראשית" צִמררה אותי לא מפני ש"הארץ היתה תוהו ובוהו וחושך על פני תהום..." אלא משום שזה סימל אצלי את תקופת החושך שאליה נכנסנו בפולין, כמו לתוך איזו מנהרה ארוכה.

את התנ"ך התחלנו ללמוד ב"חדר", והחדר בזדונסקה־וולה, כמו בשאר ערי פולין, מקום לימוד תורה, בעוד ש"שטיבל" שהוא תרגום השם חדר ביידיש, הוא מקום תפילה. כאן התחילה ההשכלה היסודית של ילד יהודי דתי בערי פולין מאז המאה ה־13. בדרך־כלל זה היה חדר בדירה קטנה של ה"מלמד", שבה לא היו כמה כיווני אוויר, אלא כמה צְהָרים שדרכם הצליחו להסתנן קרני השמש בחודשי הקיץ. בסתיו ובחורף נזקק החדר בדרך־כלל לאור מלאכותי גם בשעות היום. עוד סיבה לעצב שהשרו עלינו פרשות השבוע לאחר סוכות. כשהגענו לפרשת נח והמבול כבר נעלנו מגפיים, לבשנו מעילי־גשם ונטפנו מים בכניסה לחדר, וכאשר בסדום ניצלו הרשעים בחום של ים המלח (בפרשת "וירא"), הלבינו פתיתי שלג את מעילי החורף שלנו. מכיוון שהלימודים בבקרים התחילו בסביבות השעה שמונה, השחר שעלה באותה שעה הספיק כדי שלא ניתקל בעצמים עוינים, שכן רגלינו הוליכו אותנו למקום כמעט בעיניים עצומות. בהפסקת הצהריים עדיין האיר לנו היום בשארית האנרגיה שלו. אולם כדי לשוב אל החדר בשעה ארבע אחר־הצהריים כבר נזקקנו ללאטרנה. פנסי־כיס היו דבר עתידני. הפנסים שבהם צוידנו היו מסגרות

ברזל מרובעות ומזוגגות, מעין כלוב שקוף. בפנים היה מושב לנר ולמעלה גגון מתכת וחור לקליטת החמצן ולפליטת הגזים. אלה היו הפנסים של בני המזל שבינינו. אלה שמזלם לא האיר להם בבית, הפנס שלהם לא האיר להם בחוץ. הם הסתפקו בפחיות בעלות פתח שדרכו מאיר הנר. אני עדיין מריח את ריח החֵלב של הלאטרנה הזאת.

ההליכה לחדר בחודשי החורף לא היתה שייכת למנעמי החיים. השהייה בחדר עוד פחות. היו בעירנו כל מיני מלמדים, מהם נערצים מאוד בקרב קהל המאמינים, בשל למדנותם. הזכרנו את גבריאל קיילר, שמנע מתלמידיו עשיית צרכים על חשבון הלמידה, הוזכר קלמן השלייגר שהכה את זאטוטיו במוט עץ כאשר לא למדו כהלכה. היה איצ׳מאירל גיירר, שלימד דרדקים, היה מאיר׳ל חירש שלימד מבוגרים יותר, (גמרא ותוספות), היה איצ׳לה רייכמן ואחרים. לי זכור גם מלמד בשם יוסף חיים שלימד אותי בבית־הספר המשולב (קודש וחול).

רוב המלמדים גרו, כאמור, במבנים עלובים בדירות שני חדרים, שבפינת אחד מהם היה מטבח ובחדר אחד למדו הילדים. אנחנו, הדרדקים, לא רק שבאנו מן הכפור אלא גם נכנסנו אליו. בחדר אמנם בערה איזו אח, אלא שהלהבות שבה לא הלהיבו במיוחד. הן צנחו במקום לעלות. הפחמים לחשו כאילו כשל כוחם לחיות, אבל קשה להם גם למות. גסיסה אטית. בשיר הידוע ״אויפן פריפיטשל ברענט א פיירל אונ אין די שטיב איז הייס... ״, לאמור באח בוערת האש ובחדר חם – תיאור זה משולל יסוד ברוב החדרים. החלק השני של השיר: ״דורט לערנט א רעבעניו מיט זיינע קינדערעך קומץ אלף קומץ בייס״ (שם מלמד הרבי את ילדיו קמץ אלף קמץ בית) – כן היה נכון. הקור חדר לעצמות דרך כתונת הכותנה, הגאטקיס, חולצת הצמר ומעיל הפרווה. מה שחימם אותנו היו הנענועים המתמידים שבלעדיהם לימוד התורה אינו לימוד עם כוונה, ולימוד בלי כוונה לא נחשב. עֵזר בעל פוטנציאל חימום היה ה״קאנצ׳יק״, שוט ענישה עם כמה רצועות עור, אך לי לא זכור השימוש בו מצד מלמדי. לעומת זאת, זכור לי כי בשלבים הראשונים למדנו את האלף־בית בשירה.

השירה יעילה מאוד בתהליך הלמידה, בייחוד כשמדובר בנבערים, דרדקים או מבוגרים. לימים כאשר ביקרתי במכרה זהב ליד יוהנסבורג שבדרום־אפריקה, הייתי עד לשירה הרמונית נפלאה של הכורים בטרם ירידתם למכרה. הוסבר לי כי הטקסט כלל אמצעי זהירות שיש לנהוג במעבה האדמה. נזכרתי אז בשירה בחדר. כאשר בגרנו שרנו גם שירים שלא היו קשורים ללמידה, אלא נאמר, להשכלה כללית, כמו למשל

תכונתו של גוי. ״שיכר איז ער, טרינקן מיז ער, וייל ער איז א גוי״ (שיכור מכור הוא, לשתות חייב הוא, כי הנהו גוי) שרנו בעליצות. בדרך־כלל האווירה היתה רצינית, קודרת.

העששית הקטנה, שאיתה הלכנו לחדר, האירה בקושי את כנף הבגד. מכל מקום היא לא הוסיפה הרבה לתאורה של פנסי הרחוב שאף היא היתה דלוחה. לא היה חשש שמכונית תתנגש בי, כי תנועת המכוניות לא היתה מרובה באותו אזור ובפרט בחורף. יתרה מזאת: הלכתי על המדרכה, כפי שצוויתי. כאשר שאלתי מדוע יש צורך בפנס הקסם הזה, נאמר לי כי חשיבותו רבה בעיקר בגמר השיעורים, כאשר התנועה מועטת ואם אמעד אוכל לצעוק ולפי הפנס יידעו מהיכן באה הקריאה לעזרה. אלה היו התקנות בממלכת החורף. כאשר השלגים לא ירדו בצורה מדודה ורוחות טאטאו אותם והרימו מסך לבן וגם יצורים קטנים כמוני, נשלחה מזחלת רתומה לסוס להביא אותי הביתה. לסוסי המזחלות היו מחרוזות פעמונים על הצוואר. הסיבה לא היתה מוסיקלית. הפעמונים היו אמצעי בטיחותי. למרכבות היו פנסים בצד שבהם הבחינו טוב יותר מאשר בלאטרנה שלי. למזחלות לא היו, בדרך־כלל, פנסים, וממילא בלילות הלבנים של פולין הפנסים לא היו יעילים ביותר. פרסות של סוס רץ על מרבד של שלג אינן נשמעות להולכי־רגל, לעומת זאת פעמונים נשמעו. זה בין השאר ההבדל בין זדונסקה־וולה בשנות השלושים לבין ניו־יורק בשנות הששים. כאשר בניו־יורק ירדה סופת שלגים כבדה ורעייתי ואני יצאנו מן הקולנוע שבו הוצג הסרט ״ד״ר ז׳יוואגו״, התמוגגנו כאשר על הכביש של ברודוויי טיילו הולכי־רגל בלבד. שום רכב ממונע לא זז בנתיב מרכזי זה. בזדונסקה־וולה, לעומת זאת, רכבים נעו על הכבישים בכל מזג־אוויר חורפי. אבל דווקא משום שהכביש היה מועדף על הולכי־רגל, שכן המזחלות הידקו את השלג והיה נוח יותר להלך עליו מאשר על המדרכה, שם הוא נערם עד שלמחרת בבוקר נאסף על־ידי החצרנים.

המזחלה גויסה רק בעת סופה, כאשר ההליכה היתה קשה. סתם קור לא היה סיבה לשלוח אותה. חיסכון? לאו דווקא. צניעות, שלא יעירו ולא יעוררו. אבל בסתם קור היה קשה להחזיק את הלאטרנה ביד. בעִתות של כפור עז, כאשר גם הכפפות לא הספיקו והידיים היו נתונות עמוק בכיסים, היה פנס הנר תלוי על כפתור מעיל הפרווה, ובשל הצורך להסתכל תמיד קדימה לא יכולת לראות את הפנס, רק ריח השעווה אמר כי הלהבה הזעירה עדיין מחזיקה מעמד. היא ופרשות השבוע הצמודות סימלו את החורף, את הלילות הארוכים כאורך הגלות. אלה נמשכו,

כאמור, מפרשת "וירא" בספר בראשית ועד ליציאת מצרים בספר שמות. עם אברהם אבינו ושרה אמנו, משפחת לוט, הגר (שגירושה צבט בלב), יצחק, לבן הארמי, רבקה והרומן ליד המעיין, שלא לדבר על יעקב ועל עשיו ובני יעקב ומכירת יוסף והירידה למצרים – כל אלה בילו אתנו בחורף. אפילו בסיפורים המלבבים שבהם (כמו יוסף ואשת פוטיפר או אינוסה של דינה והפוגרום של שמעון ולוי בשכם), לא היה כדי לבשר את קִצה של מנהרת החורף.

אבל היה גם יופי בלילות הארוכים של החורף, בייחוד בלילות הלבנים כאשר השמיים היו בהירים, ירח האיר מלמעלה ומשטחי השלג הלבנים בהקו מלמטה. האוויר היה צלול ויבש והשלג פריך, וכל נשיפה של אוויר יצרה ענן שנע לפניך לרגע קט לפני שהפך לרסס של בדולח, כתפאורה של עץ אשוח בחורף. הלילות היו יפים יותר בחורף מאשר הימים, במיוחד בחודש כסלו, דצמבר, ימי חנוכה וחג המולד. הגויים הדליקו את עצי האשוח, היהודים הדליקו את נרות החנוכה בחנוכיות שניצבו על אדני החלונות. זדונסקה־וולה כולה האירה כשביל־החלב ברקיע. בבית־הספר למדנו את הסוגיה של חנוכה. (כבתה זקוק לה, כבתה לא זקוק לה) ו"אימתי מדליקין... כשכלתה רגל מן השוק..." המורה צריך היה לפרש את הנאמר – כלתה רגל מן השוק. אז לא הבנתי באילו רגליים מדובר. לימים, כשעליתי לירושלים ללמוד באוניברסיטה בשנות החמישים, ובערבי החורף הרחובות היו ריקים מאדם, התחוורה לי המשמעות של כלתה רגל.

היום, כאשר אני חושב על התיאור הזה, הוא נראה לי כה מדויק ומופלא בפשטותו. כלתה רגל מן השוק, ואתה שומע את הצעדים האחרונים של עוברי־אורח שממהרים איש איש לביתו המוסק. הרחוב מופקר לטבע, לשלג ולרוחות, ואילו בבית חום ואורה, הלהבות הקטנות מרצדות, הלביבות דשנות, והסופגניות מדיפות ניחוחן, עוד מעט־קט והמשפחה כולה תיסוב ליד השולחן לשחק עם הילדים בסביבון, משחק עם כסף ממש. או לוטריה (בינגו – כפי שהוא מוכר כיום), ואפילו קלפים, לא משחק קשה כמו פוקר אלא קל כמו 21. משחקי הקלפים הפכו לעתים לכורח השעה, אם אחד מימי חנוכה נפל על חג המולד. כאות לזלזול בחג הנוצרי, שהיהודים קראו לו חגא או "חוגה" במבטא אשכנזי, להבדיל מחג עברי, שהוא "יום טוב" (יונטיף – בשיבוש היידישאי). המהדרין אף שתו יי"ש וראשם הסתחרר עליהם, וכל זאת, כדי שחלילה וחס לא יתנו דעתם למרים הבתולה, לצלע אלוהים ולהולדת ישוע. חג המולד היה ידוע

כ"ניטל" (גזור מן השם הלטיני NATALIS – לידה) שבו יהודים טובים בטלים מן התורה. למדנים וסגפנים בכל ימות השנה נהפכו בלילה הזה להוללים, מהמרים, ליצים, פורקי עול, רק כדי להביע בכך שאט־נפש, זלזול ולעג לכריסטוס הזה ולחסידיו השוטים.

הכנסייה

אשר לנו, הילדים, לא זו בלבד שראשנו לא היה מסוחרר, אלא בדעה צלולה ובציפייה דרוכה נגררנו ברצון עם אומנתנו, חוינאצקה, אל הכנסייה. לא ברור לי עד עצם היום הזה, ולצערי לא שאלתי את אמי, כשם שלא שאלתיה דברים אחרים, ברשות מי לקחה אותנו חוינאצקה ל״טימע״ (טומאה). ככל שאני חושב על זה יותר, כך נראה לי כי זו היתה אחת היוזמות הנועזות שלה, ובמסגרת שיקול־הדעת שניתן לה בתחום חינוכנו. זאת, לא חלילה וחס כדי לערער את אמונתנו באלוהים שלנו, אלא כדי להראות לנו בית־תפילה אחר, שבו מתפללים לאותו אלוהים אם כי למשיח צדק אחר. חוינאצקה שלנו היתה מוכנה ומזומנה לעשות איזו סינתזה מן השטיבל והכנסייה, מברכת ״סאנטוס ספיריטוס״ ו״מודה אני״. אילו הדבר תלוי בי לא רק את בית־הכנסת הייתי בונה לתלפיות, אלא גם את השטיבל. ובמקום הצלב במעלה המגדל הייתי שׂם מגן דוד או תולה טלית. תמיד הבטתי בקנאה במבנה החיצוני של הכנסייה. ואם בית־הכנסת אמור היה לעטות בחזותו ארשת של מכובדות, הרי החיצוניות של השטיבל צעקה ״געוואלד״. זה ממלא מקום המשכן, זה? אפור בחוץ ואפור בפנים. הכנסייה, לעומת זאת, בנויה לגובה ועל המגדל צלב מבהיק, ופעמונים קוראים למאמינים לבוא לתפילה, והם באים מרצון ולא נגררים. ובפנים אווירה מהממת, אור דמדומים וקרניים רכות של השמש חודרות בעד הצהרים העליונים ומאירים פרסקות צבעוניים על הקירות והתקרה. ולמטה, כהשלמה, מאות להבות מרצדות וברקע קולות עמומים ונעימים של עוגב. הכול אומר הוד והדר. לימים, כאשר נכנסתי לראשונה לבנק אמריקני ושמעתי את מוסיקת הרקע והרחש הקל, שלא לדבר על פקיד האשנב, שכיהן בקודש האמריקני (מעין כומר וידוי), נזכרתי בכנסייה בעיר הולדתי. אז, הדור הצעיר לבוש במיטבו והאומנת שלו, במיטב מחלצותיה, נכנסים היו ל״קושצ׳ול״ והעיניים נפערות למראה. אך את

תשומת־הלב העיקרית משכה הבמה. עליה בהמות דקות (גם חמור נכנס לקטגוריה) ורועה צאן ואיזו אשה עם מחשוף גלוי ומעליה, שומו שמיים, אדם עם זקן פושק ידיו (עוד לא ידענו כיצד נראית הצליבה) כמזמין את כולם לבוא אל חיקו. הכול מואר באור יקרות. והירשהלה ולייבלה ושמילק נועצים עיניים ולא יודעים את נפשם מרוב תהייה ותדהמה. המקהלה פותחת בשיר תהילה ענוג, כך שהקולות השמימיים מתמזגים עם החיזיון ועוטפים את הגוי הקדוש שממלא את החלל. באווירה זאת אמורות התפילות לעלות השמימה בתוך צינור שאיבה חם וחלק.

היהודי אינו זקוק לאווירה ולהדר כדי להגיע לבוראו. יש לו פלאפון אליו וקשר בקו אדום בכל אשר יהיה. וגם אם יישא תפילתו במחשכים, זו תגיע למחוז חפצה. הגויים זקוקים להיכלות מזויפים, להוד והדר, ותפילתם נעצרת במקום שהיא נאמרת. גוי, כפי שלימדונו מלמדינו, משמעו גווייה, לאמור גוף ללא נשמה. ואם כי כל בוקר הודינו לאלוהים שלא עשָׂנו אשה ולא הודינו על שלא עשָׂנו גוי, המזל הגדול הזה הוחדר בנו עמוק עמוק בשיעורים הראשונים בחדר, במלל ובשירה. אבל מה לעשות, ילדים אוהבים הוד והדר ואור ושירה ובהמות דקות, כמו שהם אוהבים דברים יפים אחרים. התאהבנו בכנסייה ממבט ראשון. הכומר דיבר פולנית ועוד שפה שלא הבנו, אך מכיוון שאוזנינו לא היו כרויות לדרשה ועינינו שייטו במרחבי ההיכל, שפת התפילה לא עניינה אותנו. אחד הדברים הבולטים שאליהם שמנו לב היה שֶבת נשים וגברים ביחד. אצלנו נשים לא יכלו לבוא להתפלל בשטיבל בכלל, ואילו בבית־הכנסת הן ישבו ביציע, מופרדות מהגברים.

מכאן הסקנו כי הגויים עושים הכול ביחד, זכר ונקבה, שוכבים ביחד (כנזכר בבית החצרן) ומתפללים ביחד בקושצ׳ול. כשלושה מושבים על־ידנו ישבו גבר ואשה, היא החזיקה ספר תפילה והוא החזיק את היד שלו על הירך שלה והחליק למעלה ולמטה כמו שהחליקו את הגוף שלי כאשר הייתי חולה. המסקנה: הגויים באים להתפלל לכנסייה גם כשהם חולים. שמנו לב גם לסימנים שעושים המתפללים מדי פעם בפעם בידיים, מימין ומשמאל על החזה ומעל לפופיק ומתחתיו, והתנועות הללו חזרו על עצמן מספר פעמים. מסקנה: נענועי היד הללו הם תחליף לנענועי הגוף של היהודי. הכול נעשה בשקט מופתי. הכומר מדבר והמקהלה שרה, פה ושם מצטרף הקהל לרינה, אך אין צעקות וזעקות קורעות לב כמו בשטיבל בימים הנוראים. מדוע לצעוק, אלוהים חירש?

יצאנו מן הכנסייה בהתרוממות־רוח ובהרגשה שעוד נשוב למקום

הנחמד הזה. ואכן שבנו אליו פעם שנייה ואחרונה. בביקור השני התקנא שמואל בחיות, ירד על ארבע, תפס בשיניו את קצה הגלימה של הכומר ונבח. חוינאצקה ביקשה את נפשה באותו רגע להיות יחד עם קורח ועדתו לאחר שהאדמה בלעה אותם. אני רצתי ותפסתי את אחי הנבחן. לייבק חייך והבנתי מדוע סבתי היתה מוכנה לעשות שפטים בציניקן הלהכעיסניק הזה. הכומר, כפי שהדת שלו לימדה אותו, היה רחום וחנון. הוא חייך והתייחס לכל האפיזודה בהומור. כמי שרצה לומר: אצלכם, היהודים, הדרך לאלוהים נקנית בייסורים ואילו אצלנו, הנוצרים, גם מעשי קונדס מוליכים אליו. אמרתי לעצמי, הרי לך קנקן והא לך תוכנו. חבצלת, שושנים וערוגות של בושם.

הקדמתי את המאוחר למוקדם כדי לסיים את פרשת ביקורנו בכנסייה. אך באותו חג מולד הסיפור לא נסתיים בכנסייה. לאחר התפילה לקחה אותנו חוינאצקה לביתה שלה, דירה קטנה ומטופחת מאוד, שבה ביקרה בסופי־שבוע או בחגים. על הקיר היו תלויים אותו גבר מזוקן ואותה אשה שאת תמונותיהם ראינו בכנסייה. שאלנו מי אלה וחוינאצקה הסבירה שהגבר הוא יזוס קריטוס והאשה היא מאריה אמו. מה שראינו בכנסייה, הוסיפה האומנת ואמרה, הוא מזערי לעומת המצוי ב״יאסנה גורה״ (ההר הבהיר בצ׳נסטוכובה), המקום המקודש ביותר לקתולים בפולין, שבו נמצאת ״המדונה השחורה״. אולי פעם נוכל לנסוע לשם, אמרה חוינאצקה. אני ביקרתי שם ב־1985, ואף שהמשטר הקומוניסטי עדיין שלט אז בפולין, העלייה לרגל ליאסנה גורה הדהימה אותי בהיקפה ובלהט הדתי שבה.

העובדה שלחוינאצקה היה בית משלה היתה בשבילנו הפתעה מוחלטת. לא העלינו על הדעת כי לאומנת הגויה יש גם חיים פרטיים ופינה משלה, זולת החיים והמיטה בביתנו. אנו ראינו את כולה שייכת לנו ולאו דווקא במובן השלילי, שכן היינו קשורים אליה מאוד. מהרבה בחינות היא היתה לנו אמא. חוינאצקה לא היתה צמיתה ויכלה לעזוב את הבית כל־אימת שרצתה, אך בשורה התחתונה הסטאטוס שלה היה כשל משרתת. היא לקחה אותנו לביתה כי היא אהבה אותנו, אך אפשר שרצתה גם להראות לילדיה־עריציה שישנה איזו שמורה שאינה שייכת לנו, שבה היא בעלת הבית ולא הגברת ניידט.

ההשקפה שלנו על אלה שאינם בני־ברית היתה מעוותת לחלוטין. פעם הצטוויתי בשעות הבוקר להעביר הודעה לחצרן יוזף. האיש ומשפחתו גרו, כאמור, בבית קטן בפאתי החצר. אינני חושב שאי־פעם,

לפני אותו המקרה, דרכו רגלי על מפתן הבית. הוא היה כביכול מחוץ לתחום. באותה פעם נכנסתי לבית, שמשום־מה לא היה בו פרוזדור, ולא ראיתי מטבח ואמבטיה ועיני נפלו על מיטה רחבה שבה, כמסופר, שכבו אז בצוותא נשים וגברים. בחושבי על מנהג הגויים ללון יחד, דמיין היצר הרע שבי גילוי־עריות ואורגיות משפחתיות, טפו, טפו, טפו. אפילו לא טרחתי לשאול לפשר אותו נוהג משונה. רק לימים עלה בדעתי שמא בכל הבית כולו, שבו גרו יוזף ובני משפחתו המרובים, היה המקום צר מהכיל הרבה מיטות. ואולי בחורף הפולני הקשה לא היו ליוזף די פחמים ועצים לחימום הבית, וחום הגוף מילא את החסר. יוזף הסיק בתים אחרים, הוא קם עם שחר והכה במוט הדקר על הקרח כדי לפצחו ולסלקו. אך בביתו שלו, הקטן, אולי שרר הקור. על כך לא חשבנו, לפחות לא הילדים ואפשר שגם לא המבוגרים.

ויטראז׳ים וגריווע לאך

בחוץ שלט החורף שלטון ללא מְצָרים. בפנים ניצבו תנורי הקרמיקה, מתקנים שנישאו לגובה של שני מטרים ומעלה, בצבעים שונים בהתאם לחדר. בבית־הבליעה שלהם, שנסגר בדלת מעוצבת של פלדה, הוכנסו בבת־אחת כמויות גדולות של פחם דק וגס, כדי להזין את הכבשן שהפיץ חום רב בחדר. ואף שבכל חדר היה תנור, גדול או קטן, היה צורך במערכת חלונות כפולים ותריסים לבידוד הדירה בתקופת החורף. זה פעל בשני כיוונים. הכפור לא חדר פנימה מעבר לחלון הקדמי, והחום לא נמלט החוצה מעבר לשמשה הפנימית.

אלמלא אותו חלון קדמי, אפשר היה לחשוב שאנו בארצות החום. החלונות הקדמיים היו הוויטראז׳ים של היכל החורף. הם לא היו צבעוניים כמו בכנסייה. אבל אם נתמזל המזל והחמה יצאה מנרתיקה בשעת רצון של צהריים והאירה דרך הבדולח הקר שעל החלון, אזי התמונות היו מרהיבות ויכלו להתחרות בקלות בציורים סימבוליסטיים של אודרי בירדסלי. היתה שם ארץ טרופית יפה ומלאה – דקלים, פיקוסים, חמניות, חבצלות – הכול מלוטש ביד אמן טבע ובמכחול דמיונו של ילד. התצורה והתצוגה התחלפו מדי יום. כל בוקר הביא עמו דימויים חדשים. חלונות אלה חצצו בין החום הנעים והבית הבטוח לבין הרחוב החורפי העוין.

כאשר הטמפרטורות עלו במקצת והשלגים הפשירו, ונוצר בוץ שחור ונעלמו גבישי הבדולח, נראתה אז העיר כולה כמו קפוטה מלוכלכת ומרובבת בבוץ. זדונסקה־וולה אינה רייקיאוויק גם מבחינה זו. בזמנים כאלה קשה היה להבחין בין בני־ברית לבין שאינם בני־ברית. הראשים היו מעוטרים בכובעי פרווה, הזקנים היו חבויים בתוך צווארון מעיל הפרווה, אורך המעילים היה כאורך הקפוטות, הכול נעלו מגפיים, ורק צורת ההליכה הסגירה את הדמויות שבתוך העטיפה החורפית. הגויים

הלכו ישר, היהודים נעו בזיגזגים, הראשונים הלכו בנחת, האחרונים רצו, אצו, קיפצו ודילגו מן העולם הזה, שהוא פרוזדור קר שיש לעבור אותו במהרה.

אולם גם בחורף המייגע הזה היו זמנים שאנו, הילדים, פתחנו צוהר בתיבת נוח זאת שבה היינו שרויים. היו דרושים תושייה ומאמצים לפתיחת החלון הקדמי. לא עשינו זאת ברשות מפורשת, אבל תוך הסכמה שבשתיקה. זה היה בט״ו בשבט או סמוך לו. ט״ו בשבט הוא אמנם חג לאילנות בארץ ישראל ושם השקדייה פורחת, ואילו אצלנו קור כלבים, כפור ואפור בחוץ ובלב. ובכל־זאת היה ט״ו בשבט מעין יונה שהופיעה עם עלה הזית. החג היה רמז קלוש ראשון לבואו הקרב של אביב, איזה משב רוח שונה.

כאשר חיים נחמן ביאליק חיבר את השיר ״אל הציפור״ שבאה אליו מארצות החום, הוא ככל הנראה עמד ליד החלון הקדמי הפתוח, כשכמה פשושים רעבים צייצו על האדן וביקשו פירורים. ואכן זאת היתה הסיבה לפתיחת החלונות לרווחה. אנו חשבנו לתומנו כי בעלי־הכנף הקטנים והשמנמנים באים לבקרנו לכבוד ט״ו בשבט. אך אלה נחתו לעתים קרובות בשל מעט החום שהצליח להסתנן החוצה והמשקוף שימש מחסה מפני סופות שלגים. כאשר פתחנו את החלון והם קיפצו על המפתן, ידוע ידענו שלכבודנו באו, להביא לנו את בשורת הפריחה, הרחק בארץ החום. בתמורה פיזרנו להם ברוחב יד ולבב פירורי לחם. ומשאֶלה התעופפו להם נותרנו עם עצב בלב, שהנה שליחי השמש האביבית נטשו אותנו. סגרנו את החלון החיצוני והפנימי לקראת המשך המסע של ספינת החורף, עד בוא החסידות באביב.

היו לחורף רגעי חסד מלבד חג האורים וחג המולד ומאכלים שהמתיקו את חיכינו ודישנו את עצמותינו. למשל, רק בחורף אפשר היה לאכול בבקרים מרק כרוב חמוץ שאותו אהבנו מאוד. הכרוב רוסק בקיץ במין ג׳ילוטינה ידנית, נדחס בחבית, הוכבד במשקולות ואוחסן להחמצה בחביות במרתף הגדול שהשתרע מתחת לכל הבניין. החביות עמדו שם לצד ערימות תפוחי־אדמה, שאף הם אוחסנו בסתיו, וערימות הפחם. זו נועדה להיות ״מנת הברזל״ לשעת חירום מול איתני־הטבע החורפיים. אם יש פחם להסיק ולבשל ויש גם תפוחי־אדמה וכרוב, קו ההגנה הקדמי מובטח.

היו מצרכים שאותם הכנו בחורף לקראת הקיץ. חודש ינואר הוא החודש שאווזי פולין מגיעים לפרקם ולמשקלם המְרַבי לאחר האבסה

בסתיו. השומן שומר עליהם מפני הקור. הם מופיעים בשוק מפוטמים כמו נשות סומבא (בסרט "מונדה קאנה") להערכה ולמישוש של ידעני השומן, בטרם נקנו. אני ראיתי את סבתי ממששת תרנגולות כדי לבדוק את האלמנטים הכולסטרוליים, אך זה היה כאין וכאפס לעומת מישוש אווז מפוטם. היד גולשת מתחת לכנפיים כידו של כירורג המחפש בלוטה נסתרת. אחר־כך מעסים בין הרגליים ומרימים את הזנב, כדי לראות את קוטר פי־הטבעת, והבשר והשמנוניות שמסביב. רק מי שמבין בשפיץ הזה של האווז, או רואה בעיני רוחו את ה"גריוועלאך" (פצפוצי השומן) שרוחשים, לוחשים, קופצים, מתנפצים, מתיזים במחבת ומעלים ניחוח, רק מי שעולה לדרגה זאת של ידע ה־OIE GRAS – יורד לפשר המישוש של האווז. סבתי עמלה בידיים ואני התבוננתי מה אומרות פניה. כיווץ המצח, עווית קלה, הרמת גבה, מצמוץ העין וחיוך קל שמתפשט לאורך ולרוחב. זה הברבור הלבן שר את שירתו האחרונה ואנו נחגוג עם גריוועלאך ו־FOIS GRAS. – "גנזענע לעיבער".

זאת היתה העונה שבה הכנו את שומן האווזים, השומן השני במעלה בכל בית יהודי בפולין, אחרי שמן החנוכייה. וכרגיל הוא לא הוכן בצלוחיות, אלא בכדי ענק, על־מנת למלא כדים אלה היה צורך בכמויות גדולות של שומן אווז. הכדים אוחסנו במרתף בצד חביות הכרוב. משום־מה האווזיאדה הזאת חלה בחנוכה. וגם זו היתה מתענוגות החורף המעטים.

היו גם תענוגות חורף שאינם קשורים במזון, החלקה על קרח כאשר מזג־האוויר אִפשר זאת. הבילוי שלנו, כלומר ילדי היהודים, היה להתבונן איך ילדי הגויים מחליקים על קרח בנעלי גלישה. גם כך לא הורשינו לצאת לבד אל האגם בפארק אנשטאט ללא ליווי צמוד של חוינאצקה, או מבוגר אחר. פעם אחת עשינו לה מה שהיא עשתה בשעתה לאמי כאשר חטפה את אחי בעגלה. אנו לא חטפנו אותה, אלא את עצמנו. בשלב הראשון נעלמנו והאומנת שלנו הקיפה את האגם בחיפוש נואש אחרינו. וכאשר האכלנו אותה במנת המרורים העיקרית יצאנו לאגם והחלקנו בנעליים ולחוינאצקה לא נותר אלא להרים ידיה לשמיים, אולי משם תבוא הישועה. זו לא באה ואנו חגגנו מעט חג חירות משלנו. לבסוף עשינו איתה עסק. אנו לא נספר בבית איך היא איבדה אותנו והיא לא תספר איך גלשנו. היא הסכימה. כעבור יומיים נקראנו להתייצב אצל סבתא. האשה היתה במצב־רוח טוב, וכל חשד לגילוי הסוד התפוגג. לפתע, כמו ירי טיל, היא שואלת אותנו אם יש סיכוי שהאגם הקפוא יבוא

אלינו, ובלי לחכות לתשובה היא הוסיפה: גם אתם לא תבואו אליו. אהא, הבוגדנית הזקנה הזאת, היא כבר תשלם על כך. אולם מיד בתום ההתייצבות זימנה אותנו חוינאצקה ונשבעה בישו, באמו, ברוח הקודש ובכל היקר לה שהיא לא גילתה לסבתי מאומה, ושיבוא בזה הרגע ברק ויקטול אותה אם עשתה זאת. היא הבטיחה לגלות מי היה ה״שטינקער״ ולהודיע לנו ללא דיחוי. ואכן היא גילתה וסיפרה לנו. הדוד ישעיהו, שעִתותיו היו בידיו, הלך לו לשוח באגם, והגיבור, במקום לעזור לאומנת לשלוף אותנו מן הקרח, העדיף להמתיק את הסוד באוזני אמו ולרשום לעצמו כמה נקודות אצלה. לא בכדי קראו לו משפך.

בכך בא הקץ, לפחות זמנית, לבידור החורף ליד האגם. אך, כאמור, מבחינתנו אם העולם כולו גשר צר מאוד, הרי החורף אינו אלא מנהרה לאביב וכמאמר המשורר האנגלי לורד טניסון ״אם החורף כאן, האביב אינו רחוק״.

וכשהגיע ט״ו בשבט, אכן ידענו כי האביב אינו רחוק. בדמיוננו הרחנו את ריחו, ובפינו כבר טעמנו אותו. פעם אחת קיבלנו בט״ו בשבט חבילה מבת דודתנו גינה אשר בארץ ישראל ובה פירות מיובשים מפרי הארץ. תאנים, תמרים, חרובים וצימוקים. אני הייתי משוכנע כי בשעה שאני עטוף בפרווה ורק עיני ואפי חשופים לקור, שם בגן־העדן של ארץ ישראל קוטפות את התמרים, התאנים וחרובים עלמות־חן עטויות עלי תאנה וחשופות לקרני השמש. דמויות שחומות כאלה, אם כי לא עם עלי תאנה, ראינו על עטיפות הפירות המיובשים, שגודלו קרוב לוודאי בקפריסין. כל חרוב נטל אותנו כמרבד קסמים לארץ השמש, כל תמר היה מן בפינו. מה זה טעם המן הרי ידענו מפרשת השבוע. קינאנו בבני ישראל שהיו אותה שעה (לפי פרשת השבוע) במדבר. לא גשם ולא שלג, רק חול וחול זהוב, וכל בוקר יוצאים ואוספים את המן כאסוף ביצים בלול, וכל צהריים מורידים את השׂליו מגדר המערכת. אלה חיים אלה. לא כמו אצלנו בזדונסקה־וולה שבה העצים היו שלדים, המים קפאו בין המשאבה בשוק לבין הדוודים בבתים וצריך היה להפשירם, והיום נמשך בין תשע בבוקר לשתיים אחר־הצהריים. יום שהוא לא יום ולא לילה. משום כך כאשר נגסנו בתאנים מארץ ישראל, אף שככל הנראה הם באו מקפריסין או מתורכיה, אכלנו מן המן והשמש המזרח־תיכונית סנוורה את עינינו. אנחנו בדרך אל הקיץ.

פיתויי אביב

סימן נוסף להתקרב האביב הנכסף היו, כאמור, פרשות השבוע. הוי כמה רצינו לנדוד כבר עם אורחות הישמעאלים שנטלו עימן את יוסף. כמה ייחלנו לבעל החלומות, כמה חיכינו לאשת פוטיפר שתישא את עיניה אל יוסף יפה התואר ותאמר "שִכבה עמי". והוא ברח. רגעים אלה היו מענגים במיוחד, מכיוון שהם הביכו את המורה, שרגיל היה לעבור על סצינות אלה ביעף, כאילו עליו להגיע מהר למקום אחר. לנו לא אצה הדרך. אדרבא, נעשינו תלמידים מעמיקים וכל פרט עניין אותנו. "מדוע רצתה אשת פוטיפר לשכב עם יוסף?" – שאלנו. המהדרין עוד הוסיפו לשאול: "מדוע יוסף סירב? הרי הסירוב עלול היה לעורר את רוגזו של אדוניו, פוטיפר, והוא עלול היה חלילה וחס להתנקם ביוסף ובאחיו". והוא יכול היה להביא, חס ושלום, חורבן על עם ישראל, הוסיף פישל נויפלד החכם בחבורה, והביא לדוגמה את אסתר המלכה שהקריבה את עצמה למען עמה. המורה גמגם ואנו גיחכנו.

שימחה אותנו במיוחד פרשת "בשלח" ובה שירת הים: "אשירה לה' כי גאה גאה, סוס ורוכבו רמה בים... ". איזה יופי של תיאור, שנאמר בנימה מתנגנת. ים. מתי כבר יפשיר הים שלנו, האגם בפארק אנשטאט. שבוע לאחר־מכן אירחנו את יתרו חותן משה ועוד מעט־קט אנו עומדים לפני הקמת המשכן, ונכיר את בצלאל, ואדר כבר בפתח. ו"משנכנס אדר מרבין בשמחה". כרזות כאלה היו תלויות בכל מקום שבו התאספו היהודים. כדי כך דיברו הכרזות בשבחו של אדר, משל עמד אדר זה לבחירה דמוקרטית מול טבת. ושיאו של אדר הוא חג פורים, הקטע האחרון במנהרה המוליכה אל האביב, שזכויות רבות לו כשלעצמו.

פורים היה הכרוֹז, שהודיע כי בעוד חודש יחוג עם ישראל את חג הפסח. פורים הצהיר חגיגית כי מלך חורף מודח מכיסאו ומלך קיץ עומד לרשת את מקומו. פורים נטל את עם ישראל והחזיר אותו לעברו היפה,

שעה שנכשל הקשר נגד העם היהודי, שנקשר על־ידי המן ומרעיו, ומעז יצא מתוק. על כס המלוכה של פרס ומדי ישבה לצד אחשוורוש, מלכה יהודייה, ודודה מרדכי נמנה עם היועצים הקרובים של בית המלוכה. ואם התרחש נס פעם אין שום סיבה שהוא לא ישוב ויתרחש במהרה בימינו אמן. אולי שליט פולין, מארשל יוזף פילסודסקי, יקרב אליו איזה יהודי או יהודייה ושוב תהיה ליהודים אורה, גם בפולין הדוויה.

פורים היה מעין פונדק־דרכים בדרך לאחרית הימים. ככלות הכול, אחשוורוש, שכבר בתחילת המגילה נחשב לטיפש, לא נהיה לחכם שבאדם בסוף המגילה. לכל היותר שמחו היהודים דאז על שהיה להם מליץ יושר בחצר בדמותו של מרדכי. גם הנישואין של אסתר עם המלך לא נראו כל־כך תמימים, וילדים הרי הם תמימים. סריסי המלך צדו את העלמה והכניסו אותה להסגר בהרמון והמלך חשק בה ולקח אותה לאשה. ככה, ללא שידוך כהלכה, ללא תנאים, ללא אירוסין וכיו״ב טקסים ומנהגים יהודיים. והיא הרי יהודייה והוא גוי גמור. אולם מכיוון שנס קרה ליהודים, והגזירה של ההשמדה בטלה, מוכנים היהודים לראות גם באקט הזה של חטיפת נערה יהודייה לסיפוק תאוות מלך טיפש, אצבע אלוהים. אין דבר מצליח כמו ההצלחה. אם חלילה היה המלך משליך את אסתר כמו שהשליך את ושתי, כי אז היה תופס את מקומו של המן הרשע, ולא היה פורים, לא מגילה ולא אוזני המן, ולא כל החנגא והתחפושות וכל הדברים היפים שהשכיחו אצל היהודים את טעמן המר של הגלות והמצוקה. כך היה קורה גם אילו הנין של בועז ורות לא היה דוד, אלא מישהו אחר. מן הסתם רות המואבייה ובועז לא היו גיבוריה של עוד מגילה. המשמעות הגדולה של פורים באה לביטוי דווקא במשחקי פורים, ״פורימשפיל״. בהתחפשות ובשתייה עד לגילופין, תוך הישענות על הציטוט במגילה ״עד דלא ידע״.

לפחות פעם בשנה נהפך היהודי מגוי קדוש, נבחר ונאצל לעם הארץ. הילדים התחפשו לפיראטים, לשודדים, לשוטרים והילדות התחפשו לגבירות, לעלמות מופקרות רחמנא ליצלן. מין כמיהה פנימית להיות פעם בשנה כאחד האדם מן היישוב הלא יהודי. לפחות פעם בשנה לפרוק את המוסרות, את הטאבו. לפרוץ את מסגרת הגיטו הפסיכולוגי שנכפה על היהודים ושהיהודים כפו אותו על עצמם באותה מידה.

ומכיוון שילדים יש להם הכי פחות עכבות, לא היתה להם שום בעיה להתחפש לדמויות שברוב ימות השנה נחשבו למוקצות מחמת מיאוס. אדרבא, ככל שהצליח הילד להופיע בדמות מעוותת יותר, כן זכה להערכה

של הגדולים. פורים היה חג שבו הילדים היו השנוררים ולא הגדולים. כך הלכנו מבית לבית, בדרך־כלל בזוגות, עמדנו בפתח וצעקנו: "היינט איז פירים מורגען איז אויז, געט מיר א גרושען און ווארפט מיך ארויס". ובתרגום חופשי: היום פורים, מחר ייגמר, תנו לי אגורה והשליכוני מן החצר. בניגוד לחנוכה שבו היינו צריכים להמתין לנדיבותם של קרובי המשפחה, להעניק לנו מעות חנוכה, בפורים דרשנו וקיבלנו.

במיוחד הקפידו החסידים "עשה אותו יום משתה ושמחה", כמצווה במגילת אסתר. כשם שהם עשו כל דבר בהתלהבות, כך גם בפורים, שאותו חגגו בשמחה ובששון. היו שעשו זאת מפני שכך נהגה התנועה החסידית מאז הבעש"ט, אף שמטבעם לא היו טיפוסים עליזים, כמו אבי. והיו שהדבר בא להם בטבעיות. כזה היה שלמה ז'ליכובסקי. שלמה היה ידיד נעורים של אבי, אף הוא מפאביאניצה. אביו, ר' משה גדליה, היה ממקורבי האדמו"ר מגור וידידו של סבי שלמה גלזר. משה גדליה הוגדר כמפוח של להט חסידי. שלמה שנשא אשה מקומית, בא לבקר אצל אבי לעתים קרובות והוא התחבב מאוד על כולנו. הוא היה יפה תואר. שערו היה בלונדי מקורזל, זקנו מטופח, עיניים כחולות ניבטו מאחורי משקפי־המסגרת המוזהבים שלו, מצחו גבוה ואפו סולד. בקיצור, חזות של אציל פולני. ושלמה ז'ליכובסקי היה אדם עליז ומשעשע, מה שלא הפריע לו להיות למדן חריף ששמו יצא לפניו. ואם לא די בכל אלה, שלמה ז'ליכובסקי היטיב גם לשיר. כאשר הוא נתן קולו בשיר נעצרו הנשים בבית ובחוץ פעורות פה, וכאשר בפורים עשה פארודיה על קטעי אופרה, אמרו הבריות שאלמלא הזקן, יכול היה למלא את מקומו של יוזף שמידט ולשיר בלה־סקאלה. שלמה ז'ליכובסקי היה אדם מצודד נפש, חבר טוב, תלמיד חכם ואוהב בריות, ובעיקר ילדים, ואנו החזרנו לו אהבה. באותו פורים מסוים התברכנו ששלמה ביקר אצלנו בבית והשמחה היתה שלמה. לימים, אירוע שקשור בו ובעקיפין גם בפורים הביא עלינו יגון כבד.

אך באותם ימים שלפני המלחמה שאבנו רק שמחה וששון מפורים. ואם לא די היה בתחפושות ובשעשועי פורים הרי היה גם משלוח מנות. בדרך־כלל היתה זו קערה מקושטת, עמוסה משקאות ומטעמים. בימים עברו הוטלה מלאכת המשלוח על "שלחמוניס טרייגר" (סבל למשלוח מנות), שהרוויח את לחמו לכמה חודשים משירות זה והיה רוצה, כמונו הילדים, שפורים יחול ברוב ימות השנה. בימַי הוטלה המשימה על הילדים שרצו לכל המכרים והמודעים ברחבי העיירה. הכיכר המתה מתנועת שליחי המנות שעברו אחד על פני השני, וחיככו אחד את גופו של השני,

כדי לראות מה יש בצלחת. ליתר ביטחון כיבדו איש את רעהו בטעימה, ולא אחת מרוב הטיית הצלחת לשם חשיפת תכולתה, נפלו המעדנים והתפזרו על הכביש. אחי הקטן שמואל לא התכבד בשליחות זאת לאחר כמה מקרים שבהם החליף צלחות עם נערים אחרים. הדבר נודע כרגיל לסבתי שמצאה דרכים לבדוק כיצד התקבלה המנה שהיא שלחה. כאשר הגברת בבית המקבל שיבחה פרט מסוים בצלחת, נהיר היה לסבתי, שמוצר זה לא היה כלול במשלוח. מכל מקום, שמוליק, שהיה תמיד על הכוונת, הודח ממשרת השליחות. היהודים התחפשו, השליחים יצאו בהולים והגויים התבוננו מן הצד על התופעה הזאת שחזרה מדי שנה. הם ודאי חשבו לעצמם שלפחות פעם בשנה היהודים מתנהגים כאנשים נורמליים, שותים, נוהגים בגילופין, צוחקים ונותנים מתנות. כזה היה פורים, חג שבו הֻשלכת את כל הנטל, שבו שברת מסגרת, שבו בעטת במוסכמות, ונתת דרור למאוויים סמויים וכל עוד זה נחשב למצווה. אהבנו מצוות כאלה, כשם שאהבנו את המאכלים שנלוו לחגים.

אהבנו את פורים אהבה רבה, ואף שנפרדנו ממנו בצער, ידוע ידענו כי אנו עומדים בפתחו של עידן חדש ויפה. חג הפסח, חג החירות, חג האביב. כמו כל אירוע גדול קדמו לאירוע הזה קולות שבישרו את בוא האביב. רעמים ופיצוצים נשמעו בחוץ, תחילה בקול עמום, רחוק, ולאט לאט הם הלכו וקרבו. קולות דומים שמענו בעיר לודז׳ בקיץ 1944, שעה שהיינו בגיטו, וציפינו כי התותחים הרוסיים, שאת נפץ פגזיהם שמענו, יצילו אותנו כל רגע מן ה״אקציה״ האחרונה, מחיסול הגיטו ושרידיו שנותרו בו. אולם הרעמים המקוריים היו קולות הנפץ של הקרח שעל נהר הווארטה.

הווארטה הוא הנהר השני בגודלו בפולין, לאחר הוויסלה, ואורכו כ־750 ק״מ. שני נהרות גדולים אלה, מקורם בדרום, בהרי הטאטרים, שהם חלק מהרי הקרפטים. הווארטה נושק לזדונסקה־וולה, ממערב. בעיר בידגושץ׳ בצפון מתחבר הווארטה אל הוויסלה, ושניהם מתפצלים למספר רַב של נחלים הזורמים אל הים הבלטי. פולין המישורית משובצת בנחלים, בנהרות רבים וגם באגמים,בעיקר במחוז מזוריה אשר בצפון־מזרח. אין כמעט עיר ראויה לשמה שלא עובר דרכה או בסביבתה איזה נהר או נחל. טיול האביב של בית־הספר היה תמיד טיול אל הנהר או אל אחד מיובליו. עינינו היו נעוצות במוליך האדיר ששועט צפונה ועל גבו צבא של גושי קרח שנסוג נסיגה מבוהלת מפני כוחות הקיץ שמתקדמים אל פולין. כדי למנוע שיטפונות עם בוא ההפשרה נהגו לפוצץ במקומות

שונים את שכבת הקרח שכיסתה את הנהר ובכך לשחרר ערוצים ולסייע לזרימה. אלה היו קולות הנפץ ששמענו, פריצת הסורגים שסגרו עלינו בחודשי החורף.

כמעט בו־זמנית עם הקולות שעלו מלמטה, ראינו מראות מלבבים מלמעלה.

עת החסידות הגיעה. כל ילד ידע כי חסידה אינה מביאה תינוקות, החסידה מביאה את האביב. נפלא היה להרים את העיניים ולהתבונן בפלישה של להקות החסידות לארצנו, חיל החלוץ של האביב. עוד מעט־קט ונשליך מגופינו את הפרוות, ננער מעפעפינו את פתיתי השלג, נצא מן הבונקר הפיסי והנפשי, נפרוץ את החלונות הכפולים ונכריז דרור לארץ. בארץ כמו פולין האביב הוא רב־ממדי, במראות חיצוניים ובהרגשה פנימית. עוד בטרם השלג הנמס יחשוף את עלי העשב הצעירים, עוד לפני שהנבטים יפרצו באמירי העצים, וקודם שערימות הקרח יסולקו מצדי הדרך ואודם הרעפים ייחשף, הלב כבר חוגג את פעמי האביב ואת פולחנו.

גם ללא חג הפסח העומד בפתח, חג האביב הוא חג החירות. אתה יוצא מכבלי החורף לחירות הקיץ, מאפלה לאור, ושיר חדש על שפתיך – הללויה. הטמפרטורה עדיין קרובה לאפס, השמש כבר זורחת והשלג הלבן מאפיר ובשולי הדרכים זורמים נחלים, המכוניות והכרכרות מתיזות בוץ על הולכי־הרגל ואיש אינו מתלונן. אדרבא, הכול מקבלים את המעבר הבוצי האפור בברכה. חבלי האביב.

לי היו עוד אי־אלה סימני היכר שעידן חדש בפתח. בשעות הבוקר, עוד בטרם פתחנו עינינו, הרחנו את ניחוחו המיוחד של האביב. לא היה זה ניחוח טבעי של פריחה, אלא ניחוח של משחה שהכילה תערובת של טרפנטין ושעווה. משחה זאת נמרחה על רצפת העץ בחדר האוכל. לפני פסח הורדו השטיחים מן הרצפות, ואלה, בין אם היו עשויות עץ רגיל או פארקטים, עברו תהליך התחדשות. הם אובקו כהלכה, אחר־כך נמשחו בנדיבות. ולאחר שהרצפה יבשה עברו עליה במתקן הברקה עשוי ברזל מכוסה בלבד. ככל שהמתקן היה כבד יותר, ההברקה היתה מושלמת יותר. לשם כך הרכיבו את הילדים על המתקן שאותו הניעו קדימה ואחורה בעזרת מוט. זאת הסיבה שאני מזכיר את האירוע במכלול שמחות האביב. כאשר הרחנו את ריח המשחה ידענו כי מחכה לנו ההקפצה הנעימה.

באותם ימים שלפני פסח היתה לי הרגשה, שאילו ניתן היה לקחת את הבית ולנער אותו היו עושים זאת. שכן, מלבד הקירות שנשארו קבועים, הכול או כמעט הכול עבר טלטלה. הקירות עצמם, או חלקם, צובעו,

הארונות הוזזו, הריהוט עבר פוליטורה והצבע הדיף ריח של לכה מגרה. נברשות וכלים אחרים מנחושת, כמו מאזניים, צובעו בצבע זהב. מזנונים שהיו נעולים במשך השנה, נפתחו והוצאו מהם מערכות הכלים לפסח, כלי חרסינה מעודנים ומצוירים, כוסות בדולח, גביעי כסף לליל הסדר, קערות, כוסות ואביזרים אחרים שהמתינו שנה תמימה לחג.

באותם ימים אהבנו את הבית שבעתיים, בין היתר משום שלא היינו רצויים בו. סבתא ועוזרותיה העדיפו שנסתלק מן הבית מאשר שנהווה מכשול מתמיד.

והסכמה כזאת לצאת מן הבית "מאונס" נקנתה ברוב המקרים במחיר מטבעות לרכישת דברי מתיקה או צעצועים. הגויים המקומיים ידעו במה המדובר ובחלקם גויסו כסייענים. אך זר מאיזה כרך שנקלע באותם ימים לזדונסקה־וולה, היה ללא ספק משוכנע שעיר שלמה (יהודי זדונסקה־וולה היוו, כאמור, כארבעים אחוזים מאוכלוסיית העיר) על מיטלטליה הולכת להתפנות. כל מה שניתן היה להזזה הועבר לחצר, שנראה כמו "שוק פשפשים". למטה חבטו מזרנים ולמעלה חבטו שטיחים, והיתה איזו הרגשה שבמלקות אלה גומל היהודי למכות שהוא עצמו מקבל בכל ימות השנה. הקולות נשמעו כמערכת כלי־הקשה. חבטה כבדה עמומה, והכאה דקה וחדה עונה לעומתה והכול בקצב מתורגל. העיירה על יהודייה התקרצפה, התערטלה לכבוד הפסח והאביב.

פתאום, ראשים שהיו קבורים בתוך צווארוני פרווה עמוקים, הזדקרו החוצה כמו ראשי צבים שמגיחים משריונם. פנים חיוורים כסיד, התבוננו כה וכה כמנסים להסתגל לאור. הדמויות לא חומקות עוד בשעת בין־הערביים הארוכה, אלא נעות בשובה ובנחת להוכיח לאדון עליון שנהנים הם מן היקום שפושט צורה ולובש צורה וברוך הוא וברוך שמו. אם היתה הנאה, זו לא היתה לשמה אלא לשם שמים. היהודים מקדמת־דנא היו עם של מקריבנים. כל שעשו, לכבודו עשו. לאהוב אהבה ממשית אהבו רק את היושב במרומים. כך לפחות הצהירו.

בתוך התכונה והמהומה הארציות היה גם מקום לקדושה ולפיוט. בבית־הספר למדנו לקראת הפסח את שיר השירים. את הפיוט פתחנו במעין שירה. "כל השירים נכתבו בידי מלך ושיר השירים על־ידי מלך בן מלך, נביא בן נביא, חכם בן חכם...". זאת ביידיש מעורבת עברית. בכך הכרנו למעשה הכרה דה־פאקטו, כי שיר השירים נכתב על־ידי משורר בשר ודם ולא על־ידי הקדוש ברוך הוא. קיים פירוש כי שלמה הוא כינוי לאלוהים, המלך שהשלום לו, וכוונת הפסוק היא שיר העולה על כל

השירים שאמרו בני ישראל לכבוד אדוני. מכאן ואילך הכול פורש כדרך משל. ״יישקנו מנשיקות פיהו״, הכוונה היא לדברי עם ישראל בגלות – גילה לי אלוהים אותות אהבה. ״שחורה אני ונאוה״ פורַש כך: אמנם שחורה אני בשל מעשי הרעים, אבל יפה אנוכי בשל מעשי אבות – דברי כנסת ישראל לאומות העולם. ״הגידה לי את שאהבה נפשי...״ משמעו: עם ישראל מדבר אל אדוניו כדבר אשה לאהובה. אתה אהובי, אמור נא לי איך תרעה את צאנך (ישראל) בין הזאבים (אומות העולם הרודפות את ישראל). ״עינייך יונים״ הכוונה לצדיקים. החבצלת היא כנסת ישראל, ״דודי״ הוא אלוהים, והשדיים הם שני לוחות הברית. ״גינת אגוז״ היא הבית השני, ״הגפן״ הם תלמידי חכמים וכו׳ וכו׳.

כאשר הגענו לסוף: ״ברח דודי ודמה לך לצבי או לעופר האיילים על הרי הבשמים״, היינו כל־כך שיכורים, מבושמים ומגורים, שחיכינו בכיליון־עיניים לפעמון שישחרר אותנו מן הבוסתן האלוהי הקדוש, כדי שנוכל לעוף החוצה ולהחליף רשמים. על אילו שדיים מדובר ואיך לנים ביניהם, ומדוע דימה המשורר את הרעיה לסוסה ברכבי פרעה, ואיך מעוררים את האהבה עד שתחפץ, ביטוי שחוזר על עצמו בשיר השירים, (הליצנים שבינינו בלבלו בין תחפץ – פ׳ פתוחה לבין תחפוץ) ומדוע השדיים דומים לעופרים, וכיוצא באלה שאלות שמתאימות לבן השני בארבעת הבנים של ההגדה. בכך עסקנו שעה תמימה בחוץ, כאשר קרני השמש מלטפות אותנו. שיר השירים והשמש, צמד־חמד, נֶקטר לאוהבים, משׂוש לילדים.

סגדנו לשמש אף שעדיין לא חיממה, אהבנו אותה לאחר מאה וחמישים לילות ארוכים וקפואים. בחורף, כאשר החמה יוצאת מדי פעם לרגע, היא עושה זאת כדי להוכיח שהיא קיימת ותו לא. רק באביב היא מתחילה להפגין נוכחות וללטף כנערה אוהבת, רכה ומפנקת. אין כמו השמש לחמם את הלב, ולהפיח בו תקווה לימים יפים יותר. והימים הללו עמדו בפתח. היו לעם ישראל סיבות רבות לשמוח על חג הפסח, מלבד עצם העובדה שאלוהים, בהגיפו את בכורי מצרים, פסח על בתי ישראל. גם האילוצים הפחות משמחים בשעתם, כמו אפיית בצק בחופזה, כדי לפנות במהירות את מצרים, היו מקור שמחה.

סיפור יציאת מצרים – מסע ארוך ומתיש

הלחם "העשיר" שֶעמם אותנו ושמחנו מאוד ל"לחמא עניא". השינוי הזה בתפריט הראשי לא היה יחיד. התלוו אליו אירועים שונים. בפולין של שנות השלושים לא קנו חבילות מצות ארוזות שמקורן היה בארצות־הברית ושמן "מצות מנישביץ". את המצות הביאו הביתה בסלים גדולים והכמות נמדדה בפּוּט. גם מצות אלה היו מיועדות לסתם אכילה, לאלה שאינם מבינים או מקפידים, כמו הנשים והטף. המהדרין הצטיידו במצה שמורה. גם למצה שמורה התלווה אירוע. זה התחיל בשאיבת מים, "מצע וואסער", מי מצות. קבוצות קבוצות יצאו למשאבת המים אשר בכיכר השוק. לכל דלי הסתפח כמניין אנשים, כשכל אחד משתדל להיות קרוב יותר למים, הדלי הועבר בשרשרת כאילו מדובר בשריפה ("עס ברענט יידן עס ברענט"). המים הגיעו למאפייה. שם עמדו סביב השולחנות אברכים עם פנים מקומחים שריקעו את הבצק תוך כדי זמרה חסידית. מרוב להט של המאפייה עצמה ושל השירה וההתלהבות, נטפו אגלי זיעה גדולים לתוך הבצק, כנאמר: "בזיעת אפיך תאכל לחם". אם כך לחם, על אחת כמה וכמה מצה שאפו אבותינו במצרים. הפיתות השטוחות הללו הוכנסו לתנור בקפידה רבה ותוך מעקב צמוד של האברכים. אחר־כך, בעודן חמות, הובאו אל הבתים לפי רשימות ערוכות ובדוקות.

המצות הגיעו ואוחסנו במכלים מיוחדים. נפתחו מזנוני המהגוני והבדולח הגלויים, והסליקים הסמויים, ושוב עשינו היכרות עם מערכות החרסינה העטורות והמזוגגות מעשה אומן ומשוכות בשוליהן בחוטי זהב טהור. שלום למערכות של חול ושבת וחג, שלום לספלים ולכוסות הרגילים, שלום לגביעי הכסף הפשוטים. ברכה למערכות הסיניות העדינות, לספלים הדקיקים, לכוסות הבדולח, לגביעים החרוטים בתמונות יציאת מצרים. הכלים טופלו כאורחים מכובדים מאוד שבאו להתארח לימי החג, בחן, בחיוך באהבה. הנשים כמו הרימו את שולי

השמלות וקדו קידה לכבודה הזאת, שעה שפתחו את הארונות כפתוח דלתות של כרכרה רתומה לצמדי סוסים שעוד מעט־קט יוציאו ממנה הנסיך והנסיכה את רגליהם וידרכו על אדמת ממלכת פסח.

בפסח משולים היהודים לאצולה. כל בית – ארמון, כל ראש משפחה – מלך, עטוי לבוש משי לבן, רקום בחוטי זהב וכסף (ה״קיטל״), ישוב על כיסא רם ונישא המרופד בכרים ומנהל את הסדר בממלכתו. פעמיים בשנה לבש סבא את ה״קיטל״, פעם ביום הכיפורים ופעם בסדר פסח. ה״קיטל״ של סבא בליל הסדר היה סמל של הדר, של חג, של הגדה ובעיקר של סעודת מלכים. לסדר פסח יש, כידוע, שלושה חלקים. מתחילים בחלק א׳ של ההגדה, ממשיכים ב״שולחן ערוך״, כלומר באכילה, וגומרים ב״הלל״, לאמור בחלק השני של ההגדה. למעשה התחלק הערב לשישה חלקים. חלק א׳, התחלת הטקס, הקושיות, ״הא לחמא עניא״ וכיוצא באלה קטעים שיש בהם גם מן הניגון, כל אלה עברו תוך התרוממות־רוח, שמחה וציפיות לעתיד לבוא. חלק זה התאפיין בהשתתפות המשפחה בהרכב מלא. בחלק ב׳, שהוא המשכה של ההגדה, כאשר מספרים ביציאת מצרים ומביאים ראיות מדא ומהא, המשמעת התרופפה. הנשים והילדות – דור ראשון, שני ושלישי – החלו עושות דרכן למטבח, בנימוק של הכנות לקראת הסעודה. אם לגבי שתיים שלוש נשים נימוק זה תפס, לגבי השאר לא היתה לו כל אחיזה במציאות. אני ראיתי בזאת השתמטות לשמה מנשיאה משותפת בעול שמיעת ההגדה כהלכתה. זה היה אולי עולה של תורה, אבל בכל־זאת עול. סבא ואבא, והמבוגרים האחרים, לא קראו את ההגדה קריאה נורמלית, כלומר קריאה בהירה ורמה עם פיסוקים ואתנחתות בין משפט למשפט ובין קטע לקטע. הם קראו כמה שורות ולפתע עצרו כאילו משהו לא כשורה, כאילו נתקעו בפקק־תנועה, כאילו הופתעו. לאחר היסוסים, אנפוף, נסיגה פה ושם, משיכה בעין, משיכה בפה, מין רזים שהם יצרו ופתרו, שוב זזה השיירה קדימה, רק כדי לעצור כעבור זמן קצר ולהשתהות שוב. בין בלימה להמשך המסע, פירשו לנו את הכתוב בשפת יידיש. כל שנה אותו הדבר. זה יצר פקק אדיר וגם לנו, הילדים, קצרה הרוח בקריאת חלק זה של ההגדה. בייחוד לא שבענו נחת אם אחד המבוגרים הִקשה קושיה לעומתנו כאילו ישבנו על ספסל הלימודים (או הנאשמים) והמורה בוחן את ידיעתנו. אנו בהחלט הסתפקנו בארבע הקושיות ששאלנו ובתשובות שהגדולים קראו. כל תוספת וכל סחבת לא זו בלבד שהיתה למורת־רוחנו, אלא גם הציקה לקיבתנו. הכרפס שאכלנו בראשית הארוחה בצורת חתיכה של תפוח־

אדמה במלח לא הספיק לנו לטיול הארוך של ההגדה.

ביודענו מה צפוי לנו בהמשך, וברצותנו להגניב לפה עוד איזה רבע תפוד, עצרו אותנו הנשים הצדקניות, העריקות, בנימוק שנמלא את הכרס ולא נאכל מן המעדנים שמצפים לנו בעת החניה. כאילו שהן, שעה שנמלטו מן השולחן למטבח, טמנו ידיהן בסינר, ולא נטלו מן הזבחים והמטעמים שהוכנו.

הגעתי למסקנה שמי שחיבר את ההגדה לא ירד לנפשן של הבריות, בייחוד של הנשים והילדים שבקרב עמך ישראל. גם אזור החיץ שבין חלק א׳ של ההגדה לבין הסעודה היה מיותר. להוטים לאכול, משהגיעה שעתו של ״כורך״ היינו כורכים כריכה גדולה של מצה עם קצת חזרת בתוכה (שייצגה את ה״מרור״).

אחר־כך בלענו ביצה ועוד אחת במי מלח, כך שאחרי הדג הממולא, לכל היותר לאחר המרק והכופתאות, כבר חשנו בבטן מלאה ובנשימה חסרה. לקראת סוף אותו חלק, כלומר חלק ג׳ דה־פאקטו, ירדה עלינו מרה שחורה בזוכרנו את הצפוי לנו במרחקים שלפנינו, בחלקה השני של ההגדה. הברכה וההלל לבדם נמשכו יותר מאשר כל הסעודה. הפעם לא מתוך כוונות שאופיינו בחלק א׳ של ההגדה, אלא, כך התרשמתי, מחמת עייפות, פשוטה כמשמעה, כתוצאה מגרון ניחר ומעיים סתומים. סבא, שגם בימי חולין, נשימתו לא היתה סדירה ביותר (אליבא דסבתא, מחמת הסיגרים הקובניים הגדולים שהוא עישן), נשף והתנשם כמו קטר ישן, והרכבת נעה בהתאם. עוד טעות טאקטית של אדריכלי סדר פסח. מדוע הם קלקלו דבר יפה כל־כך?

רק כשהגיע התור של חלק ו׳, וחיסלנו ״את סדר פסח כהלכתו״, וסיפרנו ושרנו על מה שקרה בחצי הלילה (שמנו לב כי הגדולים קרצו בעיניהם פה ושם בחלק זה והנשים הסמיקו), ואמרנו (שוב בשירה) זבח פסח, ונכנסנו להילוך גבוה ב״כי לו נאה כי לו יאה״ ולקצב מסחרר ב״אדיר הוא״, חשנו בתנופה המחודשת של השיירה וחזרנו להרכב המלא בדרך המלך. הפזמונים ״אחד מי יודע״ ו״חד גדיא״ הם זמירות פופולריות ועליזות. מה יכול להיות עליז יותר משונרא שאוכל גדיא, מכלב שנושך חתול ומאש ששורפת מקל, שלא לדבר על מלאך המוות ששוחט לשוחט (שנוא נפשנו שבמאכלת שלו חיסל תרנגולות שאהבנו בחיים). לבד מאלה, הם סימנו את הקץ של ערב מעייף, מענג אך מתיש.

כבר רמזתי, בכמה הקשרים, שקינאתי בגויים, בייחוד בשל החגים שלהם, כמו חג המולד וחג השנה החדשה, שבהם אוכלים ארוחות דשנות

בלא רוב טקס ומלל. הם עושים הפרדה בין המלל שמקומו בכנסייה לבין הזלילה שמקומה בבית. התפילות ליהודי הם כמו שריון לצב. הוא נושא אותן עמו לכל אשר יפנה. אני מעולם לא ראיתי, למשל, גוי שמתפלל או לומד כתבי־קודש תוך כדי נסיעה. נכון, ראיתי קוראים כפייתיים שקוראים רומנים ברכבת תחתית בעמידה, כשיד אחת מחזיקה ברצועה והשנייה בספר. אבל לא ראיתי גויים מתפללים מחוץ לכנסייה. ואשר לאכילה, האדוקים שבהם שמים כפות־ידיהם על עיניהם, ממלמלים משהו בקצרה וניגשים לאכילה, וזהו. אילו לפחות היו מקצרים את ההגדה, או קוראים אותה בקצב רגיל, יכול היה סדר פסח, שכה ייחלנו לו, להיות הרבה יותר יפה.

הערך המוסף בחגים כמו פסח וסוכות הוא בכך שלאחר ימי החג הראשונים, באים ימי חול המועד, מין דבר שאלוהים יצר בשביל הילדים. הגדולים חזרו כמעט למסלול החיים הרגיל, זה לעבודה וזה לתורה. הילדים לעומתם נהנו מתוספת חופשה, בלא שההורים ינשפו בעורפנו. בפסח ראינו בזה מעין מקדמה על חשבון החופשה הגדולה של הקיץ, אף שעוד מספר רב של פרשיות השבוע היו לפנינו עד לאותו חופש גדול. אשר לפרשיות השבוע שבמהלך ספירת העומר, בין פסח לבין שבועות, אלה נחשבו בעינינו כבלתי־מעניינות. לאחר הסיפורים המרתקים ב"בראשית" וב"שמות", פרשיות כמו: שמיני, תזריע, מצורע, אחרי מות וכו׳, לא העלו ולא הורידו ורק שימשו למדידת הזמן שנותר עד לחופש הגדול.

כשהטבע מתערטל

אלה היו שבועות של ציפייה בחוסר סבלנות. הארץ ערכה מופע חשפנות והִשירה מעליה את כיסויי החורף, נעשתה מגרה ונחשקת. העצים פרחו, הלילך נתן ריחו, והבושם גרם לשיכרון חושים. בשדות שבפאתי העיירה, נחתו להקות חסידות, ולהקות של בולבולים קיפצו מאחורי המחרשה. בשוק הופיעו ביכורי יָרָק כמו צנוניות אדומות עגולות ועירית ירוקה, שבישרו את האביב. עלמים ועלמות הלכו שלובי זרוע בפארק אנשטאט שלבש ירוק. באגם הטילו חכות וחתרו בסירות. העולם כמו נולד מחדש.

והיהודים המאמינים, ברגע שהסירו את הפרוות ושאר הכיסויים האפורים, עברו לסדר היום. הם עברו על פני כל אלה , כאילו אין זה נוגע להם במיוחד, כאילו בשבילם אין נפקא מִניהּ אם זה חורף או אביב, למעט צרכים בסיסיים הנובעים מחילופי עונות. בית־מדרש או שטיבל הם היינו־הך בחורף ובקיץ, אלא שבקיץ חם יותר. ואם מישהו התעכב להתבונן בטבע המופלא שפושט ולובש צורה, הוא מלמל ברכה "מה נאה אילן זה" בבחינת יציאת ידי חובה, והמשיך במסע הארוך לתוך הנצח. יהודים וטבע, אלה שני היפוכים. היוצאים מן הכלל הם ילדים שטרם הוטל עליהם העול הכבד של יהדות. כמו כל צמח צעיר שפניו אל השמש, כך גם הילדים. וכי אלוהים לא היה הראשון שראה את האור כי טוב? וכי הוא, לעולם חסדו, לא הבדיל בין האור לבין החושך? ללמדך, שינן לעצמו הנער היהודי, שכל מה שברא הקדוש ברוך הוא – בהמה ורמש וחיות הארץ ועוף השמיים למינהו – נברא כדי שהאדם ייהנה ממנו. אנחנו הילדים נהנינו מיפעת האביב ללא מצרים וללא בושה.

רבים מן המנהגים שקידשו היהודים נבעו ללא ספק ממצבם. כאשר ידו של יהודי קצרה מלרכוש משהו, נעשה המשהו שולי, בלתי־חשוב ולפעמים אף מוקצה מחמת מיאוס.כך קבעו, למשל, איזה הוא עשיר. השמח בחלקו. או הֱיֵה רץ כצבי וגיבור כארי לא כדי להתמודד באצטדיון,

אלא כדי לעשות רצון אביך בשמיים. הסתפקות במועט הפכה ממציאות לפילוסופיית־חיים. הרבנים על חצרותיהם נהגו מנהגי מלכות בגינונים ובפאר והדר, ולא סגדו לצנע כאורח חיים.

האביונים היו אמורים להתברך בדלותם. הם הסירו דאגות חומריות מלבם בנימוק ש״מרבה נכסים – מרבה דאגה״. הם, הדלפונים, רוב מניינה של יהדות פולין, אמרו בתפילת ההבדלה: ״זרעינו וכספינו ירבה כחול...״ אמרו זאת כי כך כתוב. הנגידים אמרו את אותם דברים בכוונה גדולה, כמשהו ממשי. לא ריבוי נכסים הדאיג אותם, אלא מיעוטם. מי שיכול היה הרבה נכסים, הרבה עושר, ולא הסתגר בד׳ אמות, אלא יצא למעיינות מרפא בדרום פולין או בצ׳כיה. חופשה מעין זאת היתה כמובן הפריווילגיה של סבא וסבתא. זאת לא היתה סתם יציאה, אלא חופשת מרפא חיונית. המעיינות היו טובים, כפי שהוזכר כבר, לסדרה שלמה של תחלואים ומדווים כמו אבני כיס מרה, חול ואבן בכליות, והועילו לשיגרון, לפרקים, לחוליות, לעצמות, לשרירים ולמה לא. זה, מכל מקום, היה הכיסוי. ולפי דיווחים לפחות חמישה קבין של שיחות בקארלסבאד, במארינבאד או בבאדים אחרים, הוקדשו לנושאי בריאות. אלא אם כן נערכה במקום הכנסייה הגדולה של אגודת ישראל בהשתתפות האדמו״ר מגור ופמלייתו. זאת היתה עוד סיבה למסיבה. יהודי עשיר שלא סבל מאף אחת מן המחלות לא נחשב בקהילת נופשים.

אותנו, הילדים, יחד עם הנשים והאומנות, שלחו למקומות קרובים יותר. המעון הקיצי שלנו היה בכפר פורמבי, לא הרחק מן העיר. שם העמיד לרשותנו איכר, דרך קבע, בית למשך כל חופשת הקיץ. בסופי־שבוע הצטרפו אלינו הגברים שבמשפחה, אם חלקם לא נסע למרחקים. לפורמבי נסענו בכרכרה. המרחק לא היה גדול אבל החוויה, לעומת זאת, היתה גדולה. העובדה שדרך המלך הראשית עברה בלב העיר עדיין לא הפכה את זדונסקה־וולה למטרופולין. היא היתה ונשארה עיירה בפאתי השדה והחורש. לא צריך היה לטרוח הרבה כדי ליהנות מריח הזבל ומניחוח החציר. בכל־זאת הנסיעה לפורמבי היתה שינוי. תוך פחות מחצי שעה של נסיעה בכרכרה הגענו לפאתי העיר.

מנסרת עצים ביציאה מן העיר העידה שאיננו רחוקים מן היער. אחרי המנסרה היה אזור הגבעות המכונה ״גורקי״. בחלק מישורי זה של פולין, גבעות היו תופעה חריגה. למרבה הפלא, גבעות אלה, בלב אזור ירוק, היו כמעט קירחות, צהבהבות, וכפי שהזכרנו, בוגדניות לפעמים. כעבור זמן קצר הגענו לאזור פורמבי והיער.

אגדת התלתן המסמם

רצועת העמקים הגדולים, שזדונסקה־וולה ובנותיה הכפריות הן חלק ממנה, משופעת ביערות מחטניים, באשוחית אלון ואשוחית אוכמניות, בארזית הפולנית ומיני חורש אחר. בפאתי היער מצויים בשפע שיחי הפטל למיניהם, הדומדמניות, ובתוך היער שיחי האוכמנייה השחורה, תותי יער ושפע אדיר של פטריות וכמֵהין שצצים לאחר גשם באדמה הטחובה למרגלות העצים. בתוך היער אפשר היה להיתקל בארנבות, בסנאים, ביערנים ואף בחזירי־בר ובאיילים. נוטרים מיוחדים, במדים מצוחצחים ובחגור, מצוידים ברובים קלים ובשוט ציציות (יפה יותר מאשר ה"קאנצ'יק" של המלמד היהודי), שמרו באזורים שבו התרכזו הנופשים. ילד שהרחיק לכת, או שאמו התלוננה כי אינו מתנהג כראוי, זכה הנוטר להריח את ריח העור של החגורה המבריקה. זה אמור היה לשמש אזהרה שאם לא יסור מדרכו הרעה, יחוש לא רק בריחה של החגורה, אלא גם במגעה באזור הישבן.

כשהתקרבנו לכפר וליער כבר חשנו כציפורים שפרחו מן הכלוב. הבית היה ריבוא מילין מאחורינו, החדר או בית־הספר ביבשת אחרת והשטיבל בכוכב־לכת אחר. חשתי כמו חיה שבויה שחוזרת אל הטבע. אמנם היתה צמודה אלינו תזכורת, סבתי וחוינאצקה, אך באותם רגעים נפלאים נראה היה לי שגם הן הפכו לדמויות בארץ עוץ שלי. גם הן שמחו להשתחרר קצת מן המסגרת והחובות מה גם שהגברים נשארו מאחור. נטלנו אתנו מעט מיטלטלין, המינימום הדרוש בעינינו, וגם מה שמצאנו בבית היה צנוע מאוד. גם השירותים שבו היו מינימליים – מה שפחות חציצה בינינו לבין הטבע, כך ייטב. זאת היתה בעצם בקתה ללא חשמל, ללא שירותים סניטריים, ללא תנור בישול. במקום הנורה היה פנס לוקס, השירותים היו בחוץ וללילה שימשו סירי־לילה. עם שחר קראו התרנגולים, לא אחד או שניים כמו בעיר, אלא להקה שלמה. אליהם

הצטרפו הפרות וסתם ציפורים. משבי רוח קלים הביאו אל הבית את ניחוח האורן והאשוח, ובשדות הדגן שלפני היער השיבולים קדו למגע הרוח, ואוושה חרישית ליוותה את תנועתן והגיעה אל אוזנינו.

פורמבי – הריאה של זדונסקה־וולה בפולין של שנות השלושים. אם יש משהו מחייך בארץ רחבת־ידיים זו, אלה לא תושביה, נוצרים או יהודים, אלא הטבע בקיץ, כאשר הארץ מתנערת משמיכות הלובן של החורף ומנערת מעליה את שארית האפור שנותר באביב. גם הבקתה העלובה ביותר, והחלקה המעובדת הדלה ביותר, מתמזגות במשבצות הענק של ירוק עז עטור עצי לִבנה, אלון ושיחים למיניהם. כל פיסת אדמה שתבחר לעצמך כדי להתפרקד, ישרה כאילו עשו אותה בפלס מים. כאשר אתה נשכב, עוצם עיניך ושומע את האוושה שבאה מן היער והחום עוטף אותך, אתה חש כילד חבוק בזרועות אמו, כאוהב שמצא מנוחה שלמה בין שדי אהובתו, ואתה מתפלל שזה לא ייגמר לעולם.

בפורמבי הרגשתי כל־כך רחוק מן העולם וכל־כך קרוב אליו. בפולין, כמו ברוב ארצות אירופה, השמש אינה דיירת קבע בקיץ. הקיץ מאופיין בגשמים, אך אלה ברוב המקרים אינם גשמים מתמשכים אלא קצרים יחסית. אולם גם אם אינם נמשכים אלא שעות אחדות, לעתים הם עזים מאוד ומלווים סופות רעמים וברקים. ברקים ורעמים בעיר הם עוד קולות שמצטרפים לרעש. לא כך בכפר.

כאן אתה עֵד ללידתה, לחייה ולמותה של הסופה. תחילה אתה חש באוויר איזה כובד, חום מעיק, הכול דומם, אף ענף אינו מתכופף, אף עלה אינו זע. בעלי־החיים זוקפים אוזניהם וחיישניהם, הכול בהמתנה, באֵלם. באופק הרחוק אתה מבחין בסיעת עננים, הסיירת שלפני המחנה. אלה עננים קלים, מהירים כפרשים החולפים ביעף על פני השמש שעדיין שולטת בשמיים.

כעבור דקות אחדות משתנה האוויר, בעלי־החיים פותחים במקהלה, ממלאים את תפקידם באורטוריה של הסערה. הרוח מתחילה במלאכת הטאטוא ובאופק נראים ברקים ראשונים, תחילה בדממה אחר־כך מתלווה אליהם רעם תופים עמום, המבשר את בוא הארמיות הגדולות, את הבליץ, את הכוח האדיר שאין לעוצרו, אפשר רק להסתתר מפניו. אט־אט מתקדרים השמיים והאור נסוג מפני החושך שפורש את כנפיו הגדולות ובחסותן יבוא המבול.

בשלב זה נהגתי לעמוד בפתח הבקתה, אוזני כאפרכסת כדי לקלוט את הקולות ועיני קרועות לרווחה כדי להזין בהן את המראות. כמו בירי

תותחים עתיקים נראה הברק כמצית את הפגז בתוך הלוע. אחר־כך בא המטח שפילח את האוויר, קרע אותו, חבט ונגח בו. יצירה קולוסלית של כלי נשיפה והקשה ומיתרי הרוח, מופע אור־קולי מדהים כשמהשמיים יורד מסך ענק של מים, והרוח מניפה את קיפוליו להדרן. מחזה מרהיב, עם מוסר השכל לצופים בני־התמותה, שבא ללמדם מי הם בסך הכול.

וככל שהעננים היו כבדים יותר והסתירו את אור היום, כך חשתי אני אור פנימי, וככל שהרעמים רעמו יותר כך הרגשתי שלוות נפש. מעין אמבט פנימי להיטהרות. לאט לאט התרחקו מרכבות האלים, הקולות נדַמו, ההבזקים נחלשו, למעלה הופיעו כתמים כחולים, והעננים נידלדלו. ראיתי אותם רצים, כמו אימפלות צעירות שמנסות להדביק את העדר. כמו סיירת החלוץ כך ענני המאסף היו קלים ונוצצים. האחרונים נעלמו מן האופק. הארץ שקטה, השמש יצאה ממחבואה, האוויר היה צח, האדמה רחוצה, העשב הדיף ניחות, יצורי היקום – אדם, חיה ובעלי־כנף – הוציאו אבר ועוד אחד ויצאו מן התיבה. המבול נגמר. העולם נראה יפה יותר, טהור יותר, מבטיח יותר.

לאחר גשמי עוז באו ימים חמים, היער הזמין את האורחים לתקרובת של פטריות לסוגיהן, ואוכמניות, וגבולות האיסוף היו שניים: ההבחנה בין פטריות אכילות ורעילות וכושר הקיבול של הסל. והיה עוד גבול, הוא עומק היער. היערות בפולין הם לא איזה חורש של הקרן הקיימת. ברובם אפשר ללכת לאיבוד אם לא מתמצאים בהם. גם לא היתה רשות שמורות הטבע שתסמן שבילים, ואילו היו שבילים קשה היה לשמור עליהם ביער שבו רובד עלי השלכת או ענפי המחט שמכסה את הקרקע הוא בעובי של מזרן. בכל מקרה יצאנו בסלים ריקים וחזרנו עמוסים בכל טוב שהציע היער. ובפאותיו עוד הוספנו כהנה וכהנה, פטל אדום ופטל שחור ודומדמניות.

בשדות נערמה הקמה, ושטחים שלמים של תלתן ריחני (LUBIN) הפכו את המראה מירוק לצהוב. ריחו של התלתן היה כה עז ומשכר, שהוא סימם את החושים. נפוצו סיפורים שאנשים שנרדמו בשדה של תלתן ריחני לא התעוררו.

כתגבורת לצהוב נוספו החמניות שכבר הרכינו ראשיהן בשל כובד הגרעינים שהבשילו והשחירו. בין כל אלה התעופפו זבובים ירוקים עצלים ודבורים חרוצות. הקיץ היה בעיצומו. הטבע כמו עצר את תנועתו, רק אנו, הילדים, האצנו אותה.

בימי החול, בהעדר כל מסגרת שתכפה עלינו סדר יום מוגדר, ומכיוון

שהנשים היו עסוקות בינן לבין עצמן בסריגה ובמנעמי־החופש שגם הן היו ראויות לו, שכחנו בכלל מנין באנו. נראה היה לנו, הילדים, כאילו גם הדת יצאה לחופשה, ומכל מקום היא הַשירה מעליה את הקפוטה הכהה והכבדה והסתפקה בכיפה ובארבע כנפות. יהדות של קיץ שאותה אהבנו יותר מאשר יהדות החורף הסגורה והסגפנית. רק בסופי־שבוע, כשהופיעו הגברים מן העיר והצטרפו אל המשפחות, חזרנו קצת אל המקורות ובשבתות נערכו תפילות בבית־כנסת קיצי מיוחד. הרושם היה שהמבוגרים, נשים וגם גברים, לא הביעו התנגדות נחרצת להשאיר מאחוריהם בעיר את המורשת על סבלה.

פורקן מיוחד ניתן דווקא ביום ט׳ באב.

יום חורבן־הבית בכפר

היה זה יום החול היחיד שבו הגברים באו לכפר, כדי להקל על עצמם את הצום. כאשר למדנו על חורבן הבית, לא התעכבנו במיוחד על מלחמת האחים שקדמה לחורבן, על הריב והמדון, ההתנפלויות וההתנכלויות בין הפלגים היהודיים היריבים אשר גרמו להשמדת מלאי המזון, מה שהקל על הרומאים את הכיבוש. בבתי־הספר הדתיים לא אהבו כל־כך לעסוק בפילוגים, שכן אז היה צריך להסביר גם את מלחמת החורמה שניהלה חצר גור בחצר אלכסנדר ולהיפך, 1867 שנים לפני חורבן הבית.

זֵכר החורבן לא אמר לנו מאומה. הוא נראה לנו מלאכותי. לפתע פתאום, באמצע החופשה, כשהכול נראה יפה ומבטיח, כאשר הטבע מציע כל טוב, מחליטים היהודים על צום ונהי ושבתון זוטא למשך יממה, כדי לשוב לחיים הנורמליים מיד לאחר־מכן, כאילו ביום למחרת השתכח חורבן בית המקדש. בקיצור, לא ייחסנו חשיבות מיוחדת לאירוע הזה והגדולים לא עשו מאמץ מיוחד כדי שנחוש בכך. ההתרשמות שלנו היתה, שגם המבוגרים עושים זאת כדי לצאת ידי חובה. צום יום כיפורים הוא עניין אחר. כאן אתה עומד למשפט ולפני גזר־דין שנוגע מאוד גם לעולם הזה והיהודים היו הרבה יותר כנים בהכאה על חטא, בבקשת רחמים ובהינזרות מאוכל. אך על פאסאדה חובה היה לשמור. אז צמו ב"תישעבוב" ובמקום לחגור שק ואפר נעלו נעלי־בית קלות, סֵמל לסֵבל.

לילדים לא היה ים כפי שיש לילדי ישראל כדי להתענות בו בט׳ באב, והיה צורך בפורקן אחר. לכן, המרנו ביום זה את איסוף הפטריות באיסוף קוצים. אלה היו קוצים כדוריים בעלי נימים דביקים. מצוידים בכדורים קוציים אלה הופענו בבית־הכנסת בעת התפילה והטלנו את הכדורים הדביקים הללו במתפללים. אלה, כמצוות המסורת, העדיפו לראות בכך אקט של סבל ואנו, הזורקים, ראינו בכך תעלול התחשבנות עם המבוגרים שמציקים לנו כל ימות השנה. המהדרין, כמו בן דודי, שמו את הקוצים,

כפי שכבר הוזכר, על מושב הכיסאות או שהקדימו להדביק אותם בטליתות. היה שמח ב"תישעבוב".

עוד כמחצית החופשה היתה לפנינו, אבל ט׳ באב, יותר משהזכיר לנו את חורבן בית המקדש, הזכיר לנו כי ימי החופש הולכים ואוזלים, וכי "הימים הנוראים" הולכים וקרבים. וכאשר עצבות קיצית באה עליך, אין מקום יפה יותר ללכת אליו מאשר היער.

ביער, אם אתה מתרחק קצת מן החלקות הקבועות של הנופשים, רובם נשים סורגות או מטפלות בטף, או גברים מגלפים מקלות, אתה נכנס לעולם של קסם ומסתורין. גם אם התרחקת מאה מטרים בלבד מן הבריות, אתה חש מפוחד ואמיץ בעת ובעונה אחת. אתה דורך על ערימות של עלי שלכת, ומדמה בנפשך שצעדיך הרומסים והמפצחים יעירו חיות טרף, ואתה מוכן ומזומן להתייצב מולן. ליתר ביטחון אתה תר אחר עץ שתוכל לטפס עליו במהירות. וכאשר למעלה, מעל לצמרות העצים, ציפור נוסקת, אתה בטוח שהיא מתכוונת להלשין עליך בפני חורשי רעתך. בכל־זאת אתה צועד קדימה אל הבלתי־נודע, ומדי פעם בפעם, מחפש לך אפשרויות נסיגה אל העורף וזוקף אוזנך כארנבת לקלוט אם שאון הציוויליזציה עדיין מגיע אליך. פתאום אתה מוצא עצמך מול עיניו הכדוריות של סנאי שמתבוננות בך בעצב, וצר לך שאין אתך פירורים לתיתם ליצור חביב זה. אבל בעיני רוחך אתה רואה לא רק ארנבות ואיילים אלא גם זאבים ודובים. אז אתה נזכר בסיפורים כי ליער הזה אין סוף וכי מי שתועה בו עלול לא לצאת ממנו. אתה מסתכל למעלה לאמירי הברושים ואלה מהנהנים, מלחשים וממתיקים סוד אחד עם השני ואתה כגמד אחד בין אלפי גוליברים, מתחלחל ומזדקף. כאן אין שדות פורחים, אין נחלים ואין שמש. כאן אזור הדמדומים. כאן כל עץ הוא בגיל אביך או סבך, עתיר שנים וניסיון. הוא מתבונן בך ועוקב אחריך ובניגוד לך, רואה את האור מעל ויודע את מקום הימצאו.

היער נותן לכל אחד הזדמנות לפרוץ נתיבים. אתה קובע את דרכך והאתגר כולו שלך. עד שאתה מגיע לאיזו חלקה קירחת, אתה רואה שוב את השמיים ומסביבך עומדים העצים כמו שבט אינדיאני שמקיף אותך לאחר שחיללת את כבודו וגילית את אוצרותיו. העצים שרק לפני דקות היו ידידיך, שלמדת להכירם, דומים יותר לחבורת אפאצ׳י מאיימים. חדרת ללא רשות לתחום לא לך. אתה המטרה. כל ענף חץ, כל גזע – סוס. זאת היא שעת המבחן הרצינית שמציב בפניך היער. מעין טקס חניכה של השבט. היער מכריח אותך לחשוב איך תתכנן את צאתך מן המבוך, כיצד

תיזהר מעשיית קפנדריות, איך תשמור על שלוות רוחך לבל תיפול ותבלבל את חושיך. ביער כמו ביער, עליך לחדד את כל חושיך. עליך לראות עצמים מזהים, לשמוע קולות ולהריח, כן, להריח ריחות שבאים מן היישוב.

אתה אוזר עוז, לא חושב על דובים ויערות, אלא על דרך שתוליך אותך אל היעד, אל הנשים הסורגות, אל הילדים והזקנים, אל השמיים הכחולים והשדות הפורחים, אל הבקתה הבטוחה בפורמבי. ולבסוף אתה מגיע אל זרועותיהן הפתוחות של סבתא, אמה ודודה דואגות ואל מול פיות פעורים של הסובבים אותן השותפים לחרדות. שותפות יהודית אמיתית. עשית זאת. לנו לא היתה פֶּטרה ולא קאטמנדו. תודה לאל שהיה לנו יער.

כאשר ירד גשם, סתם גשם ולא מבול, המצב היה שונה לחלוטין. ההסתגרות הקטנה היתה כמעט בלתי־נסבלת. לכן העדפנו לבקר את בעלי־החיים, ופנינו אל הרפת. אם בר־מזל היית והאיכר חילק שחת לפרות, יכולת לבקש ממנו שיאפשר לך להגיש לבהמות כמה קילשונות מן המזון הזה. (לימים, כאשר ברחתי מרכבת מוות והגעתי לאיכר גרמני, הסתמכתי על הניסיון הזה בהאכלת פרות). אבל גם בילוי זה לא ארך זמן רב. מה שנותר הוא להתבונן בפרות ברפת. נדמה לי שאין דבר יותר משעמם מאשר פרות ברפת. שפחות נרצעות, שראשיהן נתונים בסורג, עומדות או רובצות ומעלות גירה, כשרות למהדרין. פה ושם הן מטאטאות בזנב ומצליפות בזבובים, מלחכות, ושוב מעלות גירה. אם הן גועות יש בכך משום שינוי מרענן. ושינוי אחר הוא כאשר הן מפרישות פרש מוצק או נוזלי.

אותנו, הילדים, עניינו בעיקר העטינים. התבוננו בשקיות הגדולות והנקניקיות התלויות מהן. את ההרהורים הפורנוגרפיים שלנו הפסקנו לטובת השערות מדעיות, כמו, למשל, מה משקל כל שק כשהוא רווי חלב ומה משקלו כשהוא מרוקן, ומה קורה כאשר חולבים בארבע ידיים, והאם אפשר לזווג פר עם פרה ובאותה עת לחלוב אותה. צריך היה הרבה דמיון כדי לעסוק ביצור אדיש זה ששמו פרה, להבדיל אלף אלפי הבדלות מסוס. אבל כל זה היה עדיף על רביצה בבקתה וצפייה בבישולים או בסריגות. אם הפרות רעו באחו נכנסנו ללול ורדפנו אחר תרנגולות. אנו מתקרבים אליהן, הן בורחות, ואנו רודפים אחריהן והשמחה רבה. מראה מלבב יותר מאשר תרנגולות עפות־מקרטעות לאחר שחיטה. מכיוון שגונב לאוזנינו שנשים מכונות לפעמים ״תרנגולות״, ניסינו לתאר כיצד תיראה עזרת־

נשים בבית־הכנסת, אם תשבנה שם תרנגולות ותטלנה ביצים.
עזרת־הנשים בבית־הכנסת תמיד הפליאה אותי. הייתי מוכן להישבע שתשעים אחוזים מן הגבירות והעלמות שישבו כבוד במעלה בית־הכנסת, לא ירדו לסוף הדברים הנאמרים למטה. במקרה הטוב הן תמיד היו במרדף אחרי הדפים, כשהן מעלעלות בהם קדימה ואחורה בחיפוש נואש אחר הפסוקים הנשמעים למטה. בעיקר היה המצב קריטי כאשר בקטעים מסוימים של התפילה, המנהג חייב להזיל דמעות. היו כאלה שסמכו על המומחיות שישבו בשורה הראשונה והיו בקיאות בהדלפת דמעות בזמן המתאים, ואלה שימשו כסמנות. כשהחזית נטלה את הממחטות כדי לנגב עיניים, היה העורף פּוֹרץ בבכי מר, לעתים תוך הגזמה שגרמה למומחיות הקדמיות לסובב ראש לאחור בתמיהה. אולם לא כולם עקבו אחר התפילה למטה. רבות, גם עלמות וגם נשים נשואות, שזפו בעיניהן את אחוריהם של הגברים, או אם נתמזל המזל ואברך הִטה את ראשו לאחור וכלפי מעלה, ראו גם פנים. לשבחן של הנשים והעלמות ייאמר, שכאשר הן הביטו, הן הביטו והתלחשו ולא ניסו להסתיר זאת. לעומתן, הגברים, משראו את מבטיהן של הנשים, הפנו מיד פנים כאילו לא היו דברים מעולם, ולא חלקו את החוויה עם חבריהם או שכניהם.
על כל פנים, התרנגולות והתרנגולים לא עסקו לא בזה ולא בזה, אבל תמונה דמיונית של תרנגולות הממריאות ונוחתות על ראשי המתפללים, שִׁעשעה אותנו כאשר עייפנו מן הרדיפה, וסייעה להעביר את שעות הגשם במצב־רוח טוב. ומשפסק הגשם, והדשא נתן ריחו, הכול היה נקי ויפה כמו בגלויה. ואפילו יפה יותר.

ימי יגון וימי שמחה (הסעודה הגדולה)

אבל לא הכול היה יפה וורוד. פורמבי לא היתה רחוקה מזדונסקה־וולה, ואוגוסט לא היה רחוק מספטמבר וחיי אדם מחוברים באיזה חוט דק שעלול גם להיקרע. היו עתות סבל ורגעי עצב ויגון שלא פסחו על משפחתנו. דודתי הבכירה, שרה, היפה והאצילה בנשות ניידט, נפטרה בשנות העשרים לחייה מסרטן הרחם והותירה שלוש בנות ותינוק. הגדולות שבהן נשארו, כאמור, בביתנו עד לצאתם לארץ ישראל. אחים של סבא וסבתא הלכו לעולמם בטרם עת, סבתי, אם אבי, נפטרה בראשית שנות החמישים לחייה. סבתא ניידט שלקתה בסוכרת היתה קרובה אך כפסע אל המוות כאשר נפגעה כִּלייתה. אירועים אלה לא ממש נחרתו בזיכרון בראש וראשונה משום שהמבוגרים עשו מאמצים עילאיים להסתיר מן הילדים כל פגע. שאלתי פעם את סבי לפשר ה־שא שא, כאשר הדודה שרה שאותה כה אהבתי, נפטרה, והדבר נודע לנו רק אחרי ההלוויה, כאשר הגברים חזרו הביתה אדומי־עיניים וחנוקי בכי והנשים נמלטו והסתגרו באיזה חדר. על כך השיב לי סבי: ילדי, את מנת המרורים בגלות זאת עוד תספיק לקבל בחייך, אין כל טעם שאנו ניתן לך מקדמה, ומוטב שמגְרסה דינקותא יישארו לך רק הזיכרונות היפים. סבי הטוב והחכם. הוא ניבא ולא ידע אז את מלוא אכזריותה של הנבואה. לבד מזאת היו מן הסתם רבבות ילדים יהודיים, אם לא מאות אלפים, שעשו את ה"סטאז׳" של הסבל בגיל מוקדם מאוד.

ועוד מסקנה רטרוספקטיבית. בביתנו, כמו אצל הרבה משפחות יהודיות, העניינים הודחקו. לא רק הבעיות טואטאו לפינות אפלות, אלא גם תופעות מעוררות הערכה וקנאה, כמו הצלחה בעסקים, לא נדחפו לחזית. חרף היות המשפחה אמידה ובעלת נכסים אנו חיינו באופן צנוע למדי. העושר לא זעק משום פן של אורח חיינו. רק במקרים נדירים הרשתה לעצמה המשפחה להוריד את המסיכה, את רעלת הצניעות

וההצטנעות. מקרה אחד כזה, שאני הייתי עד לו, היו הנישואין של הדודה רחל.

האירוסין, כמקובל במשפחות דתיות, נערכו מן הסתם כשנה לפני־כן, ואם היה איזה טקס אני לא זוכר אותו. בארכיון של מכון "עמודי האור" גילה מנהלו אברהם מרדכי סגל ביומון של אגודת ישראל בפולין "דאס יידישע טאגבלאט", טור כפול של ברכות לרגל האירוסין של דודתי רחל עם בחיר־לבה אברהם לבית בלושטיין. הברכות כולן נכתבו בעברית ובראשן ברכת ההורים. כך מברכים הוריו של אברהם את בנם לרגל האירוסין: "ברכות אביך ואמך יגברו ויעלו על ראשך, הבן יקיר לנו אברהם יחי'. מעי יהמו לך, מזל טוב לאירושיך עם בחירתך מרת רחל תחי' בת מחותן הנגיד מהו' דוד נ"יניידאט מזדונסקה וואלא. משמיים יגמרו לך ברכה ואתה תוכל למשוך חיים בדרך אבותיך דרך התורה ויראת השם. בברכת הוריך. יהושע בלאושטיין ורעייתו".

בראש הברכות מצד הכלה, ברכת סבי: "בברכת מזל טובה חמה ונלבבת אנו מברכים את בתנו היקרה והמהוללת מרת רחל תחי' לארושה עב"ג הב' המופלג כמר אברהם נ"י בן הנגיד והחסיד כש"ת מחו' ר' יהושע בלאושטיין מלאדז'. ונזכה לחוג את חג אפיריונם מתוך אושר ועושר ונרווה מהם רוב נחת ועונג. הורי' דוד ניידאט ורעייתו. זד. וואלא". בהמשך הטור בירכו האחים ואחיות במשפחה את אחיהם או אחותם והצטרפו אליהם מוסדות וידידים ואחרים. זה היה בתשרי תרצ"ב, אוקטובר 1933. מכאן אני מניח כי הנישואין היו בקיץ 1934 או באביב 1935.

לזכרה של החתונה הזאת נכרכות בשנים האחרונות תמונות מן הסרט "הסעודה של באבֶט", והקשר הוא העובדה שגרגרן אני מלידה. לייבישל ציקערבעקר (הקונדיטור) הכין עוגה שפסגתה (בערך כמטר וחצי) היתה בגובה שלו. לייבישל ציקערבעקר היה קונדיטור החצר של המשפחות המכובדות בעיר וזכה לכבוד שרק שף עטור שלושה כוכבים ב"מישלן" זוכה לו בממלכה הקולינארית העולמית לכן אי־אפשר שלא לנחש שלייבישל הוזמן להיות אחראי לכל דברי המאפה בחתונת דודתי רחל. עד כדי כך השתלט האופה האמן על הבית שחוינאצקה, למיטב זיכרוני, נעלמה מן השטח. זה מצביע על משהו.

לייבישל לא אהב שינשפו בעורפו, בין היתר בשל קומתו. משום כך גם המלכה פייגה הִשעתה את עצמה, זמנית, מכס המלוכה, כדי שלייבישל ירגיש עצמו שליט יחיד וכול־יכול. באותם ימים, ואפל היה סתם מתוק או

בטעם שוקולד. ואריאציות אחרות לא ידענו עד שבא לייבישל והכין מילוי ואפלים בטעם לימון, בטעם תות, בטעם פטל, בטעם קפה, בטעם תפוז ומה לא. הבית נתמלא ריחות של עשרות טעמים כאשר טעם אחד נאבק ברעהו, נכנע לו או משתלט עליו. רק הרגלת את נחיריך לארומה אחת, וכבר עלה באפך ניחוח אחר. רק השאריות והקצוות של הוואפלים שהושלכו לזבל בחצר, התחרו בריחות שבאו מן המפעל לממתקים של קונינסקי, שניצב בתפר שבין הבית החזיתי לבין האגף, ובחודשי הקיץ בילו בו הדבורים את חופשתן.

לייבישל היה חבוש בכובע־הקונוס של קונדיטורים שֶפים, שהגביה אותו בארבעים סנטימטרים לפחות, כאשר מסביב אצים־רצים העוזרים על־פי הוראותיו של השף. הוואפלים היו, כמובן, רק פריט אחד ולאו־דווקא מרכזי במגוון המאפים שהוכֿנו לחתונה. הוכנו בסיסים לעוגות לבנות, לעוגות שוקו או מוקה, קרֶמים שונים למילויים, פירות טריים ומיובשים לקישוט ולתוכן. לייבישל צר צורות שונות לעוגות: עוגות עגולות, סגלגלות, מלבניות ומרובעות. היו עוגות דמויות מרכבה רתומה לסוסי סוכר, עוגות סירה עם משוטים, עוגיות דמויות חיות וצמחים. אך מעל לכל אלה כיכבה עוגת הטירה שנישאה לתלפיות עם הדגל בראש התורן, עוגת הזוג שנישא. וכמובן, כמובן, חלה באורך של מטר, זרועה צימוקים.

למזלי, נפלתי למשכב באותם ימים, ויותר משהייתי רתוק למיטה הייתי מרותק למראות ולריחות מעשה ידיו של לייבישל ועוזריו. אף זכיתי, כמצוות המקרא, בלקט, שכחה ופיאה, נזהר מאוד שלא לעבור את הגבול המותר פן אגורש מגן־העדן המתוק. ובעוד לייבישל וחבורתו טורחים על החלק המתוק, עסקו טבחים אחרים בהשגחת סבתי על המטעמים הראשיים של הסעודה. סעודת באבט זו לא היתה, גם משום שנעדרו ממנה פירות הים ומעדנים אחרים שחיך יהודי מתנזר מהם. אבל דגים היו. יש לזכור שהדג, מלבד היותו מאכל, מהווה סמל, גם אצל עמים אחרים וגם אצל היהודים הוא משמש מעין קמיע מפני עין הרע. למשל, בראש השנה אוכלים ראש של דג, כסמל ״הוֵה לראש ולא לזנב״. הדג שאנו הורגלנו בו היה דג הקרפיון, הדג היהודי המסורתי (בעת ביקורי ביפן התברר לי שגם אצל היפנים הוא מככב ושם הוא מופיע בכמה צבעים). בחתונה של רחל, בעצם צריך לומר של רחל ואברהם חתנה, היה הקרפיון אחד משורה של דגים בעלי סנפיר וקשׂקשׂת. היה דג הטרית, מטוגן, דג משה רבנו (הפלאונדר) חמוץ מתוק, השֶמֶך (פורל), דג

הקוליאס, (סקומבריה) הסלומון הרגיל, וקרפיון, כמובן, ממולא ורגיל. כולם טבולים ברטבים שונים.

עד אז הכרתי רק את הרוטב הקרישי הצהבהב של הקרפיון. עכשיו עשיתי היכרות עם רטבים בצבע ירוק, ורוד, כחול ועוד. אני חייב להודות שהצבעים הללו הרתיעו אותי. הדגים סודרו בפרוסות על גבי צלחות סגלגלות־צורה, כל דג וצבע על מגש נפרד, כשהקרפיון מככב בשורה האמצעית והראשים שלהם עם הפיות כלפי מעלה ובהם תקוע פלח גזר. היה גם שוני באופן ההגשה. בסעודה רגילה שמה סבתי לכל אחד את מנתו בצלחתו. וכבר נאמר לעיל שבראש זכה סבא, ואני לכל היותר בעיני הדג. בחתונה של רחל כל אחד היה חופשי ליטול מכל סוג שחפץ בו ומכל חלק. אני השקפתי על כל העניין, שכן הייתי עדיין בחזקת חולה, ויכולתי לבחור במה שעיני וקיבתי חפצו, מבלי להיות כבול לכללי הטקס וההתנהגות שחייבו את הילדים. סוגי הבשרים עניינו אותי יותר מאשר הדגה. משניתן האות פונתה הדגה על ערימת האִדרה, וכל העם מצץ וגיהק, מדושנים ורעננים לקראת המנה הבאה.

בין הדגים לבין הבשׂר חצצו כבד קצוץ ורגל קרושה ומציות, צנונית אדומה ועירית קצוצה עם ביצים וכן חלמונים קטנים מאודים בשומן אווז עם בצל מטוגן.

בראש מטעמי הבשר עמד האווז. אווזים שלמים באורך של חצי מטר ורוחב של 30 סנטימטר, זהובים ומזיעים, הוצבו על השולחנות. כדי שצורתם הרחבה תישמר, תקעו בקבוק בבטנו החלולה של האווז וכך נשלח לצלייה. ה"אימומים" הוצאו ממש לפני ההגשה. העוף השני בדרגת חשיבותו היה הברווז, שלא הובא שלם כדי שלא לפגוע בכבוד אחיו הבכור, אלא בנתחים שהונחו על עלי חסה מקושטים ברסק חזרת אדומה. הבאות בתור, היונים, הונחו כמו פטלים של פרח וביניהם דובדבנים חמוצים מתוקים. לתרנגולת לא היה זֵכר.

את הרפת ייצגו: לשון של בקר, מבושלת ופרוסה, מוגשת עם חזרת טבעית חריפה, צלי בקר וצלעות עגל מטוגנות עטופות בבליל ביצה מוגשים חמים. ולהקלת הבליעה והעיכול הובאו כרוב חמוץ (תוצרת בית), מלפפונים פרוסים חמוץ־מתוק, סלק חמוץ־מתוק, חסה חמוצה־מתוקה עם ביצה קשה מרוסקת, ורסק תפוחי־עץ טבעי או מעורב עם מיץ דובדבנים.

התוספות היו: אורז מאודה, תפוחי־אדמה פרוסים מטוגנים, תפוחי־אדמה קטנים שלמים עם שומן אווזים ועירית, כוסמת עם פצפוצי שומן

פריכים, כופתאות של תפוחי־אדמה מרוסקים עם טבעות בצל, שעועית לבנה גדולה ואפונה קטנה ירוקה.

לשטיפת הכבודה הזאת נמזגו כוסות בירה מן החבית וסיפונים של סודה עמדו הכן לכיבוי הבעירה בבני־המעיים. הגיהוקים הטבעיים בצירוף הגזים של הסודה והבירה גרמו לסדרת "בומים" שנשמעו כמו מטח כבוד. התחרות בגיהוקים (הגרעפצים) היתה בעצם בין שני שׂיאנים: סבתי והמחותן, אבי־דודי החדש אברהם, יהושע בלושטיין. שייח' בדואי היה, מן הסתם, מעניק לשניהם צל"שים.

יהושע בלושטיין היה אדם בעל נכסים רבים, ביניהם חברת יבוא גדולה, נכסי דלא ניידי, שכללו אחוזה גדולה בראבה מזובייצקה ורכוש רב. ככל נגיד הוא דאג להשיא את בניו לנגידים אחרים. בת אחת נישאה למשפחת יוסקוביץ' אותה הזכרתי, ואברהם צעיר הבנים נשא לאשה את רחל דודתי. אברהם היה גבר יפה־תואר, וזקן קצר מאוד, סגלגל, גזור ומטופח בקפידה, עיטר את פניו. הוא היה איש העולם, ועסק בספורט. יחד עם זאת את הדת הוא לא זנח. זה הדוד שלו ייחלתי, שרוחו בעולם הבא וגופו בעולם הזה. חתן כאברהם היה גלגל־הצלה שבו נאחזה דודתי רחל כדי לשוט החוצה, בהפלגה חלקה, מן המעגן בזדונסקה־וולה. החתונה היתה מסיבת הפרידה, שבמרכזה עמדה הסעודה. בין החלק הראשון של הסעודה לבין הקינוח הופיע הבדחן, מנהג עתיק יומין בעת שמחות אצל היהודים. הבדחן עלה על כיסא גבוה, או שמא היה זה שולחן. התחלתי לאבד עניין. לא הבנתי מה הוא שח, ועל מי, ומדוע הקהל צחק וגיחך.

פניתי לחדרי להמשיך בשגרת מחלתי, מבלי לגלות עניין אפילו בפרפרת ובעוגות. וזאת הסיבה שאינני יכול לדווח עליהם מכלי ראשון ולא עשיתי מאמץ תחקירי כדי למסור עליהם מכלי שני. שכחתי את התזמורת, בניצוחו של הכנר הלישקובסקי, יהודי מנוחין של זדונסקה־וולה. לא הייתי מזכיר אוֹתה אלמלא ניתנה לי ההזדמנות לנצח עליה בעזרת מקל הליכה, וכל רואי היו בדעה שלנגד עיניהם עולה־וצומח מנצח, או לפחות מוסיקאי בעל שם. עוד נבואה שהתבדתה.

הצצה לעולם הגדול

בעקבות החתונה באו שבעה ימי משתה הקרויים "שבע ברכות" (שיבע ברוכיס).

את אלה אני זוכר במעומעם. בכך תמה ונשלמה החגיגה וחזרנו לימים האפורים של השגרה. חתונת דודתי היתה כמו חלום מתוק המתפוגג עם הזמן. רחל ובעלה עברו ללודז', לעולם הגדול.

מזדונסקה־וולה עוברת דרך המלך מערבה לברלין דרך פוזנן, מזרחה לרוסיה דרך לובלין, צפונה לים הבלטי דרך בידגושץ' ודרומה להרי הקרפטים ולצ'כיה דרך צ'נסטוכובה וקראקוב. אינני יודע כמה מבין הגדולים הרחיקו נסוע מעבר לערים הסמוכות כמו לאסק, שאדק, שיראדז או אפילו לודז'. לקטנים, זדונסקה־וולה היתה העולם, נכון יותר מרכזו של העולם.

ערי הלוויין של לודז' היו דומות זו לזו, ולא היה בהן משום חידוש. אם כבר סמטאות, עדיפות הסמטאות של הבית, אם כבר ריחות, התרגלנו לריחות המיוחדים של העיירה שלנו. את הנפשות הכרנו ובהצגה הזאת היינו ויהודים קטנים אוהבים את המוכר על פני המנוכר. אולם סיפור אחר לחלוטין היה הביקור בלודז'.

לודז' היתה כרך במלוא מובן המלה. רחובות רחבים וסואנים. הרבה מכוניות, אוטובוסים וחשמליות, קיוסקים ובתי־קפה, דוכנים מאולתרים של כעכים טריים וערמונים קלויים ואשכולות של בלונים, בתי־קפה ומסבאות, שלא לדבר על בתי עסק סיטונאיים וקמעונאיים, בתי־חרושת ומחסני ענק. עיר הומה. מטרופולין. כארבעים אחוזים מאוכלוסייתה היו יהודים. לודז' היתה מרכז תעשיית הטקסטיל של הארץ והיהודים שלטו בענף שליטה מוחלטת, בין היתר באמצעות קבלני־משנה בעיר ובעיירות הסמוכות, שאף הם היו יהודים. שמה ושִמעה יצאו לפניה, והם עוררו כבוד רב, הערכה וגם קנאה.

אינני יודע של מי היתה היוזמה, של הורי או של דודתי רחל, שאני אסע לבקר בלודז'. ככל הנראה חשב מישהו שהגיע הזמן שגדול הבנים של הורי יכיר סביבה מחוץ לזדונסקה־וולה. בייחוד כאשר הבכור הוא מין טיפוס בודד ומכונס בתוך עצמו. הגיע הזמן לשלוף אותו מעצמו ולהוציא אותו לאוורור. זה היה כחצי שנה אחרי החתונה של רחל. נלקחתי ברכבת לכרך הגדול. מיד בררתי מן הרכבת בתחנת קאליש בלודז', גדלו אישוני עיני בכמה מילימטרים. עיר עם מסוף רכבות גדול, אחד מני כמה. מן המסוף יצאו רכבות לטווחים ארוכים ורכבות פרברים (קולייקות) לערי הסביבה, וחשמליות מחוברות בכבלי חשמל נעו וקרקשו, חזק יותר מאשר המזחלות בזדונסקה־וולה, ואוטובוסים – תיבה ממונעת גדולה שמימי לא ראיתי כמותה, וכמובן גם מוניות. אני עומד ומשתאה נוכח התנועה הרבה הזאת וראשי סחרחר במעקב אחר הרכבים הנעים. ועוד שמתי לב שאין סוס לרפואה. המון רב, כאילו כולם מצויים בחופשה כמוני, זורם לאורך הרחובות שבצדם בנייני לבנים ואבן שנישאים לגובה של ארבע, חמש ושש קומות. הכבישים רחבים וסלולים אספלט, שׂדרות וחנויות, בעלות חלונות־ראווה מכל הסוגים וכל הגדלים. בתוך ההמולה הרבה נשמעו צעקות של ילדים רצים ועיתונים בידיהם והם מצווחים את תוכן הכותרות הראשיות. הופנטתי. גמעתי בעיני את המראות הללו, נשמתי עמוק כדי שהרושם ישתמר. אז לא ידעתי שאשוב ללודז' ולא יכולתי לתאר באילו נסיבות.

בלודז' התוודעתי בפעם הראשונה למכשיר הרדיו. בזדונסקה־וולה שמענו על רדיו, והסתבר כי בשנת 1936, כאשר לפלשתינה א"י הגיע הרדיו, יהודים כמונו בזדונסקה־וולה טרם ראו וטרם שמעו אותו, אם כי היו, מן הסתם, מכשירים אצל משפחות מסוימות, ובכללן משפחות יהודיות. מן הרגע שראיתי מכשיר פלאים זה, התאהבתי בו. כאשר דודי יצאו בערבים, והם יצאו כמעט מדי ערב, הפעלתי את מכשיר הרדיו, סובבתי את המחוגה וטיילתי על פני הגלים, בליווי קולות ברוסית, בצ'כית, בגרמנית ובאנגלית שבקעו מן התיבה. לדידי לא היה פחות קסם בצפצופים שהשמיע הרדיו, כאשר המחוגה נדדה בין תחנה לתחנה, מאשר בשידורים עצמם, שכן ממילא לא הבנתי שפות אחרות זולת פולנית ומעט גרמנית. כך יכולתי לשבת שעות מבלי להבין דבר, מלבד העובדה שאני שומע את קולותיהם של אנשים מארצות רחוקות וזרות. באותה הזדמנות עשיתי היכרות גם עם הג'ז, ואם נהייתי חובב ג'ז הרי זה בזכות ההאזנה לכלי־הנשיפה שצליליהם בקעו ממכשיר הרדיו בבית דודי

בלודז׳. אולי כבר אז נזרעו הזרעים להיותי ברבות הימים שדר רדיו.

רוב הערבים שבהם נשארתי לבד כאשר דודתי יצאה לשחק ברידג׳ וגם דודי היה עסוק מחוץ לבית, הקדשתי להאזנה לרדיו. ערבים כאלה היו, לשמחתי, בשפע. בעיר זדונסקה־וולה לא הכרנו כמעט היעדרות מן הבית בשעות הערב המאוחרות, אלא בנסיבות מאוד מיוחדות, ופה ושם בביקור בקולנוע, שגם הוא נערך בשעות המוקדמות של הערב. נדמה לי שגרמתי אכזבה לדודתי ואני משער כי בדוח שהיא הגישה על הביקור, ציינה כי השיעק (שם חיבה שלי בפולנית) לא כל־כך חברותי. היא עשתה מאמצים להכיר לי ילדים בני גילי ואני לא גיליתי בהם עניין. גם עצמאי לא יכולתי להיות בכרך ולכן מיעטתי לצאת לבדי, מלבד טיולים ברחובות הסמוכים. דודתי לא העלתה על דעתה מן הסתם כי תצטרך להיות די צמודה אלי בשעות היום ובעיקר בטיולי בעיר. מלבד ממדי הכרך שהכו אותי בהלם, אני זוכר מעט מאוד מאותו ביקור, מלבד הכעכים החמים בקיוסקים שמשום־מה נחרתו בזיכרוני, אבל לודז׳ ככלל שקעה יפה בהכרה. החופש אמנם תם, אבל אחרי אותו ביקור בלודז׳ שנמשך כמדומה כשבועיים, שוב לא היתה זדונסקה־וולה כפי שהיתה. התחלתי להתייחס אליה כאל פרובינציה והשתוקקתי לחזור ללודז׳ ואף העזתי לחלום על ביקור בוורשה הבירה.

לא זכור לי אם נתתי ביטוי למאוויים אלה, אך יום אחד סבא הפתיעני ושאל אותי אם אהיה מוכן להתלוות אליו לביקור אצל הרבי מגור. גור, הלוא היא ״גורא קאלווואריה״ בפולנית, נמצאת בקרבת הבירה וארשה. אך לפני שנצא למסע לגור (גיער ביידיש) יש להסביר את מעמדה של חצר גור בזדונסקה־וולה ולספר על מאבקה בחצרות אחרות ובראש וראשונה במתחרה הראשית, הלוא היא חצר אלכסנדר.

המלחמה הקדושה

היחסים בין פלגיה השונים של הקהילה היהודית בעיר היו בדרך־כלל טובים או סבירים, חרף חילוקי־הדעות בסוגיות שונות. היוצא מן הכולל היה הריב בין חסידי גור לבין חסידי אלכסנדר, שבתקופות שונות הגיע לממדים של מלחמת־חורמה שהתנהלה בכל הרמות, החל ברמה של רב העיר וכלה במינויים של כלי־קודש. המחלוקת הֶחריפה כאשר ר׳ יוחנן ינובסקי מראשי חסידי אלכסנדר הציע להביא את הרב אליעזר ליפשיץ, בנו של הגאון מלובלין, להיות רב העיר. חסידי אלכסנדר כוננו קואליציה עם בעלי הבתים ועם מתפללי בית־הכנסת הגדול להכתיר את הרב ליפשיץ, חסיד אלכסנדר, כרבה של זדונסקה־וולה.

הרב אליעזר ליפשיץ נחשב תלמיד חכם גדול ואדם משכיל ששלט בכמה שפות. אולם תכונות אלה לא עמדו לו כשזה נגע למחלוקת העמוקה שבין חסידי אלכסנדר וחסידי גור, והאחרונים סירבו להכיר במינוי. הם פתחו במערכה ציבורית ומשפטית וגררו את יריביהם למערכה שעלתה ממון רב לשני הצדדים. אישים שמימנו את המערכה אף ירדו מנכסיהם, חלקם עזבו את העיר. שלוש פעמים נערכו הבחירות לרב העיר (פעמים בחירות חוזרות) ולבסוף, על חודו של קול, אושר המינוי.

משהפסידו במערכה והרב ליפשיץ נתמנה לרבה של העיר, הכריזו חסידי גור חרם על חסידי אלכסנדר ועל רבם. זאת היתה ראשיתה של מלחמת־החורמה. כל צד מינה לעצמו דיינים, שוחטים, מוהלים והפילוג הגיע עד לדרג של בעלי־מלאכה. חייט שהיה מקובל על חסידי אלכסנדר הוחרם, שלא לדבר על אופים. אם התגלה חמין של חסיד אלכסנדר במאפייה ששירתה גם או בעיקר את חסידי גור, הוכרזו כל תבשילי החמין כטרפים על־ידי אנשי גור.

הרב ליפשיץ הושמץ בין היתר על שהוא נועל בביתו נעליים חומות ומחזיק כלב. אני באמת לא ראיתי חסיד נועל מגפיים או נעליים בצבע

אחר זולת הצבע השחור. נעליים בצבע אחר זוהו ככל הנראה עם נעלי אשה, ואם כך, הנועל נעליים חומות עובר על הצו "ולא ילבש גבר בגדי אשה". ואשר לכלב – הקאניס פאמיליאריס – בעל־החיים המבוית הקדום, הוא אינו זוכה לליטופים בכתבי־הקודש שלנו. עדת מרעים משולה לכלבים ואלה אוכלי פגרים וחיים על דם, בזויים ומריחי צואה של עצמם. ילד בזדונסקה־וולה שראה כלב, ולא הספיק להתרחק בזמן, שם נפשו בכפו ואמר את הפסוק "לא יחרץ כלב לשונו" (בצאת ישראל ממצרים). עד עצם היום הזה רוב הילדים בבתים חרדיים מפחדים פחד מוות מכלבים ואת הפחד הזה הם יונקים משדי אמם. הכלב, שבתקופה מסוימת הוחזק בלילות בחנות שלנו, סולק משם מהר מאוד מכיוון שנבח. סבתא לא אהבה את הנביחות. כאשר סבא העיר לה: אדרבא, תפקידו של כלב הוא לנבוח ולהרחיק גנבים, אמרה סבתא כי כל העיר שומעת את הנביחות ולא רק הגנבים. רצתה לומר "עס פאסט נישט" (לא יאה).

אנשי אלכסנדר לא טמנו ידם בצלחת והחזירו מידה כנגד מידה. כאשר אנשי גור הפריעו לאירועים של חסידי אלכסנדר בעזרת ילדים, החזירו להם חסידי אלכסנדר ופוצצו טקסים שלהם. אולם כאשר הקהילה נאלצה להביא שוחט חדש, מכיוון שהקשישים פרשו או נפטרו, נכנס גורם חדש לתמונה. מועמד מצוין לכהונת שוחט היה אחד בשם בנימין בודק, שנחשב בר־אוריין ושוחט מעולה. הפגם היחיד שלו היה השתייכותו לחסידי אלכסנדר. אנשי גור התמידו בהתנגדות והיה חשש למחסור בבשר כשר. אז נכנסו לתמונה הקצבים, שהם איגוד חזק ומאורגן, שמסוגל להחזיק את הקהילה בצוואר. הקצבים ביקשו להתרשם ישירות איך בנימין בודק מושך במאכלת על צווארו של שור ובאיזו מהירות הוא עושה זאת. בנימין נטל את הסכין הארוכה ובהינף־יד מקושת שיסף את גרון השור שכרע ונפל, ובעקבותיו נפל הפור. הקצבים הכריזו שבנימין בודק שוחט כשר ומיומן, וכנגד הקצבים גם שועי גור לא עמדו.

המחלוקת בין החצרות לא היתה רק לשם שמיים, אלא גם מאבק על השפעה פוליטית בקהילה ועל אינטרסים כלכליים וכספיים. כל חצר חיה לא רק מתרומות של חסידיה אלא מהפרשת אחוז מסוים מן ההכנסות או שותפות פיקטיבית של חצר האדמו"ר בעסקים.

מסופר כי המלחמה בין אלכסנדר וגור הגיעה לקִצה בשלהי מלחמה אחרת, מלחמת־העולם הראשונה, כאשר העיר עברה מצד לצד, מן הרוסים לגרמנים ולהיפך. בשלב מסוים, כאשר הרוסים חזרו וכבשו את העיר, הם האשימו את היהודים שגילו לגרמנים את קווי ההגנה הרוסיים.

בשל כך הוצאו הגברים היהודיים לבית־העלמין של העיר לקראת העונשתם. היהודים בצר להם פנו ל״מקום״, אך כדי שידיהם תהיינה נקיות ותחינתם תעלה השמימה, החליטו לשים קץ לפילוג בין מחנות החסידים. נערך פיוס והרב ליפשיץ כיהן כרבה של העיר עד 1932. סייע בכך גם האדמו״ר מגור, שראה שהעניינים יצאו מכלל שליטה. ״הגיער רעבה״ – האדמו״ר מגור אברהם מרדכי אלטר, נכדו של הרי״ם, בנו של ה״שפת אמת״ – ובעל ״אמרי אמת״ הפציר בחסידיו בכל לשון של בקשה ודרישה שירפו ממלחמת חינם.

באוסף המכתבים של האדמו״ר יש פניות חוזרות ונשנות אל החסידים למען שלום ואחווה בין שלומי אמוני ישראל והכוונה היתה בעיקר למחלוקות בין גור לאלכסנדר. באחד המכתבים הללו כתוב לאמור (בעברית): ״באתי לבקש מכולכם דרישה אחת שקולה כנגד הרבה דרישות ובקשות. אני מבטיח בעזרת השם יתברך להחזיק לכם טובה בזה ובבא בכל אשר יהיה לאל ידי וכן לכל מי שיסייע להוציא (את הפנייה) מן הכח אל הפועל... בעוונותינו הרבים נמצאים חסידים שיש ביניהם חילוקי־דעות ומלבינים פנים ברבים. זה לא טוב. צריך שיהיה ביניכם שלום אמת ואחד יעזור לחברו... בזכות זה יעזור לכם השם יתברך בכל העניינים בכלל ובענייני פרנסה בפרט.״

זאת היא פנייה לא רק לנפש אלא גם לכיס, שכן האדמו״ר ידע היטב מה מונח ביסוד הריב והמדון. מכתב של האדמו״ר מגור נחשב למסמך קדוש אצל מאה אלף חסידי גור שלפחות בפרהסיה איש לא העז לקרוא עליו תיגר. וכך קרה שבהשפעת מלחמת־העולם הראשונה ובהתערבות האדמו״ר מגור השלימו חסידיו עם מינויו של הרב ליפשיץ לרבה של העיר. הדיווידנד בא להם כאשר חתנו של הרב ליפשיץ, משה בר, חסיד גור, ירש אותו כרבה של העיר.

על הרב אברהם מרדכי אלטר, האדמו״ר מגור (בפולין עד לשואה ואחר־כך בירושלים), נכתב הרבה. בין היתר הוציא מכון ״עמודי האור״ (בראשותו של א. מ. סגל) ספר ראשון בטרילוגיה בשם ״ראש גולת אריאל״. האדמו״ר היה נערץ לא רק על־ידי רבבות חסידיו אלא אף על רבים שלא נמנו עם חצר גור. אדם נמוך קומה שפניו הקטנים היו עטורים שיער שגלש קווצות קווצות והפאות והזקן ירדו על חזהו כמפלים. הוא נחשב עילוי מאז נעוריו והיה בעל זיכרון פנומנלי. הוא היה אספן ספרי קודש אובססיבי, הכיר את התכנים של כל ספריו וידע היכן מצוי כל ספר בתוך עשרות המדפים. ייחסו לו גאונות מפליגה עד כדי כך, שסופר עליו

כי הוא מסוגל לכתוב בשתי ידיו שני מכתבים שונים. הוא נחשב רודף שלום ואף התבטא פעם שהוא נולד כדי להשכין שלום בעיקר בין שלומי אמוני ישראל. העיקר היה אצלו לימוד תורה, כל השאר היה בחזקת כורח מציאות שנכפתה עליו וגרמה לו לעסוק גם בענייני חולין, כמו טיפול ב"קוויטלעך" בנושאים שונים שקיבל מחסידיו, מגביות למען גמילות חסדים וכיו"ב ענייני שגרה שמנהיגם של מאה אלף חסידים היה נאלץ לעסוק בהם.

חרף המטלות הכבדות שרבצו עליו כגדול בתורה וכמנהיג דתי ורוחני, הוא לא בז לקטנות גם בביתו שלו. הסיפורת החסידית מאז הבעש"ט מלאה סיפורים ומעשיות על האדמו"רים. מסופר על האדמו"ר מגור שהיה אב מסור מאוד וכאשר חלתה ילדתו הפעוטה דבורה מאטל, והרופא ציווה להשקותה בתרופה כל שעתיים, במשך היום עסקה בכך אמה הרבנית ואילו בלילה נטל על עצמו האדמו"ר את המשימה. לפי אותו סיפור, התברר כי כשהרבי שם לב שהקטנה מעקמת פניה בכל פעם שהתרופה מושמת בפיה, הוא החליט לתת לה כפית יין שהיה שמור אצלו. וירא כי טוב והמשיך להשקותה ביין עד שהאיר היום, וראה פלא: לילדה הוטב. אני משער כי האדמו"ר ידע את תכלית מריחת שפתי תינוק ביין לאחר ברית־מילה. אלכוהול מטשטש וזה כנראה מה שהשפיע על דבורה מאטל הקטנה. את הסיפור הזה סיפר האדמו"ר לרבנית, חיה ראדה, כאשר היא שכבה על ערש דווי והרבנית הפצירה בו שגם לה ייתן מאותו יין. עניינים ארגוניים של תנועת אגודת ישראל שחצר גור היתה המייסדת שלה הוא השאיר לחתנו איצ'ה (יצחק) מאיר לוין, לימים מנהיג האגודה בארץ, ומן השרים וחברי הכנסת הראשונים. חסידיו באו מכל שכבות החברה ומכל סוגי העיסוקים. רוב הרבנים והדיינים בפולין היו אנשי גור וזה אמור גם לגבי השוחטים וכלי־קודש. היו ביניהם סוחרים ותעשיינים רבים ובעלי־מלאכה וגם בעלי מקצועות חופשיים כמו מנהלי חשבונות, עורכי דין וכו'. לאליטה נחשבו אצלו המתמידים, אלה שתורתם אומנותם, חסידי "קעסט" שכל עִתותיהם היו קודש ללימוד תורה.

אולם רישא גלותא, כפי שראו אותו חסידיו, מוכן היה להירתם לאיסוף כסף אם היה הכרח. ומסופר שכאשר בא לעיר לודז' כדי לאסוף סכום מסוים, פנה אליו נגיד והבטיח לו את מלוא הסכום שביקש, אם ייאות להתארח בביתו. האדמו"ר הסכים. ולאחר שהגביר הביע סיפוק רב, אמר לו הרב: "את הסכום הזה נידבת במקום תורמים אחרים, ומה הסכום שאתה מוכן לתרום מטעמך שלך?"

יום יום נאלץ האדמו״ר לעסוק בענייני חולין, בעיקר עניינים כספיים ועשרות פתקאות עשו דרכן מגור לווארשה אל איצ׳ה מאיר לוין ועוזריו.

שנות העשרים המאוחרות ושנות השלושים המוקדמות היו שנות משבר כלכלי עולמי ושר האוצר גראבסקי עוד הכביד ידו על היהודים והם פנו לאדמו״ר שיושיעם. ממשרדי ההנהגה בווארשה הועבר הטיפול בעניינים השוטפים למאות עסקנים שייצגו את אגודת ישראל במוסדות שונים, לרבות בסיים ובסינאט הפולני. מערכות ההסברה נוהלו באמצעות ביטאוני האגודה ובראשם היומון ״דער יידישער טאגענבלאט״.

רק בעניין אחד לא גילה האדמו״ר סבלנות ולא סובלנות ולגביו היה חסר פשרות – הציונות. חסידיו ראו בתנועה הציונית סכנה לעם היהודי, גורם שמנסה לחסל כל שביב של יידישקייט. אולם הטענה שהושמעה כי הרבי מגור מנע מחסידיו לעלות לארץ ישראל ולכן רבבות שנשארו בפולין נספו בשואה, היא טענה בוֹטה שאינה מעוגנת במציאות. א.מ.סגל הראה לי מכתב שפרסם האדמו״ר מגור ב־1921 לסיכום ביקורו הראשון בארץ ישראל, ובו הוא כותב בין השאר: ״עתה הנני להודיע לכם את השקפתי בענייני ארץ הקודש... מי שרוצה ויכול, בלי שום ספק, למצוא שם פרנסתו ומנוחה שלמה ולשמור על יהדות (יעשה זאת) אולם גם אלה שאינם יכולים והם חפצים להשתקע בארץ הקודש לדעתי יש לעזור להם...״ להלן מציע האדמו״ר שכל אחד ״יפריש מהונו סכום מסוים לקנות לו שם חבל ונחלה והוא נושא פירות גם בעולם הזה״.

הרבי מגור, שהכיר את המצב הכלכלי בארץ ישראל בכלל ושל העדה החרדית בפרט, חשש מאוד שחסידים שיעלו לארץ בלא שיהיה להם ממה להתפרנס יסבלו חרפת רעב, ומי יודע – אולי אף ייצאו לתרבות רעה. התעשיין פנחס מרוקו מזדונסקה־וולה לא חשב לעלות לארץ ישראל. סבתו היתה מבית וולקובוביץ׳ שאחד מבניה נסע לארץ ישראל ב־1919 ושם שינה את שמו לזאבי (רחבעם זאבי – ״גנדי״ הוא בנו) .

בהגיעו לארץ כדי להביא לכאן את הוריו, שאל זאבי את פנחס מרוקו אם ברצונו גם לעלות בעצמו לארץ. מרוקו, בלא לחשוב הרבה, השיב בחיוב. ״אולי הייתי עונה אותה תשובה אילו שאל אותי אם אני רוצה לנסוע לאלסקה״ – סיפר לי שנים רבות אחר־כך. זאבי יעץ לו לשלוח לו איזה מכתב המעיד שהוא רב. מרוקו השיג את האישור ושלח לו, וכעבור כמה שבועות קיבל מכתב מן הרבנות בא״י שיש אשרת הגירה. מרוקו היה המום, משפחתו הביעה התנגדות נמרצת. היחיד שתמך בנסיעה לא״י היה אביו. אך מכיוון ששניהם היו חסידי גור הם החליטו להיוועץ באדמו״ר.

מרוקו ידע כי האדמו״ר הוא אדם פרגמטי ושצריך לבוא אליו בגישה החלטית. סיפרו למרוקו כי אחד היהודים בעיר שבא לאדמו״ר כדי להיוועץ בו אם לנסוע לארץ נשאל על־ידי הרבי: ״ומה עיסוקיך, ר׳ יהודי?״. זה ענה לו: ״איך בין א ויין מאכר״ (אני מייצר יין. בפולין הכינו היהודים יין מתוצרת עצמית על בסיס צימוקים מבושלים). האדמו״ר הביע תמיהה ושאל אם בארץ ישראל מחכים ליין הצימוקים שלו. פנחס מרוקו נכנס אל הרבי ואמר לו כי ברצונו לעלות לא״י וכי על־פי עצת אביו הוא בא להודיע על כך לרבי. ״סע לשלום״, בירך אותו האדמו״ר.

לאגודת ישראל אושרה מכסה של שישה אחוזים מן הסרטיפיקטים לא״י ועל כל סרטיפיקט היו מאה קופצים. מכל מקום, חצר גור, לדעתו של סגל, לא זו בלבד שלא מנעה עלייה לארץ, אלא עודדה אותה. ב־1935 ערך האדמו״ר את ביקורו הרביעי בא״י, נשאר שם כמחצית השנה, והוכר כתושב הארץ. בלחץ חסידיו, שהביעו חשש שהחצר עומדת בפני התפוררות, הוא נאלץ לשוב לארץ. אך החל ב־1936, עם שובו לגור, נהג האדמו״ר יום טוב אחד (ולא שני ימים טובים) כמנהג תושבי ארץ ישראל.

לעירנו היה גם קשר משפחתי עם האדמו״ר. חתנו, לייבל היינה, ידיד אבי, היה מזדונסקה־וולה (ועלה לא״י במחצית שנות השלושים). אחיו של האדמו״ר, רבה של פאביאניצה, היה ידיד סבי מצד אבי.

חצר ממלכת גור

גור אינה ורסאיי ולא שנברום. היא לא דומה לאיזה ״שלוס״ שעל הריין או לאיזו טירה בנורמאנדי. היא אפילו לא דומה ל״יאסנה גורה״ בצ׳נסטוכובה. גור קרויה בפולנית ״גורה קאלבאריה״, כלומר גבעת גולגולתא, שעל־פי המסורת הנוצרית נצלב עליה ישו. העיירה נמצאת כשלושים קילומטרים דרומית־מזרחית מווארשה, לא הרחק מנהר הוויסלה. המקום שובץ בנתיב הסיורים של תיירים ישראלים בנסיעה בין וארשה לבין לובלין. באחד הסיורים המאורגנים הללו בשנת 1992 השתתף הראל מרוקו, נכדו של מיודענו פנחס מרוקו. הוא התרשם שזה איזה כפר, ואם לא כפר אז עיירה עלובה, שבסמטאותיה הצרות נעות עגלות עם סוסים. עד לשנת 1990 שימש בית־המדרש של האדמו״ר מגור מחסן עצים. ליד בית־המדרש נמצא בית־קברות שמופקד עליו שומר. ״אין לנו מה לחפש שם״, סיכם הראל מרוקו את רשמיו מגור, כשישים שנה לאחר שסבו קיבל מן האדמו״ר את ברכת הדרך לארץ ישראל. בשבילי, גור בשלהי שנות השלושים היתה מעין מלכות שדי, ואחוז התרגשות עשיתי הכנות עם סבי לעלות לרגל לגיער.

המרחק בין זדונסקה־וולה לבין גור, דרך וארשה, הוא כ־240 קילומטר, והמרחק המְרַבִּי שבין מקום כלשהו בקצותיה של פולין לגור, הוא לפחות כפול מזה. היום אפשר לעשות מרחק כזה ברכבת מהירה או ברכב בשש שעות. אולם באותם ימים בשביל רבים מתוך מאה אלף החסידים העלייה לרגל לגור היתה משימת חיים, כמו למוסלמים רבים החאג׳, העלייה לרגל למכה. בעל עסק שרצה לנסוע לגור ושאשתו היתה מטופלת בילדים, נאלץ לסגור את העסק שלו לכמה ימים לפחות, כדי שיוכל לקיים את המצווה הזאת. זה אמר גם הוצאות הדרך, גם אכסניה בגור וגם הפסד. רבים חסכו פרוטה לפרוטה כדי שבבוא היום יוכלו להגשים את מאוויים, וכאשר סוף סוף היה להם די כסף לנסיעה, כשַל כוחם והם העבירו את

הכסף כירושה לבנים שהם יזכו לכך.

היו שנדדו לגור בדרך־לא־דרך, באמצעי תחבורה מזדמנים, וכאשר הגיעו לגור ניזונו מפת לחם ולנו בחוצות. אני התייחסתי למסע כנסיעה קדושה שהיא גם "ויצ'עצ'קא" (טיול שנתי) עם סבא, למקום רחוק ובראש וראשונה לווארשה. מווארשה עצמה אינני זוכר דבר מאותו ביקור, לבד מן העובדה שהרכבת ליד בית־הנתיבות נעה משום־מה מעל למבנים במקום לנוע מלמטה על מסילה כפי שהכרתי. היה זה כנראה גשר בנוי שעליו עברה המסילה. מתחנת הרכבת בווארשה נסענו ב"קולייקה", רכבת הפרוורים, לגור.

בגור חיו כמה אלפי תושבים, חמישים אחוזים מהם יהודים, ורובם המכריע התפרנס מן המבקרים בחצר גור. היהודים סיפקו את האכסניות ואת שירותי הדת, והגויים את שאר השירותים. האכסניות, ה"סטאנציות", פעלו בכל ימות השנה והתארחו בהם בדרך־כלל בעלי האמצעים שבקרב החסידים. אולם בחגים ובימים הנוראים, כאשר מספר המבקרים עשוי היה להגיע לריבוא, השכירו היהודים את חדריהם בשיטת ה"צימרים". העניים שבין המתאכסנים הסתפקו בשיטת המיטה החמה, כלומר למיטה אחת היו שני שותפים שלנו עליה במשמרות.

סבי ואנוכי התאכסנו באכסניה, בגור עצמה, ושם גם אכלנו. מעודי לא אכלתי במסעדה וזו היתה לי הפעם הראשונה שאכלתי במסעדה. סבי, שכנראה נמנה עם האורחים הקבועים באותו בית־מלון, נתקבל בכבוד רב. הוקצה לנו שולחן מיוחד, ונשאלנו לתפריט, כדבר הזה לא נשמע במטבחה של סבתא, שם אכלנו מה שהוגש לנו. לא זו בלבד שסבא זכה בכבוד ויקר, אלא גם אני הקטן נתבקשתי להביע משאלה באשר לתבשילים שערבים לחִכּי. האם אני רוצה ראש של קרפיון או חלק אמצעי, האם ממולא או רגיל. ניחוש קטן. מובן שביקשתי ראש. סוף סוף לא אזדקק לחסדיו של סבא. שבעתיים נדהמתי מגודל המנות. בבית היו אלה קרפיונים בינוניים. סבתא טענה כי קרפיונים בינוניים הם הכי טעימים. לא היה מי שיחלוק עליה. כאן כל דג היה לווייתן. והרי לימדונו מלמדינו שכאשר יבוא המשיח נאכל משור־הבר ומן הלווייתן. והרי ראשו לפני במלוא בשריותו שרוי בבריכה של רוטב קרוש צהוב ומתוק. שׂבעתי רק מהתבוננות במנת־ענקים זאת. כך הדג וכך שאר המנות עד ל"צימעס", ועם כל מנה ה"מייטר די" בכבודו ובעצמו, מוטל גרוינם, מקפץ סביבנו.

נדמה לי שהגענו לגור ביום שישי ומיד לאחר שהתמקמנו בחדר יצאנו

לבית־המרחץ, המקווה, כדי להתרחץ ולהתרענן מן הדרך. בבית, כאשר הלך סבא למקווה, הוא עשה את הטבילה בבריכת המים הקולקטיבית לשם יציאת ידי חובה, ואחר־כך התענג בחדר האמבט. המקווה בבית נראה לי כבור מים מרובע. היו שם הרבה אנשים שהתחככו אחד בשני ומדי פעם בפעם לחצו באצבעות על נחירי האף וטבלו כמה פעמים. לא ידעתי למי דבר כזה עשוי להסב הנאה, במקום קטן וצפוף שאין לו מתקן להחלפת מים ואין חיתולים לספיגת השתן. אך עובדה היא שהיו כאלה שבילו שם שעה תמימה ואף למעלה מזה. הם נחשבו כקבועים ומדי פעם בפעם השמיעו צעקה "פארע", כלומר קיטור, שכן המים חוממו באמצעות קיטור.

בגור, עד כמה שזכור לי, היה המצב שונה. לנכבדים בעלי הממון היה בית־מרחץ מיוחד והאמבט היה מצויד במיטב האביזרים לרבות מברשת שפשוף, סבון משובח וכיוצא באלה פינוקים. הכניסה לאמבט הרחב היתה נוחה, דבר שהקל על סבי שסבל מבֶּקע במפשׂעה (קילֶע, ביידיש). הוא היה חגור בחגורה מתכתית קפיצית שבקצותיה כריות מרופדות שאמורות היו ללחוץ פנימה את בלוטת השבר. בחדר האמבט התמכרנו לתענוגות חולין והיטהרנו בטרם שבאנו בקודש, בבית־המדרש הגדול של האדמו"ר מגור.

חצר גור היתה מורכבת משני בתים. בית מגוריו של הרבי ומשפחתו, שהיה בית קומתיים לבן רגיל. הבניין הסמוך, שהיה מעט מסוגנן יותר, ולו חלונות גבוהים ומקומרים, היה בית־המדרש של האדמו"ר ובו נערכו כל ההתוועדויות, התפילות, ה"טישים" וההתכנסויות הגדולות של החסידים בימי חג ומועד. הצפיפות והדוחק בבית־המדרש היו לשם־דבר, והיתה קיימת סכנת נפשות ממש, כאשר אלפי אנשים, ביניהם אברכים שכוחם בחלציהם וכל מרצם ודחפיהם קודש לפריצה הגדולה קדימה. (בבית־המדרש הגדול של גור בשכונת גאולה שבירושלים הקצו מקום לאברכים ביציע כדי להפחית את הלחץ ולהרחיק את הסכנה).

סופר שפעם אחת מרוב לחץ וצפיפות הופל האדמו"ר ארצה. פעם אחרת נחבט מצחו של האדמו"ר ממצחו של אברך לוהט. האברך, כך סופר, ביקש מחילה מן האדמו"ר וזה השיב לו כי גם הוא, הרבי, גרם לו חבטה. שמעתי מפי חסיד כי בעת ביקור בבית־המדרש בחנוכה, כלומר בחורף, מרוב צפיפות וחום אפשר היה לסחוט את הקפוטות ספוגות הזיעה ורבים יצאו לשלג כדי לצנן את גופם. אותו חסיד סיפר לי כי כאשר הרבי, כמקובל, השאיר "שיריים" של לפתן לאחר הסעודה, הועברה הצלחת מעל להמון הראשים. וכאשר הוא הכניס את ידו לצלחת כדי לשלוף חתיכת

פרי, עטו החסידים שלידו וליקקו את אצבעותיו שנטפו מיץ.

ב"טיש" (שולחן האדמו"ר) ישבו בדרך־כלל קרובי משפחה, רבנים מהוללים או מכובדים, כמו מנהיגי אגודת ישראל ותורמים גדולים. אך גם עמידה בקרבת הטיש הוקצתה למיוחסים למיניהם. לכך דאגו נכדיו של האדמו"ר ועוד גברתנים ששימשו כ"משמר פרטוריאני" לרבי.

סיפר לי אדם, כי באחד החגים, בתפילת "יזכור", כאשר רוב המתפללים שיש להם הורים, יוצאים החוצה, הוא כנער חדר פנימה דרך חלון, בתקווה להיות קרוב ל"טיש". תושייתו לא עמדה לו, ולקראת הסעודה הוא הורחק בזרוע נטויה. כאשר נכנסתי אז לאולם בבית־המדרש התרשמתי מגודלו, אך היום אני יודע כי האולם היה קטן מזה שבבית־המדרש הגדול של חסידי גור בשכונות גאולה בירושלים. קנה־המידה שלי אז היה השטיבל הגדול בעירנו. בבית־המדרש של האדמו"ר מגור משכו את עיני העמודים הדוריים שתמכו את התקרה ועליהם היו תלויים ולפותים, כקישוט, נערים ואברכים שהיטיבו כך את עמדת התצפית שלהם לעבר הרבי. לא ידעתי איך עמד להם הכוח לאחוז בעמודים הללו זמן כה ממושך. גם העלייה לעמוד הקסימה אותי. כל מטפס הביא עמו שני חבלים חזקים. חבל אחד ששימש כחגורה והקיף את המותן והעמוד והחבל השני הוכן כטבעת כפולה כשחוליה אחת קשורה לעמוד וחוליה שנייה משמשת להשחלת הנעל. כך הם טיפסו למעלה בזריזות כעובדי חברת החשמל שמטפסים על עמודי תאורה. וכך הם נשארו שם במשך שעות, כאשר אחד שומר על מקומו של השני, כשזה נזקק לרוקן את השלפוחית או את המעיים.

למטה השתרך תור ארוך שהוכפל ושולש וחומש והכול דוחפים ונדחפים כדי להציץ ולוּ לשנייה על האדם הנערץ, לקלוט איזה משפט, איזו מלה שיוצאת מפיו ולחוש את חוויית חייו. כאן יכולתי לראות את הקשת האנושית של חסידי גור. יהודים גבירים ויהודים דלפונים, תלמידי חכמים ופשוטי עם, יהודים קטנים עם זקנים ארוכים, יהודים גדולים עם זקנים קצרים, זקני מידות וזקנים עגולים וסגלגלים ומשולשים ויהודים ללא זקנים בכלל. פאות מסולסלות וארוכות עד למותן, פאות חלקות ושדופות, פאות קצרות גלויות ופאות חבויות מאחורי האוזן. יהודים עם קפוטות של כותנה, של משי, של אלפאקה, יהודים עם שלושת רבעי קפוטות ואף מקטורנים קצרים. יהודים עם שטריימלך גבוהים, מבריקים פלומתיים, שטריימלך דהויים ומקורחים, ספודקים, כיפות ומגבעות לסוגיהן. ואיש לא אמר שצר לו המקום. הם באו לכאן כמו שסופה מביאה

גרגרי חול.

ראיתי תפילות בבית־הכנסת של עירנו וב״שטיבלך״ השונים, אך בתפילה כמו בבית־הכנסת של האדמו״ר מגור לא התנסיתי מעודי. בשטיבל, בקטעים שבהם החזן לא מנהל את התפילה לפי הטקסט הכתוב, כל אחד עומד ברשות עצמו ובקצב משלו ומצליח להסתפח לשירה בקטעים מסוימים. כיצד ייתכן, תמהתי, שבפסוקים מסוימים גואה קול אחד של עדת המתפללים ואחר־כך יורד מבלי שמישהו מנצח על קצב התפילה? תופעה דומה, אם כי לא בצליל אלא בתנועה, קיימת אצל להקות ציפורים שבמעופן משנות כיוון ויוצרות מבנים כאילו לפי אות סמוי מן העין. נראה שאצל כל מתפלל חבויים משושים שמאפשרים לו לשמור על הקצב. אפשרות שחשבתי עליה, הרבה פחות מתוחכמת, היתה שבעצם קיימים כמה שומרי קצב והרוב מחרה־מחזיק אחריהם, וברגע שהוא שם לב לתנודה כלשהי בקול מיד הוא מצטרף. פירוש מעין זה גורר הטלת ספק בקפידה שמקפידים המתפללים בכתוב בסידור. אני עצמי, וכמוני רבים, קטנים וגדולים, נהגו, לפחות בקטעים מסוימים, להקל בקריאה מדוקדקת של הכתוב ופה ושם דילגנו כאיילים, קיפצנו כתיישים כדי ליישר שורות . לא ידעתי כמה מתפללים קנאים לטקסט, אבל נהיר היה לי שבמהלך התפילה, בעיקר תפילות ארוכות, המחשבה מפליגה למרחקים ובכל מקרה, אל מחוץ לכותלי בית־הכנסת, וזו נוחתת בכל מיני מקומות שונים ומשונים. ואם היא משוטטת לה, אין כל ביטחון מתי תשוב לחוף מבטחים. אך, כאמור, בתפילות בבית־הכנסת של הרבי מגור, הרושם היה כי הכול מתפללים בכוונה אחת, בקצב אחד כמו מתוך פרטיטורה ובקו תקשורתי אחד אל היושב במרומים.

הקולות היו קולות של מִשברי גלים שמכים בצוקים. לכאן נכנסת שלם בגופך, נדחסת, נחבטת, נסחטת, נטחנת ויצאת שבר־כלי, אך עם נשמה יתרה, טהורה וזכה כזוהר הרקיע. התופעה השנייה קשורה בתנועה. הנוצרים מתפללים ומתייחדים עם בוראם בעמידה או בכריעה ללא ניע, כיאה למי שעומד בפני בורא עולם ומשיחו. בכלל, הרושם שלי היה שהנוצרים מרבים לשבת ולהקשיב ומשאירים את ענייני ניהול התפילה בידי הכומר העומד לפני התיבה. היהודים, לעומת זאת, מרבים בעמידה, חסרי סבלנות כאילו שהעמידה תביא אותם מהר יותר לשערי שמיים או לגמר תפילה. כך, לפחות, אני דחקתי את הקץ בעת התפילות הארוכות בימים הנוראים. גם כשיהודי יושב, הוא לא ממש שקט. אולם כאשר היהודי מתפלל, הוא מתנועע. בעת התפילה בחצר גור יכולתי

לראות מגוון של תנועות. היתה תנועה אחת של קמה בשדה, כלומר כיפוף החלק העליון של הגוף מן המותן ולמעלה, ובקצב אחיד, כאילו משב רוח מניע את הקהל. אחרים, אלה שהתפללו בצורה אקסטאטית, עשו, נוסף לתנועת כיפוף אחת של מחצית הגוף, תנועה נוספת של דחיפת ה"מחילה" (כך נקרא הישבן, בלשון סגי נהור) לאחור והטיית פלג הגוף העליון קדימה, מעין תרגיל משולש – דחיפה ויישור, דחיפה ויישור. חלק אחר של מתפללים, בין מתוך הרגל או עצבנות יתרה, נענעו את פלג הגוף מן הכתפיים ומעלה בקצב מהיר, כמו הכאה בפטיש. אחרים כמעט לא הזיזו את הגו, אלא את הראש בלבד, למטה ולמעלה כציפור מנקרת. היה גם מיעוט שנע כמו מטוטלת של שעון ימינה ושמאלה.

כאשר נסתיימה התפילה, נשפכו החסידים החוצה, יובלים ונחלים, עד שכל החוצות והסמטאות מילאו אותם כמו נהר גדול, והקולות נישאו ת"ק על ת"ק פרסה ברחבי "גורה קאלבאריה". באותם רגעים לא היה רם ונישא מהם. אשר לסבי ולי, מיד עם סיום התפילה, כאשר האדמו"ר חזר ללשכתו נכנסנו אליו. האדמו"ר הכניס ידו אל קערה מכוסה והוציא משם תאנה ונתן לי אותה, כפרי של שבת. (שאבעס אויבס) אני הייתי אמור להחזיק בתאנה הזאת כבמתנה יקרת ערך. זאת הבנתי כאשר יצאתי מן החדר וכל מי שראה אותי והסתכל בידי הקמוצה ובה דבלה, קנאתו אכלה אותו. בר־מזל אתה, ייגעלה. לזה קראו אז מזל וברכה.

לא שבתי יותר לגור, אך את המראה הזה של ההמונים שגודשים את בית־התפילה, את האולם עצמו ואת העמודים, עטורים באברכים המוכנים ללכת באש ובמים אחרי האיש הקדוש, את המראה הזה לא אשכח לעולם. זה מסוג החוויות דְאָבדין ולא מִשתַכּחין כמו ביתי בזדונסקה־וולה. שניהם לא ישובו עוד.

לימים תהיתי איזו תועלת ציפה סבי שאפיק מן הביקור בחצר גור, מלבד יציאה מן השגרה. העובדה שהוא לא שוחח אתי על כך לא אומרת כלום. הייתי צעיר מדי. אולי הוא התכוון שאספוג את האווירה לחיזוק שורשי הדתיים. מכל מקום לא זכור לי שחזרתי מגור עם מטען חדש במצבר הדתי. ספק אם היה לי מצבר כזה בכלל. זהו גיל שלא קיימת בו עדיין אידיאולוגיה שבהכרה, אלא התנהגות שבהרגל, חיקוי של מעשי המבוגרים, או סטייה מן המצופה. ילד עשוי להיות מושפע דווקא מן הטפל ולא מן העיקר. ואם הזיכרון מאירוע זה לא פגום, התרשמתי יותר מחוויית הנסיעה מאשר מן החלק הדתי־חסידי שבה. עצם היציאה מן העיר שלנו היה עיקר החוויה. אל העיקר הזה נלוו רשמים כמו נסיעה

ארוכת טווח, אירוח במלון, אכילה במסעדה, ההמונים, ההתרגשות, הדחף לראות את פני הרבי מלמטה ומלמעלה, המפגש עם אנשים שונים, עם יהודים שלבשו חליפות וחולצות מעונבות ונעלו לאו־דווקא נעליים שחורות. גם הם באו אל האדמו״ר. הם דיברו ביניהם לא רק יידיש, אלא גם פולנית ולא ייאמן – גם לשון הקודש. כאשר בבואי לארץ הראתה לי בת דודתי גינה מכתב בעברית רהוטה ולא ארכאית, שכתב לה אבי, ממש נדהמתי.

בכל־זאת, בראייה לאחור אני חושב שהביקור הזה עשה לי משהו. הוא חיזק בי את ההכרה שזדונסקה־וולה אינה לב העולם וגם לא לב העניינים. קודם־לכן זה היה הביקור בלודז׳ ואחר־כך הביקור בגור, דרך וארשה. זאת היתה פריצה מן הגיטו הפנימי שנבעה במישרין מן היציאה מן המסגרת הפיסית. כך מתחיל התהליך של החוזרים בשאלה. או שהרוחות פורצות אליך או שאתה פורץ אליהן.

רוחות ממזרח וממערב

ליהודי בעיר שלנו, ואני משער שבכל הקהילות היהודיות בפולין, היו שלושה אפיקי הזדהות. האפיק הדתי החרדי, האפיק הציוני לאומי, או האפיק האוניברסלי. לצורך זה, אם תנועות ציוניות כמו הציונים הכלליים, פועלי ציון או השומר הצעיר היו בעיני אגודת ישראל מוקצים מחמת הטרף, הרי המזרחי והפועל המזרחי לא היו ״גלאט כשר״ והדתיות שלהם נחשבה כצבועה. הציבור החילוני פנה לשלושה מסלולים: התנועות הציוניות, התנועות החברתיות, כמו הקומוניסטים או ה״בונד״, והתבוללות. האסימילנטים היהודיים אימצו לעצמם את תרבות המערב (לא של פולין) ושלחו את בניהם ללמוד בצרפת, ארץ המופת למזרח אירופה באותן שנים.

ביתנו היה רחוק מהתבוללות, אבל לא מן הציונות, אם לא הציונות המדינית אזי הציונות הדתית, מבחינת הזיקה לארץ ישראל. ושוב אני מביא את הדוגמה של נישואי הבת הבכירה של סבי לפעיל ציוני ועוד אברך ש״התפקר״. אני משוכנע שסבי יכול היה להטיל וטו על נישואי בתו הבכורה לציוני. אפשר מאוד והוא לא יכול היה לכפות את דעתו, אילו בחר בחתן שלא היה לרוח בתו. כמו למשל בתו הצעירה וה״סוררת״, רחל. אולי משום שנולדה בעִתות רווחה וגם בשל הרוחות החדשות שנשבו בפולין אחרי המלחמה הראשונה. אך מעל לכול בשל טבעו של סבי, יכלה העלמה יפת התואר ואדומת השיער להרשות לעצמה להיות האופוזיציונרית במשפחה. כאשר ניסו לשדך אותה לבן עשירים מופלגים בעיר לודז׳ היא הודיעה חגיגית שתסרב, אלא אם כן תינתן לה ההזדמנות לתהות על קנקנו של בעלה המועמד והוא ימצא חן בעיניה. וכך היא עשתה. רק לאחר כמה ביקורים, חקירות ודרישות והיכרות קרובה של החתן היא הכריזה עליו כעל בחיר לבה. הבעל, אברהם, בא, כאמור, ממשפחת בלושטיין, משפחה עתירת עסקים ונכסים בפולין. גם אילו

הסכים סבי לנישואי בתו עם ציוני משום שלא רצה לנתק את הקשר עם בתו, זה לא מסביר מדוע עמל כה קשות להשיג אישורי נסיעה לארץ ישראל לשתי נכדותיו (הבנות של משפחת אייזנר הציונית) ולהפקיד הרבה כסף כדי להבטיח כביכול את שובם לאחר לימודים. הוא היה חובב ציון. סבי ידע גם שאמי מסתובבת בחוגים ציוניים, ואילו היה מתנגד לכך בתוקף אני משוכנע שבתו המסורה היתה מרפה מן העניין, לפחות למראית־עין. גם כמה אחיינים של סבתי יצאו לארץ ישראל, כך שברור שלא היתה בבית אווירה אנטי־ארץ־ישראלית.

סבי היה, כאמור, ראש אגודת ישראל בעיר, ונמנה עם צמרתה הלאומית. זאת אותה תנועה שבבוא המנהיג הציוני יצחק גרינבוים להרצות בעיר, היא ערכה נגדו הפגנות סוערות וצריך היה להזעיק שומרים שישמרו על האולם שננעל בעת הכנס. סבי היה ביחסים טובים עם הד״ר יעקב למברג לא רק מכיוון שהיה אחד מרופאי המשפחה. יהודי קנאי ואנטי־ציוני היה מפסיק מן הסתם להשתמש בשירותיו של רופא שהוא מן המנהיגים הציוניים הבולטים בעיר. לימים מילא הרופא תפקיד קשה בגיטו. אך בראשית שנות העשרים היה הד״ר יעקב למברג פעיל במערכת הבחירות לסֵיים הפולני מטעם הגוש היהודי ואז הכיר אותו יצחק גרינבוים ולמד להעריך אותו ככוח עולה בתנועה הציונית. מאז המשיך בפעילות הפוליטית הציונית ועמד בראש הציונים הכלליים והנוער הציוני בזדונסקה־וולה. הוא היה גבר נאה מאוד (נערץ על־ידי נשים) בעל גוף מוצק, איש חריף שכל ונואם מחונן. לד״ר למברג היתה השפעה רבה על אמי, ואין לי צל של ספק שהיא השתתפה בחוגים ציוניים בהסתר, אך באותה מידה אני משוכנע שקשה היה להסתיר דבר כזה לאורך ימים מהוריה ובעלה. גם העובדה שהיו שלוחות ציוניות במשפחה יצרה מין זיקה סמויה בינינו, הילדים, לבין הציונות, זיקה שהחלק הרומנטי שלה (המזרח שטוף השמש) לא היה מבוטל. דברים כאלה מדברים אל לב הנער.

החדר, ואחר־כך בית־הספר המשולב, לא השכילו לקרב אותי לחסידות או לערכים יהודיים, מעבר להשפעה של האווירה בבית. אינני זוכר אף מלמד אחד שהוא, או התורה שהרביץ, השאירו בי משקעים. גרסא דינקותא ודאי נשמרה פה ושם, אך אהבה או אפילו רצון לחיקוי לא היו. ואם אני זוכר איזה מלמד, הרי זה בשל איזו תופעה טפלה ושולית שקשורה בו, כמו המלמד יוסף חיים, הג׳ינג׳י שבזקנו זרקה שיבה. הוא ישב על דוכן גבוה ולא עברו רגעים רבים מהתחלת השיעור, עד שרבנו

הוציא מאמתחתו איזו גלוסקה (עוגית שטוחה ועגולה) שהוא התקשה לשבור אותה וכאשר הצליח נשמע הצליל כשבירת בקליט. הוא הכניס כל חתיכה לפה ולעס ולעס, הן משום שהחומר היה קשה והן משום שלא רצה כנראה להיפרד מן המתוק הזה. אני התבוננתי בו בקנאה. הייתי מוכן לתת הרבה פרוסות של טורט ועוגיות פריכות בעבור ביס מה... קנאק־קנאק השביר הזה.

אך לא רק בשל כך אני זוכר את יוסף חיים, אלא גם בשל בנו אברום שלמד אתי יחד. אברום, אף שהיה מבוגר ממני ומבני הכיתה בכמה שנים, למד אתנו יחד. הוא היה נער מגודל, שערו היה מקורזל כפרוות כבש, פניו היו עגולים כמו ירח, עיניו היו אפורות־מימיות, אפו היה רחב ונחיריו רחבים שואבניים, שפתיו עבות ומשורבטות ומפיו זב ריר כמעט תמיד. אברום עשה לו קרע בכיס המכנסיים והיה רגיל ליטול את היד של הנער השכן, להכניס לכיס הקרוע ולהגיע ל״חווה״, לטייל ולחוש כיצד האבר שלו תופח ועולה לממדים מבהילים. זה היה סוד שכל הכיתה ידעה אותו. פעם ליווה אותי אברום לבית שלנו ובעודנו מטפסים על המדרגות, שלף את אבר מינו, שִפשפו על המכנסיים שלי וראה זה פלא, ריר נזל עכשיו לא רק מן הפה, אלא גם מן הפין. בחוויה זאת שיתפתי את הורי, ואברום נעלם מן הכיתה.

היו חוויות שבהן לא שיתפתי את הורי. כמו למשל ההיכרות עם הקונדום בבית־המרקחת. או כשהיינו בחופשה בכפר פורמבי הצצתי וראיתי איך דודתי יושבת על סיר־לילה. שלא לדבר על שירים ששרו ילדי החסידים וכולם רמיזות גסות מאוד. אחד מהם, לגילאים צעירים, היה על זוג ציפורים על הגג (בתרגום חופשי): ״מאחורי הארובה... ציץ... ציץ צוויץ; נחליאלי רובץ ובנו מציץ; והנחליאלית ובתה דרור; מסתכלים דרך החור״. וכאשר הגענו ל״חור״ פרצנו בצחוק. הפזמון הבא הוא לשכבה מבוגרת יותר: ״עלמה בחורש הלכה, ידה אל מאחורי הסינר שלחה; זה היה שחור כעורב מבוגר, אך – אבוי – הזנב נעדר. עלם שטייל לו בעליל, ביקש לעלמה זנב להשתיל...״ היה לפזמון סוף צפוי אך את מלותיו שכחתי. גם בית־הספר החדשני, זה שבא בהמשך לחדר, לא הדביק אותי בהתלהבות. בית־הספר היה דו־תכליתי. לפני הצהריים זה היה בית־ספר יסודי ממלכתי תקני ואחר־הצהריים לימדו בו המלמדים היהודיים עברית ולימודי קודש. רוב המורים, אם לא כולם, בבית־הספר היסודי, היו לא יהודים, מלבד המנהל. שמו היה גולדשטיין. הוא היה מנופח מחשיבות עצמית כמו תרנגול־הודו, כרבים מן האינטליגנציה הפולנית. הוא רצה

להוכיח שהוא פולני יותר מן הפולנים. תמיד התהלך כאילו צווארו נתון בגבס. כדי לדבר אליו היינו צריכים להטות את הראש בגובה של תשעים מעלות. הוא ביקש תמיד שנסתכל לו בעיניים שאותן מעודו לא השפיל. הוא היה לבוש בקפידה וכולו אומר יוהרה. אני לא אהבתי אותו. המורים הגויים, בניגוד למלמדים בחדר, לא נזקקו לשוט. הם הסתפקו בקלמר. הקלמרים בפולין של אותם ימים היו עשויים מעץ מאסיבי. אחד המורים הגויים הִרבה להשתמש בכלי הזה בהנאה רבה בהכאה על כף־היד, שהיתה כרוכה בטקס שלם. תחילה באה תוכחה מילולית, אחר־כך נקרא הנאשם אל לוח הקיר. המורה ביקש מן הנער להושיט את היד כשהכף כלפי מעלה. המורה הרים את הקלמר, הנער משך את היד (כמו במשחק ידוע בזוגות ידיים) והקלמר הכה באוויר, והכיתה גיחכה. בשלב זה הדם של המורה עלה לו לראש, שכן הוא גוי, והוא האדים כסלק. אז הגיע הנער למסקנה שתמו המשחקים. היד הושטה, הקלמר הכה בעוצמה והעור בער. המורה היה פולני גאה והתלמידִים ז׳ידקים קטנים ואיש לא יהין להתלונן עליו, מה גם שמכה על כף־ידו של ילד לא נחשבה חריגה.

מי שהעז למתוח ביקורת על הממסד של בית־הספר היתה לא אחרת מאשר חוינאצקה, אומנתנו. לא רק בתקופת הינקות הפקיעה את הטיפול בנו מן ההורים, בעיקר מאמא, אלא גם בתקופת הנעורים נטלה על עצמה את מלאכת הפיקוח. די היה שתשמע אותי מתלונן על מנהל בית־הספר באיזה עניין כדי שהיא תזרוק על עצמה את הרדיד ותופיע בלשכת המנהל. פעם אחת נתקל גולדשטיין בחוינאצקה עומדת בלשכתו כאשר הוא הופיע שם לאחר שיעור. עוד בטרם הספיק לשאול עם מי יש לו הכבוד לחלוק זמנית את משרדו, פתחה זו את פיה ובאקדמות הִכתה בנקודה רגישה: ״אתה לא יכול לחנך ילדים כאשר צווארון החולצה שלך מזדקר החוצה״, אמרה לו כמבוא לתלונה. הדבר הראשון שעשה גולדשטיין לאחר שהוא בכבודו ובעצמו הראה לה את הדלת ושלח לדרכה את ״המחנכת״ שלנו, זה לזמן את אמא בדחיפות ללשכתו. הוא הודיע לה ברוב אדיבות אך בתקיפות שאינה משתמעת לשני פנים כי את ״התַגרית הזקנה עם הסוודר הזרוק״ הוא לא רוצה לפגוש יותר. את הסיפור, לרבות הציטוט, סיפרה לי אמי כעבור שנים רבות. חוינאצקה ראתה עצמה מחנכת גם בקודש. היא, שכאמור למדה ״מודה אני״ מאבי ומסרה את התורה הזאת לנו, חניכיה, בליווי המנגינה המתאימה, היא לא תוכל ללמד את הטרזן המטופש הזה פרק בהלכות התנהגות של חולין?

ב״שקולה״ למדנו על פוניאטובסקי שמלך בחסות הצארינה קאתרינה,

ועל חלוקתה של פולין בין הפרוסים לרוסים בשלהי המאה ה־18. למדנו על מרד קושצ׳ושקו בסוף אותה מאה, שהביא את נפוליאון לייסד מדינת פולין קטנה. למדנו על קונגרס וינה שהקים את מלכות פולין תוך אוניה פרסונלית עם הצאר הרוסי, והמחוזות המערביים ניתנו לפרוסים, ושוב היו מרידות והן דוכאו ועוד התקוממות שהוכנעה באכזריות. כך למדנו על מקומה האומלל של פולין באירופה, על כמיהתה לחירות ועל נכונות הפטריוטים שלה להקריב את נפשם למען המולדת. ומובן ששמענו בגאווה על המרשל פילסודסקי, שליטה של פולין של אותם ימים, שכבר הלך לעולמו. אך מה לאלה ולנו.

המורים הגויים בבית־הספר לא אהבו אותנו, בלשון המעטה, וגם אם רשמית לא נמנו עם המפלגה הלאומית הדמוקרטית (האנדקים) הרי תורת מייסדה, רומאן דמובסקי (שראה ביהודים יסוד אתני מנוכר למנטליות הפולנית ולכן יש להרחיק אותו), היתה מקובלת עליהם. מדי בוקר היה עלינו להישבע שבועת אמונים לפולין בהמנון ל״אלוהים ששמרת על פולין במשך דורות״. זאת בתוספת לשיר־הודיה קתולי לאדון עליון, שלו השמיים ולו הארץ. דווקא נהנינו מן השירים הללו שהיו מאוד מלודיים, והושרו בדבקות ובלהט.

בבית־הספר העממי מס׳ 4 לא למדו לימודי קודש בכלל, שכן רוב תלמידיו היו בנות. המנהלת גב׳ לאנץ היתה אף היא יהודייה, אך הרוח בבית־הספר היתה לא רק מתבוללת, אלא אנטי־יהודית. ההנהלה רצתה להיות אפיפיורית יותר מן האפיפיור בכל הקשור להנחלת ערכים פולניים לאומניים ונוצריים על חשבון ערכים יהודיים. בבית־ספרנו למדנו על סופרים פולניים כאדם מיצקֵייביץ׳ (מחברו של ״פאן טאדיאוש״), על ונדא ואשילבסקה, על מריה קירי הפיסיקאית, על פרידריך שופן המלחין. אבל בבית־הספר לא היתה מסגרת שבה יכולנו ללמוד על יוצרים כמו י.ל.פרץ, שלום אש, אופטושו, אנסקי, שלא לדבר על סופרים שכתבו עברית כמו פרישמן, צייטלין, לחובר, קצנלסון, הפטמן ואחרים. גם יוספוס פלאביוס ויהודה הלוי לא נלמדו בבית־ספרנו.

לאמנות החזותית החדשה, הקולנוע, נחשפנו אך מעט. בעירנו היו שני בתי־קולנוע, ״בייקא״ (אגדה) ו״טשקא״, כשם העיר בהיווסדה. בקולנוע ״טשקא״ ראיתי, יחד עם אמי, כמה סרטים כמו ״אנה קרנינה״, עם גרטה גארבו, ״המרד על הבאונטי״ עם צ׳ארלס לוטון ונדמה לי שגם את ״טופר״ עם קארי גראנט. אך את מארלן דיטריך (לולה) ב״המלאך הכחול״ לא הורשיתי לראות. בקיצור, לא באתי על סיפוקי גם בתחום זה.

אוויר לנשימה

מה שהיה אמור להכניס קצת פנטזיה לסוגיות החיים שנשקפו מדפי התלמוד, היו מעשי הצדיקים ובייחוד גדולי החסידים זי"ע (זכרם יאיר עלינו) ובראשם, כמובן, שלשלת אדמו"רי גור שראשיתה בהבעל שם טוב. בתחום זה קיבלתי זריקות דחף גם מאבי. בסיפורים החסידיים, כבמיטב המשלים, יש מוסר־השכל. והרי אחד מהם, שקשור במייסד חסידות פשיסחא, הגאון והחוזה הקדוש מלובלין, רבי יעקב יצחק הלוי. מדובר בתקופה שבה גדולי רבני ליטא (הידועים כ"מתנגדים" לחסידות) אסרו מלחמת־חורמה נגד התנועה החסידית ומנהיגיה. ומעשה שהיה כך היה: (אגב, במלים אלה מתחילים כמעט כל הסיפורים החסידיים). הימים הם ימי אדר, בין פורים לפסח, והפשיסחאי מזדמן לפונדק־דרכים אי־שם בפולין. הוא נכנס, משיל מעצמו את המעיל הגס והאפור וכל חזותו אומרת פשטות של איכר. הוא מתיישב ליד שולחן ומבקש תה עם קוביות סוכר וגם דיבורו מחוספס. על־ידו יושבים שני יהודים, שמראה פניהם ולבושם מצביע על מכובדות, ותוך שהם מוצצים את קוביות הסוכר שלהם ושואבים בשקיקה ("זיפען" ביידיש הוא ביטוי ההולם שתייה כזאת) את המשקה החם, הם מדברים סרה בפשיסחאי. זה, לאחר הרהור־מה, ניגש אליהם ושואל בהכנעה אם מותר לו לשבת לידם כדי לשאול איזו שאלה. "מהייכו תייסי, מהיכו תייסי" (מהיכא תיתי – בארמית, שמשמעו, בין היתר – אדרבא) – אמרו לו השניים בנימה של פטרונות והתנשאות כלפי יהודי פשוט.

התיישב הפשיסחאי בדחילו ורחימו ושאל את השניים: "במטותא מכם, רבותי. יהודי פשוט אנוכי, כפי שעיניכם רואות, ועכשיו לפני פסח, ואני מנסה לשנן לעצמי את ההגדה ומצאתי שם משהו שאינו מתיישב עם האמונה שלי."

"איפה בהגדה, אִיפה, רבי יהודי?" שאל אחד מהם כשהוא קורץ לחברו.

"בחד גדיא", משיב להם הפשיסחאי.
"בחד גדיא?" מקשה השני, וחושב לעצמו כך נאה וכך יאה לאיכר הזה.
"בחד גדיא",חוזר ואומר הפשיסחאי וממשיך: "בחד גדיא החתול אוכל את הגדי, וזה רע. הכלב נוקם את נקמת הגדי, וזה טוב. המקל מכה את הכלב שלא בצדק, והאש שורפת את המקל – בצדק. המים מכבים את האש – שלא בצדק, השור שותה את המים בצדק, והשוחט שוחט את השור, וזה לא בסדר, ובא מלאך המוות ושוחט לשוחט, וזה בסדר. ואז בא הקדוש ברוך הוא בכבודו ובעצמו ושוחט למלאך המוות. כך כתוב בפירוש. ויוצא שריבון העולם עשה מעשה לא צודק. וחשבתי שאתם שנראים לי תלמידי חכמים, אולי תוכלו להסביר להדיוט כמוני את פשר העניין".

כך אמר הפשיסחאי, והשניים הסתכלו עליו פעורי־פה וניסו לומר אה בא או עה בע ציגעלע מע וכיוצא באלה "פיסטי מאיסיס" (מעשיות ריקות מתוכן – תערובת של פולנית משובשת ועברית מיודשת) .

אלה לא הניחו את דעתו של השואל. עוד הם מנסים להתחכם ומיודענו הקדוש אומר להם: "כאשר נתקלתי בסוגיה הזאת והיא הטרידה אותי, חשבתי גם על פתרון. כמובן, בדרך שלי, של יהודי פשוט ולא בר־אוריין כמוכם". "נו, נו, אדרבא ואדרבא, נשמע את הפירוש שלך", אמרו השניים וליטפו את זקניהם. "ובכן, אז ככה", אמר היהודי שלנו, "היה כאן איזה עניין עם עז שנתקלה בחתול, ואין אנו יודעים מה היתה הפרובוקציה של העז הלחכנית שגרמה לחתול להתעצבן ולהתנפל על הגדי. דברים כאלה צריך לבדוק, לא כן? יש דין ויש דיין. אבל אתה, כלב, הרים הפשיסחאי את קולו, והצביע על השניים, מה אתה מתערב. (ביידיש זה: די הינט, ווס מישט די זיך אריין) ופירוש הדבר שהכלב לא צדק, והמקל צדק וכו׳ וכו׳ והקדוש ברוך, ירחם עלינו, צדק וצדק אמן סלה". מוסר־ההשכל: מילא, שענקי התורה חלוקים ביניהם זה עניין אחד, אבל ששוטים וסכלים ישמיצו גאון, שאין להם מושג קל שבקלים עליו ועל משנתו, זה עניין אחר.

סיפורים כאלה ודומיהם אמורים היו להזליף קצת לחות בגווילים בחינוך התורני־חסידי. בין לימוד משנה או גמרא והפירושים בתוספת צימוקים כמו מעשי צדיקים, פלאי הבעל שם טוב וכיוצא באלה סיפורים חסידיים, לבין אינדוקטרינציה לאומית פולנית, היתה פעורה תהום ולא נבנה לנו גשר לעבור עליו. אבי בחן אותי לעתים בדרכי נועם עד היכן מגעת ידיעתי בהבנת הנלמד, הפשט והפירושים, ונדמה לי שדעתו נחה עליו. הוא לא עשה זאת לעתים קרובות. אך מעולם לא נכנס אתי לשיחה

בנושאים אחרים ברומו של עולמנו הקטן או ברומו של העולם היהודי. אני משוכנע שילד בן 10 או 11 מסוגל היה בדרכו שלו וברמה שלו לקיים דיאלוג כזה.

אני חושב שזאת הסיבה שהרגשתי חנוק, ולא רק עובדת היותי בעירוב החצרות של זדונסקה־וולה. להיפך, ככל שיצאתי יותר מתחום המושב, והייתי אמור להיות משוחרר יותר מן הקלסטרופוביה, כך הרגשתי יותר חוסר מנוחה פנימית, וזאת עוד בטרם תהליך ההתבגרות. הגיטו הפסיכולוגי הוא שסגר עלי כפי שסגר על בני גילי בעיר שלנו ובמאות עיירות אחרות בפולין. באווירה שלנו קשה היה להיות יהודי פולני. המתבוללים התרחקו מן היהדות והיהודים הדתיים התרחקו מן הפולניות, ואם הם לא התרחקו, הפולנים הרחיקו אותם. רק התנועה הציונית יכולה להגיע לסינתזה הזאת, למיזוג שבין יהדות לבין ערכים אוניברסליים. לא ראיתי עצמי, מגיל צעיר למדי, הולך בעקבות סבי ואבי בדרך החסידות, וכמוני לא ראו את עצמם גם אחי הצעירים. מובן שהשואה האיצה תהליכים, אך אני משוכנע שגם אלמלא כן, גם אז לא הייתי ממשיך בדרכם של אבי ושני סבי.

בשנים 1938־39 הגעתי לצומת. לא ביקשתי אז לבחור בכיוון חלופי. זה לא. הייתי צעיר מדי. השילוט בצומת הצביע על הדרכים, ובדיעבד אני אסיר תודה להורי על שאפשרו לי להגיע לאותו צומת. בגיטו שבו אין כיווני אוויר וכל הדרכים מסתיימות במבוי סתום, אין חשש של "הליכה לאיבוד" במובן הדתי. אתה תמיד חוזר לבסיס. אין לך אפשרות אחרת. בביתנו היו כיווני אוויר, הנתיבים לא היו חסומים. נדמה לי שמי שסבל במיוחד ממצב עניינים זה היה אבי. הוא היה פחות מתפשר מסבי (מצד אמא) בכל הקשור להקפדת הדור הצעיר על יישום נורמות דתיות מובהקות, אך הוא היה אדם חכם והכיר במגבלות ובנסיבות שהתנאים הכתיבו. אפשר שאם היינו גרים בנפרד הוא היה נוקט עמדה תקיפה יותר, אם כי לא הכרתי אותו כאדם תקיף. הוא היה אדם מאופק מאוד, נעל את רגשותיו על מנעול ובריח ולעתים רחוקות חשף אותם. כמה הוא הפסיד וכמה הפסדנו אנחנו, בניו. רק פעם אחת בשובו מפאביאניצה לאחר מות אמו, הוא הביא לי את חפיסת החלבה האהובה עלי ועיניו דמעו. הוא נתן דרור לרגשותיו ואני – לבי התכווץ ורציתי לחבק אותו, לנחם אותו, לגלות חסד ורחמים, אבל הדבר לא עלה בידי. לא יפה שנער גדול מחבק אב. פרשתי לי לפינה והזלתי דמעות קטנות, יותר על אבי, ואולי על עצמי, מאשר על סבתי שמתה.

לקראת הימים הנוראים

כך מצאתי את עצמי בגיל צעיר במיצר הגדול של הסביבה ובמיצר הקטן של המשפחה, מבלי לדעת כיצד להיחלץ מתוכו. היו אלה ימים של חוסר ודאות בכל התחומים – הפוליטי, הכלכלי והקהילתי. האלמנט הליברלי־דמוקרטי שהיה רופס מאוד עם ייסוד פולין החדשה לאחר מלחמת־העולם הראשונה, כמעט שנמוג עם הקמת הדיקטטורה של המרשל פילסודסקי, ונעלם לחלוטין עם מותו. בשנות השלושים גברה ההשפעה הנאצית והמפלגה הלאומית הרדיקלית, "נארא", דגלה באנטישמיות גלויה ואלימה, שאומצה למעשה על־ידי השליטים החדשים. סקלאדקובסקי, שר הפנים, היה אנטישמי; יוזף בק, שר החוץ, אהד את גרמניה (שמו מעיד על מוצאו הגרמני).

בעיירות פשיטיק ובמינסק מאזובייצקי פרצו פוגרומים ובעיירות אחרות התרחשו מהומות נגד יהודים, בלא שהשלטונות יפעלו נמרצות לדיכוין. חרם נגד יהודים מצד חוגים כלכליים ואקדמיים זכה לתמיכה אילמת מצד הממסד הפוליטי.

הייצוג של היהודים במוסדות הנבחרים קוצץ דראסטית. בבחירות בשנת 1935 נבחרו 4 צירים יהודיים לסֵיים ושניים לסינאט. זה לעומת 35 יהודים שנבחרו לסיים ו־12 לסינאט ב־1922. הממשלה הפסיקה לסייע בהקמת בתי־ספר יהודיים בניגוד לאמנת המיעוטים שעליה חתמה, והֵצרה את צעדיהם של בתי־ספר שהוקמו על־ידי יהודים בכוחות עצמם. במדינה שכ־40% מתושביה היו מיעוטים, היא רצתה להאיץ את תהליך הפולניזציה. ואם לגבי מיעוטים אחרים (גרמנים, ליטאים, אוקראינים, ביילורוסים) היו לשלטונות אי־אלה תקוות כי מסע ההטמעה יישא פירות, הרי לגבי היהודים לא היתה להם כל תקווה. משום כך הם ויתרו על כל פיתוי ועלו על דרך האפליה והרדיפות. התוצאה היתה שיותר מ־400,000 יהודים היגרו מפולין בין שתי מלחמות־העולם.

במקביל, כתוצאה מתהליכי עיור ותיעוש מואצים, זורזו גם תהליכי הניידות בכלל והחברתית בפרט, בראש וראשונה בקרב היהודים. תופעת החילון גברה והבקיעים באורח החיים המסורתי, שהחלו להסתמן בשנות ה־20, התעצמו בשנות השלושים לא רק בריכוזים העירוניים הגדולים, אלא גם בפריפריה. התנועה הציונית על כל שלוחותיה ורבדיה, התעוררה והתעצמה על רקע מבצע זה, והטביעה את חותמה גם על הרחוב וגם על הבית. מציאות זאת השתקפה גם בזדונסקה־וולה. יחד עם זאת, בשל מעמדם המסורתי של היהודים בעיר, קשריהם האמיצים עם הפולקסדויטשים (שקרנם החלה לעלות) ועמדתו של ראש העיר, מצבה של הקהילה עדיין היה איתן למדי. אולם המצב הכלכלי הקשה השפיע בראש וראשונה על היהודים בכל המעמדות.

מלבד חנות לבדים, ומאוחר יותר גם למוצרי הלבשה מסוימים, היו למשפחה שני בתים, אחד בחזית הכיכר המרכזית והבית החדש בחצר. על נייר המכתבים של סבי נרשם בין היתר "בעל בית". בין השיחות המצומצמות שאנו, הילדים, צותתנו להן, שמענו גם על אפשרות להשכרת האגף החדש לתקופה מסוימת כדי לצאת מן החובות. סבי היה גם יו"ר מועצת מנהלים של בנק וכנראה היו לו עוד נכסים מלבד זהב, כסף וכיו"ב נכסי דניידי. עם כל זאת, מצב־הרוח בבית לא היה שפיר. המיתון פגע קודם־כול בתעשיות היצוא ובראשן תעשיית הטקסטיל. תגובת השרשרת עברה לספקים ואלה הקשו את תנאי האשראי. תנועת הקונים בחנות פחתה, וכתוצאה מזה צומצמה רכישת מלאי, והדבר ניכר על המדפים. אלה היו דברים שנראו בעליל. מה שלא נראה, אך הורגש באוויר, היה המצב הכספי של המשפחה שסבל מחסור בהון נזיל לתשלום חובות, לרבות חובות על הבית החדש שלא מכבר נבנה. בשל המצב נאלצה המשפחה לחסל את הגינה היפה שבפאתי החצר ולהקים על השטח מחסנים ולהחכירם לרוקח יענקעלעביץ' לשם אחסון חומרים כימיים במכלים גדולים. כה צרב לי הדבר, ולא סלחתי לסבי עד כי סירבתי ללכת לחצרן שלנו שביתו עמד מול המחסנים, כדי שעיני לא ייתקלו ב"מצבה" המכוערת שעל הגינה היפה. וכל־אימת שנזכרתי בערוגות האמנון והתמר, לוע הארי, פעמוני הגשם, הוורדים, שיחי הלילך והפרחים האחרים, נצבט לבי. האפור השתלט על הנוף ועל הנפש. ידעתי שהימים שהיו לא ישובו עוד, אבל לא יכולתי לדעת מה עוד צופן העתיד.

לכאורה, העניינים התנהלו כבימים ימימה. בשטיבל הגדול בכותל המזרח מצד ימין, ישב סבי. בצדו ישבו נוח שוחט, דניאל וייסקופ, אהרון

שמשון מדוביץ׳, לייב בריקמן, שאול רייכמן, טנבלאט, סטריקובסקי, ורשבסקי (נכדו של אחד ממייסדי העיר), קוכנסקי, רובינשטיין ושאר המכובדים.

הקהילה הקדושה הכינה את עצמה לימים הנוראים. ההבדל בין התכונה לקראת הפסח לבין התכונה לקראת ראש השנה ויום הכיפורים הוא הבדל רדיקלי.

ערב פסח הכול נמצא בחוץ, במסגרת הניקיון הכללי ולקראת ביעור חמץ. ערב הימים הנוראים הכול נמצא בפנים, לקראת ביעור החטאים. היהודים הידועים כמטוטלת שנעה בין קטבים, יכולים להיכנס למצב־רוח דיכאוני באותה קלות שבה הם יכולים להיקלע לאופוריה. לקראת הימים הנוראים מצב־הרוח היה תמיד כבד, שכן הכרעות כבדות משקל עמדו על הפרק, עד כדי ״מי יחיה ומי ימות...״. במציאות של שלהי שנות השלושים, כשברקע המצב הכלכלי המעיק והמצב הפוליטי הקשה, האווירה אכן היתה קודרת.

אני זוכר היטב כי באחת ההתכנסויות המשפחתיות בשבת בערב, כשנה לפני שפרצה מלחמת־העולם השנייה, אמר דודי טוביה, כי לדעתו יש לצפות לשני אירועים: היטלר עלול לכבוש לפחות חלקים מפולין. שנית, אמר, כי מי שחושב שגרמניה הנאצית היא גרמניה שלפני מלחמת־העולם הראשונה, טועה. אני זוכר את התחזיות הללו היטב, כי הדיון הפוליטי באותה התכנסות היה לוהט במיוחד. אם זיכרוני לא בגד בי, הדוד ישעיהו שימש אז כפרשן צבאי. האופטימיסט ללא תקנה התבטא בזלזול כלפי היטלר, משהו בדומה להתבטאות המיוחסת לרמטכ״ל הגרמני, פילדמרשל ארד פון רונשטדט, על הפלדפבל (סמל) מבוהמיה, שאתו אין לו שיג ושיח. דומה, אך כה שונה. הרמטכ״ל הגרמני אמר זאת לקראת הסוף ואילו ישעיהו אמר זאת בהתחלה. מכל מקום, אילו היתה הצבעה היה ישעיהו נשאר במיעוט. עם זאת, איש לא שיער מה הגורל הצפוי לעולם בכלל וליהודים בפרט. ראשוני הגולים מיהודי גרמניה הגיעו גם לעיר שלנו והם סיפרו על המתרחש. בכל־זאת סברו היהודים שגם אם זאת אמת, זו בוודאי לא כל האמת. ודאי היו סיבות, ואם לא גלויות אז סמויות. היהודים, התברר לי כבר אז, מאמינים בבלתי־נראה. הם מסרבים להאמין בנגלה. ״אס קען נישט זאיין״ (לא יכול היה להיות) – היה הביטוי השגור בפיהם.

שביב האור היחידי, באותם הימים, היה השמועה שסבא עשוי לרכוש איזו חלקת אדמה בארץ ישראל. חוינאצקה ניבאה שאני אהיה בעל

אחוזה, אולי בפלשתינה אבל בטח בפולין. פלשתינה, אמרה חוינאצקה, לא רחוקה מאפריקה, ואפריקה, כידוע, מיושבת בפראים, ואלה בטח פולשים גם לארץ הקודש. פעם, בתקופת ישו, היתה פלשתינה הארץ הכי יפה. אולי היא שוב תהיה יפה, קיוותה האומנת הידענית, כאשר יבוא המשיח.

בינתיים המשיח התמהמה והיהודים הכינו עצמם לראש השנה וליום הדין. מבין השניים העדפתי את ראש השנה, כי בכל־זאת היו בו כתמי אור וסעודות. היהודים הם בנאים פיסיים גרועים, אבל בנאים פסיכולוגיים מעולים. הם מסוגלים להקים חומת אבן בין קודש לחול, שחלילה וחס לא יסתנן דרכה איזה הרהור אפיקורסי של הפרט והכלל. כשם שהורדנו את מלבושי החול והחלפנו אותם בבגדי חג, כך החלפנו את מצב־הרוח השחור באמונה בעתיד טוב יותר. מלובשים במיטבנו בדרך לשטיבל, שמענו הדהוד של ברכות מקצה אחד של העיר לקצה השני. כאשר חלק אחד בקאנון אומר: ״לשונה טויבה תיכוסיבו ותיחוסיימו״. והחלק השני ענה לעומתו: ״לשונה טויבה תיחסיבו ותיחסיימו לאלתר לחיים טויבים״ כשהדגש הוא על ״לאלתר לחיים טובים״. הנה כי כן, לא זו בלבד שהיהודים לא בזו לחיים טובים, אלא, אם אפשר, רצו אותם מהר. האמנו, כי רצינו להאמין, כי צווינו להאמין, כי למדנו שהקדוש ברוך הוא יחלץ אותנו מן המעמקים אם נקרא לו. ומבירא עמיקתא יעלה אותנו לאיגרא רמא. הבור היה די עמוק והשעה כשרה. בתחינה לראש השנה לפני הדלקת הנרות, כאשר סבתי הגיעה לפסוק ״היום ייכתבו הבריות לחיים ולמוות״, היא הוסיפה כמה מלות אקטואליה שהתייחסו למצב. כמקובל, בתי התפילה בימים הנוראים היו פקוקים וגם שאינם מדקדקים במצוות, באו לתפילות ב״שול״. בדומה לנשים, גם החילוניים לא הלכו לשטיבל. הראשונות, מכיוון שלא יכלו, האחרונים, מכיוון שלא רצו. בשטיבל, כידוע, לא היה מקום לעזרת נשים. כאשר הייתי צעיר יותר הלכתי מדי פעם עם הנשים לבית־הכנסת, כדי לראות איך ההצגה שם. ואת התרשמותי מן המתרחש ביציע הנשים תיארתי כבר. אני משער כי בראש השנה הזה כמות האנחות ועוצמת הבכי היו גדולות מן הרגיל.

תפילת מעריב של ראש השנה נחשבה בעינינו כחלק הקל. יש אמנם כמה תוספות לתפילת ערבית רגילה, כמו ״ובכן תן פחדיך...״, ועוד כמה בקשות מיוחדות שכאלה והחזן מאריך יותר בסלסולים והמתפללים לא עושים קפנדריות, אך בסך הכול האורך נסבל. מכל מקום, יחסית לשחרית ולמוסף של ראש השנה, תפילת מעריב היא קפיצה. מוטב היה כך גם

משום שבבית חיכתה סעודה כיד המלך, לרבות מאכלים סמליים כמו ראש דג (שנהיה לראש ולא לזנב), צימעס של גזר ("מעירן" ביידיש, שהמשמעות השנייה של המלה היא ריבוי, כלומר שנתרבה), תפוח־עץ בדבש, שהשנה תהיה מתוקה, וכיו"ב. אשר לשחרית ולמוסף למחרת, די לפתוח את סידור התפילה כדי להבין במה, כלומר באיזה אורך, הדברים אמורים, ובשרנו נעשה חידודין חידודין. לחזנים היה כל הזמן שבעולם, שעתם לא אצה להם, והם נשארו רוב הזמן בהילוך ראשון. הציבור נהג בעקבות שליחו ונע לאִטו או עמד בהילוכי־סרק וגִלגל וסִלסל. התפילות והמזמורים של שחרית לראש השנה הם, בתמליל בלבד, פי שלושה מאשר הגדת פסח. ואילו משך התפילה הוא כמעט כפול מאשר כל הסֵדר לרבות הסעודה. יתר־על־כן, עורך הסדר היה ליברלי לאין ערוך מ"שליח הציבור" בשטיבל, אשר ככל שהאריך ושטח את תחינתו במעלות ובמורדות, הוא זכה אחר־כך ל"יישר כוח". אך מכיוון שזה יום של טיעונים בפני בית־המשפט של מעלה, הרי יש רגעים שבהם המתח יורד וחלק מן הקהל יוצא לשאוף אוויר. השכבה הצעירה ניצלה היטב את הפררוגאטיבה כל עוד ידעה מתי עליה להתייצב מחדש. ידענו כי בתפילת שחרית יש כמה וכמה פתחי מילוט והשתמשנו בהם. מובן שצריך היה לשוב לקראת תקיעת השופר. התקיעה בשופר, משמעות כפולה לה. להריע למלך מלכי המלכים ("...כל העמים תִקעו כף הָריעו לאלוהים...") ולהזעיק אותו ("מן המיצר קראתיך יה..."). גם בימים כתקנם קול השופר מתאים יותר לאזעקה מאשר לתרועה משום שגם אם בעל התקיעה הוא מעולה לא תמיד יוצאת הנשיפה צלולה. בדרך־כלל היא צרודה, מחוספסת, זעקנית וכואבת. הפעם, בשל צוֹק העתים, התקיעה, השברים והתרועה סימלו כולם זעקה אותנטית. תפילת המוסף כולה עמדה אף היא בסימן הסכנות שבפתח, והקטע "ומפני חטאינו גלינו מארצנו ונתרחקנו מעל אדמתנו..." נאמר בכוונה צרופה. ומכיוון שיש בקטע תחינה לאלוהים, ש"יביאנו לציון עירך ברינה...", גם אני אמרתי אותו בכוונה ובחום. גם במוסף יש דרך המלך ויש סמטאות שאפשר לצאת בהן בלי שאיש ימחה, בייחוד כשמדובר בדור הצעיר. אך אין להעלות על הדעת שלא לשוב לקראת "נתנה תוקף" או "ובכן תן פחדך..." או לתקיעות החוזרות. בוודאי ובוודאי שהיה עלינו להתייצב לברכת הכוהנים. מבחינתנו, הילדים, זה היה אירוע. הגדולים משכו מעל ראשיהם את הטליתות, כדי שעינם לא תראה את הכוהנים בברכתם כשפניהם אל המתפללים. בתוך האוהל החשוך הזה הוכנסו גם הילדים. וכאשר הגיעו לברכה השלישית,

"וישמרך", אני הרמתי את שולי הטלית. ראשית, רציתי לראות מה עושים הכוהנים, ואכן ראיתי אותם כשידיהם מושטות. התגרות טבעית של נער שרוצה לבחון מה יקרה אם הוא עובר על טאבו. מיידית, מאומה לא קרה. אשר לעתיד, אפשר עוד לבקש סליחה ומחילה ולהכות על חטא. שנית, היה חנוק שם בפנים בתוך הטלית, הוא הריח מיושָן או מזיעה והעדר כביסה, והיה צורך באוורור. כאשר הגיעו לתפילה "עלינו לשבח...", חשו המבוגרים מעין קתרזיס והקטנים ראו את קצה המנהרה. מוסף של ראש השנה היה עניין ארוך מאוד, מענה יותר מאשר מהנה, אף שזה לא היה יום כיפורים שהמרכיב הסגפני שבו הוא מן המרכיבים העיקריים.

הימים שבין ראש השנה ליום הכיפורים הם, כידוע, עשרת ימי התשובה. למעשה מדובר בשבעה ימים נטו, לרבות צום גדליה. בימים אלה המלאכה לא מושבתת, אלא אם כן שבת נכנסת באמצע. אולם לפי ההתרשמות שלי, ראשם של היהודים לא היה פנוי לענייני חולין. חשנו זאת במשך היום ובשעות הלילה ועם שחר כאשר נערכו תפילות הסליחות. תשומת־הלב שלהם כפרטים וכקהילה היתה נתונה כלפי מעלה. המתח הלך וגבר ככל שיום הדין התקרב. אמנם לפי המסורת יש אפשרות לערער על גזר־הדין עד לשמיני עצרת, אך הכול יודעים כי יום הכיפורים הוא "היום ייכתב בספר הזיכרונות, החיים והמוות..."

הכול גם יודעים כי תרנגול הכפרות אינו איזה כפיל שאפשר לשלוח אותו לחזית הפרוסית תמורת כסף ולשבת בבית ולחכות עד שהעניין ייגמר. אין כאן שום "במקום" והמטלה היא כולה עליך. בגמר הסעודה המפסקת, ניגשנו לסבא והוא שם את כפות־ידיו על ראש נכדיו ובירך אותם בברכת "ישימך אלוהים כאפרים וכמנשה" ועוד תוספת בלתי־ברורה. אחר־כך הוא לבש את ה"קיטל", זאת כתונת המשי הלבנה שהצווארון האליפטי שלה שזור חוטי כסף וזהב. היהודי מתייצב בפני בית־דין של מעלה כאשר הופעתו החיצונית מכובדת כיאה וכנאה בערכאה העליונה. המתח הזה באוויר וההכנות והתמליל של הפיוטים והתפילות בהכרח משפיעים על נער ומטילים עליו אימה. ובעת תפילת "כל נדרי", אתה מבקש בכוונה גדולה שלא רק הנדרים, השבועות והחרמות יבוטלו, אלא כל מיני מחשבות מזוהמות, וכל מיני כוונות זדון, כלפי הפרט, לרבות סבתא, חוינאצקה ואחרים, וכלפי הכלל, שיימוגו ולא יהיה להם זכר. כל זאת תוך תקווה סמויה שאחרי יום הכיפורים אפשר יהיה לפתוח מחדש את פנקס האשראי. אמנם אבי הפנה אותי לכלל

ש״אחטא ואשוב, אחטא ואשוב״ (כלומר, בכל פעם אחטא מחדש ואחזור בתשובה) אינו נסלח, אבל הוא היה חייב לומר זאת. הניסיון לימד שאפשר ואפשר.

אם את תפילת ראש השנה ניתן למדוד באורך, הרי שתפילות יום הכיפורים לא ניתנות למדידה. הצום והתפילות הם מקשה אחת, מסכת אחת שנמשכת מעת לעת, כלומר עשרים וארבע שעות. המחמירים והמהדרין אינם הולכים לישון בלילה, אלא נשארים בבית התפילה מצוידים בפיוטים לרוב, בטבק הרחה ובטיפות ולריאן (למקרה של התעלפות). אלה גם אינם זזים מכותלי בית־הכנסת, אלא לשם עשיית צרכים דחופים. אנחנו, הצעירים, גם הלכנו הביתה וגם חטפנו איזה ביס, אם כי השתדלנו להמשיך בצום כמיטב יכולתנו, כדי להידמות לגדולים. מאותה סיבה, כאשר הגיע פרק ההכאות ״על חטא״ השתדלנו להכות חזק ככל שהאגרוף הקטן היה מסוגל להרביץ והחזה לספוג. זאת, תוך הצצה על הסביבה הקרובה, לראות כיצד היא מכה את עצמה. כך עברנו את כל מסכת האזהרות, הטיעונים, התחינות והתקוות, כשנטתה השמש לפאתי מערב והתקרבנו לקו הגמר, לתפילת נעילה. הנה הקטע שנגע לנו: ״אתה נותן יד לפושעים וימינך פשוטה לקבל שבים״ והרפורמים ודאי אומרים WE ARE COMMING, WE ARE COMMING. וכאשר שומעים את בעל התפילה קורא בקול גדול ״ויאמר אדוני סלחתי כדבריך״, מגיעים לקתרזיס, לפורקן מן שמיא, לשיא ההרפיה. כל השאר הוא אנטי־קליימקסי, לרבות תקיעת השופר. אנחנו אחרי הסאונה הקדושה, צחורים כשלג, טהורים כזוהר הרקיע. וכך באמת הרגשתי.

בחודש תשרי, הוא חג הימים הנוראים, מתחזקת התחושה כי הקיץ בפולין הוא אורח, בשעה שהחורף הוא דייר הקבע שיוצא לחופשה. לא הספקת ליהנות מקרני השמש המלטפות וכבר העצים משירים עלים, ובאזורים המישוריים כמו שלנו, הצמרות מתקרחות ומרבדי השלכת שנוצרים נראים למרחקים. הקציר והאיסוף בשדות השיפון, החיטה ושיבולת השועל נסתיימו זה מכבר, תפוחי־האדמה וסלק הסוכר נאספו ואוסמו. פה ושם שרידים של תפוחי־עץ מאוחרים עדיין מצויים על העצים ואלה ייקטפו רק ברגע האחרון עם בוא השלג הראשון. מזג־האוויר עדיין חמים, אך כבד ומעיק. זוהי תקופת הדמדומים שבין קיץ לחורף, כאשר גשר הסתיו הוא קצר מאוד.

סתיו קודר

כמקובל בבתים יהודיים, בניית הסוכה מתחילה במוצאי יום הכיפורים. אצלנו לא צריך היה לבנות סוכה. היא היתה קיימת כמבנה קבע. מכיוון שגם הבית בחזית וגם האגף בעורף היו שייכים למשפחה, דאגו לכך כי בקומה שלנו התפר בין שני הבתים יהיה הסוכה, שהצלע הקדמית שלה היתה מזוגגת כולה והגג המפוצל נפתח על־ידי כבלי משיכה. מתחתיו היו צירי עץ מרושתים שעליהם הונח הסכך. זאת היתה סוכה מרווחת למדי והספיקה להלין את מי שהקפידו על מצוות שהייה בסוכה, והם היו מעטים מאוד. נבחרו לולבים ואתרוגים משופרים וכשכל ארבעת המינים מפארים את הסוכה נחוג החג כהלכתו.

במשפחה נחוגה שמחת בית השואבה בסעודה ובשתיית בירה מן החבית. אבל באותה שנה זאת היתה שמחה כפויה שתחתיה בצבצה ועלתה חרדה עמוקה. השיחות על המצב תכפו וגברו וגם האופטימיסטים שבמשפחה החלו לפקפק אם יש כאן חזרה על מלחמת־העולם הראשונה. הימים ימי הסכם מינכן וריסוקה והכנעתה של צ׳כוסלובקיה. במשפחה שררה אהדה גלויה למדינה זאת ולמנהיגה יאן מאסאריק. לפחות פעמיים בשנה שהו סבא וסבתא במעיינות המרפא בצ׳כוסלובקיה ב״קארלובי וארי״ (קארלסבאד) ו״מרייאני וארי״ (מאריינבאד), כשהאחרון גם שימש, כנזכר, מקום דיוני הכנסייה הגדולה של אגודת ישראל. גם העם הצ׳כי ותרבותו היו נשוא לקנאה במשפחה ובקרב היהודים בכלל. הצ׳כים נחשבו עם חרוץ, חביב, ליברלי ונוטה חסד למיעוטים שחיים בו.

והנה הצורר הנאצי תוקע ציפורניו במדינה הקטנה הזאת, הנבגדת על־ידי בעלות־בריתה ומבתר אותה כחיית טרף. ושכנתה מצפון, פולין, תחת שתגלה אהדה לקורבן, עטה עליו כדי לזכות באיזו עצם. ב־30 בספטמבר 1938, לאחר חתימת הסכם מינכן המביש, שלחה ממשלת פולין אולטימטום לממשלת צ׳כיה, שתוך עשרים וארבע שעות תעביר לידיה

את אזור טשין בגבול שבין שתי המדינות. צ׳כוסלובקיה המוכה לא יכלה להתנגד לסחטנות זאת. בפולין חגגו את הסיפוח הקטן הזה, ובכיכר של זדונסקה־וולה עבר מצעד לכבוד האירוע. הפעם סבתי עמדה איתנו על המרפסת ומחתה דמעה. צ׳כוסלובקיה האהובה, פראג הזהובה, נפלה שדודה. ואנו, שראינו את סבתא בוכה בגלוי, מראה נדיר מאוד, השפלנו מבט. פלוגת חיל הים שעברה בסך ושרה ״נער רב־מג שוחה כמו דג״, לא הרנינה את לבנו.

לימים, כאשר קראתי את סדרת ספריו של וינסטון צ׳רצ׳יל ״מלחמת־העולם השנייה״ חיפשתי ומצאתי התייחסות לאפיזודה עלובה ואומללה זאת של סיפוח טשין. וכך כתב המדינאי וההיסטוריון הדגול: ״תכונות הגבורה של הגזע הפולני אסור שיסנוורו את עינינו לנוכח מעשי האיוולת כפויי הטובה שלהם, מעשים אשר במשך מאות שנים גרמו להם מנות סבל גדושות. אנו רואים אותם בשנת 1919 כעם שתקומתו באה לו עקב ניצחון בעלות־הברית במערב, ולאחר דורות רבים של חלוקת הארץ זכתה להיות רפובליקה עצמאית. עכשיו, בשנת 1938, בעניין פעוט ערך כמו טשין התנכרו הפולנים לידידיהם ומיטיביהם בבריטניה, בצרפת ובארה״ב, אומות שלהן עתידה פולין להזדקק באורח דחוף וחיוני. אנו רואים אותם עטים על השלל כדי להבטיח את חלקם בשוד והרס צ׳כוסלובקיה, זאת בשעה שעוצמתה של גרמניה מטילה על פולין עצמה צל כבד מאוד״.

אדריכל הסיפוח העלוב הזה, שר החוץ הפולני יוזף בק, הסתמך בכך על הסכם אי־ההתקפה שבין גרמניה לפולין משנת 1934. בינתיים, במשך ארבע שנים, דאגו הגרמנים להניח בפולין בסיס של רשת ריגול ובגידה ענקית מן הרחוב ועד לממסד הפוליטי. ה״פולקסדויטשים״ (גרמנים שחיים בפולין, להבדיל מן ה״רייכסדויטשים״, שחיים בגרמניה) החלו להרים ראש. האזרחים סוג ב׳ הריחו אדנות, והיחסים שהם פיתחו במשך שנים עם המיעוט היהודי הלכו והצטננו. למעשה, הפולקסדויטשים הפכו לגיס חמישי של גרמניה הנאצית. הניכור הזה מצא ביטוי הן ביחסי מסחר והן בקשרים האישיים. הכול היה כתוב על הקיר באותיות ענק, האווירה היתה קשה ולמרות כל זה, סירבו האנשים, והיהודים בכללם, להאמין שאסון מתרגש לבוא.

התהפוכות העולמיות השתלבו בתהפוכות חייו של ילד מתבגר

שמתקרב לגיל 11, אשר עיניו פקוחות והוא מנסה לפענח בדרך משלו את אשר הוא רואה ושומע. באותה תקופה גם התחלתי לשים לב לנערות בנות גילי. משפחתו של מנחם יוסקוביץ׳ שאותו הזכרתי הצטיינה ביופיה. אחיו היו גברים נאים ואחיותיו היו עלמות יפות. לקטנה, בת גילי לערך, היתה צמה ארוכה מאוד (ואני, כפי שכבר ציינתי, היתה לי חולשה לצמות) בצבע חום כהה והיו לה עיני־שקדים חייכניות ועוד כמה סימני היכר, כולם חיוביים. מעודי לא שוחחתי איתה וספק אם אי־פעם אמרתי לה שלום. אבל נתקלתי בה במקרה וגם לא במקרה, כאשר ראיתי אותה הולכת במרחק־מה, ואני סטיתי מדרכי כדי לעבור לידה כבאקראי. ולי נדמה היה, כפי שנדמה לאחרים, שלא זו בלבד שלא התעלמה ממני, אלא גם היא אותתה כמה סימנים של תשומת־לב. חשבתי לי, שביום מן הימים היא תהיה החברה שלי, בלי שידוך, ונשבעתי בשקט, שאיש לא ישמע, שבשום אופן לא אסכים שישדכו אותי למישהי אחרת. ומכיוון שאני מתייחס כאן לבנות במשפחות חסידיות, ראוי להבהיר כי הנשים במשפחתנו ובחוגים המקורבים לה, רובם חסידים אנשי גור, היו לבושות ומטופחות על־פי צו האופנה האחרון. גם אלה שחבשו פאות נוכריות היו לבושות היטב, מטופחות וממורקות (ולעתים גם מבושמוֹת) כראוי. אשה בחוגים שלנו עשתה הכול כדי להיות אלגנטית ומעוררת תשומת־לב. מכל הבנים והבנות במשפחת יוסקוביץ נשארו מנחם (רבה של פולין) ודינצ׳יה, האחות האמצעית, שחיה בברזיל. החלום על הנערה עם הצמה היה אחד מִני רבים שהתנפצו.

הדבר החיובי היחיד באותה תקופה היה התבססותו של אבי במפעל הסריגה שלו בלודז׳, והתקווה שבקרוב קרוב נהיה עצמאיים ונעבור לעיר הגדולה. מלבד זאת היתה תחושה שאנו יושבים על הר געש שעלול להתפרץ כל רגע. צ׳כיה נשלטה כבר בידי הנאצים ותורה של פולין הגיע. פליטים יהודיים מגרמניה וגם מצ׳כוסלובקיה שברחו מארצותיהם הגיעו בין היתר גם לזדונסקה־וולה. תהליך קליטתם היה מעורב בתחושה כבדה של חרדה.

האופוריה הפולנית לאחר סיפוח טשין פינתה את מקומה במהירות לאווירה קודרת, כשהתברר שהיטלר לא מתכוון לעצור בצ׳כיה והוא כבר מציג תביעות באשר לעיר הנמל דאנציג (גדאנסק) והסביבה. לא רק את דאנציג דרשו הגרמנים, אלא מַעבר דרך פולין לפרוסיה המזרחית. ועוד דרשו שפולין תצטרף למדינות הציר כנגד בעלות־הברית המערביות. פולין דחתה את התביעה הזאת, אבל מצד אחר דחתה גם הבנה בין ברית־

המועצות לבין צרפת, שצבאות סובייטיים יורשו לעבור דרך פולין, במקרה של מלחמה נגד גרמניה. הסוף הרי ידוע. על־פי הסכם מולוטוב־ריבנטרופ מ־23 באוגוסט 1939 סופחו חלקים גדולים של פולין לרוסיה ובהם חיו מיליון ומאה ושבעים אלף יהודים. הם חיו על זמן שאול. הפולנים, מכל מקום, שנאו את הרוסים מרצון ואילו את הגרמנים נאלצו לשנוא.

אתה רואה – אמר לי אבי, באחד המקרים הנדירים שהוא שיתף אותי בהגיגים הפוליטיים שלו – אתה רואה, שני הכלבים הם רוסיה וגרמניה והעצם היא פולין, ועצם לעולם תהיה המטרה של כלב, בין אם בימין או בשמאל.

באביב 1939 ירד אובך כבד על הארץ. פולין, לחוצה שוב במלקחיים של גרמניה מזה ורוסיה מזה, עדיין האמינה שאת מה שעשה לצ׳כיה לא יוכל היטלר לעשות לפולין. לא רק מכיוון שאין לו עילה דומה לזו שהיתה לו באוסטריה ובצ׳כיה, אלא מכיוון שבעלות־הברית האיתנות של פולין, אנגליה וצרפת, לא יאפשרו לו. היהודים היו אף הם בין המאמינים. אם היתה איזו תנועה של יהודים החוצה, היא לא היתה בכיוון לארץ ישראל, אלא למערב אירופה. האמידים והחילוניים שבין היהודים השתדלו לשלוח את בניהם למוסדות חינוך במערב אירופה, והיו שנסעו בעקבות הבנים.

מחיר האתנן

נדַמו הפסטיבלים והתרועות בעקבות סיפוח טשין והתעמולה הרשמית עשתה תפנית של 180 מעלות ביחס לגרמנים. עתה הם הוצגו כפיראטים עלובי נפש, כפרימיטיבים חסרי נורמות תרבותיות, כקבצנים, כגסי־רוח שליהירות שלהם אין כיסוי, כמי שחסרים אמצעי לחימה חדישים. שערו בנפשכם, סיפרו לנו בבית־הספר, שלחיילים גרמניים חסרות רצועות עור לרובים. ואיך מכתיפים את הרובים על הכתפיים? נשאלה השאלה. התשובה היתה: לא תאמינו, בשרוכי נעליים. הם בוזזים לא רק משום שהם שודדים מטבעם, אלא משום שהם חסרי כול. חסר להם אפילו דלק לתדלוק הטנקים שלהם. בידיעות "מחתרתיות" סופר לנו כי נשות החיילים והקצינים הגרמניים שולחות שערות ערווה לבעליהן כדי שאלה לא יעזבו אותן לטובת הנערות האוסטריות והצ׳כיות. כלומר, גם המצב המוסרי רקוב מאוד בממלכת הרייך השלישי. אז מי הם שיעזו לעמוד מול הצבא הפולני המהולל, שמאחוריו היסטוריה של מעשי גבורה עילאיים.

זה היה התפריט שבו האביסו תועמלני הממשלה את הציבור הרחב. פיטמו אותנו בתעמולה זאת בבית־הספר, בעיתונים, ברדיו, על לוחות המודעות, באסיפות. היהודים נקראו לנהוג כפטריוטים אמיתיים ולהתגייס לשורות הצבא הפולני ובין אלה שהתגייסו מעירנו, היה גם מיודענו מנחם פלווינסקי. התעמולה הפנימית גובתה הפעם על־ידי התקשורת הבינלאומית, בעיקר באנגליה ובצרפת, והצהרות מנהיגי שתי המעצמות הללו הציתו ניצוץ של תקווה שאולי, אולי היטלר ייעצר על פי התהום ממש, אם אין הוא רוצה להתאבד. אמנם הייתי ילד ונסחפתי בלהט ההסברה הזאת, אך משוכנע אני שגם מבוגרים רבים, אולי הרוב המכריע של האוכלוסייה, הלכו שבי אחרי המלל הנבוב הזה. הרוב האמין, כי רצה להאמין. מעטים ידעו את האמת, כשם שידעו שכל מערכת הממשל, מהרובד התחתון ועד לשכבה העליונה, רקובה ושורצת תאי

ריגול גרמניים וחוליות קשר וחבלה.

חלף האביב ובא הקיץ, איזה אביב ואיזה קיץ. הכול נמחק, מלבד אותו צל ענק שהאפיל עלינו וגרם לליקוי החמה. אינני זוכר שיצאנו לבית בכפר באותה שנה. אני זוכר את מלות הטאנגו הפופולרי באותם ימים "אוסטאטניה ניידז׳ילה" – יום הראשון האחרון, שאנו נפגשים ואוהבים – שהושר בפי הזמרת הפופולרית דאנקא גורדונובנה היהודייה, בדומה לוורה לין היהודייה האנגליה ששרה לחיילי בריטניה IT IS TIME TO SAY GOOD BYE (הגיע הזמן לומר שלום). לשני הפזמונים היתה משמעות אקטואלית. הלב התכווץ והעצב גבר. הקיץ כמו האביב היה מחניק. האוויר היה רווי מתח חשמלי כלפני סופת רעמים וברקים. הצבא הפולני הועמד במצב כוננות, וגֵיסותיו החלו לנוע לחזית. לפולין היה גבול ארוך מאוד עם גרמניה במערב, ולאחר כיבוש צ׳כיה בידי הנאצים הוא התארך גם בדרום והגיע לכ־1,200 קילומטרים, בשטחים שרובם עבירים לפאנצרים הגרמניים.

הנה באים הפרשים המהוללים

המרחק בין זדונסקה־וולה לבין הגבול הגרמני במערב הוא כ־350 קילומטרים, ואילו המרחק בינה לבין הגבול הדרומי בטשין הוא כ־200 ק"מ בלבד. פאנצרים גרמניים וחטיבות חיל הרגלים הגרמני היו מרוכזים בגבול הצ'כי־פולני, גם ליד טשין שאותה קיבלו הפולנים במתנה לאחר כיבוש צ'כיה. לכן העבירו הפולנים כוחות רבים לגבול הצ'כי. דרך המלך שחוצה את העיר זדונסקה־וולה עוברת ברחובות לאסקא ושייראדזקה ואלה מתחברים בצד הדרומי של הכיכר שבה גרנו. זה היה הציר שדרכו הזרימו הפולנים את התגבורות שלהם אל הגבול.

באחד הבקרים של קיץ 1939, כאשר במזרח הורם המסך האפור והאור הפציע באופק, הרעידו אותנו קולות עמומים שטלטלו אותנו לחלונות. עדיין לא ראינו כלום. כל בני הבית כבר הספיקו לפנות את יצועם ודלת המרפסת נפתחה לרווחה ואז שמענו תיפוף קצבי אדיר, כאילו אלף תופים הלמו בבת־אחת. עודנו תוהים מאיזה כיוון בא השאון ובקצה הכיכר הקרוב אלינו נראה קצין רכוב על סוס אפור, האוכף והמגפיים מבריקים, על הכובע המשולש הכפול מקלעת כסופה בחיבור הצדע, והחרב נתונה בנדן הצמוד למרדעת. הפרש לא הניע את ראשו. רק הסוס הנהן, צועד וטופף קלות. במרחק־מה מן הפרש הופיעה יחידת הדגלנים רכובה אף היא כשכל ניסיה מורמים. כחמישים מטרים מאחורי נושאי הדגלים הופיעו רגלים נושאי תופים שהרעידו ברעמם את האוויר. ואני, אוהב מצעדים מושבע, שכחתי לרגע במה הדברים אמורים הפעם. כל כולי נפעם מהתרגשות, גלי חום וקור עוברים בי לסירוגין. איזה יופי, איזה הדר. וכמו שהמתופפים התחילו ביחד, כך הם הפסיקו ביחד כאשר לכיכר נכנסה יחידת הרגלים הראשונה, רוביהם מכודנים וציודם מכסה אותם לפנים ומאחור, חבושים כובעי פלדה ונעולים מגפיים נמוכים, שלא כקציניהם הנעולים מגפיים גבוהים. משנדַמו התופים פתחו החיילים בשיר

WOIENKO WOIENKO – מלחמונת, מלחמונת. ואלה מלות השיר: "מלחמונת, מלחמונת, גברת נהדרת – אחרייך הולכים בחורים לתפארת: בחורים לתפארת, יופי של נבחרת – מלחמונת, מלחמונת, גברת נהדרת". הם שרו את השיר כהלכה כמקהלה מתורגלת ואני הצטרפתי אליהם בהתלהבות. זהו שיר־לכת יפה, ואפשר היה להתאים לו מלל חסידי או סתם "בים בום". סבתא, בשומעה שאני שר, העירה שאני לא במקהלה של השטיבל הגדול, ואני החזרתי לה שבשטיבל הגדול אין יציע והיכן שיש יציע (הכוונה לעזרת הנשים בבית־הכנסת) שותקים או בוכים, אף פעם לא שרים. סבתי, שסובלנות לא היתה מתכונותיה הבולטות, לא שמעה את התגובה שלי. העיקר שהיא שמעה את עצמה. אני מציין זאת מכיוון שאני עצמי נמנה עם היורשים של תכונה "נפלאה" זאת, אלא אם כן אני מזהיר את עצמי מראש להיות סבלני וסובלני במידת האפשר. מכל מקום סבתא ויתרה על התגובה, אך לא על החיזיון.

הובאו כיסאות למרפסת, ומן היציע הפרטי שלנו צפינו במופע אותנטי מרהיב. הצועדים, עֵרב־רב של אנשים, רבים מהם בני איכרים, הלכו אל החזית, עדיין בטוחים בעצמם. אותם כמו אותנו, לימדו, כידוע, כי הגרמנים תולים את רוביהם על השכם בשרוכי נעליים וכי הם אספסוף עלוב. צבא פולין, ידענו, מצויד יפה וקציניו עלמים יפי־מראה ועזי־נפש, המוכנים ומזומנים למסור את נפשם למען המולדת, כפי שעשו מימים ימימה. פולין היא לא צ׳כוסלובקיה שהפשילה את התחתונית. את כבודה לא יחללו, ודאי שלא כל עוד פטריוט פולני אחד חי. הגייסות הללו הם עדות חיה לחומה הבצורה שמולה יצטרכו לעמוד הגרמנים. כך התנהלו השיירות הללו יום ולילה, יום ולילה ללא הרף, עד שנדמה היה שלא נשאר אף גבר בבית ושכוח האדם הפולני הוא בלתי־נדלה. הצצה מקרוב לפניהם של הצועדים הסגירה את הקדרות שלהם. הם ידעו שזה לא מצעד. הם ידעו שגם אם יזכו בקרב זה או אחר, הם יהיו המחיר. זה היה חקוק על מצחם ורשום בעיניהם. כך עברו מול המרפסת יחידות של רגלים וסוסים רתומים לתותחים, ושוב רגלים ופרדות הגוררות תותחים נגד מטוסים ופרשים שצבעי תלבושתם מגוונים. לפני כל פלוגה או גדוד רכב על סוס אצילי קצין לבוש בהידור.

כנציגיו הנאמנים של ההוד וההדר הפולני הרימו הסוסים והורידו טלפיים בקצב אחיד ונקיש, כמי שמציג את יכולתו במסדר ולא כמי שנע אל הקרב, אל האבדון. הסוסים הם שהחזירו אותי למציאות. כחובב מושבע שלהם הלמה בי כברק המציאות האמיתית. מה ה"קאשטנים"

הללו אשמים בהסכם מינכן, ומה חלקם בהתעקשות על דאנציג והם, החיות הללו, ישלמו את המחיר. סוס פצוע, שלא כרוכבו, אינו נחבש, ואם הוא לא נורה על־ידי אויב הוא נורה על־ידי אוהב בהמתת חסד. ראיתי בקולנוע תמונות של מלחמת־העולם הראשונה. אף סוס לא נלקח באלונקה. פה ושם נעו גם מכוניות ומשאיות, אך העיקר היו סוסים, עגלות ורגלים, סוסים, עגלות ורגלים. כאשר ראיתי אחר־כך את כוחות הרגלים הגרמניים נעים בנושאי הגייסות שלהם ועל תלת־האופנועים שלהם, שלא לדבר על מפלצות הפלדה, הבנתי את השבר. רק אז.

החיילים נראו פחות חגיגיים מקציניהם. מדי פעם בפעם פצחה מחלקה ברינה, שעשתה רושם של ריטואל כפוי לשם יציאת ידי חובה ולתפארת המורל. החיילים היו מכונסים בתוך עצמם. אחרי יום־יומיים המראות הפסיקו לרתק אותנו. הצעדה הפכה לשגרה. הידיעות כי בעלות־הברית המערביות, אנגליה וצרפת, יעמדו לצִדה של פולין נסכו בנו תקווה וביטחון־מה. ואם פה ושם ניקרו ספקות, חזרתי למרפסת כדי לחזק את מנת האדרנלין שבי. המאסות המשיכו לנוע ללא הרף. פתאום נראה לי צבא פולין כצבא בלתי־מנוצח. איך הם, הגרמנים, יעמדו בפני צבא הפרשים, בפני ה״הוצולים״ המפורסמים שהצילו את וינה מהתורכים, בפני הרובאים הנודעים, בפני התותחים הנגררים והמקלעים הניידים. הרי רק המגפיים הכבדים של חיילי הרגלים ידרסו את הגרמנים ללא רחם, רק הכידונים ישסעו אותם לגזרים והדף שעטות הסוסים יפיץ אותם לכל עבר. בדמיוני כי רב ובבורותי הרבה עוד יותר, לא ראיתי את הפולנים כפוסעים אלי תהום אלא חשבתי שה״קראוטים״ הם שהולכים עם הראש בקיר ולא יודעים להבדיל בין צ׳כים תבוסתנים לבין לוחמים עזים ללא חת. אמרו ברדיו, והיה כתוב בעיתונים, כי התפקיד של צבא פולין הוא לבלום את האויב ולעכב את התקדמותו כדי לאפשר את גיוס חיילי אנגליה וצרפת.

הדוד טוביה, נביא החורבן, באחד הביקורים שלו ״ביציע״ תקע סיכה בבלון האופוריה שלי. הוא אמר שהחיילים לא יחזרו. לא האמינו לו, כמו שלא האמינו לו מאוחר יותר כאשר אמר שמשמידים יהודים במחנות ריכוז.

ואמנם השיירות הללו נעו בכיוון חד־סטרי. לא ראינו אותן בשובן, שכן רוב החיילים, הקצינים, הפרשים, התותחנים נכתשו על־ידי המטוסים והפאנצרים עוד בטרם היה סיפק בידם להיכנס לקרב. מעטים, כקבוצות או כבודדים, חזרו לוורשה, ושם הצטרפו למגיני העיר.

כשלושה שבועות הדפו כוחות נחותים ועלובים אלה את הסתערות הטנקים והרגלים הגרמנים על וארשה הבירה, כשמטוסי הלופטוואפה משלימים את הטבח. שום בירה באירופה הכבושה לא לחמה ולא עמדה בחירוף־נפש כפי שעמדה וארשה ושום בירה לא נהרסה עד היסוד כפי שנהרסה בירת פולין על־ידי הנאצים. מלחמונת, מלחמונת, גברת ממארת – בחיקך נופלים בחורים לתפארת. בחורים עזי־נפש, גוועים בסחי ורפש. מלחמונת, מלחמונת גברת ממארת.

אף שריח אבק־השריפה ריחף באוויר, הלהבה היתה קרובה לפתיל והסבירות למלחמה היתה גבוהה למדי, עדיין היתה תקווה כי הגרמנים לא יתקפו בהסתערות חזיתית. לא רק פשוטי־העם חשבו כך, גם העולם חשב כך, ואנו ניזונו בעניין זה משידורים מאנגליה וצרפת. אולי הגרמנים יעצרו ברגע האחרון מחשש להסתבכות במלחמה עם צרפת ואנגליה, ואולי יגיעו לאיזו פשרה על דאנציג, ואולי היטלר יחטוף כדור בראש. גם הפולנים, כמו היהודים בתוכם, לא רק מאמינים בנסים אלא סומכים עליהם, כהגדרת אבא אבן (לגבי היהודים).

ואכן ב־25 באוגוסט 1939 הודיעה ממשלת אנגליה על חוזה רשמי עם פולין, חוזה אשר מאשר מחדש את הערובות שניתנו כבר לפולין. האנגלים חשבו שבכך הם יאפשרו קיום מגעים מחודשים ישירים בין גרמניה לפולין ליישוב סכסוך הגבול ביניהן. ואמנם, כפי שמעיד וינסטון צ׳רצ׳יל בספרו, היטלר דחה את שעת הש׳ לפתיחת המלחמה מן ה־25 באוגוסט ל־1 בספטמבר. אך הוא עשה זאת לא מתוך כוונה לנהל משא ומתן עם הפולנים, אלא כדי לאפשר לממשלת צ׳מברלין להסתלק מן הערובות שניתנו לפולין. ואם האשליות של הבריטים שניתן למנוע מלחמה גדולה נמוגו, הצרפתים, בעלי־הברית המסורתיים של פולין, עדיין השתעשעו בהרהורי־לב. שארל דה־גול כתב (בספרו ״המאבק לחירות״), שכאשר הסכימה הממשלה הצרפתית להתערב בסכסוך, בעקבות בריטניה, לא היה לו ספק שעשתה זאת מתוך אשליה שחרף מצב המלחמה לא תהיה מלחמה ממש. כמפקד הטנקים של המחנה החמישי באלזאס, הוא ראה איך הכוחות הצרפתיים קופאים על שמריהם, בעוד פולין נחרבת תוך שבועיים על־ידי אוגדות הפאנצרים ולהקי המטוסים. היה עוד גורם שלא האמין בהתערבות ממשית של בעלות־הברית ובעמידה מול הגרמנים. סטאלין. ואם לגרמנים הובטח גופה של פולין הוא רצה להיות שותף לטרף, לפחות זמנית. הוא שאמר אבי, העצם הפולנית היא שוב למשיסה.

אנחנו חרדנו וקיווינו. אי־אפשר היה לעשות יותר. היה מאוחר מכדי להימלט. הימים שלהי אוגוסט ובפתח, סיום החופשה הגדולה, התחלת שנת הלימודים והימים הנוראים. משום־מה לא חשנו בכל אלה. איזה חוש שישי אמר לנו שאנו עומדים בפני אירועים שונים לחלוטין. התרמילים לא הוכנו ללימודים. אמי מילאה אותם בחפצים אחרים – בגדים, נעליים ומזון יבש. לא היינו עדים לכך וזה התברר לנו לאחר־מכן, כאשר התרמילים וגם אנחנו כבר היינו מוכנים לדרך. על חלונות הדירה הודבקו, שתי־וערב, פסי נייר. עששיות מולאו נפט, נרות נאגרו, וכן מזון, פירות יבשים. דברי ערך נארזו, מזומנים הוצאו מן הבנק. ייחלנו לשלום והתכוננו למלחמה.

האוויר היה חמים, רוח קלה נשבה, השלכת נצבעה בצבעים עזים, השמיים היו כחולים ופה ושם נראה עפיפון שט לו למעלה ונישא עם הרוח מזרחה. אי־שם מעל לעפיפון חג לו מטוס קל, לא מאיים ואולי אף מרגיע. האם אפשר להפר שלווה כזאת. מי ייתן, התפלל הנער, שיימשך כך לעולם, לעולם.

ויהי ערב ויהי בוקר יום שישי

ביום שישי, אחד בספטמבר 1939, עם שחר, החלה ההסתערות הגרמנית, הבליץ, בארבעה ראשים: באזור הים הבלטי בצפון, באזור נהר האודר במרכז, באזור נהר הנייסה בדרום־מערב ובאזור אוסטראבה בצ׳כיה מדרום. בו זמנית, החלו מטוסי הלופטוואפה בהפצצות עומק, ושום מטוס פולני לא המריא. רובם, אם לא כולם, הושמדו בגל הראשון על סמך מידע מודיעיני מדויק, מצד אחד, והעדר פקודות לנסות ליירט מטוסי אויב, מצד שני. שמענו ברדיו שהכוחות הגרמניים חצו את גבולות פולין, והבי־בי־סי הודיע על גיוס כל הכוחות האנגליים. אולם עדיין לא הוכרזה מלחמה נגד גרמניה, רק הוצג לה אולטימטום להפסיק את האש ולהסיג את הכוחות. גם צרפת טרם הכריזה מלחמה. שידורים אלה נסכו בנו מעט תקווה שמא היטלר יגיע למסקנה שעשה מיקח טעות והפעם מוטב לו לוותר.

בעוד הגברים עוסקים בפוליטיקה יצאו הנשים והילדים לחנויות המזון והירקות לקנות מצרכים לשעת חירום. המדפים כבר היו ריקים,אך את פני הגברת ניידט, אשר הופיעה אישית בחנות, אי־אפשר להשיב ריקם ומאי־פה ואי־שם, בהיחבא ומוסתר בנייר, נמצאו כמה פריטי מזון. אלה נוספו על המים שנאגרו בבית בדרך־כלל. מזווה קיים כדי שהוא יהיה מלא, היתה הפילוסופיה שבה דגלה סבתי, ומדי פעם בפעם היא שמחה להוכיח את אמיתות התיזה הזאת. היתה הערכה שעד שהעניינים יסתדרו – כלומר הבריטים והצרפתים יאיימו, הגרמנים ימתחו שריר ומולם יונף אגרוף וכן הלאה עד שלבסוף יגיעו לאיזו פשרה והיטלר יסיג את גֵיסותיו מפולין – עד אז, עניין של כמה ימים, יש להכין מלאי.

כאשר חזרנו הביתה מן הקניות נתבשרנו כי התחילה נהירה מן העיירות מסביב אל זדונסקה־וולה. אנו כבר התוודענו לפליטים מגרמניה ומצ׳כיה עוד באביב. ההיגיון היהודי קבע כי ככל שהמקום קטן יותר כן הסיכון גדול יותר. הנחה זאת הוכחה כנכונה. זדונסקה־וולה היתה עיר

ואִם בהשוואה לעיירות הללו והקהילה היהודית היתה בעלת יכולת לסייע, לפחות לטווח קצר. אם יהיה צורך, אמר סבא, גם אנו נארח פליטים מן הסביבה לסעודת שבת. ואכן, בסעודת יום שישי הצטרפו אלינו שני שארים רחוקים ועוד זוג.

כאשר אכלנו את סעודת יום שישי, הגיעו אלינו מן החוץ צעקות של קבוצות נוער פולניות שהשמיעו סיסמאות אנטי־גרמניות. תמונות של היטלר נגזרו לגזרים והועפו ותושבים נקראו להצטרף אליהם בהפגנת הסולידריות. מעטים הצטרפו. היהודים נשארו בבית. מצד אחד היה חשק להזכיר לאותם בריונים לאומניים את השמחה ששמחו על קבלת פיסת־אדמה צ׳כית מהיטלר. מצד אחר, כפי שאמרה סבתי, ״א נקומה אין דה ואנסן אז דוס הויז ברענט״ – נקמה בפשפשים כאשר הבית בוער.

אבי, שיצא לעסקיו בראשית השבוע ואמור היה לחזור לשבת, לא חזר הביתה, אלא נסע לאביו, שנותר בודד בביתו בפאביאניצה, לאחר שהתאלמן. הוא אמור היה לשוב הביתה ביום ראשון. פאביאניצה נמצאת כעשרים קילומטרים מצפון־מזרח לזדונסקה־וולה. מכיוון שהחזית היתה במערב נע זרם הפליטים מזרחה. על שיקול הבריחה להימלט ממקומות קטנים לריכוזים עירוניים גדולים יותר, ניתוסף עוד חשש. החשש מפני הגרמנים המקומים, הפולקסדויטשים, שיגלו לחיילים הכובשים את זהות היהודים. אותם פולקסדויטשים שהיו פעם בעלי־בריתם של היהודים, כמיעוט, וקיימו איתם יחסי מסחר טובים והוגנים שינו את היחס שלהם מיד לאחר סיפוח אוסטריה לרייך.

ככל שנקף הזמן כך רבו הפליטים שהגיעו לזדונסקה־וולה מן הערים הסמוכות ובפיהם סיפורים על התנכלויות, רדיפות, יריות ואנו לא ידענו לבוֹר בין אמת לבין דמיון. די היה בכך שהם נמלטים מבתיהם כדי לעורר בראש וראשונה את רחמינו, וגם, אולי במידה פחותה, את חסדינו. יהודים מתייחסים בחשדנות לזרים, גם אם אלה ״עמך״. כדי לחפות על תכונה זאת נוצרה הסיסמה: עניי עירך קודמים.

באותו ליל שישי עברה הסעודה בחטף, הזמירות הושרו בהמהום ותוך דילוגים, לשם יציאת ידי חובה ואולי גם כדי להוכיח לסיטרא אחרא שסעודת שבת היא סעודת שבת, ושום רוח רעה לא תסיט יהודי ממנהגו. אבל המחשבות היו במקום אחר. ברב־שיח לאחר הארוחה בפורום משפחתי רחב, שוב עלו־וצפו הפלוגתות הישנות. תהיה המלחמה או לא תהיה. והדוד הג׳ינג׳י שלי לא ירד לסוף דעתם של שני המחנות. מה זה תהיה או לא תהיה, הִקשה, המלחמה כבר פרצה. והדוד האופטימיסט,

ישעיהו, צעק לעומתו: ״אויסברוכן שמויסברוכן (פרצה שמרצה), אתה תהיה המאושר שבאדם אם נבואות הזעם שלך יתגשמו. ״משיסט אביסל דו משיסט א ביסל דורט אובר דוס איז נוך נישט איין מלחומה״. טוביה רק חיכה להזדמנות ׳לרדת׳ על אחיו הבכור. ״שיסט א טערעק אין ריהע ציך א ביסל״, הפטיר בחיוך של צפע. ידוע הסיפור על האם היהודייה שציידה את בנה שיצא למלחמת־העולם הראשונה בעצה שיהרוג תורכי וינוח. את ה״חוכמה״ הזאת כבר שמעתי. אבל את התוספת שמעתי בפעם הראשונה מפי טוביה: ״ומה יהיה״, שאל הבן את אמו, ״אם התורכי יירה בי״. על כך הביעה האם פליאה גדולה: ״פאר ווס זול ער דיך שיסן, ווס הוסט דו איים געטיהן?״ (מה עשית לו שיירה בך). כך הוצג ישעיהו על־ידי אחיו הצעיר כמי שגורס כי לגרמנים אין סיבה לתקוף מכיוון שאיש לא התחיל איתם. מכאן ואילך היה לי קשה לעקוב אחר הטיעונים משום שהמומחים שילבו בוויכוח כל מיני מונחים צבאיים וסימנים וקולות וגילויים עוינים שונים, שאמורים להצביע אם זאת מלחמה ממש או פיצוצים שנועדו להפחדה.

באותה שבת ירדו כמה מבני־המשפחה, ואני בתוכם, אל השכנים שגרו בקומת הקרקע שבאגף השמאלי של הבניין כדי להאזין לשידורי הרדיו, בעיקר של הבי־בי־סי. כאמור, בבית דודתי בלודז׳ הפכתי לאוהב רדיו מושבע. ברדיו וארשה נשמעו הפרעות קשות. לפי ההודעות והפרשנויות הכוחות הבריטיים והצרפתיים הועמדו בכוננות עליונה, אך מלחמה טרם הכריזו. נותר עוד שביב של תקווה.

עוד באותה שבת החלו משפחות יהודיות לעזוב את העיר ולנדוד מזרחה, ללודז׳ ולמקומות מרוחקים יותר. אחרים ארזו מיטלטליהם והיו בכוננות. בכיכר השוק לא נראה שום רכב, ממונע או נגרר על־ידי סוסים. העיר כמו התרוקנה ממרכבותיה ועגלותיה. שמועה אמרה כי הרכב נתפס על־ידי השלטונות כדי לסייע בנסיגת החיילים מן החזית. סבא הטיל ספק בכך מן הטעם הפשוט שלדעתו לא היו כבר שלטונות פולניים וכל מערכת השלטון התפוררה יחד עם החזית. אולם בהחלט היו מקרים, ואני ראיתי זאת במו עיני, שחיילי רגלים נסוגים השתלטו על עגלות.

וכך סיפר לי לימים מנחם פלווינסקי, האברך המיועד לרבנות שהפך קומוניסט והתגייס לצבא פולין, שנמנה עם החיילים שלאחר הנסיגה מן החזית עשו את דרכם בצורה בלתי־מסודרת למחנה הצבא בגארבולין ליד וארשה: שני חיילים פולניים תפסו עגלה רתומה לשני סוסים ומכיוון שגם הוא היה במדים העלו גם אותו. באחד הצמתים הופיע יהודי מזוקן, בגדיו דהויים ומזוודה בידו. הוא התחנן בפני החיילים שיקחו אותו איתם

והיה נכון לשלם להם סכום נאה. וכדי להמחיש את כוונתו הוציא מן הכיס ערימה של עשרות שטרות בשווי אלפי זלוטי כתמורה לטרמפ. אולם אלה החוו בידיהם בביטול: שיילך ברגל הז׳ידעק הזה. פלווינסקי היה חסר אונים. הוא זיהה את האיש – המגנאט וישליצקי מזדונסקה־וולה, שבזמנו סירב לאפשר לו לעבוד אצלו במפעל. אך שום נקמה מתוקה לא היתה כאן. ״חששתי שאם אנסה לשכנע את שני הפולנים שיקחו אותו, זה יסגיר גם אותי כיהודי ואז יורידו גם אותי מן העגלה״. פלווינסקי שתק. העגלה זזה, הגלגלים העלו אבק שנחת על זקנו של וישליצקי שנשאר מאחור. כמוהו נשארו בדרכים מליוני בני־אדם. גלגלים היו למצרך נדיר, יקר מפז, בימים שבהם המוני אנשים, בעיקר יהודים, נדדו בחיפוש אחר מקום מבטחים.

חלק שני

המלחמה מגיעה לזדונסקה־וולה

באותה שבת היו כמה אזעקות, אך לאחר זמן קצר באו צפירות הארגעה. מרתף של מאפייה סמוכה שימש כמקלט לדיירי הבית. כאשר ישבנו במרתף, מצב־הרוח היה קודר, וכאשר הושמע אות הארגעה, האווירה השתפרה קמעה. שוב הרהורי־לב, אשליות מתוקות: שמא, אולי. מי כיהודים מכירים את הגרמנים. הרי הם חיו בצילם ובחסותם והיה להם טוב יותר מאשר תחת מגף הצאר הרוסי. אולי הנבואות יוכחו כנבואות שקר, כתעמולת הבל של הפולאקים הצבועים. אין כמו יהודים להיאחז בקש כאשר גלים אדירים שוטפים אותם. במוצאי שבת ירדה עלטה על העיר לאחר שקיעת השמש. פנסי הרחוב נותרו כבויים, תריסים בבתים הוגפו והעיר התכנסה בתוך עצמה, מחכה ולא יודעת למה היא מחכה.

ביום ראשון בבוקר נשמעו הדי המלחמה בזדונסקה־וולה. בד בבד עם האזעקה שמענו רעש עמום וכבד כפי שמתואר רעש אדמה. האוויר נקרע ועופות השמיים נסו לכל עבר. לרגע קט נקטע הרעש ואז שמענו אותם, את מטוסי השטוקה, בצלילתם, כמו זמזום של יתוש שיורד עליך. קול מעורר חלחלה שחודר לקרביים ועולה לראש ומוציא אותך משיווי־משקל. ואני שנאתי יתושים, באופן כרוני וחולני. גם אמירתו של אבא שיתושים לא מטרידים אותו, כי בחצי הראשון של הלילה הוא עייף ובחצי השני הם עייפים, לא שִעשעה אותי. אדרבה, הבנתי את האגדה על טיטוס ("הרשע" בכינוי היהודי) שיתוש נכנס לנחירו ועלה לו למוח ושם עשה בו שמות. עד כדי כך ראיתי ביתוש יצור נאלח, שטני ומפחיד. במלחמת העצמאות, כאשר הגדוד חנה לילה אחד בחלסא, הלוא היא קריית שמונה של ימינו, העדפתי לצאת לחזית ולא להישאר ולחטוף את העקיצות הנוראות של יתושי האזור, ולשמוע את הזמזום המטריף שלהם. כל זה בגלל אותה מתקפת השטוקות.

להק שלם ירד על זדונסקה־וולה בזמזום מבעית, שהשתתק לרגע כדי

שתשמע טוב יותר את השריקה ובעקבותיה את הבום. כל הבית רעד מן ההדף ואף קירות המקלט זזו. פצצה ליד תחנת הדלק, עוד פצצה ליד המסעדה של הדוד נוסבאום, ועוד אחת ליד החנות של קוכאנסקי. בין הרעשה לשנייה, נשמעו זעקות השבר למעלה של עוברים־ושבים ברחוב שלא הספיקו להיכנס למקלט וצעקות של אנשי המשמר האזרחי "להשתטח, להשתטח, למקלט, למקלט". אנחנו היינו במקלט, ואני דווקא רציתי לצאת ולראות. ניסיתי להסתכל מבעד לחרכים, אך אלה פנו לחצר ולא לכיכר.

שוכני המקלט, כלומר המרתף שהוסב למקלט ארעי, חלקם לקו בהלם קל, איבריהם קפאו ועיניהם נעשו נפוחות וקרות כעיני דג. לעומתם היו אופטימיסטים, שבין הפצצה אחת לשנייה לא סכרו את הפה. כל כולם תנועה מתמדת, מוציאים את הצוואר מבעד לסורגי המרתף כדי לדווח לקהל שלאחר השריקה יבוא פיצוץ ובאיזה מרחק אירע הפיצוץ. לדידם, הגרמנים החלו סוף סוף להגשים את התחזית – ראשית מעשה ההתאבדות שלהם, ועוד מעט מעצמות המערב, בהנהגת בריטניה וצרפת, ינחיתו את מהלומת המוות על הצורר הנאצי. בעקבות המסרים המהימנים הללו בא תורה של הפרשנות, שפירשה את המתקפה כמעשה מכוון מצד הגנרלים של הוורמאכט שלא ראו בעין יפה את ההתגרות של היטלר במעצמות. אלה רצו, על־פי תיאוריה זו, לדחוק את הקץ, להביא להתערבות צבאות בעלות־הברית שבעקבותיה תוכרז הפסקת אש. זאת על בסיס הסטאטוס־קוו הכולל סיפוח אוסטריה וצ׳כיה.

מלמעלה זמזמו המטוסים, בשוליה רעשה הארץ מהפצצות ובתוך המרתף חשו היהודים התרוממות־נפש. ימי המשיח ממשמשים ובאים. אכן מלחמת גוג ומגוג החלה. היהודים מאמינים, כידוע, שלפני ביאת המשיח והגאולה יעבור עם ישראל תקופות קשות. והנה הנה הם כאן. הפצצות הן המבוא החורפי לגאולת האביב. רוב הפצצות נפלו, כאמור, בכיכר עצמה ממש ליד ביתנו. בהתייעצות בין ראשי המשפחה הוחלט שבמקלט אין תשובה למה שעתיד להתרחש, ובכל מקרה יש לנוע מזרחה בכיוון לודז׳ ואולי גם הלאה מזה – לוורשה הבירה. סבא חשש שאם הגרמנים אמנם יגיעו לעיירה, הקורבנות הראשונים יהיו היהודים ובראש וראשונה ההנהגה שלהם. נראה שרבים היו שותפים לדעתו של סבא מפני שתוך שלושה ימים התרוקנה העיירה מרוב יהודיה. רק קומץ קטן נותר בעיר סגור ומסוגר. רוב יהודי העיר, כעשרת אלפים במספר, נטלו מעט מיטלטלין ויצאו לדרך. סבי, כאמור, נמנה עם המטיפים לצאת את העיר

במהירות. לעומתו הודיעה סבתי חד־משמעית שהיא לא תזוז בעד כל הון שבעולם, כאילו שמישהו הציע לה עסקה, ואם נגזר עליה למות מוטב בבית ולא בנדודים כמו הֵלך עלוב. לגביה זה לא היה עניין עקרוני. היא סבלה ממחלת סוכרת קשה, מבעיות בכיס המרה, ממדוּוים בדרכי העיכול ועוד כל מיני תחלואים נלווים, מחלות אשר בימים כתקנם הן נושא להשיח בו בעיירות המרפא. במציאות החדשה נשרה הפלומה הראוותנית ונותרו המחלות נטו. על סבתי הופעל מכבש של לחצים מכל בני־המשפחה והובטח לה כי ייעשו מאמצים להשיג רכב ושנעשה את הדרך בניחותא. היא נכנעה. באותו יום ראשון הגיעו ידיעות שהעיר צ׳נסטוכובה נכבשה. צ׳נסטוכובה (ובה ״ההר הבהיר״ המקודש לקתולים הפולניים), גם היא עיר מחוז המרוחקת קצת למעלה ממאה קילומטרים מעירנו. נודע כי מיד עם הכיבוש נערך שם טבח ביהודים.

בצאתנו מן המרתף עם ~~מעט~~ המיטלטלין בידינו עוד הספקנו לראות עיי הריסות, צוותי הצלה נוברים בערימות, חוטי חשמל וטלפון קרועים, פגר של סוס. זאת היתה ראשית התפוררות המשפחה. כל בית־אב בשבטי הניידטים והנוסבאומים פנה לדרכו באופן עצמאי. אז כבר אי־אפשר היה לעשות הרבה הכנות. לברוח, לברוח, לברוח. הפאניקה אחזה בכולם. חרף המאמצים קשה היה להשיג רכב ממונע או כלי כלשהו שנע על גלגלים. בכרכרות ובעגלות השתמשו בעליהן או אלה שהקדימו להימלט. משום כך נאלצנו להתחיל את דרכנו ברגל ולהימנע מלהעמיס עלינו מטען מיותר. יצאנו בטרם חשיכה ביום ראשון. הדרך בין זדונסקה־וולה ללודז׳ (מרחק של כ־40 קילומטרים) עוברת בערים לאסק ופביאניצה במזרח. אולם אנו החלטנו לעשות איגוף משמאל וללכת צפונה־מזרחה דרך שאדק וקונסטאנטינוב, מה שהאריך את הדרך.

בראש השיירה הלכה אמי, מוקפת בשלושת בניה בגילאי 8-11, נושאי תרמילים כבדים, ואחריהם צועדים סבא וסבתא. אם לסבתא היו תחלואים סמויים, הרי סבא, בן 64 בערך, סבל משבר קשה ונאלץ לחגור חגורה מיוחדת שהכבידה עליו. הוא גם סבל מלחץ דם גבוה. את אבי מצאה המלחמה, כאמור, אצל הוריו בעיר פביאניצה, שאותה עקפנו, ובמחשבה נבזית לאחור אני מניח שהסיבה לא היתה משפחת אבי. זה היום שבו המשפחה השבטית הסגורה והחמה התפרקה ולא תשוב עוד להתאחד לעולם.

הדרכים היו פקוקות פליטים נמלטים ואנשי צבא נסוגים באי־סדר. אנדרלמוסיה כזאת עיני טרם ראו. היה בלבול מוחלט שעה שהיו יחידות

שעדיין נעו מערבה, לחזית, או למה שהיתה החזית. לעומתם היו יחידות אחרות, קבוצות או חיילים בודדים, שחזרו מזרחה, בנסיגה מהחזית או אל החזית הסופית – וארשה. מה שהיה עוד לפני שעות מספר קהילה מיושבת ומסודרת הפך כהרף־עין ערב־רב של בני־אדם בדרכם אל המזרח הפרוע. כל אחד לנפשו, שומר את מיטלטליו, מביט בחשדנות בשכנים לצעדה שמא אלה יגזלו ממנו את נתיב המילוט, או ישתלטו על איזה מקור מזון או בור מים, כמו עדרים המחפשים מקור מים באזור מוכה בצורת. הנוודים נדחקו מן הכביש על־ידי כרכרות, עגלות או פלטפורמות ארוכות רתומות לסוסים, או על־ידי משאיות, גוררי־תותחים, אופניים, עגלות ילדים, עגלות משא עם שני גלגלים ("ריקשות") רתומות לבני־אדם. היו אפילו מריצות שנדחפו על־ידי גברים ונשים, גאים על כך שברשותם מתקן גלגלי כלשהו. זקנים מעדו, תינוקות צרחו, נשים התיישבו בשולי הדרך וחלצו שד כדי להניק. בן־לילה חזרה כביכול התרבות לימי בראשית. בתוך המראות המבעיתים והקולות המחרידים, שירכה את רגליה משפחה גאה בת שש נפשות שיודעת מהיכן נמלטה, אך לא לאן תפנה. התבוננתי בסבתי, אשה זקנה כבדת־בשר, מוכת מחלות וכאבים, הולכת בצעדים מדודים. אף פעם לא כושלת, לא מגלה אף אות של מצוקה, נדחפת על־ידי איזה כוח עליון, ושותקת. השתיקה שלה אמרה הכול. סבא שהחל בהליכה נמרצת בעזרת המקל שלו האט עם הזמן את קצב הליכתו, אך לא פלט שום אנחה או תלונה, לא ביקש חניה למנוחה. לאחר הליכה מייגעת של כחמישה־עשר קילומטרים, הגענו עם החשיכה לשאדק. כנראה גרו שם קרובי משפחה רחוקים או ידידים שאירחו אותנו ללילה. מיטות לא היו, אוטומנים וספות לא היו וגם מזרנים לא היו. הבית שלנו נראה רחוק מרחק אסטרונומי. מארחינו הניחו כמה מצעים על הרצפה שעליהם לנו. קמנו עם שחר, התרחצנו קלות ואכלנו משהו והמשכנו כשהיעד הוא קונסטאנטינוב, בכיוון צפון־מזרח. לאחר היציאה משאדק תפס אותנו גשם ונאלצנו למצוא מחסה, שכן גם מטריות לא היו לנו. בדרך באיזה כפר מצאנו אסם ובו ערימות קש אשר שימשו למצע לאותו לילה שני לנדודים. עם שחר המשכנו בצעדה. תשושים וספוגים מים וזיעה הגענו לפנות ערב לכפר שליד קונסטאנטינוב ושם התמוטטנו ועשינו את הלילה בשדות. למחרת הגענו לקונסטאנטינוב. בשתי יממות עשינו ארבעים וכמה קילומטרים ועדיין לא איבדנו צלם אנוש. אינני זוכר מתי הייתי כה גאה בסבתי כבאותם ימים. בקונסטאנטינוב, עיירה סמוכה ללודז', לנו לילה ואחר־כך המשכנו

צפונה לעיירה אלכסנדרוב, שם גר אחי־סבתי הדוד יצחק נוסבאום. בשבילנו היה זה נווה־מדבר. יכולנו לחלוץ נעליים, לשטוף את גופנו המיוזע, לאכול ארוחה נורמלית – אולם זה היה אואזיס אך לרגע, לנוודים שנאלצים לנדוד הלאה. תושבי אלכסנדרוב מיהרו להימלט לעיר הגדולה לודז׳ ורבים מהם צפונה לבז׳ז׳יני ומשם הלאה בדרך לווארשה ואולי הלאה מזה לאזור הכיבוש הרוסי בפולין. לאחר חניית לילה, המשכנו לעיירה מארישין (לשם אני עתיד לשוב בנסיבות קשות יותר) ממזרח ללודז׳, כדי לעקוף את העיר הגדולה. ניסינו גם אנו להמשיך לעיירה בז׳ז׳יני שעל דרך המלך לווארשה, אך הצבא חסם את הנתיב והִקצה אותו בלעדית ליחידות שנעו עתה לווארשה במאמץ אחרון להגן על עיר הבירה. מובן שהיתה הסתננות יחידים ותמורת שלמונים אפשר היה להעביר גם רכב, אך אנו נאלצנו להגיע ללודז׳.

עשינו דרך של כחמישים קילומטרים ומעלה, חבוטים נפשית, כושלים פיסית, המומים ומבולבלים, אך בריאים ושלמים, זקן ונער, אבל הגרמנים הקדימו אותנו. היה זה יום שישי, בדיוק שבוע מפתיחת המלחמה. בהגיענו ללודז׳ נכון לנו הלם חדש. את דודתי רחל ומשפחתה לא מצאנו, שכן הם עשו דרכם לווארשה. אחיו של דודי אברהם, יצחק בלאושטיין, קיבל אותנו, ונמצאו חדרים לארח אותנו, אך חשנו ניכור, זאת לא היתה משפחה קרובה. למשפחת בלאושטיין היה מחסן של מצרכים לשעת חירום, אך אמי לא רצתה לנגוע בו, והעדיפה לצאת ולחפש מזון. גם אנו הגחנו החוצה ואני כבר לא מצאתי את העיר לודז׳ שהכרתי. רחובות מרכזיים, כמו נארוטוביצ׳ה ופיוטרקובסקה, היו כמעט שוממים. רוב היהודים מבין המאתיים אלף נמלטו. אלה שנותרו חמקו מבית לבית. פה ושם נשמעו יריות ונושאי גייסות עברו ביעף. ברחוב פומורסקה, אחד מרחובות האורך המרכזיים, נעו הפאנצרים וריסקו את האספלט. לפניהם ואחריהם שעטו גוררי־תותחים מכל הסוגים. לא ראינו אפילו סוס לרפואה. חיל הפרשים הגרמני היה ממונע. לפניו ואחריו שריון, פלדה כחולה, מרעידה את הסביבה. עוצמה אדירה, סדר ומשמעת, מכונת מוות ממונעת ומשומנת. ועברו משאיות, במאות, ובהן ישבו בצדדים חיילים חמושים ברובים ומקלעים, ושוב סירות־אופנוע וקומנדקרים. מאסה אדירה, זרמים אימתניים של כוח אלים. הבטתי על המראות בתערובת של פחד וקנאה. איזו עוצמה, איזה אגרוף ברזל, איזה דינוזאור דורסני. המעטים שצעדו הרעידו את הסביבה בשירה. כאשר הגרמנים שרו לא היה בשירה שלהם רגש או געגועים. היה בה כוח, דחף, כמו מקהלת ענק

ביצירה ואגנרית, משהו טבטוני סוחף, משהו שהותיר אחריו שממה. עמדתי רועד ונפעם ושאלתי את עצמי: איך יכלו החיילים הפולניים העלובים, המסכנים, התת־חמושים והמותשים לעמוד כנגד כוחות־על אלה? איך יכלו לתאר את הצבא הגרמני כצבא מתפורר? איך האכילו אותנו "לוקשים" ואנו בלענו אותם בלי ללעוס אפילו.

בשבת בבוקר יצאה אמי לחפש מזון. בשבת לעת שחרית, שערו בנפשכם, יוצאת בתו של הנגיד החסיד דוד ניידט לחפש איזו כיכר לחם ולשלם במיטב כספה. הביטוי 'לשבור שבר' לבש כאן משמעות כפולה. שבר ועוד איזה שבר. בבת־אחת התמוטטה מערכת נורמות דתית עתיקת־יומין. לדידה של אמי אולי לא היה בכך חידוש מהפכני, אבל לדידנו, ובייחוד לגבי סבי, זאת היתה תופעה אפוקליפטית. אחריה ודאי יבוא המבול.

סל הקניות של אמי באותו בוקר הכיל רק כיכר לחם ומעט סוכר ושומן. בחפזונה להביא הביתה את הרכש, נפלה כיכר הלחם ובעודה מתכופפת להרימה הבחינה במגפיים מבריקים. כאשר הרימה את ראשה עמד מולה קצין גרמני. הוא הקיש בעקביו, קד קידה והגיש לה את כיכר הלחם. זה היה המפגש הראשון של אמי עם חייל גרמני במלחמת־העולם השנייה. כאשר אמי הביאה הביתה את הלחם ואת סיפור הפלאים אודות הקצין האדיב, שוב נתגלע הוויכוח הישן, האם השד נורא כל־כך. אלה שהשיבו בחיוב נימקו זאת בכך שאמי היתה בהירת שיער בעלת אף סולד, ולא נראתה כיהודייה, מכל מקום לא בהתאם לסטריאוטיפים המקובלים. סבתא יעצה לאמי להרכיב משקפיים כי הפזילה הקלה שלה בעין שמאל עלולה להידמות לקריצה. אהא, אולי הקצין הגרמני הבחין בקריצת עין. דווקא יצחק בלאושטיין, המארח, התייחס לכך בצורה מפוכחת. הוא אמר כי זאת שעת דמדומים ואנו לא יודעים מה צפוי לנו וגם החיילים הגרמניים, אלה שבשורות הוורמאכט, לא יודעים מה מצופה מהם מעבר לשמירה על הסדר. מלבד זאת, כבר בשלבים הראשונים של הכיבוש ידענו להבחין בין חייל רגיל לבין איש אס. אס. או איש הגסטאפו, אשר להלכה נמנה עם כוחות המודיעין אך למעשה היה שייך לחוד החנית של מערכת הדיכוי וההשמדה הנאצית. כך או אחרת, לודז' לא הבטיחה לא ביטחון ולא קיום, ובמועצת המשפחה המצומצמת הוחלט על פיצול. אמא והילדים ישובו לזדונסקה־וולה וסבא וסבתא יישארו בינתיים בלודז'.

הגרמנים נותנים קבלות

מכיוון שסבי היה נשיא הקהילה היהודית, היה חשש שהוא יהיה בין אלה שהגרמנים יחפשו אותם בימים הראשונים של הכיבוש. אם אמא תגיע למסקנה שהחיים בזדונסקה־וולה שבים איכשהו למסלול, אם תראה שיהודים רבים חוזרים ושאפשרויות הקיום סבירות, ניתן יהיה להשיב את הוריה הביתה. גם לא ידענו מה קרה לאבי, ולא ניתן היה להתקשר טלפונית לפאביאניצה.

משהחלטנו לצאת לדרך שוב התעוררה בעיית התחבורה ושוב התחלנו לעשות את דרכנו ברגל, אך הפעם בדרך המלך הקצרה. תוך כדי הליכה התפוצץ לאמי וריד ברגל והיא התחילה לדמם חזק. לא היו לנו תחבושות ולא עלה בדעתנו לקרוע חולצה כדי לחבוש בפיסת בד את הפצע. בשעת חירום הכרזתי על עצמי כעל חובש, לשתי בוץ ושמתי על רגלה של אמי כדי לעצור את הדימום. לא היה לי מושג ברפואה סינית או אינדיאנית, ולא ראיתי שום דוגמה לכך בסרטי המערב הפרוע. זה נראה לי הגיוני. אילו היה לידי מלט, מן הסתם הייתי משתמש בו לעצירת הדימום. מאוחר יותר, כאשר אמי שימשה אחות ראשית בבית־החולים בגיטו (ואלוהים יודע, או ד״ר למברג, כיצד הגיעה לכך) שאלתי אותה איך בדיעבד נראה לה הטיפול בבוץ. היא אמרה לי שטיפולים בבוץ הם עתיקי־יומין, שכן באדמה יש מרכיבים כימיים מרפאים ומים טובים אם אינם מזוהמים. מזוהמים או לא, אז זה עבד. הדימום נפסק. כעבור זמן־מה אפשר היה לשטוף את הבוץ והפצע לא דימם שוב.

מחמת הפציעה, העייפות והבלבול, לחשה אמא לפתע, כלעצמה, שהיא אינה בטוחה אם אנו מתקדמים בכיוון הנכון. אנחנו, הילדים, ודאי שלא ידענו היכן אנו ולאן עלינו ללכת, אך עודדנו אותה שעוד מעט נגיע. ואכן הגענו לשאדק. מסתבר שלא יכולנו להגיע למקום אחר. לא היתה באזור מערכת כבישים, צמתים ומְחלפים שיטעו אותנו. לא היה שילוט,

אך גם לא היה צורך בו. היתה מין פשטות תנ"כית בדרך הזאת: ויסעו ממַקהֵלות ויחנו בתחת (במדבר ל"ג כ"ו).

ואכן בשאדק מצאנו מנוחה לתחת ולאחר רחיצה ואוכל, חיפשנו ומצאנו עגלה, עגלון וסוס, טרויקה מלבבת, ובלא ויכוח על המחיר העלינו את עצמותינו ומיטלטלינו ובאנו חזרה למחוז חפצנו, לזדונסקה־וולה. בשובנו התברר כי לא כולם נמלטו וכי חלק נשארו ונעלו עצמם על סורג ובריח. בפינת כיכר השוק ליד רחוב שייראדזקה, בביתו של מנדל ווארשאבסקי, בדירה אשר בחצר, ישבו שלושה יהודים – אברהם אוז'חובסקי, מרדכי מנדל סטריקובסקי ואברהם ידל הרשברג – שלושתם חסידים תלמידי חכמים. חיילי הכיבוש, שפרצו לבתים רבים, גילו את השלושה, ציוו עליהם לרדת לחצר וירו בהם. בד בבד החלו להגיע ידיעות על עוד רציחות בערים ובעיירות אחרות. בצ'נסטוכובה נורו יותר משמונים יהודים, בפשמישל – מאה וחמישים ובאוסטרוב־מזובייצק חמש מאות יהודים בקרוב. כל זאת תוך יומים־שלושה, כאשר דיווחים אחרים סיפרו על פוגרומים מבלי לנקוב במספר הנפגעים.

בשובנו הביתה, ואנו ארבעה – אמא, שני אחי ואני – הוא נראה לנו משונה. דירתנו שלנו נראתה לנו מוזרה. לדור של שנות התשעים יציאה מן הדירה לפרקי זמן ממושכים והשארתה ללא דיירים הוא דבר שבשִגרה. אולם אני אינני זוכר, וספק אם מישהו במשפחה יכול היה לזכור, שביתנו הושאר אי־פעם ללא דייריו הקבועים. אולי מן הטעם הזה חשנו ניכור כלשהו. ואולי ניבא לנו איזה חוש שישי שימינו בבית הזה לא יארכו עוד הרבה זמן. בדיקה של אמי במרתף שליד המדרגות בחנות, גילתה שמישהו ביקר במקום. במרתף הוחבאו רובלים ומטבעות אחרים מזהב, עדיים וחפצי ערך מכסף ופרוות. אמי חשדה באשה שנעזרנו בה באחרונה לאחר שהאומנת חוינאצקה פרשה. האשה גרה בעיירה שטנשיצה. אמי החליטה לבקר אצלה ובשיטה ה"גליצאית" החמיאה לה על שהשכילה בטובה לשמור על כמה דברי ערך. על כך נתונה לה תודתה וגם סכום כסף. האשה החזירה את הדברים שנטלה. לאחר אפיזודה זאת הסתגרנו בבית, והחנות לא נפתחה. אמי ניסתה ליצור קשר עם כמה מכרים פולקסדויטשים כדי להיוועץ בהם ואף להסתייע בהם, אך למעט אחד או שניים, רובם מיאנו ליצור קשר כלשהו. אדרבא, הם ביקשו לבל נבוא איתם במגע שמא יבולע להם.

כעבור כמה ימים נתקבלה הוראה משלטונות הכיבוש לפתוח את החנות. לחיילים היו עודפי מארקים (בלתי־קבילים בעולם), אך מחסור

במוצרים. הגרמנים אמנם לא היו מסכנים כפי שתיארה אותם התעמולה הגרמנית, אך מכיוון שהכול גויס למאמץ המלחמתי, מוצרים ומצרכים חולקו בקיצוב. משום כך, טבעי היה שחיילים גרמנים, משופעים במרקים שבעבורם לא יכלו לקנות מאומה במולדת (מעבר לתלושי החלוקה), ניסו לממש זאת בפולין הכבושה. תוך זמן קצר הם גילו את החנויות, לרבות חנות הטקסטיל של המשפחה, והחלו במסע קניות מכל הבא ליד, לעצמם, לאהובותיהם, למשפחותיהם ולמכריהם. חשנו באווירה סוריאליסטית, כאשר מצד אחד אין אתה יודע מה יילד המחר ומצד שני אתה עומד בפני מין מצב קוניוקטוראלי שבו נמכרת סחורה בכמויות לרבות מלאי ישן שערב המלחמה לא היה לו ביקוש. החיילים הגרמנים ביקשו קבלה על הכסף, גם זאת תופעה שאותה לא הכרנו.

פתיחת החנות והמכירות הגדולות שוב גרמו לכך שאותו שביב ערמומי של תקווה חזר ותעתע בנו. סופר לנו כי למשפחת החרשתן יוסקוביץ׳ הגיעה הצעה שבעבור שבעים וחמישה אלף זלוטים ניתן יהיה להוציא את המשפחה מפולין ולהעבירה לארץ ישראל. בין אם הצעה זאת היתה מעשית או שמאחוריה הסתתרה הונאה (והיו רבות כאלה), מעניינת תגובתו של יוסקוביץ׳ כפי שצוטטה על־ידי בנו מנחם מנדל: ״יעברו עוד כמה חודשים ואנו נחזור לביתנו ולמפעל, גם אם יהיו הרוסים״. אכן האשליה היא משיח השקר הגדול בכל הזמנים. ועוד אשליה: לא כל הגרמנים רוצחים. יש בהם אנושיים. הנה אמי הכירה קצין גרמני בשם קארלבאך ולדבריה האיש אף ניסה לחזר אחריה והזמין אותה למלון ״קארו״, שבו התגורר. אלא שאמי יעצה לו לחדול מזה, בנימוק שהוא עלול לסבול בשל יחסים עם יהודייה. הוא הסכים עמה, אך הוסיף שאם תזדקק לו מסיבה כלשהי, שלא תהסס לפנות אליו. בכל־זאת הוא לא עמד בפני הדחף שלו ויום אחד נראה מתקרב לבית. אריה, אחי האמצעי, הבחין בו והשמיע אזעקת אמת, ואמי טיפסה לעליית־הגג (ה׳בוידֶם׳ של הדירה). דיווחנו לקארלבאך בגרמנית (שפה שאותה למדנו) שאמא יצאה, והוא פנה והלך. שרקתי לאמא לאות שמצב החירום בוטל. היא החליטה לשהות עוד כמה דקות למעלה ואחר־כך ירדה. אז היו גרמנים לא מפלצתיים, והיוצא מן הכלל הצביע על הכלל. אך כטובע הנאחז בקש, כך היהודים נאחזו בכל אות ורמז, שהשד לא נורא כל־כך.

לאחר שהות של שבוע בבית הגיעה אמי למסקנה שלסבא לא יאונה כל רע מיידי, והיא הודיעה, טלפונית, להוריה בלודז׳, שהם יכולים לשוב. עם אבי טרם יצרנו קשר. ידענו שהוא אמור להיות בפאביאניצה. למחרת

הטלפון לסבא, בשעות הערב המוקדמות, הופיעה בפתח הבית דמות, שלא נודע כי היה לה פעם צלם אנוש. הפנים היו נפוחים, עין אחת היתה סגורה ומתחת לעין הפתוחה היה כתם שחור. השפתיים היו תפוחות ושסועות ולאורך האף חתך שהגליד, הסנטר היה נפוח ללא חתימת זקן או שפם. עוד אנו תוהים מיהו האיש וזה הציג את עצמו: אבא. פרצנו בבכי תמרורים והוא זה שהרגיע אותנו. "הלוואי שאלה שעשו לי זאת, ימחה שמם, ייעלמו כמו הסימנים שהם נתנו בי", אמר אבא. זה קרה כאשר אבא עזב את פאביאניצה בנוטלו כסף וקצת דברי ערך. בניגוד לנו, הוא מצא מיד מרכבה שתסיע אותו הביתה. בדרך עצרו אותו אנשי אס.אס., ובחיפוש בבגדיו גילו את הכסף והתכשיטים. אחד החיילים כיוון את קנה הרובה לרקתו של אבא. אבי אמר שהוא לא עשה שום דבר בלתי־חוקי, אבל אם רוצים להחרים את הכסף, שיעשו זאת והוא רק מבקש שיאשרו זאת בכתב. אבא ידע שהגרמנים מסודרים (והרי גם הם ביקשו קבלות בחנות), אולם הוא טרם עשה הכרה עם הזן הגרמני החדש. בשביל חבורת אנשי האס.אס. זאת היתה, מן הסתם, בדיחת־השנה. אלה רגילים לתת קבלות רק על טראנספורטים אל המוות ולא על שוד לאור היום. "כן", אמר אחד שכנראה היה הבכיר, "ודאי שניתן לך קבלה, רק תשמור עליה". ואז הפליאו בו החיילים מכות באגרופים ובקתות הרובים והאקדחים, בעטו בו וגיחכו: "אמרנו לך, שווינען דרעק, שניתן לך קבלה. הנה קיבלת אותה". ולקינוח חתכו לו את הזקן בסכין ציידים. לאחר שהסתלקו עזר לו נהג הכרכרה לעלות לרכב ואף שם לו רטיות לחות על פצעי הפנים.

מראהו של אבא היה הוכחה מוחשית שלפנינו מציאות שאיש טרם התנסה בה. כעבור יומיים הגיעו סבתא וסבא מלודז׳ ובפיהם סיפורים על מעצר יהודים ופולנים ועל הוצאות להורג. כבר לא פקפקנו כהוא־זה באמינות הדיווחים הללו. בשוב סבי לבית, הדבר הראשון שנאלץ לעשות היה להוריד את זקנו. גידול זקן אצל אנשים דתיים אינו עניין אופנתי, אם כי ואריאציות שונות של הגודל והצורה היו עניין של זמן וטעם. היו שריבעו את הזקן והוא נהיה מלבני, היו שעיגלו אותו והוא נעשה סגלגל, היו שהשאירו זיפים עבותים (כמו השיעים בימינו), והיו שלא עשו מאומה והשאירו אותו מדובלל וגדֵל פרא, כמו האדמו"ר מגור. סבי לא נגע בזקן לבד מסריקה קפדנית, ואף־על־פי־כן היה לו זקן לבן בעל מידות, לא ארוך מדי ולא קצר מדי, שעיטר את פניו הנאים. הזקן היה חלק בלתי־נפרד מסבי, מהדרת פניו, מן הסמכותיות שלו. פרידה מן הזקן הזה היתה כפרידה ממודע קרוב שהלך לעולמו.

חבל דְאָבדין ולא מִשתכּחין. פניו של סבא שוב לא היו מרשימים כבעבר. ראשו נראה קטן, פניו עגולים, ופתאום נתגלתה פימה קלה, כמו של סוחר או סוכן, או חרשתן זעיר ולא של הנגיד הידוע בעיר שעמד בראש הקהילה. כאילו הלך הזקן בעקבות הקהילה, זו איבדה את עולמה וזה איבד את סמלה. נשאר לו רק המקל שאף הוא כמו שינה את אופיו והפך למקלו של היהודי הנודד. את מלאכת התספורת, כמו כל מיני מלאכות שהן מוקצות אצל היהודים, עשתה אמי. ועם כל סלידתה מהגילויים החיצוניים של הדת, הסרת הזקן של סבא לא גרמה לה נחת־רוח, לא רק בשל הנסיבות, אלא משום שגם בשבילה הזקן של אביה אמר הוד, מעמד ואצילות. אבל הוא היה אנוס לחתוך את הזקן, שאלמלא כן היו הנאצים חותכים אותו בלא חן, חסד ורחמים. גם לאחר הסרת סימן ההיכר היהודי המובהק התבקש סבא שלא לצאת מפתח הבית בשעות היום. גם לחנות הוא לא ירד. בינתיים העסקים בה פרחו, אף שלא ידענו מה יילד יום. הגרמנים ידעו. כדרכם, הכול היה מתוכנן וערוך מראש, על־פי נוסחה סדורה שחזרה על עצמה בשטחי הכיבוש בכלל ולגבי היהודים בפרט.

הראטוש בשלהי 1939

בראשית אוקטובר בשעות הצהריים יצא תושב מקומי פולקסדויטש בשם פאצלטא מקפה "אירופה", לכיכר. באותו רגע נשמעה ירייה והאיש נפל. כעבור דקות פשטה שמועה כי יהודי הרג אותו. מתכון קלאסי של עלילת־דם, אך תוך שיפוץ ועדכון נאצי. ברור היה שאנו עומדים בפני אירועים, אך לא ידענו אם תהיה הענשה קולקטיבית או סלקטיבית. הנחנו שמי שיתנו את הדין בראש וראשונה יהיו ראשי הקהילה. אמי יעצה לסבי להיכנס למיטה ולעשות עצמו חולה, וסבא כמו ילד ממושמע נכנס למיטה. ב־9 באוקטובר פשטו חיילים גרמניים ואנשי אס.אס. על בתי היהודים ועצרו את כל הגברים בקהילה מגיל 15 ומעלה. אבי נעלם, ואנו חיכינו, אך לא זמן רב. כעבור זמן קצר אכן הופיעו חיילים גרמניים וביקשו שסבא יתלווה אליהם. ההפצרות והטיעונים, שהוא זקן וחולה ותשוש מנסיעה ארוכה היו לשווא. וכשאלה לא עזרו הוזכר גם שמו של קארלבאך. גם זה נפל על אוזניים ערלות. להפתעתנו, היו אלה חיילים רגילים ואף שציוו בתוקף על סבי להתלבש הם לא נהגו בו בברוטליות. אחד מהם אף הבטיח שמדובר בהליך שיסתיים מהר מאוד ואחריו הוא ישוב הביתה. סבתא הוכתה בהלם ובאלם ואצלה לא ידענו מה גרוע ממה. באותו זמן נעצרו גם מספר פולנים, כולם אישים מכובדים, ולא היה צורך בדמיון רב כדי לראות את כל המכובדים, יהודים כגויים, מובאים, במקרה הטוב לאיזה משפט מבוים, או נאסרים ללא משפט ומוצאים להורג. קשה היה לי להאמין שזה מה שיקרה לסבי. מי שהפגינה ביטחון ותושייה בימים אלה היתה אמי. היא, המתפרפרת ופורקת העול, הפכה תוך זמן קצר למעוז הבית. באמצעות קשרים עם מכרים פולקסדויטשים שעדיין היו מוכנים לקיים מגע, נודע לאמי כי העצורים מוחזקים בבית־חרושת ברח' פילסודסקייגו. לאחד מאלה, בשם מילר, פנתה אמי בבקשה שיעזור לה לאתר את סבא. ליד בית־החרושת היתה מעדנייה ואמי קנתה עוגות וביקשה מאותו מילר

שייכנס וימסור את העוגות לסבי, דוד ניידט. כוונת אמי לא היתה לשמח את סבא בעוגות, אלא לוודא שהוא אכן שם ושבאמצעות דברי המאפה יידע שאנו יודעים היכן הוא.

האיש אכן עשה זאת, ולמדנו מעדות אישית שסבי חי. אולם כאשר אמי שבה למקום בצהריים, בתקווה כי תוכל לראות בעצמה את אביה, היא מצאה את המקום עזוב. הודיעו לה כי העצורים הועברו לבית־הסוהר בעיירה שייראדז המרוחקת כדי עשרה קילומטרים מזדונסקה־וולה. שם הם הצטרפו ליהודים אחרים תושבי העיר שנעצרו קודם־לכן ונלקחו תחילה ל״ראטוש״ בכיכר. הם הוכו קשה ונצטוו להישאר במקום בעמידה כל הלילה ורק למחרת נשלחו לבית־הסוהר בשייראדז.

זאת היתה ה״אקציה״ (כפי שכונו מסעי הגירוש והחיסול) הראשונה בעיר. כאמור, נעשה הכול ״לפי הספר״. הציווי הראשון היה השפלה. בעת המצעד מכיכר העיר לתחנת הרכבת נצטוו הצועדים לצעוק לפי הקצב ״איינס צוואי יודען געהן״ (אחת שתיים יהודים צועדים). משהצועדים מילאו את ההוראה, הסתערו עליהם המלווים הגרמניים ותוך חבטות בקתות הרובים בכל חלקי הגוף הורו להם לשנות את הטקסט ולצעוק: ״פארפלוכטע יודען – גענונג״ (יהודים ארורים – מספיק). משהוכנסו לקרונות הרכבת, דאגו הגרמנים שאלה יתמלאו עד אפס מקום עד כדי מחנק ממש, אף שנותרו קרונות ריקים. הנסיעה ארכה כשעתיים, אך לאחר שהגיעו לפאתי העיר שייראדז הוחזקו בקרונות עוד כמה שעות. לבסוף הקרונות נפתחו ויושביהם נזדרזו לרדת לשאוף אוויר, חיכתה להם שורה של אנשי אס.אס ותוך צעקות ומכות האיצו בהם לרוץ לכאן ולכאן וכאשר אברהם מיכאלוביץ׳, נער בן 16, נעמד המום ולא הבין לאן לרוץ, הוא נורה ומת במקום. האנשים מסביב קפאו על עומדם.

כבר בשלב הראשון של הכיבוש יישמו הנאצים את שיטותיהם הידועות לשמצה: בלבול, השפלה, מכות רצח, רמייה צינית ומתן שביב של תקווה, כדי להשפיל אותך, לזעזע אותך, להפוך אותך לרמש , לדרוס אותך, לשסות בך כלבים ולהפוך אותך לחיה נרדפת. כמה ימים לאחר הישיבה בכלא שייראדז נמסר לאנשים שעליהם לבוא לחצר כדי לקבל חבילות מזון שנתקבלו מן הבית. האנשים נהרו החוצה ונפלו היישר לתוך רצועות, שרשראות וקתות של אנשי האס.אס. שחיכו להם. אף ירייה לא נורתה, אך עשרות נפצעו. אנשים נמלטו חזרה לתאים והרמקולים האיצו בהם שוב לבוא לקחת את החבילות. חלקם נתפתו ויצאו מוכנים לקחת את הסיכון רק כדי לקבל איזו דרישת שלום מן הבית, והצליחו בכך.

תעלול נאצי.

לאחר חמישה ימים שוחררו המבוגרים מעל לגיל חמישים, ביניהם סבי, וכעבור עוד חמישה ימים שוחררו כולם. בעצם הם שוחררו על תנאי, והתנאי לא היה קשור כלל ועיקר בהתנהגותם, אלא בלוח־הזמנים הנאצי. זאת היתה הטראנספורמציה השנייה של סבי מאז שב הביתה. תחילה גילוח הזקן ועכשיו המעצר. התבוננתי באיש כאשר מלמל איזו תודה לאלוהיו, אלוהינו, ועיניו היו כבויות.

כחודש לאחר־מכן, ב־11 בנובמבר, תפסו הנאצים מניין יהודים בשעת תפילה בבית פרטי. תפילה קבוצתית נחשבה פשע. יהודים בעלי זקנים נאלצו להסיר את הזקנים, והם עשו זאת איש לזולתו בסכיני מטבח. באותו זמן הוצאו להורג בירייה חמישה פולנים מן העיר והסביבה, ביניהם בעל החווה ששימשה מעון הקיט של המשפחה ב״פורמבי״ ויהודי אחד. שמותיהם כפטריוטים פולניים חקוקים על האנדרטה בכיכר העיר, שניצבת במקום ה״ראטוש״.

זמן קצר לאחר־מכן פורסם הצו לזיהוי יהודים באמצעות הטלאי הצהוב שנתפר לשרוול, על החזה ועל הגב. בד בבד עם ענידת הטלאי הצהוב נאסר על היהודים ללכת על המדרכות והיה עליהם לנוע בדרך הסוסים, על הכביש. מעצר היהודים ב־9 באוקטובר היה, כאמור, ה״אקציה״ הראשונה של הגרמנים בזדונסקה־וולה. אך לפני האקציות הבאות, וכליאת היהודים בגיטו, היו עוד כמה ״מבצעים״ קטנים. בינואר 1940 שוב נצטוו כל הגברים להתייצב ליד ה״ראטוש״. לאחר המפקד נבחרה מתוכם קבוצה כדי להוביל סוסים, שהובאו לזדונסקה־וולה, לערים שאדק ושייראדז. בקור מקפיא אולצו היהודים לאחוז במושכות, להאיץ בסוסים ולרוץ לידם.

רבים נפלו, נגררו ונחבלו בכל חלקי גופם. בהגיעם לעיירה שאדק, חבולים ומותשים, הורו להם הגרמנים לשוב מיד על עקבותיהם ברגל, והם הגיעו לזדונסקה־וולה על סף התמוטטות מוחלטת. ״משימות״ נלעגות כאלה נשנו מדי כמה ימים והגרמנים נהנו מן המופעים הללו. נטלו בהם חלק אוקראינים שהובאו על־ידי הנאצים לעיר כסייענים נאמנים. אשר לפולנים המקומיים, אלה ברובם צפו במראות; במקרה הטוב, בשוויון־נפש. גזירות הגרמנים התחלקו בדרך־כלל לשני סוגים, אלה שנגעו לכלל האוכלוסייה היהודית וכאלה שנגעו לחלקים, גדולים או קטנים. לסוג השני הזה שייכת פרשת גירושנו מן הבית.

שלום לביתי מבצרי

העברת היהודים לגיטו בוצעה בקיץ 1940, אולם משפחתנו נאלצה לעזוב את ביתה עוד בראשית שנת 1940. הגרמנים החליטו שמאה הדירות היפות והמרווחות ביותר בעיר, השייכות ליהודים, יפונו על־ידי בעליהן כדי לשכן בתוכן קצינים בכירים ופקידות נאצית. הפינוי הוסדר כביכול ככופר תמורת הסרת איום של גירוש היהודים. איום של גירוש לקבלת כופר, היה מעשה כלכלי מחושב. ההוראה באה באמצעות יו״ר ועד הקהילה הד״ר יעקב למברג. לפני שגורשנו נצטווינו לדאוג לכך שלמעט כמות קטנה של מיטלטלים, תישאר הדירה על אביזריה, חפציה והריהוט שבה מסודרים ונקיים. זה האינטרס של הדיירים, כך הבהירו הגרמנים, לדאוג לכך שהדירה תישאר במצב תקין לכשישובו להתגורר בה לאחר זמן־מה. ההונאה השטנית הזאת, של הצגת כל שלב משלבי החיסול, החל בגירוש לגיטאות וכלה בתאי גאזים, כעניין זמני וחולף, אפיין את תוכנית ה״פתרון הסופי״.

הלורד סנודן שאסף בארץ חומר על עליית הנוער, שאל אותי בשעתו כיצד אני מסביר את העובדה שגם כאשר היה ברור לנו שגורלנו נחרץ לא מרדנו ולא עשינו מעשה נואש בנוסח ״תמות נפשי עם פלשתים״. אם זיכרוני אינו מטעני (לא קראתי את הספר) עניתי לו שהנאצים, לפני שהמיתו אותנו הרדימו אותנו, טמטמו את חושינו, הפכו אותנו לאסקופה נדרסת, לתולעת שמועכים אותה. הם השפילו אותנו בעיני עצמנו כך שגם אנו נראה את עצמנו כיצורים נקלים ושפלים. הדרך של בני ״הגזע העליון״ למעלה היתה בהורדת ״הגזעים הנחותים״ למטה. כך נוצר הפרש הגובה. הונאת יהודים, שנחשבו בעיני הנאצים כאלופי ההונאה והבוגדנות, היתה חלק בלתי־נפרד מן השיטה. כך נעשה גם בעת הוצאתנו מן הבית. לא זו בלבד שגורשנו ממנו, אלא נצטווינו לדאוג לכך שהוא יהיה מסודר, ממורק, ששום דבר לא יחסר, כנאה לרכוש שרוצים

לשמור על ערכו.

כך עמלו בני־המשפחה במשך יומיים על הכנת הבית כאילו היה זה מבצע ניקיון לקראת חג הפסח. הרצפות קורצפו, נשטפו ונמרחו בשעווה, כלי הנחושת מורקו, נברשות הבדולח הוברקו, הריהוט נמשח בפוליטורה, הווילונות אובקו, והדירה על שירותיה, חדריה וטרקליניה היתה מוכנה ומזומנה לביקורת של הגרמנים, שאכן ציינו לשבח את העבודה שהושקעה בה.

דומני, שאמי, שעליה הוטלה ההוצאה לפועל, היתה אף היא גאה בכך. להראות לגרמנים מי אנחנו. אני, הקטן, ראיתי את המתרחש וידעתי עמוק בתוכי ששוב לא אראה את הבית הזה. הסתובבתי וסקרתי את החדרים על תכולתם. התבוננתי בסלון על מזנון הבדולח שבו, שטיחי הקיר, שעון מטוטלת הנחושת, רהיטי המהגוני. ביקרתי בספריות של אבא וסבא על מאות הספרים שבהם, הצצתי לסוכה, כאילו ברגעים אחדים אני מבקש לרשום בתאי מוחי את המראות שהיו חלק בלתי־נפרד מחיי. אך לא בכיתי. תהליך ייבוש מקור הדמעות התחיל.

בהנחה שנשוב בקרוב או שהמלחמה תסתיים בקרוב, הוחלט שכל החפצים יקרי הערך כמו כלי כסף מיוחדים, פרוות, וכלי בדולח יוחבאו במרתף. פעולה זאת נעשתה באישון לילה ולאור נרות, כדי שלא לעורר כל תשומת־לב. הוקפד מאוד שחלק מן החפצים יקרי הערך, יישאר בדירה כדי שלא לעורר חשד. תכשיטי זהב וכסף וחפצים יקרי ערך זעירים אחרים נטלנו איתנו. סבתא עמדה על כך ששמיכות הפוך ופמוטי הכסף יוצאו.

ארבעים ושמונה שעות לאחר צו הפינוי היינו מוכנים. העמסנו על עגלה שכורה כמות קטנה של מיטלטלין, בעיקר לבוש, כלי מיטה, כלי אוכל, ומעט ריהוט, אמרנו שלום לבית. אמרנו שלום לחנות, הטרמינל שלנו, ולמרפסת, היציע בהיכל המופעים הבלתי־פוסקים שאותם ליווינו מאז שעמדנו על דעתנו.

הועברנו לרח׳ אוגרודובה (בעברית רח׳ הגן), שלימים יהיה חלק מן הגיטו. המרחק בין הכיכר לרח׳ אוגרודובה הוא מאות מטרים בלבד, אך התחושה היתה של מעבר מן העיר אל הכפר. מן המאה העשרים למאה ה־19. הרחוב היה רחוב כפרי והבית שאליו עברנו היה ספק בית ספק בקתה. היה בו מטבח גדול ועוד חדר וחצי, אך כפי שאמרו לנו, לפחות לא יהיו לנו שותפים. גם אילו ניתן לנו להעביר את הריהוט ואת החפצים, קשה היה לשים במקום עשירית מן התכולה, לא ברוחב ולא בגובה. זמן קצר לאחר

ה״גירוש הקטן״ החל השלב השני בפירוק המשפחה, כאילו נפרם התפר שהחזיק אותנו ביחד.

כמה חודשים לאחר־מכן נצטוו כל היהודים לעזוב את בתיהם ולהתרכז בגיטו, משולש רחובות בחלק הפחות מלבב של העיר, שרחוב אוגרודובה היה חלק ממנו. אלפי אנשים נאלצו למצוא קורת־גג במקום שרק מאות גרו בו קודם. התוצאה היתה שבדירות רבות נאלצו להצטופף כמה משפחות. ללמדכם שגם בגיהינום של מטה יש מדורים, שכן, אנו, בעלי דירה ללא שותפים, נחשבנו בני־מזל.

גירוש לגיטו הוא לא רק מעבר פיסי בין מקום אחד לשני. זהו גירוש מכל מה שהיית קשור בו בעבר – פרנסה, מסגרת חברתית ודתית, שכנים, קרובים, רמת חיים. אנשים מצאו עצמם פתאום שישה עד שמונה אנשים בחדר. את כולם שימש חדר שבו היה מטבח או צריך היה לאלתר אותו. ה״שירותים״ היו מרווחים יותר. הם היו בחוץ. האמרה ש״ישראל ערבים זה לזה״ תפסה רק חלקית וברוב המקרים רק בשלב הראשון של הגירוש. ככל שהגיטו צבר ותק והרעב גבר ובחורף גם הקור, נעלמו גילויי ההומאניות והזאב בתוך כל אחד מאתנו חשף שיניו. חזרנו ל״מצב הטבעי״ על־פי משנתו של הפילוסוף הבריטי תומאס הובס (״אדם לאדם זאב״). הסבל הקולקטיבי לא מנע קנאה, שנאה ואף מקרי אלימות בין אנשים קרובים מאוד או אף קרובי משפחה, והיו גם איומים בהלשנה לשלטונות (״מוסרים״ – הם מן התופעות הבזויות אצל יהודים). כאשר צנרת מתפוצצת, כל הסחי נשפך החוצה. בני־אדם שהוחזרו לחשכת ימי־הביניים, לגיטו צר, מרופש בחוץ ומעופש בפנים, בתנאים פיסיים נוראיים – מאבדים את צלם האלוהים ואחר־כך גם צלם אנוש.

מקור הקיום העיקרי היו חפצי הערך או מטבעות זהב, שאנשים מכרו לפולנים (ואלה מכרו אותם ל״פולקסדויטשים״). הגיטו לא היה סגור הרמטית, וניתן היה להתגנב החוצה דרך פרצות או לעבור את שעריו עם אישור יציאה. במקרים רבים, באמצעות יהודים שעבדו במפעלים מחוץ לגיטו, אפשר היה לשחד את המשטרה היהודית ואת הגרמנים שהוצבו במעברים או אף לרמות אי־אלה שוטרים, שלא ידעו לקרוא גרמנית. ״אם יש לך הציפור הזאת, אתה יכול לעוף״, אמר שוטר אחד לאחי הקטן שהגיש לו בגאווה איזו הודעה שקיבלנו בשעתו מן השלטונות ועליה הנשר וצלב קרס. אחי הקטן, שמואל, התגנב החוצה כדי לקנות חפיסות סיגריות ולמכור סיגריות בודדות בגיטו. בחוץ הוא אף אסף בדלים, פורר את שארית הטבק וגלגל סיגריות ״חדשות״. הוא, כמובן, לא היה היחיד.

היו עוד סוחרים בגילו בגיטו.

המחירים היו מפולפלים, ואם נקרעו נעליים, החלופה היתה נעלי עץ. פחם להסקה עלה הון עתק, ובעלי המזל והכסף בקושי השיגו כבול טבעי או במרבית המקרים בוץ מיובש תוצרת בית שנחתך לקוביות. מנות הלחם, תפוחי־אדמה וסוכר שחולקו על־פי תלושים, היו זעומות. אנשים גידלו תרנגולות בודדות בחצרות כדי שתהיה להם ביצה, ומעט הבשר שנצרך נקנה בחוץ ואף הוא לא היה כשר. מסיבה זאת ומסיבות אחרות משפחות רבות נהפכו בעל־כורחן לצמחוניות.

אם ואחות

יום אחד הופיעה אמא בחלוק לבן, בתוקף היותה אחות ראשית בבית־החולים היהודי, והביאה הביתה נקניק חזיר. היה זה נקניק בהיר שלא הכרתי מעודי, שכן הסאלאמי היהודי הוא אדמדם, עשוי מבשר בקר. לפני שאמי נתנה לנו, הילדים, לטעום מן ה״דבר אחר״ הזה, היא סיפרה לנו כי נועצה בסבא, והוא נתן את האישור בנמקו זאת כפיקוח נפש. הוא עצמו לא נגע בזה, אך לדעתו ילדים בגיל הצמיחה חייבים לקבל חלבונים. לאחר שאכלתי מן הנקניק הפולני הזה, חששתי כמה שעות לאחר־מכן שמא איחנק, או אמות מיתה משונה אחרת בשל אכילת טרף. התעניינתי במיוחד כמה זמן עובר עד שהאוכל עובר את כל מערכת העיכול. שכן, אם לא נחנקתי כאשר בשר הפיגולים בא אל בית־הבליעה עלול לקרות לי משהו כאשר הוא מגיע לקיבה, ואחר־כך למעיים וכך הגעתי עד למעי הגס. לא נחנקנו, הקיבה לא התפוצצה, המעיים לא התהפכו והשתוקקנו לטעום שנית מן הנקניק הזה, אך בלא שנמלטנו מטראומת הפחד.

הסיפור על האופן שבו הגיעה אמי אל ה״מעדן״ קשור לתעלומה אחרת: איך היא הגיעה להיות אחות ראשית בבית־החולים, שהיה צנוע מאוד וסבל ממחסור באביזרים רפואיים חשובים ויכולתו ליתן מזור לחוליים רבים היתה מוגבלת מאוד. מעודי לא שמעתי על כך שאמי למדה את מקצוע האחות לפני המלחמה. כאשר פרצה המלחמה היא היתה בת שלושים בערך, וכבר היתה אם לשלושה בנים שגילם נע בין 8-11. ניסיונה בעבודה כלשהי הסתכם בניהול החשבונות של החנות, אבל כמו אחיות רחמניות במנזרים במשך שנים רבות, למדה גם אמי את המקצוע על בשרה ועל בשרם של החולים. היא עשתה כמיטב יכולתה לסעוד ולטפל בחולים, בחסד, ברחמים וגם בחן, ואם אפשר בהשגחת רופא, אם הוא מצוי. כך היא עברה סטאז׳ והרבה שעות ניסיון והגיעה לדרגה כזאת של ידע שהיתה יכולה לעמוד בכל מבחן מקצועי תיאורטי ומעשי.

מנהל בית־החולים (ויו״ר מועצת הקהילה – היודנראט) הד״ר יעקב למברג, היה גם רופא משפחתנו וגם ידיד המשפחה. אמי היתה בת־בית אצל משפחת למברג לפני המלחמה והיא העריצה את ד״ר למברג כרופא וכאדם. והוא שאימץ אותה כעוזרת שלו בבית־החולים. על־פי עדות הצוות הרפואי והחולים עצמם מילאה אמי את התפקיד על הצד הטוב ביותר. מסירותה היתה מוחלטת. היא הפכה את בית־החולים לביתה ואת החולים לילדיה והעניקה להם את מיטב הטיפול והחום שאשה רחמנייה יכולה להעניק.

לימים, בעת מלחמת השחרור, שהתה אמי, שלקתה במלחמה בריאותיה, תקופה קצרה בבית־החולים בצפת, שטיפל בעיקר בחולי ריאות, שם היתה גם חולה וגם אחות. אני שירתי באותה עת בגדוד 23 בחטיבת כרמלי בצפון הארץ. כאשר ביקרתי את אמי בבית־החולים בראשית 1949, נוכחתי שוב שלעתים משתווה בית־הספר של החיים לאוניברסיטאות ואולי אף עולה עליהן. בבית־החולים בצפת לא היה ד״ר למברג. היו עולים והיו ותיקים והיו רופאים מקצועיים. אך אחת היתה דעתם, שאין הרבה אחיות כמו האחות אסתר. היא טיפלה בהם יומם וליל, אזרחים וחיילים, היא סעדה אותם ואת משפחותיהם, היא שִׁעשעה אותם, הצחיקה אותם והחזיקה את ידי אלה שפרשו מן העולם הזה. החיילים שבין החולים העידו עליה שהיא חובשת קרבית מעולה. היא היתה אמיצה ובעלת תושייה, ומעטים היו המכשולים שעמדו בדרכה כאשר ניצבה בפניה משימה.

האשה בחלוק הלבן, מצוידת באישור מיוחד, שהמראה החיצוני שלה הטעה גם את הגרמנים, התרוצצה מחוץ לתחום הגיטו להשיג מזון ותרופות לחולים, ומעט אוכל לילדיה שלה. כך הובא אלינו הנקניק הטרף ומדי פעם בפעם איזה מאכל נדיר אחר. בין הפציינטים בבית־החולים בגיטו היה גם אחי האמצעי, אריה, שלקה במים בברכיים, מחלה בלתי־נהירה לי, ושכב תקופה מסוימת בהשגחת אמי.

אמי נעדרה מן הבית באופן קבוע, אבי נעדר לעתים מזומנות ואחי האמצעי הצטרף אל ״החווה״ שעליה אספר בהמשך. וכך, מן המשפחה המצומצמת נותרנו סבי וסבתי ואחי הקטן שמואל ואני, שומרי הגחלת של השבט.

בדרך־כלל, זיכרונותי מן החיים בגיטו שואפים כמעט לאפס. חלקים שלמים של ״התוכנה״ הזאת נמחקו. אם אתה מטלטל מחשב באלימות יתרה אתה עלול לפגוע גם בתוכנה הנמצאת בדיסק קשיח. זה בערך מה

שקרה לזיכרון שלי לאחר הגירוש מן הבית לגיטו; בניגוד למחשב, לי אין "גיבוי" בדיסקטים. הושלכנו ממרום לתהום, התפרקה החבילה המשפחתית והתפרק כל אחד מאתנו בתוכו פנימה. נדמה לי שהפכתי מאובן, שחייתי את חיי רגע כמו זבוב, כאילו שהנפש נעקרה, כאילו קומתי שחה והפכתי זוחל הרואה רק מה שקורה על האדמה – פסולת, זוהמה, ביבים פתוחים, בקתות עלובות שביניהן, בעיקר בשעות החשיכה, נעות דמויות חסוכות צל, ואני חלק בלתי־נפרד מכל אלה.

אקציות הגירוש התחילו בשנת 1941, המשלוחים הראשונים הועברו לצפון, למחנות לאנצינגן, לובאו, לא רחוק מדנציג. אל המשלוחים הללו אנו רגילים להתייחס התייחסות קבוצתית: ככה וככה גורשו והנסיבות שבהן גורשו ומה היתה מטרת המשלוחים וכיו"ב. אולם בכל אקציה כזאת היו טרגדיות אישיות, ובשלב זה עדיין לא דובר אפילו על משלוחים למוות, אלא למחנות עבודה. את המיון השאירו הגרמנים לעתים לשיקול דעתה של הנהגת הגיטו, וזו על־פי אמות־מידה, הגיוניות באותה עת, החליטה מי ייצא. הפור נפל, בדרך־כלל, על אנשים צעירים ובריאים ולא על קשישים, נשים או ילדים. היו שנמלטו, נתפסו ונתלו. לא עבר שבוע שבו לא פקדו את ביתנו באישון ליל ז'אנדארמים שהכו על הדלת בקתות רוביהם, ופרצו לבית ומצאו את סבי וסבתי הזקנים על רגליהם ואותנו הילדים קפואים מתחת לשמיכה ועינינו עיני דג דוממות. מאז כל־אימת שראיתי חיילים פורצים לבתים ומוצאים בהם ילדים מפוחדים עד אימה, עלו־וצפו בי המראות הללו.

בכל־זאת, בהשוואה למה שהעתיד צפן בחובו, גיטו לודז' ומחנות המוות, הרי גיטו זדונסקה־וולה לא היה התהום ממש. לאוזנינו הגיעו קולות מלמטה. בשביל מי שנופל, אין זה משנה אם הגובה הוא חמישה קילומטרים או שניים. ההתרסקות היא ודאית.

גירוש הגברים למחנות העבודה גרם לכך שבמשפחות רבות נפל עול הפרנסה על הילדים, מהם בני שתים־עשרה – שלוש־עשרה. היו שעבדו מחוץ לגיטו והרוויחו פרוטות ולהשלמת שכר המינימום הבריחו לתוך הגיטו כמה תפוחי־אדמה או גזרים, חבויים וקשורים סביב המותן או בשרוולים. מי שנתפס הסתכן במכות בשרשראות ברזל. היו ילדים שנהפכו לסוחרים קטנים, בעיקר בסיגריות, והנועזים שבהם הרחיקו עד לעיר לודז', כשהם מתגנבים לקרונות של רכבות משא. סכנת מוות נשקפה לקטנים אלה, אך זו לא מנעה מהם לפרנס את משפחותיהם בעור שיניהם. מדי פעם בפעם קיבלו הילדים מהוריהם הנמצאים במחנות

אותות חיים בצורת מכתב או ד״ש. ״אל תדאגו״, הם כתבו, ״הכול בסדר״. אבל האותות הללו חלחלו לתושבי הגיטו הנותרים. השד קיים, אבל אולי הוא לא נורא כל־כך, חשבו האופטימיסטים. הפסימיסטים קראו להם תנועת ״י.ו.א״. ראשי־תיבות של ״יידן וילן אזוי״(מהרהורי־לבם של היהודים) . בשלב מסוים כבר לא הגיעו יותר מכתבים.

מי שידעו מה קורה מחוץ לגיטו, ומכל מקום ידעו יותר מאשר אחרים, היו חברי מועצת היהודים, ה״יודנראט״, שאותו הקימו הנאצים בכל גיטו, כדי שינהלו בעבורם את חיי היום־יום בגיטו. עם ״היודנראט״ שלנו נמנו הד״ר יעקב למברג (ציוני) שהיה היו״ר, לייביש בריקמן (מי שהיה יו״ר ועד הקהילה לפני המלחמה) (אגודת ישראל), טוביה ניידט (דודי), בייריש ליפשיץ, יעקב לנצברג, משה פייבל קריס, פישל לוי ואברהם גרינבארד.

הד״ר יעקב למברג היה דמות ידועה בעיר עוד מראשית שנות השלושים, כאשר כאדם צעיר הצליח לאגד למסגרת אחת את כל התנועות הציוניות (שהיו מפולגות) אל מול המחנה האנטי־ציוני כמו אגודת ישראל במחנה החרדי וה״בונד״ משמאל. פניו המרשימים, גופו האתלטי, כישרון רטורי ועובדת היותו רופא טוב ומבוקש, הפכו את האיש לדמות כריזמטית עוד בצעירותו. עם הכיבוש וגזירותיו נדרשה הקהילה ליד מובילה, לדובר, ובאופן טבעי פנו ראשי הקהילה לד״ר למברג שיעמוד בראש מועצת הקהילה.

בספרו ״פני הדור״ (הוצאת ״מקור״ 1959) מספר יצחק גרינבוים (ממנהיגי ציוני פולין ושר הפנים הראשון בישראל), כי בדצמבר 1939 הודיע המשרד הארץ־ישראלי בווארשה לד״ר למברג, שנתקבל בשבילו מירושלים רשיון כניסה לא״י והוא התבקש לצאת מיד עם משפחתו לווארשה, שם פעלה עדיין סוכנות של חברה איטלקית לספנות שעסקה בהעברת נוסעים מטרייסט לארץ ישראל. כאשר פשטה השמועה שד״ר למברג מתכונן לעזוב, פנו אליו נציגי ועד הקהילה וביקשו שלא ייטוש את הקהילה לנפשה בעת מצוקה. אף הוכרז צום בעיר והתקיימה עצרת ליד ביתו, כדי להשפיע עליו להישאר. הוא נענה להפצרות ונשאר עם משפחתו בזדונסקה־וולה.

הגרמנים, שהיו רגילים לדמות הסטריאוטיפית היהודית, נדהמו במגע הראשון שהיה להם עם האיש, מן האופן שבו ייצג את קהילתו, מן השפה הגרמנית הרהוטה שבפיו, מכשרונו לשכנעם לבטל צעד מסוים או לדחותו. כשם שלא היה עניין ולו הפעוט ביותר שבגינו נמנע מלהיפגש עם הגרמנים, כך לא היה מוכן לפגוש אותם שלא במסגרת הרשמית. הוא

העז למחות בפניהם על הכאת יהודים ועל התעללות בהם בשעת העבודה, והם הפיצו שמועה כי היהירות של ראש היודנראט עלולה לעלות לו בחייו, אך הוא לא שינה ממנהגו. בכמה מקרים כאשר התבקש להגיש רשימה של "יהודים אשמים" לשם הענשה, אמר כי הרשימה שהוא יכול להגיש להם מיד וללא היסוס הוא שמו, שם רעייתו ושמות בתו ובנו. כך נהג כאשר התבקש להגיש שמות לשם הוצאה להורג בשנת 1942. בייחוד היה קרוב ללבו הדור הצעיר והוא קיווה שהנוער עוד יזכה לראות בגאולה.

״ירוקים״ בגיטו

ברצותו למזג רעיון אידאי ותוכנית מעשית, הוא קרא אליו קבוצת צעירים מתנועות נוער ציוניות (הנוער הציוני, ה״שומר הצעיר״ ובית״ר) והציע להם להקים חווה חקלאית. הגיטו סגור, האספקה מועטת, איכות החיים בגיטו ירודה – טען – מדוע לא לעבד חלקות אדמה פוריות, לגדל עליהם גידולים חקלאיים, לטפל בצאן שיניב חלב ובה בעת להכשיר עצמם לאותו יום מיוחל שבו יגשימו החוואים הצעירים את מאווייהם ויעלו לארץ ישראל כחקלאים מנוסים.

היה זה עוד ביטוי לאמונה, לא דתית אלא חילונית ציונית, לחלום שהיה בו כדי ליצור איזו בועה בגיהינום הזה, שהיושבים בתוכה ינהגו כבני־אדם, בעלי אידאות, בעלי שאיפות לעתיד יפה יותר. ילדי הירח, סהרוריים, מגששים לאורו, והעלטה סביב כאילו לא נוגעת להם ובהם.

במבט לאחור, כאשר אני מהרהר בפנומן זה של הגיטו, בזדונסקה־וולה, בלודז׳ ובמקומות אחרים, הרי בתוך המכלאה שהקימו הגרמנים והקיפוה תיל, הקימו היהודים מעין ישויות אוטונומיות משלהם. במסגרתם הקימו רשות מנהלית, משטרה, מוסדות עזרה וסעד, מוסדות תרבות ואמנות וגם חווה חקלאית, שנקראה – פארמא. קשה לי להשתחרר מן התחושה שאפילו בשאול תחתיות רחשה עדיין כמיהה לאיזשהו ביטוי עצמי, לאיזשהו קיום של ישות עצמית.

הפארמא היתה פיסת קרקע בלתי־מעובדת בלב הגיטו שצריך היה להשקיע מאמצים רבים כדי לעבדה ולהפיק ממנה אמצעי מחיה כלשהו. חלק מן החברים בחווה השיתופית הזאת גרו בה, אחרים הלכו לישון בבתיהם. בעזרת ועד הקהילה הובאו כלים מתאימים להכשרת השטח, ונרכש עדר של כמה עשרות ראשים, רובם עיזים חולבות. אף הובא מדריך חקלאי, מנחם חבלאק בן למשפחת חבלאק שאותה הזכרתי ואשר היתה לה חווה חקלאית לפני המלחמה. החווה השתרעה על כמה עשרות

דונם בין רחובות שאדקובסקה לבין רח׳ היהודים (כיום רח׳ הגיטו היהודי) ועבודה רבה הושקעה בהכשרת הקרקע, בהכנת תעלות ניקוז, בהקמת מבנים (בין היתר, מטבח וחדר אוכל), בריצוף שבילי גישה וכיו״ב עבודות פיתוח. באביב של 1941 החלו לבקוע נבטים בערוגות, ולובן השלג התחלף בירוק הצמחים ובצבעי פריחה. בעוד הבנים עובדים בחוץ, עבדו הבנות בדיר ובשירותים. הן גם חלבו את העיזים וגם חילקו חלב לאמהות של יונקים ופעוטות.

נציגי תנועות הנוער הציוניות ביקשו לשוות לחווה גוון חינוכי וחלוצי מובהק ולא רק אופי חקלאי. לעת ערב התקיימו אסיפות חברים בלתי־פורמליות על הדשא ובהן דנו בנושאי המשק. אולם בערבים מסוימים, ובעיקר בשבתות ובמועדים, ניתנו הרצאות בהיסטוריה יהודית, בתולדות ארץ ישראל, בתנ״ך, בשפה העברית. המרצים היו, פחות או יותר, בחורים בני גילם של החוואים, כמו דב למברג (בנו של ד״ר יעקב למברג, לימים אחד מבכירי השב״כ בישראל), אלקנה לבקוביץ׳, פוריה שמואלביץ׳ ואחרים. נערכו גם מסיבות של שירה בציבור וריקודי־עם. מכיוון שהגרמנים ראו בחווה פרויקט כלכלי, העבודה בפארמא חייבת היתה להתנהל שבעה ימים בשבוע. משום כך צריך היה לחפות על החברים הדתיים, כמו מנדל יוסקוביץ׳, שלא עבדו בשבתות. דרושה היתה התערבותו של הד״ר למברג למציאת נוסחה כלפי חוץ וכלפי פנים, כדי לאפשר את השבתון לחברים הדתיים.

אך זה לא היה הקושי היחיד. התעוררה מחלוקת – תחילה מתונה, ואחר־כך חריפה – בין חברי התנועות הציוניות, שהיו במיעוט, לבין הלא ציונים. הראשונים ניסו להפוך את הפארמא לשלוחה של תנועות הנוער הציוניות גם מחוץ לחווה. האחרונים חששו שאם החווה תהפוך מכשיר ציוני, יש חשש שהגרמנים יסגרו אותה. הדברים הגיעו לידי כך שהלא ציונים הצליחו להעביר החלטה שלחברי החווה אסורה פעילות אידיאולוגית כלשהי לא רק במסגרת הפארמא, אלא גם מחוצה לה. בהתערבות גורמים ציוניים בקרב ההנהגה היהודית בגיטו, ובעיקר של ד״ר למברג, בוטלה ההחלטה.

המנהיגים הציוניים הצעירים חזרו אמנם לפעילות תנועתית בחווה, אף כי בפחות להט מבעבר, תוך שהם פגועים ומרי־נפש וצופים את הקץ.

מציאות סוריאליסטית (שחוזרת על עצמה בגיטו לודז׳) כמעט בלתי־נתפסת. לא זו בלבד שמדובר במציאות של פעילות ציונית בתוך הגיטו, אלא שברבות הימים נוסף לה גם נופך פוליטי אותנטי המייחד מסגרות

יהודיות. מריבות ענייניות ואישיות, ציונים מול לא ציונים, כאילו מדובר בזדונסקה־וולה בשנת 1938. היבט זה, יותר מאשר גידול עגבניות וחליבת עיזים, הזכיר מציאות של פעם. היכן שיש שני יהודים יש ביניהם פלוגתא, ויש נועזים ויש יושבים על הגדר ויש פחדנים והפחד לא היה פחד שווא.

אחי האמצעי, אף שהיה צעיר ממני בשנתיים בקירוב, היה חבר בחווה. לעתים הופיע בבית בשעות הצהריים בליווי כלב (שנוכחותו, אף שהיתה בלתי־מאיימת, הרחיקה את סבתי זמנית מן הבית), היה משתרע על המיטה ונרדם תוך שנייה. אחי הצעיר הסתובב אי־שם עם "סחורה" או בלעדיה, ואני נותרתי עם מחברות עבודה בגרמנית, שפה שאותה לימדה אותנו המורה סטפה (בת משפחה) עם עוד כמה נושאים, כדי שלא נהיה בורים ועמי־ארצות מוחלטים. בהעדר עבודה עסקתי במה שהיה אהוב עלי מאז ומעולם – התבוננות מסביב, הרהורים, נסיקה לפנטזיות ונחיתה למציאות, לסירוגין. מדי פעם בפעם הפריע את מנוחתי עוף־המחמד שלנו, התרנגולת, שקרקרה בחצר. לימים גם קולה נדם, לאחר שהוליכו אותה בדרך כל הארץ. המציאות הצטיירה בעיני כצללים המופיעים על רקע אקרן מואר בחדר חשוך, שעה שהדמויות אינן אלא תעתוע שנוצר באמצעות להטוטי ידיים. שלטון יהודי, חווה חקלאית, נוער ציוני, ערבי עיון, שירה בציבור וריקודי־עם, חלומות על ארץ ישראל. מציאות מפוברקת, מתעתעת. עוד רגע ובעל החלומות ייעור לתוך המציאות האמיתית המבעיתה.

ביצוע בשלבים

גיטו זדונסקה־וולה חי מדקה לדקה, כמו זבוב, בעל תודעה המבינה שדינו נחרץ אך אינה יודעת באיזה אופן יבוא הקץ. מדי פעם נצטוותה הנהגת הגיטו לספק משלוח חדש לעבודה, תוך איום שאם היודנראט לא יעשה זאת, יעשו הגרמנים את המלאכה כראות עיניהם. אלה שנותרו נצטוו להירשם כבעלי מלאכה. ההסבר היה כי במסגרת הסדר הגרמני החדש מוטב ליהודים להשיל מעליהם את הדימוי הידוע של סוחרים, אנשי ממון, מתווכים, בקיצור טפילים, וליהפך לעובדי כפיים. רק כך, הוסבר, יש להם סיכוי להינצל. לכן נרשמתי אני, בן ה־13, כעובד סריגה וכך גם סבי. אני משער כי ההחלטה על כך נתקבלה במועצת המשפחה. אינני יודע כיצד נרשמו אחי ואבי. בבוא פקודת הגירוש, עם חיסול הגיטו, נעמוד לחוד, אני וסבי, עובדי הסריגה, ואילו אחי ואבי יעמדו באיזה טור נפרד.

הגיטו היהודי ננעל בסתיו 1941, לאחר פלישת גרמניה הנאצית לברית־המועצות. באותו זמן החלו להגיע ידיעות ראשונות מוסמכות על חיסולם של יהודים במחוז ורטא הסמוך. לפי שמועות, הועבר המסר על כך לד״ר למברג, על־ידי עובד רכבת פולני שפעל במחתרת. על־פי ידיעות אלה, בסביבת חלמנו, לא הרחק מזדונסקה־וולה, פונו כפרים כדי להכין בורות גדולים לקבורה המונית של יהודים שחוסלו בגז צקלון במשאיות מיוחדות שהסיעו אותם למקום.

חרף גבור הידיעות על חיסול המוני ושיטתי של יהודי פולין, הרוב בעיירה עדיין סירבו להאמין. אך גם אילו האמינו, הרי למעט איבוד עצמי לדעת, לא יכלו לעשות מאומה. לא היה לאן לברוח. היהודים יכלו רק לקוות שהסיוט ייטוש אותם, וזה לא קרה. ראשית שנת 1942 בישרה את שעתיד להתרחש. בימי חודש מרס הראשונים הגיעו לעיר שני קציני גסטאפו בשם פוקס וריכטר. הם פקדו על ד״ר למברג להכין רשימה של עשרה יהודים ״בלתי־רצויים״. על השאלה מה פשעם של עשרה יהודים

אנונימיים, ענו השניים, שכקציני גסטאפו הם לא חייבים הסבר לאיש, וכי עצם היותם יהודים הוא סיבה מספקת לחסלם. על כך העיר למברג כי בגיטו נותרו אלפי מועמדים יהודים.

בתגובה הוכה למברג בפניו והוזהר שאם תוך רבע שעה לא יביא רשימה, הוא ומשפחתו ייתלו. למברג חזר הביתה והודיע למשפחתו על כך וביקש את תמיכתם בסירובו להגיש את הרשימה גם אם סכנת חיים מרחפת על משפחתו ועליו. תוך כדי כך נודע הדבר לראש המשטרה החשאית בעיר, גרמני שחיי אשתו ניצלו בזכות הטיפול של ד״ר למברג. הוא הודיע לאנשי הגסטאפו, שהוא עצמו יכין את הרשימה. אותו איש טרח לדלות מתוך הניירת שמות של יהודים שהואשמו כביכול בהברחה או ב״פשעים״ דומים. לפחות כלפי מכריו היהודיים הוא ניסה למצוא עילה להגשת הרשימה. במקביל, הביא הד״ר למברג בפני חברי היודנראט את הבשורה, ונשקלה האפשרות לשלם כופר בזהב, אך הגרמנים סירבו. הם ידעו יפה שהזהב יגיע אליהם ממילא.

ב־3 במרס 1942 חל חג הפורים. ההיגיון היהודי הסביר את העיתוי של הגזירה הנאצית במועד שבו חגגו היהודים את תליית המן הרשע, כאילו היו הגרמנים זקוקים לאיזה ציון אירוע. אך ייתכן מאוד שמישהו בדרג כזה או אחר מצא לו גם ״הברקות״ מן הסוג הזה של סמיכות היסטורית לגזירת השמדה עכשווית.

בוקרו של ערב פורים היה בוקר יפה. ״השמש זרחה והשיטה (כמעט) פרחה...״ והיהודים נצטוו לבוא בהמוניהם אל הרחבה שבה הותקן הגרדום. לא כולם באו, אך היו שם כחמשת אלפים איש, אשה, זקן וטף, לאחר צום תענית אסתר שקיבל משמעות אקטואלית. הם עמדו שם מאובנים, כשעיניהם בוהות לעבר הפלטפורמה שאליה יובאו עשרת היהודים. את הרחבה הקיפו אנשי גסטאפו בשרשרת וברכב משוריין. הד״ר למברג נקרא אל קציני הגסטאפו שלחשו משהו באוזנו. יו״ר ועד הקהילה, בגרון ניחר וחנוק, כאשר המלים משתבשות בהינתקן מן הפה, הודיע זאת: ״נצטוויתי להצהיר כי הנדונים יוצאו להורג בעוון חבלה וקשירת קשר נגד השלטונות״. נחסך מן הד״ר למברג להודיע את שמות ״הקושרים״, ואלה הם: יעקב ביאלק, נחום זילברברג, וולף טוך, יחזקאל טרוסקאלסקי, נחום יוכימוביץ׳, שמעון יעקובוביץ׳, משה מייזלר, שמואל מייזלר, לייב רוגוזינסקי ויעקב שלזינגר. אני לא הכרתי אישית אף אחד מהם. המבוגרים הכירו אותם כשם שהכירו את כל אנשי הקהילה. מיד לאחר־מכן הובאו היהודים במשאית סגורה והועלו על משטח הגרדום, על־

ידי שוטרים יהודיים. סופר כי הם ביקשו מן השוטרים שיהדקו היטב את הלולאה על הצוואר כדי שמותם יהיה מהיר. כאשר עמדו כולם בשורה אחת, מוכנים למשיכת המשטח מתחת לרגליהם, נשמעה במקהלה הקריאה "שמע ישראל אדוני אלוהינו אדוני אחד". אנשים רעדו ועיניים שכבר נדמה היה שיבשו, החלו זולגות. היה זה בכי שקט שנספג כמו שארית של שיטפון בנחל אכזב. הנתלים הוציאו נשמותיהם ו"מתי המדבר" חזרו לתחייה בראותם את המוות לנגד עיניהם. עשר גופות התנדנדו על החבלים, החמה האירה וחיממה את זדונסקה־וולה, והקהל החל לשרך את דרכו חזרה למאורות הגיטו.

אני עמדתי שם ואינני זוכר אם בכיתי. כאמור, לא הכרתי אישית אף אחד מן הנתלים, ולא הבנתי את פשעיהם. מכיוון ששמעתי קודם־לכן על הוצאות להורג של יהודים, התלייה הקבוצתית רק אישּשה את השמועות. יותר מזה: סופר שקהילות שלמות בסביבה חוסלו ושרידיהן הובאו אלינו. השיטה הגרמנית היתה לחסל קהילות קטנות ולהביא את המגורשים לקהילות גדולות יותר, ואחר־כך לחסל אותן, ואת שרידיהן לרכז בגיטאות הגדולים. בהשוואה לעיירות בסביבה, זדונסקה־וולה היתה מקום מרכזי. הגרמנים הקפידו שהגיטו לא יגדל מעבר לעשרת אלפים היהודים שחיו בו, אם אפשר היה לקרוא לזה חיים. כל אקציה של גירוש לתוך הגיטו גררה "ניפוי" וגירוש של העודפים.

התליינים תלו, והיהודים חזרו לחיי השגרה תוך השלמה עם הגורל, במאבק יומיומי להשיג פת לחם ולהישרד. כל מה שקיוו לו הוא שהלילה יעבור מבלי שקתות רובים יכו על הדלת והפקודות יצוו לצאת. השאיפה היתה לשוב הביתה מן הרחוב מבלי שינהגו בך ככלב שוטה ויעלו אותך למשאית לעבודה מיוחדת או לגירוש.

"מות המלכה"

האקציות הקטנות של משלוחים למחנות עבודה נמשכו ללא הרף. אך עדיין ניתן היה לקבל מכתבים מן המגורשים ובמקרים נדירים אף איזו חבילה, עוד פעלול של הגרמנים להוכיח שמצבם של המגורשים משופר. גם הגיטו עצמו עדיין לא היה סגור הרמטית. אנשים הוצאו לעבודה והצליחו להבריח לגיטו מעט מזון. פולנים שימשו מתווכחים למכירת דברי ערך תמורת מזון ותרופות. היו אף מקרים שניתן היה להזמין רופא פולני מחוץ לגיטו לבוא לפציינט יהודי ותיק. בשבתות ובחג נערכו תפילות בחשאי. הוקפד מאוד שהמסגרת לא תעבור את "המניין" לתפילה, כדי שלא לעורר חשדות. להתכנסות כזאת תמיד היה איזה כיסוי פיקטיבי, כמו יום הולדת, בר־מצווה וכיו"ב תירוצים. לקראת הפסח היו משפחות שקיבלו מקרוביהם בחו"ל חבילות מצות ואלה חולקו, בתמורה או אף בחינם, ליהודים שלא זכו לקבל מותרות כאלה.

מדי פעם בפעם יצאתי לשער הגיטו אשר בצד המערבי של כיכר השוק ויכולתי להתבונן בעיניים כלות בביתנו שלנו, במרפסת. ניסיתי לנחש מי נמצא בבית ומה רואים דייריו החדשים מן המרפסת. משם ניתן היה לראות את שער הגיטו שבו עמדתי ואת היצורים שנעים ונדים מעבר לשער. מבלי להכיר את שירה של רחל תהיתי "אולי לא היו הדברים מעולם..." ומה שמצוי מעבר לשער מזה, לרבות הבית והמרפסת, לא היו אלא חלום. רק 150 מטרים הפרידו בין עולמות שונים, בין תקופות שכמו מאות שנים נפערו ביניהן. עמדתי ובהיתי, מכיר בגורלי העכשווי מחד, ומסרב להאמין מאידך, וזה גורם לי לתהפוכות בקיבה, ליובש בפה, להאצה בדופק. מר לי, כה מר לי. צרת רבים אינה שמינית של נחמה ואני רוצה לבכות, לשחרר את הלחץ ואיני יכול, ואין לי כלי שאוכל לרסק אותו ואילו היה לי כזה, גם אז לא הייתי עושה זאת. אני לא שובר כלים. החישוקים לוחצים מבפנים ועוד מעט אתפרק. אדרבא, שזה יקרה

ובכך יושם קץ לסבל. וכי אין גבול לכאב שאדם מסוגל לשאת. כך עמדתי שרוי בפקעת של רחמים עצמיים שבהם אני מצטיין מאז שעשיתי היכרות עם אישיותי. מרחם ומייחל – אולי יקרה איזה נס. אולי אעוף מכאן כמו פיטר פן, או כאלאדין על איזה מרבד קסמים. אולי היהודים באמריקה יפדו אותנו, ואוטוטו נקבל הודעה לארוז חפצים ולהיות מוכנים. ואם זה יקרה, מעניין אילו חפצים סבתי תרצה לקחת עמה. אילו חפצים יש לנו בכלל בבקתה העלובה הזאת בגיטו. אבל יש ויש בסליק שבחנות, שבו הטמינה סבתי את המטמון האמיתי.

סבתי אשת החיל לא חשבה כלל על חפצים. היא הצליחה להסתיר מאיתנו, הילדים, את המחלה חשוכת המרפא שקיננה בגופה. האנחות שלה התקבלו כתופעות שבהרגל, היא הרי מעולם לא החמיצה הזדמנות להיאנח ולהתלונן. אבל הפעם היא לא התלוננה, וכאשר תקפוה כאבי תופת היא פרשה לאיזו פינה כדי שלא נראה אותה בייסוריה. סבתי, מלכת הבית הכול־יכולה, גורשה מממלכתה ומכיוון שכך כאילו מנוי וגמור עמה שאין עוד טעם להמשיך. כך מצאנו אותה לעתים קרובות שוכבת במיטה בשעות מוזרות, בנימוק ש״סבתא לא מרגישה טוב״.

באחד הימים שבספירת העומר מתה סבתי ממחלת הסרטן שעל־אודותיה אנחנו, הילדים, לא ידענו. בשבילנו היא מתה זקופה כמו עץ. היא פשוט הלכה למקום אחר. ההלוויה היתה אירוע שקיבץ שוב את כל המשפחה ביחד. כמו בתהליך גסיסה שבו יש רגע שהאדם חוזר אל עצמו ואל הסביבה, כך קרה למשפחתנו באותם רגעי יגון וחסד אחרונים. היא הופיעה באופק כבימים ימימה ואחר־כך היא תתרסק במפץ הגדול. אותנו, הילדים, לא לקחו לבית־העלמין. כאשר שבו האבלים מן הקבורה, סופר לנו שהדוד טוביה אמר על פי הבור: ״אמא, אנו עוד נקנא בך״. זאת היתה הפרידה מן הדמות המטריארכלית, מן הגברת הראשונה במשפחה, שעמדה במרכז חיינו והווייתנו. ההזדמנות הראשונה לקנא בסבתי באה לנו זמן קצר לאחר־מכן. ב־21 במאי 1942, ביום שישי ערב חג השבועות, חג מתן התורה, נשמעה המולה גדולה. הגרמנים ציוו על היהודים להתאסף בכיכר השוק. שום נימוק לא ניתן לכך, אבל יכולנו לנחש. כמה ימים לפני־כן נאסרו עשרה יהודים בעוון ״חתירה כלכלית״ ו״הברחת מזון לגיטו״. מספר העצורים היה שוב עשרה, כמניין הנדונים בפורים. רוב העצורים היו מקרב החוגים החרדיים. ושוב חג, והפעם חג מתן תורה. החששות היו כבדים.

שלמה ז׳ליכובסקי שוב שר

בין העצורים היו מיודענו, שלמה ז׳ליכובסקי וחותנו בנימין רודל. עצורים אחרים היו דוד חזקלביץ, מנדל כהן, מרדכי מורגנשטערן, הירש סבוז׳ינסקי. הירש סטראז׳ינסקי, ישעיהו סנטור, אורי פצ׳יק ויהודה שמול.

שלמה ז׳ליכובסקי היה ידיד נעורים של אבי מן העיירה פאביאניצה. התקשינו להאמין כי שלמה המלבב, החייכן וטוב הלב, נעצר. ״אציל פולני נאה״, אמרו עליו הבריות. בשל שׂערו הבלונדי, אפו הקטן והסולד ועיניו הירוקות החכמות שהציצו מאחורי משקפיים במסגרת מוזהבת. אך שלמה ז׳ליכובסקי לא נחרת בזיכרוני בשל מראהו החיצוני, אלא בשל קולו הנפלא. כפי שכבר ציינתי זאת בפרק אחר. במיוחד זכרתי שיר הלל שהוא שר לאלוהים. שם השיר ״דו״ (אתה) וכך זכורות לי המלים, בתרגום חופשי לעברית: ״ריבונו של עולם, אשיר לך שיר – אתה. אתה מעל, אתה למטה, אתה מימיני ואתה משמאלי. במזרח אתה, במערב אתה, בצפון אתה ובדרום אתה. אתה, אתה, אתה״.

הנעימה היא נעימה חזנית מובהקת, עם סלסולי פיאניסימו בראשית, ומקצב עליז בפורטיסימו בהמשך. ייחודו של השיר לא היה במלים, שאִפיינו שירי חסידים רבים. הייחוד היה בקולו של שלמה ז׳ליכובסקי – טנור אדיר שיצא מן הדירה והרעים בכיכר כולה. כאשר ז׳ליכובסקי שר, כולם קפאו. המבשלת חדלה ממלאכתה, סבתא השעינה את גבה על הכיסא כמי שמתרווחת בתאי היציע של בית אופרה. הקונים והמוכרים למטה בחנות נאלמו דום, וברחוב אנשים הרימו מבט.

אנחנו, הילדים, אהבנו את האיש אהבת נפש. כאשר שלמה ביקר בבית, השתררה בבית אווירת חג. שלמה ז׳ליכובסקי היה הליצן במשתאות החסידים של פורים, הוא היה זוחל על הרצפה כדי לשחק איתנו, מרכיב אותנו על גבו, צוחק ומצחק ומכניס צבע בחיי השגרה. כזה

היה בעינינו, הילדים. המבוגרים החשיבו אותו כבר־אוריין חריף, המסוגל לצטט פוסקים כמו אנציקלופדיה מהלכת, איש שידע לתת מבט חודר כמדקרה ומיד להפוך את המבט לרך, ענוג, מחייך, חם ומלטף. הייתכן ששלמה שלנו נמנה עם עשרת היהודים שנעצרו?

החששות התאמתו, הם תמיד התאמתו בתוספת הבלתי־צפוי. הגרמנים הכינו את הכול בקפידה. כאשר השמש עמדה בטבור הרקיע, וקהל שוכני הגיטו הצטופף מסביב לגרדום, והנאצים ומלוויהם התבוננו מחלונות מסביב, כיושבים ביציע המכובדים, הובאו עשרת היהודים במשאית והועלו למשטח. ידיהם היו כפותות מאחור, והם הועלו לגרדום אחד אחד. הגרמנים הגביהו את משטח התלייה כך שכל אחד ואחד, גם אם הוא נמוך קומה, יוכל לראות את המחזה. הנה שלמה ז׳ליכובסקי עולה למעלה כמעט בקפיצה, כאילו הוא עולה על דוכן החזן לפני תפילת מוסף. הוא משחיל את ראשו לתוך הלולאה במרץ רב, ומבקש מן השוטר להדק אותה היטב. הוא מאיץ בעמיתיו לגרדום לעשות כמוהו. מישהו מבין הקורבנות צועק: נקמה, יהודים, נקמה, אל תשכחו לנקום את דמנו. בכי חרישי, כמעט כמו אוושה במדבר, נשמע עובר בין הקהל. לפתע הרחש פסק, ודממה מוחלטת ירדה על הזירה בכיכר של זדונסקה־וולה. ואז, כמו במעמד הר סיני, העם ראה את הקול, קולו של שלמה ז׳ליכובסקי. הוא לא דיבר. הוא שר לאלוהים כמי שעומד לפני התיבה לפני הקהל הגדול ביותר בחג מתן התורה. הוא שר ״שמע ישראל, אדוני אלוהינו, אדוני אחד״. פעם אחת ועוד פעם ועוד פעם וחבריו לגרדום שרים אחריו והקהל למטה ממלמל בקול חנוק. הגרמנים נדהמו. הם נראו מבולבלים. תופעה כזאת לא היתה כתובה בספרי ההדרכה שלהם. אולי, אולי גם בהם נגע קול הטנור האדיר. הגרמנים קפאו על מקומם, היהודים רעדו והתייפחו. אולי יקרה נס, אולי יעצרו ברגע האחרון, הרי זה לא כפי המתוכנן. וכי לא מגיע לעם ישראל, סוף סוף, איזה נס. אבל הנס לא בא, הגרמנים התעשתו וניתנה ההוראה למשוך את המשטח. עשרת היהודים התנדנדו על החבלים. מיד הוצבו סולמות גדולים והגופות הורדו והושמו במשאית, כאילו חששו הנאצים שאם יתמהמהו יגיעו מרכבות האל משמיים ויאספו אליהם את הקדושים. חזרנו לבתינו. אבא לא חזר הביתה. הוא לרוב לא היה בבית ולעתים נעלם לפרקי זמן ארוכים, ואיש לא שאל מדוע ולאן.

המכות שניחתו עלינו השכם והערב בגיטו עשו את שלהם ובמשך הזמן ההלם והייאוש הפכו אותנו למין ״זומבים״ – מתים מהלכים שרואים הכול ולא חשים יותר. אבל גם העיניים שיבשו עוד הצליחו לסחוט את

שארית הלחלוחית שנשתמרה בהן כדי להקל על הנפש הגוועת. הטפטוף היה לזליגה, והזליגה לזרימה והבכי המר הפך למתוק, הנה אנו עדיין בני־אדם, עדיין לא כלתה דמעה מעינינו, עדיין אנו מסוגלים להיטהר, לחוש, לבכות על שלמה, להתייפח על עצמנו, בשרנו ונשמתנו. ואתה, אתה, אלוהים, חשבתי לעצמי, אתה משקיף מהיכל קודשיך, מעל, ואתה מצוי בירכתי ארץ, אתה ממזרח, ממערב, מצפון ומדרום, אתה רואה הכול, רואה כיצד רצחו עשרה מבניך, יהודים תמימים וטובים, בני שועים ופשוטי־עם, אתה רואה, וכלום. אולי מרוב דמעות גם אתה סונוורת, אולי מרוב כאב גם אתה פסקת לחוש, אולי אתה כבר לא אתה. ואני בוכה ונחנק, כי נער בן 14 הוא לא ילד ואסור לו לצוות. זה לא יפה. חשתי פצוע, שותת דם בפנים. בחוץ רק הדמעות נטפו על החולצה. שלמה ז׳ליכובסקי היה ואיננו.

משורר השואה והגבורה, יצחק קצנלסון, כתב בשיר על שלמה ז׳ליכובסקי, שנתגלה מתחת להריסות גיטו וארשה: ״שירו שמיים וארץ – שירו כל ש״י עולמות, הריעו. הרנינו השם ז׳ליכובסקי שלמה כי שם האדם הוא הגדיל עלי ארץ, כבוד האדם הוא הגביה... שירו, דברו לו שיר, ראו דמותו, היא זורחת. היא דמות הקדוש מזדונסקה־וולה״.

ואף־על־פי־כן ולמרות הכול, המאמינים האמינו באמונה שלמה שאנו מצויים בשלבים המכריעים של מלחמת גוג ומגוג, שבעקבותיה יבוא המשיח. היו ששמעו את פעמיו, וכל אקציה חדשה וכל גזירה שנגזרה חדשות לבקרים רק הגבירה בהם את האמונה. ואני, הקטן באמת, לא הבנתי מנין תעצומות הנפש הללו, מהיכן האמון הבלתי־מסויג שאליהו התשבי אוט אוט יופיע וכולנו נצא מאפלה לאור גדול, ונאמר לפניו שירה חדשה הללויה. אחרי שאכלתי את החזיר וגם נהניתי ממנו, התחלתי לפקפק אם היושב במרומים בכלל שם לב לדברים זניחים שכאלה. הוא ודאי טרוד בעניינים בוערים יותר, הרי־גורל יותר. אבל אם כך, מדוע הוא לא שם לב לייסוריהם וליגונם של היהודים בזדונסקה־וולה, בפאביאניצה ובכל אותן עשרות עיירות בפלך שבהן עבדו אותו באמונה שלמה רבבות מקרב צאן מרעיתו? איך זה שהם מובלים לטבח והוא יושב למעלה ומחריש, כאשר גם המלאכים בוכים. איך, איך!

כיום אני חושב שאם האדם נולד בצלם, כמו שלמה ז׳ליכובסקי, זאת היתה שעתו היפה ביותר, בעוד אלוהים, מקור הבריאה בכבודו ובעצמו, הסתתר כאחד האדם באחת משעות השפל שלו.

ככל שימי הקיץ החמים קרבו, קרב גם גזר־הדין. ידענו כי גיטו לודז׳

מהווה מוקד מרכזי לריכוז יהודים לכל מרכז פולין, כלומר לעשרות־עשרות קהילות יהודיות. גיטו לודז' היה ברובע באלוט, אזור משכנות עוני מוזנח בעיר התעשייתית הגדולה. לרבים מיהודי זדונסקה־וולה היו קרובים ומכרים בגיטו ועוד בשלבים הראשונים לאחר הקמתו הם ביקשו לשלוח חבילות למכריהם ולמשפחותיהם בלודז'. ד"ר למברג נתבקש לצאת לשם כדי לבדוק את הסידורים ואם קיים סיכוי שהעזרה תגיע ליעדה. באותה הזדמנות הוא נפגש עם חיים רומקובסקי, ראש מועצת היהודים בלודז', אישיות שנויה במחלוקת קשה. רומקובסקי היה פעיל ציוני לפני המלחמה ולמברג הכיר אותו מאז, כשזה עסק בתחום חינוך יתומים יהודיים. למברג ביקש גם לבדוק מה עלה בגורל עסקנים ציוניים אחרים שרומקובסקי הרחיק אותם. בבוא למברג ללודז' נהג בו רומקובסקי בכבוד ובידידות, סייר אתו במוסדות השונים שהקים והעסיק אותו עד כדי כך שלא עלה בידיו לפגוש את ידידיו הציונים. רומקובסקי ניבא כבר אז כי הגרמנים יחסלו בהדרגה את יהודי פולין ותפיסתו אמרה כי יש לעשות הכול כדי להציל כמה שניתן ובייחוד את הצעירים ואת הנוער. משום כך חייבת, לדעתו, ההנהגה היהודית לשתף פעולה עם הנאצים כדי להאט את תהליך ההשמדה ולקוות כי בשלב מסוים עם תבוסת גרמניה, אפשר יהיה להציל לפחות חלק מיהודי פולין.

הד"ר למברג אמנם היה שותף לפחד האפוקליפטי, אך הוא חלק באורח נמרץ על התפיסה שלפיה יהודי הוא שיקבע מי לחיים ומי למוות, או מי ראשון ומי אחרון. עצם המחשבה גרם לו חלחלה. זאת גם הסיבה שחרף האיומים על חייו סירב למברג להגיש רשימה של עשרת המועמדים לתלייה בפורים 1942. לאחר סדרת התליות היה ברור לד"ר למברג כי גיטו זדונסקה־וולה עומד בפני חיסול, ולא רק הגיטו, אלא מרבית תושביו. בקיץ 1942 היה כבר ברור כי המוני היהודים לא נשלחים למחנות עבודה או למחנות ריכוז, אלא למוות. הידיעות הגיעו ממקורות שונים לרבות אנשי מחתרת פולניים. במסרים שקיבל ד"ר למברג נאמר כי מבצע החיסול נערך בעיירות הסמוכות בפלך ורטא, הוא האזור שבו נמצאת העיר זדונסקה־וולה, ושוב אומתה הידיעה הקודמת כי ביער ליד העיירה חלמנו הומתו יהודים רבים. חלמנו עתידה להיות גיא הריגה המוני. בחלמנו נוסתה בראשונה השיטה המשולבת של רצח המוני, כאשר היהודים הומתו בגז צקלון עוד בהיותם במשאיות הסגורות וגופותיהם נשרפו בבור הענק.

למברג העביר את המידע הן לנציגי הקהילה בזדונסקה־וולה והן

לנציגים בעיירות הסמוכות. מעטים האמינו; הרוב, שהלך והצטמצם, עדיין סירב להאמין. הגירושים והתליות בזדונסקה־וולה אמנם חיזקו את התחושה של התקרבות הקץ, אך המוח עדיין לא השכיל לתפוס זאת ועדיין ציפינו להפתעה, לנס, לאיזה מטה קסם שיעצור לפני הנפילה לתהום. ככל שאני מנסה להיזכר בימים אלה של סוף הגיטו בזדונסקה־וולה, כך הכול מתערפל ומיטשטש. אינני יכול להיזכר באירועים בולטים. כולנו היינו נתונים באיזה הלם מתמשך, בתוך איזה ערפל סמיך, שאין בו קשר עין ונקודת אחיזה. אתה הולך בלי מקל עיוורים, עקב בצד אגודל, ומתקדם בלי לדעת לאן. אתה ממשש חושך. גם עדר לא יודע כאשר מובילים אותו לטבח. הוא הולך.

והימים ערב ״הימים הנוראים״ תרתי־משמע. ידיעה רדפה ידיעה, ובאחת מהן, בסוף חודש יוני, נמסר כי הד״ר למברג נקרא אל השלטונות ונצטווה להכין רשימה של יהודים בעלי כושר, שיועברו לעבודה בגיטו לודג׳. השאר, נאמר לו, יועברו לגרמניה, הילדים למוסדות חינוך והקשישים לבתי־אבות. למברג הודיע בו במקום, כי הוא לא מוכן לספק את הרשימה אף אם הדבר יעלה לו בחייו. הוא לא עשה זאת בעבר והוא מבקש שיניחו לו בהווה. הגרמנים הניחו לעניין, אך לחודשיים בלבד. היתה להם תוכנית מגירה.

הם כבר ידעו מי ״כשיר״ ומי ״לא כשיר״. הם ערכו מבצע ה״סטמפלען״ – ״ההטבעה״ – שבמסגרתו הטביעו על גוף האנשים חותם, כפי שמטביעים בבקר הנמנה עם עדר מסוים ושייך לחווה מסוימת. כל האוכלוסייה היהודית נקראה לבוא למה שהוגדר כ״מרפאה״ ושם עמדו גרמנים לבושים חלוקים לבנים, מדדו את הגוף הערום של זקנים, צעירים, נשים וילדים מקודקוד ועד כף־רגל, ולאחר בדיקה והתרשמות כללית הטביעו חותמת A לצעירים כשירים ו־B ו־P לטף ולזקנים. החותמת הוטבעה מעל לחזה, על הבטן ועל הגב.

גם מי שבמרוצת הזמן התמחה ב״המצאות״ הנאציות הללו, תהה בשביל מה היה צורך במבצע הזה. החותמות נמחקו תוך ימים, כי הן לא היו כתובות קעקע, וצעירים רבים, בעצם רוב האנשים ה״כשירים״, לא נשלחו בסוף לעבודה, אלא למוות. מן הסתם איזה מוח מעוות המציא את המבצע, בין כהטעיה מכוונת, או לשם הפגת השעמום – לחזות ביהודיות וביהודים ערומים ולראות איזו תגובה פאבלובית תבוא מצד העכברים הללו.

המצעד ל"בית החיים"

לגרמנים היתה תוכנית מגירה. הם הוציאו אותה ב־21 באוגוסט 1942. בבוקר שלמחרת, ב־22 באוגוסט, נשמעו יריות בגיטו, מלֻוות קריאות באמצעות רמקולים "ראוס, יודען ראוס...". היריות, הצווחות של הגרמנים, נביחת הכלבים, וזעקות־שבר התערבבו אלה באלה. חוליות של אנשי אס.אס. פרצו לחצרות ולבתים ודרבנו בקתות רובים את האנשים לצאת לשדה במרכז הגיטו.

היו בין החיילים כאלה שאפשרו לאנשים להתלבש ואף לקחת עמם איזה צרור והיו שהוציאו את האנשים חצי ערומים ויחפים. אנשים שכשלו נורו במקום לעיני קרוביהם שנאסר עליהם לגשת לבן משפחה פצוע או מת. עשרות נורו באותו יום. אינני יודע אם זאת היתה שמועה בלבד או הוראה מפורשת שיש להתייצב למִפקד לפי ההשתייכות "המקצועית". כלומר, "אורגים" ביחד ו"גַזרים" לחוד וכיו"ב, כך שסבי ואני, שנינו "אורגים" מוסמכים, עמדנו יחד. אחי ואבי נמנו, כידוע, עם איגוד מקצועי אחר, והם עמדו בנפרד. בין המוני האנשים לא הצלחתי לראותם. אמי היתה בבית־החולים. ככה עמדנו צפופים בחום השמש ועדיין לא ידענו מה צפוי לנו.

זאת היתה הפעם הראשונה שערכתי היכרות מקרוב עם פלוגות המוות של האס.אס. חוליות חוליות הם הסתובבו, עם כלבים ובלעדיהם, מצוידים באקדחים, ברובים, במקלעים ובשוטים, רומסים, דוחפים, מצליפים, משסים כלבים כדי להביא את ההמון למגרש. החזקתי את ידו של סבי חזק לבל יתנתק ממני גם הוא ואשאר בודד. לא הסתכלתי הצדה, לא שמתי לב מה עושים אחרים. לאחר שרוב היהודים הובאו למגרש הופיעה מולנו חבורת קצינים גרמניים ובראשם האנס ביבוב, "התליין של גיטו לודז'", ועוזריו וילהלם ריבה ופראנץ זייפרט, לבושים במיטב מדי השרד, כלחגיגה. האנס ביבוב, הסוחר והסיטונאי מברמן, האיש שסחט

את שארית הלשד מן העבדים היהודיים לפני ששלח אותם למיתה כלא־פרודוקטיביים, בא לזדונסקה־וולה כדי לברור לו את כוח האדם הרנטאבילי ולהעביר אותו למערך הכלכלי שלו בגיטו לודז׳. הוא עמד בפנינו כשידו האחת מחזיקה בפלצור והשנייה אוחזת באקדח החגור על מותניו וסקר את הקהל, כסוחר הבודק סחורה. לאחר המלחמה, סיפר במשפטו שנערך בלודז׳, ללא ניד עפעף, שכסוחר בגרמניה לפני המלחמה היו לו יחסים טובים עם סוחרים יהודיים, ולכן אי־אפשר להאשים אותו בשנאת יהודים. במגרש בגיטו זדונסקה־וולה ראה ביבוב באנשים שלפניו בהמות משא שעוד אפשר לנצל אותן ומי שלא ניתן לניצול אינו אלא יצור שחבל לבזבז עליו פירור לחם אחד.

לאחר שהגרמנים הגיעו למסקנה שהרוב המכריע של תושבי הגיטו נמצאים במגרש, הם סידרו אותנו בשלשות והצעידו אותנו לבית־הקברות. במתכוון הם העבירו אותנו דרך הרחובות המרכזיים של העיר, כדי לשתף באירוע את התושבים. אלה עמדו על המדרכות, ואני מדי פעם בפעם הפניתי מבט לראות איך הם מגיבים. הם לא הגיבו. הם לא כבשו פניהם ואולי אף שמחו. רובם לא אהבו יהודים. היטלר ידע שהאוקראינים והפולנים לא אוהבים יהודים.

כעשרת אלפים איש גררו את רגליהם באותו יום לבית־העלמין היהודי. התברר שבכל־זאת הצליחו כמאתיים ועשרים יהודים, גברים נשים וצעירים, להסתתר במקומות שונים בגיטו ומחוצה לו. הגרמנים התפנו לחפש אחריהם לאחר סיום האקציה ב־24 באוגוסט. בין ה־24 ל־27 הם גילו את רובם והרגו אותם במקום.

היו גם חולים ורבים מהם נותרו בבית־החולים היהודי בגיטו. אמי שהיתה, כאמור, בבית־החולים בשעת הגירוש, הורתה לכל החולים להתפנות ולא לחכות לגרמנים. שלושה־עשר נכים נלקחו בזרועות חולים אחרים או אחיות והוצאו אל מחוץ לבית־החולים. ההערכה היתה כי כל מי שיישאר במקום יומת מיד, בלא שהגרמנים יטריחו אותם למפקד או לבית־הקברות. אמא עזבה אחרונה ורצה לבית. היא מצאה את הבית פתוח וריק. איש לא היה בו. היא נטלה כמה עדיים ועזבה את המקום.

בינתיים הגענו לבית־העלמין. בכניסה ניצבה שורה של אנשי גסטאפו, מצוידים בנשק קר ובנשק חם. הם עמדו בעמידה הידועה של מקבלי פנים, אלא שהשורה היתה כפולה והיא יצרה שביל שדרכו עברו הצועדים בשורה עורפית, כאשר שני זקיפים בפתח דאגו לכך שהיא לא תהיה צפופה מדי, כדי לאפשר מיון נכון. כך נכנסו, נדחפו, נגררו גברים,

נשים וילדים, צעירים וזקנים, בריאים וחולים, זקופים ושפופים, כשפה ושם מנסה נער להגביה את קומתו (כנראה על־פי עצת מלווהו הבוגר), כדי שייראה מבוגר וכשיר יותר, ומשום כך ראוי יותר לחיים. משהגיע תורנו הלך סבי לפני ואני רצתי אחריו וניסיתי לאחוז שוב בידו. פתאום חשתי שסבי נגרר בחוזקה שמאלה, ואני בשארית כוחי הדל תפסתי את כנף־בגדו כדי ללכת איתו. מגף בעט בזרועי ויד דחפה אותי ימינה.

אני צועק "זיידעשי" – סבא, סבא – ומנסה לרוץ אחריו, אך מישהו שם לי רגל ואני משתטח. אני מתרומם ומתבונן. סבי נעלם ואני מובל אל ערימת בני־אדם הרובצת על האדמה בין המציבות, מעולפת וחסרת מבע. אני מרים את עיני ורואה שבית־העלמין חולק לשניים. בחלק שבו אני יושב מצוי המיעוט, כאלף איש, כפי שהסתבר. בצד השני, במרחק של כמאה מטרים, או פחות, נמצאים כל היתר, חולים ובריאים, זקנים וצעירים, חלשים וחזקים. אני מנסה לאמץ עיני שמא אראה את אחי, את אבי, את סבי ואת אמא. אינני יכול לראות מאומה. למקום מתחילות להגיע משאיות סגורות. בינתיים הן ממתינות. אי־אפשר לראות איך מתנהגים האנשים שם, האם הם שלווים, האם הם בוכים, האם ברור להם לאן הם מובלים. ממרחק, זה נראה כמו אקציה מאורגנת ומסודרת של המובילים והמובלים. אין אלימות מצד הגרמנים, אין התנגדות מצד הקורבנות, כאילו ניתנה זריקת סימום לקראת עקירת שן. עכשיו מתחילה תנועה. מעלים אנשים על המשאיות. הם עולים בשלווה. משאית אחת מתמלאה ומעלים אנשים לשנייה. אנשים נעים בשקט ובסדר אל המשאיות. מעניין מה אמרו להם לגבי היעד. אפשר שגילו להם שהם נשלחים ל"רזורט" (כך נקרא מקום עבודה עם "פנימייה"). מדי פעם שמענו יריות, בלא לדעת פשרן. כנראה שיחידים ניסו להימלט או עשו תנועה חשודה והם נורו.

לא התבוננתי מי נמצא על־ידי, לא החלפתי מלה עם איש, רק הסתכלתי מה מתרחש מעברו השני של המגרש, כמי שרוצה לשמר את המראות. רציתי לראות את אחי, את אבי ואת סבי ולא הצלחתי. קשה היה להבחין ממרחק כזה באנשים מסוימים בין המון, אך ההיגיון ברגעים כאלה אינו מכתיב התנהגות. התאמצתי להתבונן מה קורה מעברו השני של בית־הקברות. כל מה שראיתי היתה פעילות בשיטת הסרט הנע. מערכת מאורגנת, מסודרת, משומנת של חיסול המוני. משאית מתמלאה, זזה ומפנה מקום למשאית ריקה שמתמלאה אף היא וכך הלאה, עד שמספר משאיות מתמלאות ושיירה יוצאת לדרך. כך יבטיח מנגנון המוות

טיפול מאורגן בקצה השני והאחרון של התהליך, בחלמנו.

עוד מבטי שלוח אל הצד השני ואני חש שמשהו נזרק עלי. היו אלה פרוסות לחם יבש וכדי לרכך אותן השליכו לנו שימורי מלפפונים. מלפפונים מלוחים, תהיתי, הרי הם כמו דלק על להבה בוערת. מדוע עשו זאת אם לא כדי להגביר את הצמא. רבים התפתו, לא עמדו בשריפה שחשו בפנים וצעקו: מים מים. היו שאף ניסו לקום, אך מיד נורה צרור מעל ראשם, בלוויית צעקה: הַאלְט (עצור). הסאדיזם הנאצי גבר אף על השיקול הקר, שאמר כי אם כבר נבחרו האנשים לעבודה, יש לנהוג בהם בהתאם לצורך.

מן העבר השני, לעומת זאת, לא ראינו שום חלוקת אוכל. אני, שנאחזתי בקש האחרון של אמונה, וקיוויתי שבכל־זאת יישארו יקירי בחיים, איבדתי ברגעים אלה כל תקווה. פתאום הלמה בי ההכרה שלא אראה אותם עוד לעולם. אף פעם, בשום מצב ונסיבות, לא העליתי על דעתי פרידה כזאת מבני משפחתי. קטיעה של גיליוטינה, בהילוך אטי. שהם נלקחו אל המוות היה ברור לי, אבל מה נפל בגורלי לא היה לי מושג. גם לא היה אכפת לי. הבטתי נכחי, במבט ריק, בלא דמעה, רק הגרון צרב. כמו שה בתוך עדר הרובץ בין קברי יהודים שבחייהם ידעו להבדיל בין העולם הזה לעולם הבא. מיודענו, מנדל יוסקוביץ׳, נמנה עם אלה מבינינו שנתנו דעתם לעולם הבא. הוא הצליח להבריח לבית־העלמין זוג תפילין. ״צידה לדרך של כל יהודי לנסיעה קצרה וארוכה... זוג התפילין עבר מיד ליד בעוד מאות ראשי עם קדושים עיטרום לאות על ידם ולטוטפות בין עיניהם בשעה הרת־עולם זו בחייהם״, כפי שהתבטא לימים.

לעומתו היו כאלה שביקשו למצות כל טיפה מן העולם הזה. על בית־הקברות החלו לרדת דמדומי ערב. ובשעת דמדומים זאת ראיתי משהו מפליא, מדהים, בלתי־נתפס, אך ממשי. צעיר וצעירה, שאינני יודע אם היו קודם־לכן נאהבים או שזה עתה נפגשו לראשונה, זחלו לעבר מציבה. ומשמצאו מרבץ מתאים החלו מגפפים זה את זאת, החצאית הופשלה, המכנסיים הורדו ובתנועות מהירות, ללא גניחות, כמעט כאקט מיני של זוג חיות, השתגלו. איש לא הפריע להם. הבחורה נפלה בזרועותיו של הבחור והשניים החזירו את לבושם לקדמותו. לאחר ההלם הראשוני, חשבתי לי: זאת עוצמת החיים, הנה ההווה בפריחת הבזק שלו, ובקמילה המיידית. האתמול כבר נגמר, המחר לא יהיה. יש עכשיו. רגע אחד מתוק. שניות של חמצן מעל ביצה טובענית, שחרור זמני מפקעת הכבלים. רגע קטן של אמת גדולה. כוכב שביט עבר ביעף, ואני ראיתי אותו בטרם הפך

לאפר. כך, בין־הערביים, בשעה שחיפושיות מזמזמות בין העצים בחזית ביתנו בכיכר העיר, האוויר בשל, מתקתק וכבד, והעלים נצבעים בצבעי שלכת, שמתי את ראשי על מציבה והתבוננתי בכוכבים בלי לראות אותם. לרגע ייחלתי לשכב בין שוכני העפר, שכה קינאתי בהם (סבתא, אנו מקנאים בך), ורגע היה בי רצון אדיר לחיות, ולהיות בזרועות עלמה כמו אותו גבר צעיר.

היו אנשים שלא יכלו לשבת ומתוך דחף לא ברור קמו ממקומם. הפעם לא היו יריות אזהרה. מי שניסה לקום נורה. כל לחישה קטנה שעברה בקרב רובצי המציבות עוררה צווחות בגרמנית ואיומים שלֻווּ מדי פעם בירייה בודדת או בצרור. באישון הלילה זחלו סביבי דמויות. אנשים שנאלצו לעשות את צורכיהם זחלו אל מאחורי מציבה אחרת והתרוקנו שם. ממול נשמע המהום המנועים, בשקט בשקט, כאילו שלא להפריע את מנוחת השכנים. שום רחש אחר מן העבר ההוא לא נשמע, שום בכי, צעקה או אנחה. כלום. המוות פרשׂ על כולם את כנפיו הרחבות בעודם נעים ונדים אל משאיות הגזים, בדרכם אל קבר האחים בחלמנו. בכל משאית כזאת היה מותקן צינור פליטה שדרכו הוחדר פנימה גז צקלון. האנשים הומתו בדרך במשאיות ולחלמנו הגיעו גוויות, שנשרפו בבורות שכוסו מיד. אלה שעסקו במלאכת החפירות והקְבורה בחלמנו נורו אף הם ונקברו במקום.

הם נראו ביחד

אם אתה רוצה לדעת היכן נמצא רוב־רובה של קהילת זדונסקה־וולה, על בניה ובנותיה, זקניה וטפה, יש לך שני נתיבים. אחד מערבה דרך קאליש, צפונה לקונין וחזרה מזרחה לקולו. דרך שנייה היא מזרחה דרך לודז׳ ובצומת קורושנייביצה מערבה לקולו. שם, ליד קולו, ישנם שטחים ירוקים ומיוערים. זוהי חלמנו. עמוק באדמה טמון אפרם של בני זדונסקה־וולה. המשאיות נסעו וחזרו בתוך כשלוש שעות ולקחו עמן משלוח חדש.

עם שחר, ב־23 באוגוסט, בעודי מנסה להתרומם כדי לראות מי דוחף אותי, תקע מישהו פתק לידי ובו נאמר: ״אמא שלך, אסתר גלזר, חיה והיא נמצאת בחלק הזה של בית־הקברות. הישאר במקום והיא תגיע אליך״. תחילה לא האמנתי, אך בהכירי את אמי ואת התושייה שלה, את יכולתה לתמרן במציאות המפותלת ביותר, לצאת ממצבים קשים ביותר, חשבתי לעצמי: אשה גיבורה, נבונה וחזקה היא, הצליחה לשרוד. היא באמת חיה וקיימת. נולדה לי אם. תוך שעתיים אמי היתה על־ידי. בתחילה לא ראיתי את פניה, רק חשתי את ידה הרועדת ושמעתי את נשימתה הכבדה, כאילו נאחזה בפיגום האחרון של בניין מתמוטט. היא ידעה כמוני שאת בניה האחרים לא תראה לעולם. עיניה היו מעיין שהתייבש, אבל הפנים המיוסרים, החיוורים, אמרו הכול.

התברר שלאחר שבאה הביתה ולא מצאה איש, נטלה אמא כמה תכשיטי זהב שלה ורצה חזרה לבית־החולים שם השאירה את התעודות המזהות אותה כאחות ראשית של בית־החולים. בבואה לבית־החולים נוכחה לדעת שחרף המאמצים לפינוי כל החולים, אי־אפשר היה להזיז כמה מהם. אנשי הגסטאפו ירו בהם בתוך המיטות. כשהיא לבושה חלוק לבן רצה אל בית־הקברות, בדרך נעצרה על־ידי שני אנשי משטרה מקומיים, שאחד מהם הכיר אותה, ואלה הביאו אותה לבית־הקברות.

היא ביקשה לראות בדחיפות את ד״ר למברג, בתקווה שממנו תוכל

ללמוד היכן נמצאים בני משפחתה, אך לא זו בלבד שלא ניתן לאיש לעבור לצד השני כדי לראות את האנשים, גם לבדוק מי נמצא בצד הנידונים לחיים אי־אפשר היה. קשר עין היה בלתי־אפשרי, שכן כאלף איש רבצו בצפיפות ליד המציבות. מצוידת בתעודות ולבושה בחלוק לבן היא הגיעה לד"ר למברג, אך הוא לא ידע מי נמצא היכן. מנוי וגמור היה עם אמא לעבור לצד השני כדי למצוא את משפחתה וללכת איתה למוות. ד"ר למברג שכנע אותה שלא לעשות זאת, שמא בניה מצויים בצד הזה. הוא הפציר בה לחכות ולאפשר לו לברר. בינתיים החשיך ולא ניתן היה לעשות מאומה. רק לפנות בוקר הגיעה ידיעה לד"ר למברג שראו אותי בצד הזה, והוא מסר על כך לאמא. הוא שיגר את השליח שהגיע אלי בזחילה ומסר לי שאמא בחיים, וחזר אל ד"ר למברג כדי לבשר שהידיעה נמסרה לי. הוא הדריך את אמא היכן למצוא אותי.

עכשיו, כשאמא היתה לידי, אימצנו שנינו את עינינו, אולי נוכל להבחין באחי, אריה ושמואל, באבא ובסבא. כמו בחזיון־תעתועים היתה אמי משוכנעת שראתה אותם ביחד. "אני מוכנה להישבע שראיתי אותם ביחד", היא אמרה לי. ה"ביחד" היה חשוב, לא חלילה "לבד". "הנה, העשייק (שם החיבה הפולני שלי), תסתכל טוב, בשורה הראשונה מצד ימין, לא לגמרי מימין, זה לא לייבק ולידו שמוליק?" הסתכלתי ולא יכולתי לזהות איש. לא יכולתי להבחין אם זה היה נער או אדם קטן־קומה. אבל אמא ראתה, וראתה אותם "ביחד" וזה מה שהיה חשוב. גם אחרים סיפרו לה שראו אותם "ביחד" עם סבא, כלומר, לא לבד הלכו אל מותם, אלא ביחד. אמא ידעה היטב לאן הובלו אלה שבצד השני, אבל בסתר לבה, אי־שם במעמקים, היא תמיד קיוותה שהם הצליחו לשרוד ושהם נמצאים אי־שם. מדי פעם, ועד קרוב למותה בשנת 1990, כאשר הופיע בעיתון השם גלזר היא גזרה את הקטע. אולי, אולי, אי־שם מעבר לסמבטיון ולהרי החושך נמצאים בניה. היא אף פעם לא נפרדה מהם ותמיד התקינה את עצמה לפגוש אותם, אם לא בעולם הזה אזי בעולם הבא. "אני חיה על זמן שאול – אמרה לי – ומקומי לא כאן, אלא שם".

בצהרי היום השני להיותנו בבית־הקברות קרב מבצע "פינוי" היהודים אל סיומו. תנועת המשאיות גברה והאנשים התשושים והרעבים כבר חיכו בכיליון־עיניים שיעמיסו אותם על הרכבים. המבצע בצד השני תם. כאשר המגרש שם היה ריק מאדם החלו אנשי הגסטאפו לנבוח לעברנו שנקום ונסתדר. כל הקהל שאיבריו היו משותקים מן השכיבה הממושכת הרים עצמו ולנוכח המראה הזה של גיבנים, צולעים, עקומים וטרוטי־

עיניים, פרצו הגרמנים בצחוק אדיר. "ליבער גוט, ליבער גוט" (אלוהים האהוב) – הם נתנו ביטוי להשתאותם מול החיזיון הזה. ובאמת, באותם רגעים, אלוהים הטוב באמת היה לצדם. אילו היה לצדנו, המצב היה שונה. הסתדרנו שוב בשורה עורפית והגרמנים דאגו ליישור הגב בעזרת קת רובה ולהרמת הראש על־ידי צליפה, והם חזרו ובדקו, חזרו ובחנו אולי בכל־זאת מי מן המועמדים להובלה לגיטו לודז' שוב אינו כשיר ויש לחסלו כאן ועכשיו. משהכול נבדק שוב ושוב החלה הצעדה אל תחנת הרכבת.

שוב צעדנו, ומישהו אחר עמד מן הסתם על המרפסת בבית מס' 29 בכיכר השוק והתבונן בצועדים. הפעם מספרנו הצטמק מאוד. חלק מן הצופים במרפסת ולמטה ראו לנגד עיניהם אירוע היסטורי. קהילה יהודית שחייתה ותססה במרוצת מאתיים שנה, נעלמת בבת־אחת, היא צועדת את צעדתה האחרונה. זדונסקה־וולה היהודית הלכה בדרכה האחרונה. לא נותר אלא זיכרון מן הרחובות והסמטאות, והבתים על שעריהם, ומחלקות הדשא הסדורות לפני הבתים בכיכר, ומהראטוש על מגדל השעון בלב הכיכר. נותרו כזיכרון בית־הכנסת הגדול, והשטיבלעך וחנויות היהודים, והשבוע בלבן. נרות חנוכה ורעשני פורים, שליחי מנות וסתם יהודים נחפזים, מהם בלבוש חול ומהם בלבוש משי ואבנטים, שטריימלך זולים ושטריימלך מפרוות יקרות. נותרו בזיכרון חסידים ומתנגדים, ציונים ובונדיסטים, גבירים ועמך, יושבי־קרנות ובעלי בתים. נשאר הפארק והאגם (ששימש לטקס ה"תשליך"). נשארו גבעות החול ופורמבי בפאתי היער. זדונסקה־וולה, ספק כפר ספק עיר ובה קהילה יהודית מגוונת, עולם שלם שצעד במצעד הזמן, נמוג ממש לנגד הצופים הללו. "הז'ידקים עוזבים, הז'ידקים עוזבים", סיכמו כמה נערים בצעקותיהם פרק היסטורי ותרבותי בן מאתיים שנה.

בתחנת הרכבת עמדה רכבת־משא מרובת קרונות סגורים ופתחי הזזה. עוד בטרם נכנסנו לקרונות, הופיע בפנינו, כמו בפני עצרת רבת משתתפים לציון אירוע גדול, האנס ביבוב. הוא בירך אותנו על שאנו עוברים למקום טוב, ללודז', ושם מצויה פרנסה בכבוד וחיים טובים יותר. משום כך אל לו לאיש ליטול עמו חפצי ערך, או מטבעות זהב ויש להטיל את אלה למקום שעליו הצביע. מי שיעשה זאת לא ייענש, ואין גם כוונה לעקוב אחר האנשים שיטילו חפצי ערך אלה. לעומת זאת, מי שיימצא אצלו חפץ כזה לאחר־מכן, דמו בראשו. האיום לא מומש, אך היה בו כדי להפחיד את האנשים, ואלה עמדו בתור, ואמי בתוכם, והטילו לתוך

הערימה טבעות זהב, יהלומים, עגילים, צמידים, תִליונים, לרבות טבעות נישואין, ועוד פשפשו היטב בכיסים שמא נותר משהו שעלולים לגלותו. בתמורה קיבל כל אחד חצי כיכר לחם, תוך הבטחה שבקושי נזדקק לכך, שכן בהגיענו ליעד, כלומר לגיטו לודז׳, בעוד כמה שעות, ידאגו לכל צרכינו.

מחוסרי כול, פרט לבגדים על עורנו, כשאנו חובקים את הלחם, הועלינו על הקרונות. הגברים שעזרו לנו לעלות למעלה נמנו עם השוטרים היהודים של הגיטו. הם הביטו בנו בעיניים כלות, כמי שיודעים מה צפוי לנו. אינני זוכר את השותפים לקרון שלנו, וזה לא אומר שלא הכרתי חלק מהם, אלא שדמותם נמחקה כליל מזיכרוני. הפכנו מאנשים בעלי זהות לעדר של פריטים המובל בקרון בהמות. אינני זוכר כמה אנשים הוכנסו לקרון. אני זוכר שהוא נדחס עד אפס מקום. קשה היה לשבת. נשארנו למשך מספר שעות בלא שנדע את סיבת האיחור ביציאת הרכבת. השתדלתי כל אותו זמן להישאר ליד הפתח שעדיין לא נסגר. לפתע הופיעו אנשי גסטאפו בשלושה רכבים ונעו לאִטם לאורך הקרונות תוך שהם צועקים. התברר שהם חיפשו את יו״ר הקהילה, הד״ר למברג, שישב כבר באחד הקרונות עם משפחתו. כאשר איתרו את הקרון הורידו אותו, הושיבו אותו על אחת המכוניות והסתלקו. לא ניחשנו, ידענו. לקחו את ד״ר למברג שלנו. אותו לא הושיבו במשאית צקלון. הם ירו בו. וכאשר התייתמנו גם מ״אב״ מסור זה, ניתן האות, חיילים עברו מקרון לקרון והגיפו את הפתחים, ואנו נותרנו כלואים, כמעט ללא אור, כמעט ללא אוויר. כעבור כמחצית השעה החל הקרון לחרוק, לנוע לאטו, אך לאחר כרבע שעה נעצרנו. איש לא ידע את פשר העצירה. איש לא שאל ואיש לא נידב הסבר. שוב המתנה של שעה ומעלה. ידענו מה המרחק שבין זדונסקה־וולה לבין לודז׳ והנסיעה ברכבת לא נמשכת, בדרך־כלל, יותר משעה ורבע לכל היותר. משום כך המתנה של עוד שעה או שעתיים לא העלתה ולא הורידה. ובאמת לאחר כשעתיים של עיכוב החל הקטר לנוע ולגרור את הקרונות אך בקצב אטי להחריד, כאילו לא עמד לו כוחו לסחוב מטען חריג שכזה. כך נגררנו במשך שעות, ודרך הצוהר המסורג הקטן ראינו כי החושך ירד.

רכבת אטית מאוד

אנשים החלו לקרוא: "אוויר, אוויר". "אני נחנקת", צעקה אשה אחת, שניים הביאו אותה לצוהר, ומכיוון שנמוכה היתה הרימו אותה אל מול הפתח הקטן. כעבור דקות החלו האנשים להתלונן, כי האשה חוסמת את מעט האוויר שחודר לקרון והיא הורדה והוחזרה לפינה. "אני לא יכול יותר, לא יכול יותר", גנח מישהו אי־שם בקרון ומיד עלה ריח של שתן. כעבור דקות התערב הריח בריח של צואה. הרכבת נעצרה. אנשים הלמו על דופן הקרון וצעקו "לפתוח! לפתוח!" שני חיילים הופיעו, פתחו לרגע את דלת־ההזזה, נרתעו מחמת הצחנה וסגרו אותה חזרה, תוך שהם ממלמלים "ליבר גוט". ככל שההמתנה התארכה אל תוך הלילה החלו האנשים ליפול זה על זה בשל תשישות שהצטברה במשך שלושה ימים ללא שינה. מישהו ארגן תור. חלק מן האנשים עמד צפוף וחלק אחר ישב שעון על קיר הקרון. לאחר זמן־מה התחלפו המשמרות. אחד הכה בראשו על הבריח והחל זב דם, הגניחות הלכו וגברו, הלכו ותכפו. המחנק היה ללא נשוא. השחר עלה, השמיים היו בהירים והשמש האירה דרך הסורגים.

הרכבת חידשה את נסיעתה והפעם בקצב מהיר יותר. אולי תיקנו את הקטר, אולי ניתקו כמה קרונות. לאחר כשעה שוב האטה את הקצב, עד שנעצרה. שמענו הסטת מסילה. הרכבת נסוגה לאחור, זזה קדימה ושוב אחורה, חרקה וצפרה וכמו בסרטי האימים של היצ'קוק הצפירה התערבלה בזעקה נוראה מבפנים. "היא מתה, היא מתה", צעק גבר, "כאן, כאן בפינה". "היא לא מתה", אמר אחר, "היא נושמת, יש למישהו קצת מים?" מישהו ניסה לשלוף בקבוק מים. "היזהר", אמרה האשה שעל־ידו, "גם אנחנו נמות בצמא אם תיתן את כל המים". "מה זה כבר משנה", אמר האיש, "במוקדם או במאוחר כולנו נתפגר בקרונות". "היא מתה", אמר האיש שקודם־לכן טען כי האשה נושמת. האיש עם הבקבוק החזיר את

הכלי לכיסו. ״היא לא מתה, היא התאוששה״. ״לא נוסעים ללודז׳״, אמר אחד, ״לא נוסעים ללודז׳, מזמן עברנו אותה״. ״איך אתה יודע״, צעק אחר לעומתו, ״אתה יכול לראות משהו?״ ״געוואלד!״ צעקה אשה אחת, ״אני לא יכולה יותר, אני רוצה למות, אני לא יכולה יותר, אלוהים שבשמיים, מדוע אתה מענה אותנו, מדוע לא דאגת שנמות כולנו לפני־כן יחד עם ילדינו?״ צעקותיה הלכו וגברו, נעשו היסטריות יותר ויותר, צווחניות יותר ושרקניות, כמי שמתאמצת לשאוף אוויר לריאותיה ואינה מצליחה. ״עשו משהו! עשו משהו!״ צעקו כמה אנשים, ״יש למישהו אלכוהול?״ לפתע התמוטטה האשה והשתתקה. קיא מעורב בדם נשפך מגרונה, אנשים נרתעו. האשה שבה לחיים ונמצאו מעט מים להרטיב את פיה ולנגב את פניה.

הרכבת האיצה את הילוכה והקטר השמיע צפירות, כמי שסוף סוף הותרו מוסרותיו. חשתי יד על הגב, ידה של אמי. מוזר שעד אז לא זכור לי אם היה קשר כלשהו בינינו במהלך אותן עשרים וארבע שעות שעברו מאז הגענו לרכבת. הייתי כה שקוע במערבולת האירועים, ברכבת, שלא נתתי את דעתי לשום דבר אחר, אף לא לאמי ולא לעצמי. אך היא, כמסתבר, היתה כל העת לצדי, עקבה אחרי. וכמי שרצתה להקדים תשובה לשאלה, אמרה: ״אני בסדר, גם אתה, נכון?״ ״כן״, עניתי, ״גם אני בסדר. נצא מן הארגז הזה בחיים?״ שאלתי אותה. ״נצא״, אמרה, וליטפה לי את השיער. בשעות אחר־הצהריים האטה הרכבת עד שנעצרה. שמענו קריאות וקולות בגרמנית וקרקוש מגפיים מתרוצצים. כעבור כמה דקות שמענו הזזת דלתות. גם דלתנו נפתחה, אבל נתבקשנו שלא לרדת. גלי אוויר פרצו לקרון, חמצן טהור, מחיה־מתים. הגרמנים שלא רצו להיכנס לקרון, גם בגלל הסרחון הנורא וגם מחשש שיידבקו באיזו מחלה, בחרו בכמה גברים וציוו עליהם להביא מים. אנשים התנפלו על המים, היו ששפכו את המים לכפות־הידיים והיו ששאבו בכובעיהם והיו שטבלו את הראש בתוך המכל. כל ניסיון להכניס סדר בהתנפלות עלה בתוהו. תוך דקָתיים התרוקן המכל. מישהו הציע שהגברים שהעלו את המכל ינסו להביא עוד מים. לתדהמת השליחים, בהביאם את המכל הריק חיכה להם עוד מכל מלא והם נטלו אותו והביאוהו לקרון. הפעם הוחלט לעשות סדר, והדבר התאפשר לאחר שהשריפה הראשונה של הצמא כבתה מעט. אולם הקרון לא נוקה והצחנה התפוגגה אך מעט. פה ושם ניסו אנשים לכסות את הצואה אך לא היה כמעט במה לכסות, וגם הכיסוי לא הועיל הרבה. השתן עמד בשלוליות, לא נספג ולא יבש.

אנחנו היינו בקרון מספר 6. קרון מספר 7 היה משום־מה דחוס בהרבה. לאחר תריסר שעות של מחנק, אנשים התפשטו, ליקקו את זיעת עצמם וזיעת זולתם. רבים התעלפו ופולה לטוטובסקה, חברתה של דודתי הצעירה, איבדה את ההכרה מחוסר נוזלים. בן דודה השקה אותה בשתן שלו. הסלקציה בקרון מספר 7 נעשתה מעצמה. עשרים ושבע גוויות הוצאו מן הקרון.

ההתנהגות החייתית הראשונית, לאחר שצורך בסיסי כמו צמא בא על סיפוקו, פינתה מקומה לקצת אנושיות. אנשים החלו לשים לב לשכניהם, החלו לדבר בלחש. מישהו הוציא מכיס המעיל את הלחם שקיבל יום קודם־לכן. הלחם היה יבש. הרטיבו אותו במעט מים, בצעו חתיכה. כל מי שהיה ברשותו כלי כלשהו – בקבוק, צלוחית, קערית וכדומה – נתבקש למלאו במים. מי שלא היה ברשותו כלי ניסה לאגור מים בגופו. גם המכל השני התרוקן והוא הוחזר למקומו. הכול תחת עינם הפקוחה של החיילים שלא עשו דבר, המתינו כנראה לפקודה. זו הושמעה כעבור זמן־מה. לכל קרון בא זוג חיילים והגיף את הדלת, אך הרכבת לא זזה.

עברו 24 שעות מאז עלינו על הרכבת ובטרם הגענו ליעד. אנשים החלו תוהים לאן אנו מובלים. לא התקבל על הדעת שגם בתזוזה האטית והמקוטעת, לא עשתה הרכבת את הארבעים ומשהו קילומטרים שבין זדונסקה־וולה ללודז׳. המסקנה המתבקשת היתה שהיעד אינו גיטו לודז׳. אז לאן מובילים אותנו? לחלמנו? לא הגיוני! ובעצם מדוע לא? לנאצים הרי היגיון משלהם. אולי חזרו בהם מן הכוונה להעביר אותנו ללודז׳? אולי האנס ביבוב צריך אותנו במקום אחר? אולי עומדים לחסל גם את גיטו לודז׳? אולי יביאו לרכבת את משאיות הצקלון? מתאים להם לגרמנים. הם נתנו לנו לשתות מים בכוונה להטעות אותנו. אם כך, מדוע לא להשליך מִכְלי צקלון לתוך הקרון? לא יועיל בגלל הצוהר הפתוח.

המעניין הוא שאנשים החלו לחשוב, דבר שלא עשו מאז עלינו לקרונות. כאשר אתה חי, ואתה מודע לכך, אין כנראה דבר חזק יותר מאשר הרצון לחיות. רק כאשר אתה חי ואינך מודע לכך, המוות הפיסי הוא מעבר טבעי מן המוות הנפשי. התברר כי בקרון נמצאת אשה בחודשי הריונה הראשונים. היא ישבה בפינה ונאנחה, ובכתה בכי חנוק. היא היתה לבדה. את בעלה ואת משפחתה הפרידו ממנה בבית־הקברות. היו כמה אנשים שסבלו מאסתמה והנשימה קשתה עליהם. הניסיונות לגרור אותם לצוהר לא עלו יפה, כי הצוהר היה גבוה מדי וכדי לסייע להם לשאוף אוויר צריך היה להרים אותם. גם הגברים החזקים שבחבורה

הותשו. ניסיון של גבר לשים עצמו דרגש, כדי שהחולה יעלה עליו הצליח חלקית. לאחר כמה דקות, התמוטט החולה ונפל, והושיבו אותו למטה, מתחת לצוהר. היה חם גם בחוץ והעובדה שהרכבת לא זזה, לא אפשרה תנועת אוויר. מישהו הקיא. כנראה ששתיית המים ואכילת לחם על קיבה ריקה גרמו לכך, או סיבה אחרת. כך היתוסף ריח הקיא לריח השתן והצואה. אלה שעדיין נותרה בהם מעט בושה עשו את צורכיהם בתחתונים. אחרים הורידו את הבגדים, ניגשו לפינה, חרבנו והשתינו. הפינה הפכה לבית־שימוש. ואנו עדיין עומדים. איש לא הסתכל על השעון. השעונים הוטלו כנראה לתוך הערימות ברחבת הרכבת. הזמן בלאו־הכי לא מילא כל תפקיד. הלך, עמד, למי אכפת.

הרכבת עצרה. יותר משלושים שעות לאחר צאתה מזדונסקה־וולה, יממה שנראתה לנו כנצח, הקטר נשף נשיפה ארוכה ונדם. בחוץ נשמעו קריאות בגרמנית וביידיש, קולות של ריצה. הדלתות עדיין לא נפתחו. התעלומה לא נפתרה. לאן הגענו. ופתאום הדלתות נפתחו. אנשים, אם אפשר לקרוא כך לדחלילים הללו, הביטו נכחם בעיניים ריקות, עמוקות ושחורות כמו בהמות הבוהות במכלאה החדשה שאליה הובאו. משטרת הגיטו ניגשה לפתחים והחלה לאחוז בזרועות האנשים ולהורידם למטה. הרגשנו ריח חריף של ליזול. שוטרי הגיטו החזיקו ממחטות על האף. לבסוף שאל אחד: "אתה יהודי, נכון?" "נכון", השיב השוטר ביידיש. "איפה אנחנו?" שאל האיש. "ידידי", השיב השוטר, "אתה בגיטו לודז'". אכן גיטו לודז'. בעצם הגענו למארישין, ה"אליס איילנד" של גיטו לודז'. הריכוז היהודי, הכלוא, הגדול ביותר לאחר גיטו וארשה, שבו רוכזו פעם מאתיים אלף יהודים מקומיים ומן הסביבה.

ושוב בלודז'

שלוש שנים לאחר ראשית מלחמת־העולם השנייה, בשבוע שבו אירעו התבוסות הראשונות של מחנה רומל במדבר הערבי, בימים שבהם הושלם התכנון של "מבצע לפיד" למתקפת בעלות־הברית על צפון אפריקה, והרוסים החלו במתקפת־הנגד בחזיתות לנינגרד וסטאלינגרד - אנו הגענו לגיטו לודז'.

את לודז', כאמור, הכרתי לראשונה מביקורי אצל דודתי לפני המלחמה. הם גרו ברובע מהודר בעיר השנייה בגודלה בפולין (כשלושת רבעי מיליון נפש) שנמצאת ליד פרשת המים של נהרות הוויסלה והאודר. לודז' נוסדה ב־1423 בהרשאה של המלך ולאדיסלאב יאגיילו, ובראשית המאה ה־19 הגיע מספר תושביה ל־400. במשך המאה ה־19 צורפו עיירות וכפרים לשטח מוניציפלי שהפך מתועש ויחד יצרו את העיר לודז' של ימינו, שמתאפיינת ביער הארובות של מבני תעשייה, בעיקר תעשיית הטקסטיל, ובעשן המיתמר מהם.

היו בלודז' כמה רבעים יפים, במיוחד רחובות כמו פיוטרקובסקה, רחוב שנחשב כארוך ביותר במרכז אירופה (חמישה קילומטרים אורך ועשרים מטרים רוחב) . במאה ה־19 נבנו בעיר מבנים ניאוקלאסיים יפים. שדרות קושצ'יושקי ורח' נאטורוביטשה נאים אף הם וכן עוד כמה רבעים. יש בעיר כמה פארקים גדולים ויפים. תושב העיר, המשורר הפולני־יהודי יוליאן טובין, אמר שאם הלודז'אים מוצאים מקום הולם, הם רוצים לשים בו את הכול, בין אם יש בכך התאמה ובין אם לאו.

ככלל, זו היתה עיר אפורה למדי, אך הומה ותוססת, והיהודים הם שהקנו לה את דופק החיים. הם היוו קרוב למחצית האוכלוסייה, והיו מפוזרים בכל הרבעים. העניים שבהם התגוררו ברחובות קטנים באזור בלוטי וברחובות המרכזיים שחוצים את הרובע לרוחב ולאורך, זגיירסקה ובז'ז'ינסקה. במרכז הרובע היה השוק של בלוטי, ולא רחוק ממנו רח' ברק

יוסלביץ׳. ברק (דב) יוסלביץ׳ היה גיבור צבא יהודי־פולני שלחם לצדו של קושצ׳יושקו במרד של 1794, השתתף בקרבות נגד הרוסים, היה קצין בכיר בחטיבה הפולנית של צבא נפוליון ונפל בקרב נגד האוסטרים ליד קוצק, כמפקד חטיבה. בחלק מן האזור הזה שכן גיטו לודז׳.

הגענו לממלכתו של האנס ביבוב.

אני זכרתי את לודז׳ כעיר חמודות, שער לעולם, דוכנים עם כעכים חמים, ערוצי רדיו מכל העולם, משחקי ברידג׳, וודקה על הקרח, פרוות חורפן ודודתי רחל היפה וההדורה, כולה אומרת דרור. כאשר הגענו ללודז׳, בראשית המלחמה, נמלטים מאימת המפציצים וחיל הכיבוש הגרמני, דודתי, בעלה וילדתם, כבר לא נמצאו בעיר. הם ברחו לחווה המשפחתית בראווה, בערך מחצית הדרך בין לודז׳ לווארשה. לפי ידיעות שהגיעו אלינו המשיכו דודתי ובתה לביאליסטוק, בגבול הצפון־מזרחי, שגם בה היה למשפחה רכוש. הדוד אברהם נסע בינתיים לווארשה להכין מקום ראוי למשפחתו. משאשתו ובתו בוששו לבוא, יצא לעבר ביאליסטוק, נתפס על־ידי הגרמנים, נשלח לטרבלינקה ושם הומת. גורל דומה ציפה לדודתי ולבתה כאשר השטח נכבש על־ידי הגרמנים. כך חוסלו רחל דודתי, אברהם בעלה וילדתם ביאנקה, שלישייה שהתגאיתי ביופיה, באושרה ובאורח חייה בלודז׳ של פעם.

הפעם מצאנו לודז׳ אחרת. עם כניסת הגרמנים ולאחר סדרת פוגרומים, רציחות, גירושים, ביזה והחרמות רכוש בקרב רבע מיליון היהודים של העיר, הוכנסו היהודים בראשית 1940 לאזור באלוטי. הגירוש לגיטו לווה במעשי זוועה נוראים שבוצעו לשמם וכדי להביא את היהודים למלט את נפשם לבד אל אזור הגיטו, בלא להטריח את המערך הלוגיסטי של הגסטאפו. אף שהגיטו הוקף מיד גדר תיל, התאפשר לפולנים להיכנס לאזור בחודשים מרס־אפריל, כדי למכור מזון ליהודים. בחודש מאי נסגר הגיטו. כל מי שניסה לצאת ממנו או להיכנס ללא רשות, נורה. זה היה ההבדל הראשון בין גיטו זדונסקה־וולה, שלא היה סגור הרמטית עד לחיסול, לבין גיטו לודז׳. ההבדל השני היה בהנהגה היהודית של הגיטו.

בראש מועצת היהודים עמד מרדכי חיים רומקובסקי, ״זקן היהודים״, וכפי שכבר צוין, אישיות שנויה במחלוקת בקרב הקהילה. האיש, שהיה פעיל ציוני לפני המלחמה, גרס, שמכיוון שכוונת המשטר הנאצי היא לחסל יהודים רבים ככל האפשר, תפקיד ההנהגה הוא להציל יהודים רבים ככל האפשר, אפילו במחיר שיתוף פעולה עם הנאצים ועם אקציות

הגירוש שלהם. הוא האמין שיש לשמור ככל הניתן על אנשים בריאים ועל הדור הצעיר, שלהם יש סיכויים לשרוד. איש זה, בעל הדרת פנים ובלורית לבנה, נחשב למלך היהודים, ואף שחברי הוועדה המייעצת שמינה לצדו בראשית הכיבוש הוצאו להורג על־ידי הנאצים בשלבים הראשונים של הכיבוש, הוא עצמו שרד עד לחיסול הגיטו. נוח היה לגרמנים שמלאכתם הבזויה, כמו החלטה על סלקציה והפעלת משטרת הגיטו למבצעי הגירוש, תיעשה בידי משתפי פעולה יהודים. כך נהפך רומקובסקי לאיש הסלקציות הראשון. הד"ר יעקב למברג, ראש היודנראט בזדונסקה־וולה, לחם בחירוף־נפש שלא לשמש שליחו של מלאך המוות.

לרומקובסקי היו, מן הסתם, כוונות טובות והוא עשה להצלת הדור הצעיר ואף ידע על הפעילות הציונית בתוך הגיטו. רומקובסקי פעל אצל הנאצים ואצל ביבוב גם להצלת הד"ר למברג. בכך אמנם לא הצליח, אולם הוא עשה הכול כדי להיטיב עם משפחתו – אשתו בנו ובתו. הוא הפך עריץ זקן שסילק כל אופוזיציה למעשיו בלא עידוד הנאצים, וגם לכך מצא הצדקה. אגב, במלאות חמישים שנה לחיסול גיטו לודז' פורסם בכתב־העת הפולני לענייני תרבות, "ליטראטורא אי ז'צ'יה", מעין "מכתב" (וידוי) שכביכול כתב רומקובסקי לרעייתו לפני שהגרמנים הוציאו אותו להורג. כותב הרשימה הוא ארנולד מוסקוביץ'. שם נאמר, בין השאר, שחלק מיהודי לודז' נותרו בחיים אמנם בשן ועין, אבל בגיטו וארשה הם גם לכך לא זכו. עוד הוא אומר: "כן, אני שלחתי אנשים ואם אני לא הייתי עושה זאת, האם מישהו אחר לא היה נאלץ לעשות את המלאכה? אך אני גם הצלתי אנשים".

בבואנו לגיטו לודז' התברר שיש עוד כמה שרידים של המשפחה הקרובה. הדוד טוביה ובתו הבכורה, גאולה והדוד ישעיהו בגפו. בזמן שאנו באנו לגיטו, נערכה סלקציה של גירוש.

אפשר לומר כי מחנה המעבר במארישין נועד לאפשר לבאים לגיטו לקבל מקום מגורים ועבודה, שהתפנה מתושבים ותיקים, בין באמצעות גירוש שסופו מוות ובין במוות במקום. במארישין צוידנו בתעודות, בלבוש, שמן הסתם היה שייך למגורשים, ובתלושי מזון. לאחר כמה ימים הועברנו לדירה, חדר גדול שהופרד מדירה אחרת, ששימש גם מטבח, והוא היה חשוך גם בשעות היום. בצאתי החוצה הדהימו אותי המראות. המוני אנשים, רובם נראו לי כחולי שחפת, נעו בחוץ כאילו כל הגיטו נמצא בחופשה. האוויר הדיף ריח חריף של חומר חיטוי, של ליזול ושל סיד, ריח שפשרו התברר לי מהר מאוד. המראה המוזר ביותר היה גשר

להולכי־רגל מתוח מעל לרחוב זגיירסקה שבה עברו חשמליות. הרחוב, משני צדיו, היה חלק מן הגיטו, ואילו הכביש שבו עברו החשמליות היה מחוץ לגיטו. כך יכולנו לראות בלב הגיטו נתיב שבו עוברים אנשים חופשיים. התבוננתי בהם בקנאה, בהרהורי־לב חסרי סיכוי, והם החזירו מבט של אדישות, של בוז או אף של פחד וחמלה. זה היה מעין פוטומונטאז׳ של מציאות סוריאליסטית: מכאן המון גדול משרך צעדיו אל הגשר ומטפס עליו בלאות, כדי לעשות את הדרך מעבדות לעבדות, ומכאן, למטה, חולפים הטראמים מחיי חופש אל חיי החופש. כה קרוב וכה רחוק.

שוני נוסף בין גיטו זדונסקה־וולה לבין גיטו לודז׳ היה שבגיטו החדש הרגשתי זאת הפעם הראשונה רעב מהו. התלוש זיכה ברבע קילו לחם ליום, מדי פעם קיבלנו קצת סוכר חום ומעט שמן, כמה תפוחי־אדמה וצנון ומנת ״קפה״ ארזאץ כפי שהוא נקרא, קפה משעורה קלויה. מי שעבד זכה גם בצלחת מרק יומית, מים חמים דלוחים שבהם צפה פרוסת תפוח־אדמה. הלחם חולק פעם בשבוע, וניתן לשער את מידת המאבק היומי העצמי לעמוד במנה הקצובה. היו אנשים שלא יכלו לעמוד, לא ברעב ולא בהתאפקות, וגמרו את המנה השבועית תוך יומיים שלושה. כדי להשיג את המצרכים הזעומים על־פי הכרטיסים היה צריך, כמובן, לעמוד בתור. אנשים עמדו בתורים עוד בשעות הלילה, ולא פעם בהגיע תורם להיכנס לחנות אזל המצרך.

לודז׳ היה מחנה העבודה הגדול ביותר של הרייך הגרמני וכל המלאכה שנעשתה בו היתה קודש למאמץ המלחמתי. סוסי העבודה שנוצלו עד תום היו היהודים. מפעלי התעשייה המרכזיים היו בתי־המלאכה ללבוש. היו מתפרות שבהן נתפרו בגדים חדשים והיו בתי־מלאכה שבהם תוקנו בגדים משומשים. סופר על אמהות שבעת מיון הבגדים המשומשים נתקלו בלבוש של ילדיהן שהופשט מהן בעת הסלקציות. דודי טוביה שרד, כאמור, עם בתו הבכירה, היה בעל מקצוע נדרש ונתמנה אחראי לאספקה לכמה מפעלי טריקוטאז׳, התחום שבו התמחה ובו התעשר לפני המלחמה. מכיוון שנחשב מיוחס, הוקצה לו מקום מגורים מיוחד ברובע שנחשב יוקרתי. גם אני הפכתי עובד ״הענף״. הועסקתי במפעל לפרוות כבשים ושם העמסתי והעברתי ערימות של פרוות גולמיות ושל מעילים מוגמרים. החשיבות של תעסוקה חרגה מעבר לשכר זעום ולהטבה של מנת מרק ליום. מי שהיה מובטל, כלומר לא פרודוקטיבי, נשלל ממנו פנקס תלושי המזון ומלבד זאת הוא היה מועמד לגירוש, וגירוש מגיטו

לודז׳ היה הגירוש הסופי – לאושוויץ. אמא נתמנתה ל״אם בית״ במפעל לנגרות, ומתפקידה היה לדאוג לא רק להיגיינה ולבריאות, אלא גם לצד האנושי. מלבד ממונה גרמני על המפעל היה גם ממונה יהודי ושניהם ירדו לחייה על שהיא מתערבת בעניינים לא לה, כאשר היא מבקשת להקל על חולים. אמי לא ביקשה לשחרר את החולים הביתה, שכן אז נשקפה להם סכנת גירוש, או חטיפה למשימות מיוחדות, כמו קבורת גוויות. היא ביקשה כי אלה שלא חשים טוב יישארו במפעל ויעבדו פחות. לעתים היחסים כה החריפו, שאמי עמדה על סף סילוק מן העבודה. אם הדבר לא קרה, הרי זה לא רק בשל התושייה שלה, אלא גם בזכות פרוטקציה. גם בגיטאות היתה פרוטקציה, וקשרים אצל חוגים יהודיים מסוימים עזרו לא רק לקבלת מקום עבודה הולם, אלא גם לקבלת תוספת מזון ולעתים גם מניעה של גירוש. מקור הפרוטקציה שלנו היה משפחת למברג, שרומקובסקי הטיב עמה.

היו גם אחרים, יוצאי זדונסקה־וולה, שזכו לפרוטקציה. פולה לוטוטובסקה, ניצולת קרון מספר 7 המפורסם, מצאה עצמה יום אחד מובטלת, ועמדו להעביר אותה לעבודה של ריקון בורות השופכין. היא פגשה ברחוב מישהו מזדונסקה־וולה, ופעיל ציוני בשם חיים גדאבסקי, וביקשה את עזרתו. גדאבסקי זה, שקומתו הגיעה למטר וחצי והליכתו הליכת ברווז, היה בעל מהלכים ב״צמרת״ הכלכלית בגיטו. הוא התבונן בפולה, נערה נאה בעלת עיני תכלת, בלע רוק, תלש פיסת נייר משקית חומה שהיתה בידו ועליה כתב בעברית לאמור: ״נא לסדר את העניין״. לאחר שכתב, מדד שוב את הנערה, החזיר את העיפרון לכיס ואמר לה: ״לכי לארבאיטזאמט (לשכת העבודה) בין השעות עשר ושתיים בצהריים, חפשי את אוברבאום ותני לו את הפתק״.

היא מצאה את אוברבאום, נתנה לו את הפתק והוא סידר לה עבודה. היא עבדה במפעל למרצפות מלט, ומדי פעם נשלחה לעבוד במטבח כבונוס. אלמנת הד״ר למברג, הפטרונית שלנו, היתה מנהלת אחד המטבחים, משׂרה חשובה ביותר. אחראית למטבח יכלה להרשות לעובדיה לקבל עוד כמה פלחי תפוחי־אדמה במרק ובעיקר לקחת הביתה קליפות של תפוחי־אדמה, מצרך יקר ערך.

מצבו של הדוד טוביה היה יחסית שפיר. אמי ביקרה אצלו כמה פעמים במשך שתי שנות שהותנו בגיטו, אך הוא אף פעם לא בא לבקרנו. לאמי, אף שמעולם לא נתנה לכך ביטוי, היו משקעים כלפי אחיה, גם משום שהקשר אתו התרופף ובייחוד משום שהוא לא עשה יותר בשביל אחיהם

הבכור ישעיהו. הדוד ישעיהו נותר לבד, ערירי, ללא תמיכה נפשית ופיסית. האיש בעל הגוף, שמעולם לא ידע עבודה גופנית מהי וחי מעסקי אוויר, לא יכול היה להתמודד עם הרעב המתמיד. חרף תמיכתה הצנועה של אמי בו, ככל שהיה סיפק בידה, הוא הלך ודעך. באחד הביקורים ראיתי שלפני עומד שלד מהלך, אדם שבמאמצים אדירים גורר את גופו. בגיטו לודז׳ למדנו פרק בהלכות המוות. ראינו כיצד הוא נולד, איך הוא מרחף ואיך הוא מסתיים. בעצם לא תמיד ראינו את השלב הסופי. סופר שהדוד ישעיהו, כאלפים אחרים, לא מת במיטתו, אלא התמוטט ברחוב ונאסף על־ידי אנשים. אני לא הייתי בהלוויה, אינני יודע אם אמי והאח השני היו בהלוויה ולא ברור אם היתה כזאת בכלל. בגיטו לודז׳ היתה הלוויה אחת גדולה ומתמשכת, שבמהלכה חיו אנשים על הסף. מדי יום נאספו גוויות שהיו מונחות בצדי הרחובות. אלה לא הועלו על רכבים ממונעים או רתומים לסוסים, אלא על מעין ריקשות שנגררו על־ידי זוג אנשים, שזכו בבונוסים. אפשר מאוד, שגם דודי ישעיהו נאסף אל עגלות אלה שעשו ברחובות גיטו לודז׳ לילות כימים באיסוף גוויות בצדי הדרך. היה עוד סוג של גוררים, אלה שגררו מְכָלֵי ״פקאליה״ – כך נקראו חביות השופכין. העיסוק הזה הביא גם לעובדים אלה בונוס מיוחד של עוד 150 גרם לחם ליום, ולא היתה זאת תוספת של מה־בכך.

והיה גם שוני לטובה. גיטו לודז׳ סיפק לי היכרות מחודשת עם אמי. לפני המלחמה היתה לנו אמא מעין ״דודה״ טובה. היא לקחה אותנו לסרטים, הביאה לנו ממתקים, קנתה לנו בגדים, הצחיקה אותנו בהומור שלה ובכושר החקיינות. את תפקידי האם מילאו שתיים, סבתי והאומנת חוינאצקה. אמי אמנם טענה שהעניין נכפה עליה, אך היה זה כנראה אונס מרצון. אפילו בגיטו זדונסקה־וולה היא עשתה בעבור המשפחה את המירב, אבל מרחוק, בבית־החולים של הגיטו, שם קבעה את ביתה. בגיטו לודז׳ אימצה אותי אמי החוקית. הפעם ניתנה לי ההזדמנות לחוש באם ממש. אשה חזקה ואמיצה אשר החזיקה בעור שיניה בחוטי החיים שנותרו ומבוקר ועד ליל עמלה כדי שבנה לא יסבול יתר־על־המידה ממצוקת רעב. יש רעב שהוא דבר פנימי, פיסי ויש שמתלווה אליו תופעה חיצונית פסיכית. יצור רעב רואה בכל דבר טרף פוטנציאלי, בין אם מדובר בקבצן שמחזיק בידו פרוסת לחם יבשה או בכלב שמדדה כשעורו תלוי על עצמותיו. אדם שאינו סובל מחרפת־רעב אינו יודע מה זה רעב. היו זמנים שגם אני ידעתי רעב, אולם לא רעב קיצוני.

מנות המרק שחולקו לעובדים במפעל הכילו, כאמור, הרבה מים

דלוחים שבהם צפו תפוח־אדמה או שניים. אמי, בשל התפקיד שמילאה במפעל, זכתה בפרוטקציה ומחלקות האוכל הצלילו את המצקת והעלו מן המעמקים שלושה־ארבעה תפוחי־אדמה. את התפודים הללו שלתה אמי מן הנוזלים, הביאה הביתה, חתכה אותם לפרוסות וטיגנה אותם במעט שמן אפור, זכר לתפוחי־האדמה המטוגנים והזהובים שאכלנו בבית בימים הטובים.

סביב חלוקת המרק נוצר פולקלור שלם. אנשים עמדו דרוכים ועקבו אחר מידת העומק שהכף חדרה אליו, כחרגול קידוח. איזה אושר ניבט מהעיניים שראו איך ה"חכה" מעלה כמה תפוחי־אדמה, ואיזו אכזבה מרה היתה נחלת מי שתפוד עלוב נפל בחלקו, ובעיניים מתחננות הביטו במחלקת שמא ייכמרו רחמיה והיא תתקן את המעוות ותטבול עוד הפעם את המצקת השואבת. חובר אף פזמון על מחלקת המרק, שהיתה בו גם קריצה מינית: "פאני ויז'לאצ'קא, איך מאכט נישט קאין געלאכטער, א ביסעלע טיפער אונד א ביסעלע דאכטר": גברת מחלקת, זה לא צחוק, אנא בטובך, קצת יותר סמיך וקצת יותר עמוק.

אני, לא זו בלבד שזכיתי לקבל מדי יום כמה תפוחי־אדמה אקסטרה, אלא גם נהניתי מדי פעם בפעם מקליפות תפוחי־האדמה, שאותן קיבלה אמא. וזה המתכון לקליפות תפוחי־אדמה: שוטפים אותן היטב, מייבשים אותן. כאשר הן יבשות זורים עליהן מעט מלח, כדי לרככן. לאחר זמן־מה סוחטים את הקליפות וטוחנים אותן. מוסיפים מעט קמח ומכדרים את התכולה למעין קציצות, משטחים אותן, שמים מעט שמן במחבת ומטגנים. מעדן דמוי לביבות, שהיה בעל ערך תזונתי חשוב. הקליפות, כך אמרו, מכילות ברזל החשוב ביותר לגוף. גם "עוגות" עשתה אמי. היא אספה במפעל את השעורה הקלויה (שהיתה בסיס לתחליף־קפה) לאחר שזו בושלה, והביאה את הנשורת הזאת הביתה. לאחר שטיפה, הוציאה את הקליפות (עבודת נמלים), הפכה את החומר למחית, הוסיפה קצת קמח ומעט סוכר ואפתה עוגה שדמתה לעוגת שוקולד. היא היתה אמנם מרה יותר מאשר מתוקה, דביקה יותר מאשר פריכה, ודוקרנית בבית הבליעה, אך היא מילאה את הקיבה. והיה גם מרשם ל"אורז" נוסח גיטו לודז': מביאים צנון, מגרדים אותו על פומפייה גסה, מבשלים אותו, לא לפני שפותחים לרווחה כל דלת וכל חלון שאפשר, בשל הצחנה המתחרה בריח מחראה ציבורית, ולאחר שבושל היטב, מסננים אותו, שוטפים במים, מוסיפים קורט מלח ושמן – והרי לנו "אורז". לפני המלחמה אמא מעודה לא בחשה בסיר בישול. אבל בגיטו טרחה למעני עד כדי כך שגם

חברי שבאו לבקרני זכו מדי פעם בכוס תה עם פרוסת עוגה, או לביבה, ושמהּ ושִמעה יצאו לפניה כאשת חיל ומארחת למופת, וכל זאת לאחר יום מפרך, מורט עצבים ומשפיל. ממני היא חסכה את מנת המרורים והסבל שעברו עליה. ברגע שהיא הגיעה הביתה, החליפה בגדים, איפרה את הפנים ולבשה ארשת של עקרת־בית (עיסוק שאף פעם לא הצטיינה בו) ואחר־כך של גברת הבית.

אני מניח, כי אלמלא התמיכה של משפחת למברג אפשר שמצבה של אמי בפרט ומצבנו בכלל, היה רע יותר. הודות למשפחת למברג קיבלנו פעם או פעמיים חבילת מזון מיוחדת (מקורה כנראה בארגוני סעד יהודיים בארה״ב) שכללה סוכר, מרגרינה, קמח, ביסקוויטים והמצרך הנדיר ביותר – פחית בשר חזיר משומר, מן הסוג הנחות אך בשבילי זה היה מעדן־מלכים. זכיתי בעוד תשורה – עבודה במאפייה למשך עשרה ימים. בגיטו לודז׳ עבודה במאפייה היתה משאת־נפש לפחות כמו לחופשה בהוואי או באקפולקו. מי שעבד במאפייה, לא זו בלבד שלא רעב, אלא אף קיבל מדי יום חצי קילו לחם לקחת הביתה. לא זכור לי אם עשיתי משהו מועיל במאפייה הזאת במשך עשרת ימי הצ׳ופר. לעומת זאת, זכור לי שהריחות והחום סתמו לי את התיאבון ולא הרביתי לאכול שם. את הלחם שהבאתי הביתה אגרנו עד כמה שאפשר היה, ואמא אף התירה לעצמה להיות נדיבה כלפי כמה נזקקים. עבודה במאפייה עוררה קנאה ושנאה, מחד גיסא, והכרת־תודה, מאידך גיסא.

בגיטו, הגם שהוכר כמחנה עבודה, נמשכו אקציות הגירוש. לא עבר חודש בלא שהמשטרה המקומית, בלוויית אנשי אס.אס., פשטה על הבתים כדי להוציא מהם אנשים, פעם בטענה שאין להם אישורי עבודה ופעמים בלא עילה, סתם כדי למלא את מכסת המגורשים. פעם הייתי ברשימה והוצאתי ממנה. במקרים אחרים, דאגה אמא שבעת פשיטות אסתתר בגומחה שמאחורי הארון, כאשר גב הארון נפתח ונסגר. היו מקרים שחשתי כמו בקרון בדרך לגיטו. כמעט נחנקתי מחוסר חמצן, שכן היה עלי לחכות עד שאמי תיתן את האות, וזה ניתן רק לאחר שהשוטרים ואנשי ה־אס.אס התרחקו מן הסביבה ולאו־דווקא לאחר שסיימו את החיפוש בבית עצמו. לעתים, לאחר שגמרו חיפוש, הם חזרו כעבור זמן, שכן הבינו שיש מסתתרים. משום כך אורך הנשימה של אמי בחוץ ושלי במחבוא היה חיוני ביותר להצלחת ההישרדות. לימים זה הפך כמעט לשגרה. לא תמיד התנהלו האקציות בצורה מסודרת בתוך הבתים. לפעמים הופיעו מכוניות עם אנשי ״שופו״ (שוצפוליצאי – משטרת

הביטחון, להבדיל מ־קריפו־קרימינאל פוליצאי – המפלג לפשעים ומהגסטאפו – געהיים שטאטס פוליצאי – השירותים החשאיים, אשר כל אלה היו מצויים בגיטו ובסביבה). אנשי הקריפו נסעו בליווי אנשי המשטרה היהודית. כמו עובדי תברואה במבצע חיסול כלבים, הם פשטו על הרחובות ותפסו כל מי שנקלע בדרכם, בעיקר אנשים שנראו חולים, תשושים, קשישים ונכים. בעצם, רבים שהלכו ברחובות הגיטו ענו על קריטריונים אלה. אנשים בשנות השלושים לחייהם נראו כצללים שהרוח עלולה להעיפם כל רגע, כאשר רק עיניהם מזכירות צלם אנוש.

את רחובות הגיטו אפיינו אלה שכרעו ונפלו ובשארית כוחותיהם נשענו על קירות הבתים, שלדי־אנוש, שסמרטוטים תלויים עליהם. זרועותיהם נראו כלא שייכות לגוף, אלא תלויות עליו. העיניים אם היו פקוחות, בהו בחלל כסומות. זה היה השלב האחרון לפני שגל־העצמות הזה שהיה פעם אדם, התמוטט, השתטח והוציא נשמתו. אנשי העגלות העמיסו אותו על המשטח הנייד לצד גופות אחרות כמו שמעמיסים פסולת, וגררו את העגלה לתחנה הבאה של הפינוי, הבית הקרוב.

היו שמתו משחפת, והיו שמתו מטיפוס בהרות או מטיפוס מעיים. הרוב מתו מרעב. אלה היו הסימנים: תחילה התנפחה הבטן, העצמות באגן־הירכיים ובכתפיים בלטו, העור היה תלוי ושקוף. חלקם הגיעו למצב שלא היו מסוגלים אף ללגום מים. משום־מה האנשים החזירו את נשמתם לבורא תחת כיפת השמיים, כאילו כדי שלא יחצוץ דבר בינם לבינו, שלא תהיה לו כל בעיה לאסוף אותם תחת כנפי השכינה. ואולי פשוט כדי לחסוך מסבלי ריקשות המוות טרחה נוספת של כניסה לבתים.

עוד תופעה אחת בלטה בגיטו: ילדים בודדים, מגיל שבע, היו חייבים לעבוד. סופר הגיטו, יוסף זליקוביץ׳, כתב באחד מסיפוריו, כי ב״גיטו אין ילדים. יש יהודים קטנים... שכבר עובדים״. ילדות וילדים קטנים נשלחו בדרך־כלל למפעלי קש, שבהם קלעו שטיחים למיניהם. העבודה התנהלה משבע בבוקר ועד ארבע אחר־הצהריים. לא פעם היו ילדים אלה נתונים לשרירות־לבם של המנהלים ובמקרים רבים הם נפלו קורבן לגניבות של הלחם שהיה איתם או של כרטיסי המזון. ילדים רבים שנפלטו ממפעלים כאלה, או שלא הגיעו כלל למקום עבודה, שוטטו ברחובות ובסמטאות הגיטו כמו כלבים נטושים. לרובם לא היתה משפחה ולא בית קבע. כולם היו יתומים, שהוריהם מתו בגיטו או קודם־לכן. הם נברו בפחי זבל, הם חיפשו על גופות הפגרים, הם גנבו, נמלטו ממרדפי המשטרה. לא היה להם מה להפסיד. חייהם לא היו שווים מאומה. הם זחלו בתעלות ביוב וטיפסו

על מרזבים. הם קנו ומכרו ועישנו סיגריות שהם גלגלו מבּדלים שאספו.

הם הסתובבו בזוגות או בשלשות, אף פעם לא יותר מזה, והיו ביניהם קשרים וקודים של תקשורת. הם נשבעו שלא לגלות מאומה אם ייתפסו ובדרך־כלל הם עמדו בנדרים אלה. הם לא בכו ולא צחקו. על פניהם היה נסוך חיוך נלעג משהו, אך אם הסתכלת היטב בעיניהם ראית את עומק השאול שבה היו שרויים, ילדי אדם שנאלצו להתמודד עם המציאות בשבעת מדורי הגיהנום הזה.

בועה בתהום

בתוככי השאול, כמו בתוך בועה, כמו בתוך חללית שנחתה מגלקסיה אחרת, התנהלה פעילות של תנועות נוער. ראשיתה של פעילות זאת עוד ב־1940, כאשר באזור מארשין הקימו תנועות הנוער הציוניות קיבוצים, עבדו בענפים חקלאיים ולמדו בהם. בשנת 1941 פורקו הקיבוצים, והפעילות התנועתית עברה לבית ברח׳ פראנצ׳יסקאנסקה שבו היה בעבר שטיבל. לבסוף, כאשר היה חשש שמתנהל מעקב אחר הפעילות, העבירו אותה לבתים פרטיים, ואז גם אני הצטרפתי לתנועת "הנוער הציוני" בגיטו לודז׳. בדרג החשיבות העליון של הפעילות עמדה העזרה לנזקקים מבינינו. למשפחות הועברו מנות מזון ולעתים גם תרופות. עזרה אחרת, חשובה לא פחות, היתה חילוץ מגירוש. במקרה אחד, המדריך שלנו, צבי ברגמן, נועד לגירוש. התנועה דאגה למצוא לו מסתור למשך חודשיים ולספק למשפחה עזרה מזערית, עד שצבי יכול היה לחזור הביתה. היו מקרים שבהם הצלחנו להוציא נער מבית־הסוהר. הפעילות השגרתית היתה בדרך־כלל פעילות תנועתית, לאומית, תרבותית וחברתית. נפגשנו בערבים ושמענו שיחות על תולדות עם ישראל, התנועה הציונית, הקרן הקיימת, ההתיישבות. קיימנו אסיפות זיכרון ביום פטירתו של הרצל. בימי שישי קיימנו מסיבות שבת ובחגים התאספנו ולו רק כדי לציין את קיומם. על הקיר היה תלוי יומן ובו פירוט הפעילות העתידה (בעברית ובפולנית) של ההנהגה, הגדודים, הפלוגות (גדוד הרצל, פלוגת הגליל, פלוגת הנגב וכיו"ב). אך לא רק שיחות בנושאים ציוניים ותרבותיים התנהלו בקן. שמענו הרצאות מן המדריכים בנושאים מגוונים, כמו הוגי־הדעות הליברליים באירופה של המאות ה־19 וה־20, על הזרמים הציוניים האחרים מלבד הנוער הציוני, שהיא תנועת הנוער של הציונות הכללית, על האמנסיפציה והאכזבה שהנחילה. וגם היו – לא יאומן – שיחות על בעיות התבגרות, לרבות נושאי מין. לפחות פעמיים בשבוע פרצנו את

גדרות התופת הזה והתכנסנו – נערות, נערים ומדריכים – כדי לחלום במשותף על "אותה ארץ, עמודיה שבעה...".

ישבנו ודיברנו, ובמקרים ספורים אף הבערנו מדורה סמלית ושרנו: "ארום דעם פאיער זינגען מיר לידער, די נאכט איז טאיער אונד מען חולמט נוך וידער..." (סביב למדורה שרים אנו שירים, וחולמים אנו חלום תחת שמיים מזהירים). השיר מסתיים בהגשמת חלום של עלייה לארץ הזהובה, ארץ האבות. לשואה, ועל משמעותה הנפשית והגופנית, לא היה זכר במפגשים אלה.

בפרפרזה על מלות השיר הידוע: מדוע להתעסק עם המוות אם על כתפינו הוא רוכב, אנחנו נערות ונערים בני 14־15 ומדריכינו בני ה־18־20, היינו מצויים באותן שעות חסד בתוך בועה אטומה, בשכבה מבודדת של השאול. מדריך הקבוצה שלנו הנייק (צבי) ברגמן, היה מעיין של ידע ותבונה, אח גדול ואוהב. ייחלנו שמפגשים אלה לא ייגמרו לעולם, אובדן החושים היה מוחלט.

המדריכים הסתובבו ואספו אותנו, פיתו אותנו, הבטיחו לנו כי נרגיש טוב, נוכל להיעזר זה בזה. יוטה שמירגלד, לימים יוטה ברגמן (רעייתו של צבי), סיפרה באחד המפגשים, כי בשבילה, על רקע המצוקה הנוראה, התנועה הקומוניסטית היתה יותר רלוונטית מאשר תנועה "בורגנית" כמו הנוער הציוני, אבל היא שוכנעה. וכאשר טעמה את טעם הפעילות הזאת, ספרה ימים ושעות לקראת ההתכנסויות של הקן. אמה התחננה בפניה שתישאר בבית לאחר שבקושי, לאחר 12 שעות עבודה, היא יכולה לראות את בתה. אך הדחף והמשיכה אל הקן היו חזקים יותר. יוטה אף השאירה את מנת הלחם לאמה, כי ב"ערב כזה אני לא זקוקה לאוכל".

לאחר הפעילות בקן עוד נותרו שְבָלים של אור כאשר יצאנו החוצה, נערים שלובי זרוע, "זוגות" שלובי ידיים. אני החזקתי בידה של אינקה ואמר, חברתה של יוטה, נערה חמודה עם שיער מסולסל. בחוץ היה קר, אבל אני חשתי את החום ואת הזרם החשמלי באצבעותיה הדקות. לא חול ולא ים, אך שלא ייגמר לעולם. וגם כאשר כל אחד פנה לכוך או למאורה שלו, ידענו כי בעוד יומיים־שלושה נשוב וניפגש, נשוב ונשיר ונספר, ונחיה חיי רגע מתוקים, ונחלום, נחלום ואולי החלום ייקח אותנו אליו ונימוג יחד איתו. עוד תפקיד חיוני מילאה התנועה וזה העברת מידע על הנעשה בפולין ובעולם. לחיים וידאבסקי, מזדונסקה־וולה, היה מכשיר רדיו. רצינו לדעת לאן מועברים הטרנספורטים ולאמת את השמועות בדבר מחנות המוות. במקרה אחד נשלחה עם המגורשים חברת התנועה,

אף היא מזדונסקה, רחלביים. בתנועה ידעו כי הקרונות חוזרים, וקבעו איתה כי בהגיעה ליעד הסופי היא תשאיר פתק במקום מוסתר בקרון שלה. חברת תנועה אחרת, לאה סלפצ׳ינסקה, עבדה במסוף הרכבות בלודז׳. עליה הוטל להיכנס לקרונות ולחפש את המסר. ואכן, לאחר זמן היא חיפשה, תוך סיכון חייה, וגילתה את הפתק של רחל. בפתק הקטן רשומות התחנות שהרכבת עברה. לבסוף רשום: ״הגענו למקום שנקרא אושווינצ׳ים. התחנה הסופית.״ הפתק מצוי במוזיאון קיבוץ לוחמי הגיטאות. כאשר התקבלה הידיעה על אושוויץ כתחנה סופית, צירפו מנהיגי התנועה זו לזו ידיעות מצטברות שהגיעו ממקורות אחרים והגיעו למסקנה שמדובר במחנה מוות. על אושוויץ שמעו קודם־לכן בהקשר של גירושים והמידע שאנשי הקשר הפולנים נתבקשו למסור אימת את ההשערות.

מסביב המה הסער

בתוך אותה עין סערה שוקטת של התנועה הכינו אותנו נפשית לאפשרות לאחוז בנשק בבוא יום פקודה. אולי היו אלה הרהורי־לב, אך הרקע לכך לא היה דמיוני. גיטו לודז׳ היה אמנם סגור פיסית, בניגוד לגיטו זדונסקה־וולה, שהיו בו די חורים שעכברי לילה יוכלו לנוע דרכם. אך תקשורתית זדונסקה־וולה היתה הרבה יותר מבודדת מגיטו לודז׳. גיטו לודז׳ היה ״ממלכה״ שבה היו מעין מיניסטריונים שחלשו על כל תחומי החיים של אוכלוסיית הגיטו. היה מדור לענייני כלכלה שהופקד על הוצאת פנקסי המזון, היה מדור בריאות, לשכות עבודה, מדור מוניטארי שהוציא שטרי כסף (שעליהם הוטבעו מגיני־דוד והיו חתומים בידי ״מלך״ הגיטו רומקובסקי), היו משטרה, מכבי־אש ובית־סוהר מקומי. לחלק מן המופקדים על המחלקות הללו היו קשרים ישירים עם גרמנים או פולנים שמחוץ לגיטו, ובאמצעותם הסתננו ידיעות מן העולם החיצוני, מן הפלנטות האחרות. לגיטו לודז׳ הגיעו מסרים גם באמצעות אנשי מחתרת פולניים והיו בו מכשירי רדיו בודדים, מקור לידיעות, לפרשנויות ולשמועות.

הדיבורים (הסודיים) על הכנות לתנועת התנגדות באביב 1943 באו על רקע מרד גיטו וארשה. קרוב לוודאי שהנהגת הקהילה ופעיליה ידעו על חיסול הגיטו באפריל אותה שנה ועל המרד. שמענו על חיסול הגיטאות בלבוב, ביאליסטוק, וילנה, ריגה, לובלין ומקומות אחרים. בכל הקשור למערכות המלחמה הגיעו אלינו ידיעות בסתיו 1943. ידענו שסיציליה נכבשה על־ידי בעלות־הברית, שמוסוליני הודח, שהאי מאלטה נכבש ושהמפנה שחל במלחמה לטובת בעלות־הברית מסמן את ראשית שקיעתו של הרייך. מעל לכול, בחזית הקרובה לנו, במזרח, נחלו צבאות רוסיה הצלחות ואילו הצבא הגרמני ניגף. ידיעות אלה היו כאדרנלין בעורקינו. אמנם המציאות של אקציות גירוש בלתי־פוסקות גבלה

בייאוש, בתחושה שאנו לא נזכה, אך דווקא על רקע מצב־הרוח הקודר הזה, שאין לנו מה להפסיד, הסתננו פה ושם קרני תקווה. אולי בכל־זאת.

באביב 1944 שמענו פיצוצים, ולא היה ברור אם אלה התפוצציות הקרח של הנהרות, כפי שהייתי רגיל להן בתקופה שלפני המלחמה בעונה זאת של השנה. אך לא, אלה לא היו פיצוצי קרח, אלא קולות נפץ עמומים שבאו מרחוק. אלה היו רעמי תותחים. אפשרות אחת שהובאה בחשבון היתה שאלה מטווחים של חיל התותחנים הגרמני. אולם מאז בואנו לגיטו לא שמענו רעמים כאלה. סביר יותר היה שאלה תותחי הצבא הרוסי שכבר חצה, ב־15 במרס, את נהר הבוג. לא ידענו שברית־המועצות, באופן כל־כך ציני, תעכב את הפלישה למרכז פולין עד שהמחתרת הפולנית הלאומית (הלא קומוניסטית) תושמד על־ידי הנאצים, ואז היא תשחרר את פולין מן הנאצים ומן הלאומנים כאחד, כדי לכונן משטר קומוניסטי בחסותם. זה התברר לאחר המלחמה. הקיץ קרב והלך והתותחים נשמעו בעוצמות שונות, בימים ובלילות, ואנו אמרנו לעצמנו: לעזאזל, מה מעכב בעדם, הרי הגרמנים נסוגים. קיפאון זה הוליד ניחושים שונים, כמקובל בקרב יודעי ח״ן יהודים. היו שטענו כי הרוסים יכתרו את לודז׳, וכי זאת השיטה שלהם מאז המלחמה בנפוליון. אחרים אמרו שיש הסכם בין הרוסים לבין בעלות־הברית המערביות, שלפולין ייכנסו צבאות המערב, מכיוון שארץ זאת ידועה כאנטי־קומוניסטית. היו אפילו שביטלו בכלל את ההשערה באשר להתקפה הרוסית ואמרו כי אלה פיצוצים של הנאצים המכינים תעלות נגד טאנקים. היו ימים שהיינו משוכנעים שהנה הנה השחרור מתקרב. ניסינו לחשב עד כמה קרובים הדי התותחים לעומת ההדים מאתמול, או האם רחקו. גם זה היה חלום, לא אמונה. בגיטו לודז׳ כבר לא היה מקום לאמונה בשום דבר.

בחודש יולי חצה הצבא האדום את נהר הוויסלה, וההנחה היתה שתוך זמן קצר פולין תהיה בידיים סובייטיות. המחתרת הפולנית בהנהגת הגנרל בור קומורובסקי קיבלה הוראה מהממשלה הפולנית הגולה בלונדון, להכריז על מרד בהזדמנות הקרובה. שעת כושר זאת באה ב־20 ביולי כאשר נמסרו הידיעות על הקשר נגד היטלר, ועל פריצת בעלות־הברית מחופי הנחיתה בנורמנדי לתוך היבשת. ב־22 ביולי חצו, כאמור, צבאות רוסיה את נהר הוויסלה. סיורים קדמיים נעו לעבר הבירה ומטוסים רוסיים ערכו גיחות הפצצה על עמדות גרמניות בוואראשה ובסביבותיה. רדיו מוסקבה השמיע פנייה של הקומוניסטים הפולניים לאוכלוסיית ווארשה להתקומם ולהצטרף בכך לצבא הרוסי המשחרר. ב־31

ביולי הגיעו למפקדת המחתרת ידיעות שהצבא האדום פרץ את קווי ההגנה הגרמניים במזרח העיר. למחרת היום, ב־1 באוגוסט בשעה חמש אחר־הצהריים, התחיל המרד. תחת פיקודו של הגנרל בור קומורובסקי עמדו כארבעים אלף לוחמים. אולם לפי הדיווחים מאות אלפי התושבים של וארשה נטלו חלק במרד והגרמנים ספגו מטר אש מרובים, מקלעים, רימונים, פצצות תוצרת בית, מוקשים והבירה כולה היתה לשדה קרב אחד גדול.

מטחי הכבוד של הצבא האדום –
האקצייה האחרונה

אולם אז התבררה המציאות הטראגית והבוגדנות הצינית של הרוסים. פניות בהולות של צ׳רצ׳יל לסטאלין להאיץ את התקדמות חילותיו נענו על־ידי השליט הסובייטי בהודעות, שהמסרים הפולניים מוגזמים. האמת המרה היתה, כידוע, שסטאלין לא רצה שעל ורשה ישתלטו כוחות פולניים נאמנים לממשלה הגולה הפרו־מערבית, אלא כוחות מטעם הוועד הקומוניסטי הפולני לשחרור לאומי, שהיה בשליטה מוחלטת של הקרמלין. גרירת הרגליים הצינית הזאת של סטאלין אפשרה לנאצים להתארגן. שישים יום נמשכה הלחימה מול כוחות עדיפים של שריון, רגלים וחיל אוויר, לחימה מבית לבית, שהזכירה את המאבק המר להגנת הבירה ב־1939, מאבק שנמשך כמה שבועות, ושאחריו הובסו לוחמי ורשה. מתוך ארבעים אלף אנשי מחתרת נפלו חמישה־עשר אלף בקרב הזה. רבבות, לרבות אזרחים, נפצעו, וורשה נהרסה על־ידי הנאצים עד היסוד. רק בינואר 1945 ״שחרר״ הצבא האדום את ורשה.

אנו, בשעתו, לא ידענו על השתלשלות העניינים הזאת, ולא הבנו את פשר ההשהיה של הכוחות הרוסיים. בצד התקווה שהרוסים ישחררו אותנו, התגנב הפקפוק. לא האמנו שנצא חיים מן הגיטו, ולא האמנו שישאירו אותנו בגיטו אם אמנם הרוסים מתקרבים. דעת ההנהגה היתה שיש להתכונן לגרוע ביותר, אך להכין את עצמנו למאבק, אם הנסיבות יצריכו ויאפשרו זאת. נבחרה קבוצה לענייני הגנה, שחבריה היו אריה פרינץ, דב למברג, ויקטור שטיין, משה זילברשטיין ורפאל זלוור, שעמדה בקשר עם תנועות ציוניות אחרות והחלה לארגן את חברי התנועה לתאי התנגדות. המדריכים והבוגרים אורגנו לגרעיני התנגדות פעילים ואילו על הצעירים שבינינו הוטלו משימות קשר בין התאים, ותצפיות. חלק מן

האנשים הוקצו למאבק נגד גורמים פולניים אנטישמיים שעלולים לנצל את המצב לשם התנפלות על היהודים. אנחנו, הצעירים, עברנו אימונים בשימוש בנשק קר.

אנשים מיוחדים ומיומנים הופקדו על שמירת בעלי מקורות אינפורמציה והטעיית אנשי הגסטאפו שהתחקו אחריהם. מקלט־רדיו אחד היה בידי משפחת וקסלר. מקלט אחר היה בידי חבר התנועה חיים וידאבסקי, איש זדונסקה־וולה. חיים האזין מדי יום לתחנות הרדיו של בעלות־הברית והעביר את המידע לגורמים הציוניים בגיטו, תוך סיכון יומיומי של חייו. לוסיאן דוברוז׳יצקי, שניהל יומן בגיטו (לימים פורסם כספר בארה״ב), רשם ביומנו ב־7 ביוני 1944, כי נפוצו שמועות שמספר אנשים נאסרו בעוון החזקת מכשירי רדיו והפצת ידיעות. זה היה, כידוע, יום לאחר מתקפת בעלות־הברית בחופי נורמנדי.

את הידיעה העביר חיים עוד ביום הפלישה. למחרת, ב־7 ביוני, נודע לו ולזרוע המחתרתית של התנועה שהנאצים עלו על עקבותיו. חיים עזב את הסביבה שבה שהה, טשטש את עקבותיו כדי שהגרמנים לא יבצעו הענשה קולקטיבית של תושבי השכונה, וכאשר הגיע למסקנה שהוא עשה כמיטב יכולתו, בלע רעל (שהיה עמו דרך קבע) ושם קץ לחייו. הוא השאיר צוואה צנועה ובה ביקש שאם תקום מדינה יהודית, יועברו עצמותיו לא״י. חבריו כיבדו את בקשתו.

היה משהו באוויר שבישר על שינוי, אף כי העניינים התנהלו בדרך שגרה. לפנות בוקר, כבר הזדנבו התורים להשגת מעט המצרכים על־פי התלושים, אנשים נברו בפחי האשפה כדי להקדים את המאחרים, סבלי הגוויות התחילו מוקדם כדי לגמור מהר ולקבל בונוס על חריצות. ילדי הביבים חזרו מן הציד הלילי שלהם למאורות היום כמו עטלפים. בחוץ נעו אנשים כצללים הלוך ושוב, במעגלים, משום־מקום לשום־מקום. השאלה היתה כמה זמן זה יימשך כך.

בשלב מסוים, בין סוף יולי לראשית אוגוסט, חלה הפוגה בגירושים מן הגיטו, אך מראשית אוגוסט שוב גברו האקציות ובקצב נמרץ. כמעט לא עבר יום בלא אקציה. בכל פעם סגרו הגרמנים על רובע אחר כדי לפנות משם את התושבים, רובם או כולם, וכאשר האקציות התנהלו בסביבה, אני חזרתי והתחבאתי בגומחה שמאחורי הארון, ולא תמיד היתה אמי במקום כדי להשמיע את אות ההרגעה. עד סוף חודש אוגוסט גורשו רוב תושבי הגיטו, לאחר שהימלר החליט בפברואר אותה שנה לצמצם דראסטית את גיטו לודז׳. באוגוסט נותרו בו שמונים אלף יהודים בקירוב,

ביניהם אמי ואנוכי.

ב־30 באוגוסט 1944, חמש שנים לאחר פרוץ המלחמה ושנתיים להיותנו בגיטו לודז׳, הגיעה החוויה הגיטואית שלי לסיום. שמענו רמקולים מחרישי־אוזן מתוך מכוניות נעות, זעקות של הזונדרקומאנדו ושל שוטרי משטרת הגיטו, ויריי באוויר. הפעם זה חל על כל רובעי הגיטו. כולם, ללא יוצא מן הכלל, לרבות בעלי אישורים מיוחדים, נקראו לעזוב את הבתים. הצעקות והדי הרמקולים לֻווּ בהלמות של קתות רובים בפתחי הבתים ובחלונות, שערים נפרצו, חלונות נופצו והוטלו בהם פצצות עשן. כל זה נועד לעורר את הרושם המתאים של מצב מיוחד. אני, כהרגלי, עשיתי דרכי אל המחבוא מאחורי הארון, אך תוך כמה דקות הודיעה אמא כי הפעם לא מדובר בעוד אקציה. הפעם זאת האקציה הגדולה, האחרונה של חיסול גיטו לודז׳. אלה שסייעו בפינוי גורשו בעצמם עד ל־5 בספטמבר ומאות הצליחו להתחבא ולהשתחרר.

אנו כבר נתנסינו בחיסול גיטו, ולכן לא נטלנו אתנו אלא צרורות קטנים של דברים אישיים. ירדנו למטה והמון רב כבר עמד בשורה לפני הבתים, כאשר אנשי אס.אס. והמשטרה המקומית, דוחפים ומיישרים, מרחיקים את העומדים מן הבתים, שאליהם הם נכנסים שוב ושוב מתוך הנחה שעדיין מסתתרים בהם אנשים. פה ושם נשמעו יריות ולא היה ברור אם אלה יריות למוות או יריות הפחדה המכוונות לאלה שעדיין מסתתרים בתוך הבתים. לאחר שהגרמנים השתכנעו שאיש לא נותר בבתים (ואם נשאר קומץ הם ישכילו לטפל בו), הם סידרו אותנו בשלשות והצעידו אותנו לתחנת הרכבת בליווי אנשי אס.אס. שוב חזרה על עצמה התמונה המוכרת של כיוון קני רובים לגב, של דחיפה בקתות, צליפות בשוטים ושיסוי כלבים. לאחר צעדה קצרה יצאנו משערי הגיטו ושוב ליוו אותנו המבטים של הפולנים. אולי הפעם המבטים היו רכים יותר מכפי שהיו בזדונסקה־וולה או שנדמה היה לי, ואולי גם הפולנים שמעו את רעמי התותחים הרוסיים. הגענו לרכבת וללא טקסים סייעו השוטרים היהודים להעלות אותנו לקרונות. מכר שהבחין בנו פלט אנחה: ״אוי ואבוי, גם אתם?״ הוא לא הוסיף ואנו לא שאלנו. גם הוא כמונו ידע את היעד.

הרכבת היתה ארוכה מאוד ולא יכולנו לראות את קצֶהָ. הטענת האנשים נעשתה במהירות וביעילות כמשימה שיש לבצע אותה ללא דיחוי וללא עיכובים מיותרים. כל אחד קיבל כיכר לחם לפני עלותו לקרון.

זמן קצר יחסית לאחר שהועלינו לקרונות הרכבת זזה. תחילה תוך

כמה סטיות והחלפת מסילה ולאחר־מכן דרומה, דרך צ׳נסטוכובה, העיר סוסנוביץ ואושווינצ׳ים. אושווינצ׳ים (אושוויץ של הגרמנים) מצויה בגליציה, בדרומה של פולין, בחבל ארץ מן היפים, אם לא היפה ביותר, של פולין. הצפון מצטיין באגמים, המרכז הוא מישורי ומיוער ואילו הדרום מורכב מגבעות עגולות ורכות כמו אזור טוסקאנה באיטליה. הגבעות הרכות הולכות ומשתפעות עד הגיען לגבול הרי הטאטרא, החלק הקרפטי של פולין. בגבול אושוויץ זורם לו באון ובגאון נהר הוויסלה.

באותה עונה של השנה השטח כולו נראה כמרבד. חלקות בירוק כהה, חלקות בירוק בהיר, וחלקות בצהוב לאחר הקציר. השדות מלאו אלומות זהובות לאורך קילומטרים רבים שבהם חלפה המכונית שלנו בשנת 1985. אבל בראשית סתיו 1944 לא ראיתי את כל אלה. מוזר כמה הנוף היפהפה יכול להיות אכזר. בזמנים אחרים, גם היהודים של עיירות פולין שהנוף לא העסיק אותם, למדו להתבונן פה ושם ולומר ״מה נאה אילן זה״, ככתוב, ואף לברך. הפעם היה זה הנוף שתיאר ביאליק: ״השמש זרחה, השיטה פרחה...״ – והקרמטוריום שרף.

הרכבת עצרה. הגענו לבירקנאו. עוד בטרם הספקנו להביט כה וכה נפתחו הדלתות במהירות ועשרות, אולי מאות, אנשי אס.אס. וכלביהם צרחו, נבחו, דחפו ליצירת שורה עורפית, ותוך הצלפות, מכות, ויריות קידמו את האנשים לעבר השער. הפעם הופרדו הגברים מן הנשים, וכך גם אמי ואנוכי. היא אומרת משהו, אך קולה לא מצליח להתגבר על הצעקות מכאן ועל הנהי מכאן שעה שהאנשים עוברים בתוך שדרה של אנשי אס.אס. שבסופה נדחפים ימינה או שמאלה. היא צועקת עוד פעם ואני שומע: ״צביקה, הֱיֵה חזק!״. למעלה, משמאלנו, ארובות עשנות וריח חרוך מתקתק מציף את האוויר. מסביב גדרות תיל ועמדות תצפית לכל הרוחב והאורך שהעין מגעת אליהם. אני עומד מאובן ובעיניים יבשות מתבונן בחלל ועומד יחד עם עוד מאות. אינני יודע כמה זמן עמדנו ככה, אך מעבר לגדר ראינו טור של נשים צועד. כולן מגולחות ראש ועטויות במדי הפסים. מישהו הניח את היד על כתפי. ״ראה, החמישית לאחר העמוד, זאת לא אמא שלך?״ הסתכלתי ולא זיהיתי אותה, אך הייתי מוכן להישבע שעשתה תנועה מסוימת לעברי כמזדהה ומאותתת לי שהיא נדונה לחיים. גם אני הרימותי יד. נדונותי לחיים. בינתיים. אנחנו באושוויץ והצבא האדום חדר לגבולות גליציה כבר במרס אותה שנה. גם זאת למדנו אחר־כך. באותם רגעים ידענו שאנו רחוקים מרחק שנות־אור מכל תקווה ושלמוות יש כמה מדורים גם באושוויץ עצמה. אנחנו עברנו

רק אחד מהם.

מה שמכונה ״אושוויץ״ הוא מכלול אדיר של מחנות ריכוז שהשתרע על ארבעים קילומטרים רבועים שהיו רובם ביצתיים . דווקא מחנה הריכוז (או ״העבודה״) אושוויץ שימש מתקן כליאה לעבודה כפייתית ליהודים ולא יהודים, ביניהם גם פושעים מגרמניה ומארצות השפלה. מחנה בירקנאו, השכן, שאליו הגענו, היה מחנה ההשמדה ובו היו תאי הגז והמשרפות. בבירקנאו עצמו היו ארבעה מחנות, חלקם לגברים וחלקם לנשים, שביניהם חצצו גדרי תיל, מחסומים ועמדות תצפית. אולם לחלק מן האנשים, בייחוד מבין ותיקי המחנה, ניתן היה לעבור באישור. היו גם הברחות של מזון בין מחנה למחנה. בכל מחנה היו צריפי ענק, אשר לפי המסופר שימשו בשעתם אורוות. בתוך צריף אחד כזה רוכזו מאות אנשים.

לפני שהעבירו אותי לבלוק, הוכנסתי יחד עם עוד מאות לאולם, ושם טיפלו בנו בצוננים וברותחים. כאשר ראינו את המקלחות חשבנו שאלה הן מקלחות הגז הידועות, אבל התבדינו, ולא ראיתי שום בת־צחוק על שפתיים, כאשר התברר שאין כאן גז רעיל. לאחר השטיפה, גולחו ראשינו וקיבלנו את ״הפיג׳מות״ המפוספסות הידועות, הותז עלינו חומר מחטא, קיבלנו חתיכת לחם והועברתי עם עוד עשרות אנשים לבלוק מספר 4. נצטווינו שלא לעזוב את הצריף. מי שעזב את הצריף לשם עשיית צרכים נלקחה ממנו פרוסת הלחם כדי להבטיח את שובו. אם הוא הספיק כבר לאכול את הלחם, נלקחה ממנו החולצה המפוספסת. בבלוק 4 גיליתי את אנשל שייראדזקי (לימים אשר אוד) חבר לכיתה מזדונסקה־וולה.

בגיטו לודז׳ היה אנשל לבד. כל משפחתו חוסלה, למעט אח גדול שנשלח לאושוויץ בגירושים הראשונים והספיק לשרוד ולאחר המלחמה אף להתמנות לפקיד בכיר במשטר הקומוניסטי הפולני ולהשתתף בהסרת הלוט מעל לאנדרטה בגיטו זדונסקה־וולה, ביולי 1994, בפולין המשוחררת. עוד באותו יום נוצר קשר עקיף בין אנשל לבין אחיו, ואלוהים יודע כיצד נודע לאח הגדול שהאח הצעיר הגיע לבירקנאו. תושיית היהודים במדורי תופת אלה היא סיפור בפני עצמו.

בירקנאו – בלוק 22

למחרת היום נלקחו כל הנערים מבלוק 4 לבלוק 22. לפי הרושם שלי היינו שם יותר ממאה אנשים. בצריף לא היו מיטות או מזרנים. כל אחד קיבל שתי שמיכות דקות והבחירה נשארה בידו, לשים אחת למעלה ואחת למטה או להתכסות בשתיהן. רוב הנערים העדיפו לשכב על שמיכה אחת ולהתכסות בשנייה.

מזג־האוויר היה חם ומאה אנשים צפופים הוסיפו למחנק ולחום. אך לא זאת היתה הסיבה העיקרית להנחת שמיכה מתחת לגוף, אלא החשש מפני גניבת שתי השמיכות אם אלה יהיו מעל לגוף. העדר שמיכה או כל פריט אחר שהונפק, גרר אחריו עונשים כבדים, החל במכות וכלה בעמידה בחוץ למשך תריסר שעות, בלי לנוע או להתפנות לעשיית צרכים. אנשים לא זזו, עד שלא הבטיחו ששכן שנחשב מהימן ישגיח על השמיכות ועל הצרור שלידן. היו שבצאתם עטפו עצמם בשמיכות מתחת לפיג׳מה. הוצאת שמיכות מן הבלוק היתה אסורה. היציאה מן המרבץ הענק הזה היתה מלאכת מחשבת בפני עצמה. ראשית התרוממת כדי לסרוק את השטח ולחפש מעבר פתלתול אפשרי. הצריף היה חשוך למדי גם בשעות היום וזה לא הקל על מלאכת הגישוש. לאחר שבררת לך נתיב, הסתבר לך שמה שנחשב קודם כשביל עביר היה בעצם נער ישן עטוף כולו בשמיכה. דריכה כזאת על הגוף גרמה לצווחות אימים, עשרות ראשים הורמו, קללות התעופפו והקאפו שעבר בחוץ התפרץ פנימה ואיים על כל שוכני הצריף שיוציא אותם לעמידת תריסר שעות. במצב כזה גם ה״גשש״ האמיץ נאלץ להתכופף כדי שלא יזדקר מול עיניו של הקאפו. תיאור זה נשמע היום כמו איזו חוויה במחנה צופים או בבקו״ם, אך בלוק מספר 22, כמו בלוקים אחרים באושוויץ, היו צינוק המוני.

בלוק 22 לא היה בלוק מעבר כמו בלוק 8. זאת למדנו למחרת, בשעה ארבע ושלושים לפנות בוקר. עוד אנו ישנים מכווצים, מעוּותים, לאחר

שנת סיוטים, ולפתע אור חזק סִנוור את העיניים וצעקות פרועות חתכו את האוויר. AUFSTEHEN, AUFSTEHEN – לקום, לקום, חזירים קטנים, ל״אפל״, כלומר למפקד הבוקר. הקאפואים התחלקו לשניים. אלה המצוידים באלות, שהכו באנשים ששכבו בשולי הצריף, ותוך ההכאות פילסו דרך אל האמצע, ואלה שהיו להם שוטים ארוכים, כמו הפלצור של בוקרים, שכוונו אל התווך. בני מזל היו אלה שישנו בנעליים, ואלה היו הרוב. אלה שחלצו אותם בטרם שינה החלו עתה בחיפוש אחריהן וכמה אף נשמעו בוכים שנעליהם נעלמו. תוך דקות, רצו האנשים אחוזי תזזית החוצה למפקד. השיניים נקשו, העיניים שרפו, הגוף כולו רעד וכאב. חיכינו יותר ממחצית השעה בלא שיקרה מאומה. לאחר־מכן הופיע קאפו בכיר ולצדו כמה זוטרים, והתחילה הספירה באלות. שלוש ספירות כאלה נערכו על־ידי שלושה קאפואים. בסיומם הם דיווחו בקול רם לקאפו הבכיר.

נצטווינו לעבור לדום והבכיר הסתלק. לאחר עוד כמחצית השעה של עמידה שוחררנו לצריף, כדי לסדר אותו ולהיות מוכנים לעבודה. כל זאת תוך כרבע שעה.

נאמר לנו כי אנו יוצאים לאסוף תפוחי־אדמה. היו אלה חלקות מעובדות בתוך מכלול המחנות. הספקתי לסדר את השמיכות, כאשר חשש כבד מקנן בי, שמא לא אמצא אותן בשובי. הוצאתי חתיכת לחם יבשה שהיתה חבויה בנעליים, בלעתי חתיכות ממנו בלא ללעוס כמעט והייתי בחוץ. שוב סודרנו, הפעם ברביעיות. הוזהרנו לבל נעז להבריח למחנה שלנו דבר כלשהו, אפילו לא תפוח־אדמה. סיפרו לנו כי ילדים שהבריחו וודקה מאושוויץ לבירקנאו בשביל חיילי אס.אס. נשלחו לתאי הגזים.

הועלינו למשאיות שהסיעו אותנו למרחק כמה קילומטרים, ותוך כדי כך עברנו ליד מחנה הנשים של בירקנאו ויכולנו לראות נשים שכל סימן וזהות של נשיותם נשלל מהן. שיער גלוח, פנים גרומות, מה שהיה שדיים נראה כמו שקיות תלויות, האחוריים שקועים. דמויות עטופות במדי הפסים נעות לכאן או לשם, ומישהי שעצרה לרגע כדי להעיף בנו מבט, זכתה לחבטה של קאפואית מגושמת. האם ביניהן מצויה גם אמי? הרהור בזק ותו לא.

משהגענו לחלקת השדה חיכו לנו אסירים ממחנה אושוויץ. הם נראו לנו כיצורים מכוכב־לכת אחר. גם הם לבשו את הפיג׳מה, אך זאת לא היתה תלויה עליהם. הפנים נראו מלאים, העיניים לא היו שקועות.

להיפך, הם התבוננו בנו, נערים בני חמש־עשרה – שש־עשרה, בחמלה. הם ניגשו אלינו, נידבו עצות איך לעבוד וממה להיזהר. שמענו מהם שהנאצים עומדים לפני חיסול אושוויץ בשל המתקפה הרוסית ומשום כך טוב יהיה אם נעשה הכול כדי להתפנות מבירקנאו מוקדם ככל האפשר. אשר לתפוחי־האדמה, תלוי איזה חייל יעמוד על משמר המחנה שלנו. יש שמקילים ויש שמחמירים. בכל מקרה, אם החלטנו להבריח כמה תפוחים לבירקנאו, רצוי לחתוך אותם לפרוסות, שהן פחות בולטות מאשר בולבוסים שלמים. אם רוצים, יש להם גם סכינים (בלתי־ליגאליים) לחיתוך. אושוויץ היה עולם אחד ובירקנאו עולם אחר.

לפנות ערב, כאשר חזרנו למחנה שלנו, לא ידעתי מה לעשות עם כמה פרוסות תפוחי־אדמה שהבאתי אתי והחבאתי אותן בנעליים. עוד לא הייתי מוכן לאכול תפוחי־אדמה בלתי־מבושלים. מסרתי אותן תמורת כפית סוכר.

למחרת היום, לאחר מפקד הבוקר, לא נמסר לנו על יציאה לעבודה. נשארנו במחנה, הסתובבנו בשטח הצריף שלנו וראינו תנועה בלתי־פוסקת של שיירות שעוברות ממחנה אחד למשנהו. חשנו שמשהו חורג מן השגרה, אם כי הארובות של המשרפות המשיכו לעשן, יומם וליל. חברי אנשל הספיק להיפגש עם אחיו, וזה הבטיח לו כי תוך כמה ימים יעביר אותו אליו לאושוויץ. הוא חשש שאם זה לא יקרה מהר הוא יגמור בתאי הגזים.

במפקד הבוקר הבא ביקשו הקאפואים כי נסתדר לפי הגובה. הילכה שמועה כי רק אלה שגובהם מטר ושבעים ומעלה יושארו, והנמוכים יועברו. לאן יועברו, אפשר רק לנחש. כאשר נחו האַלות של הקאפואים הסופרים על כתפי הנערים, אפשר היה להבחין כיצד רבים מותחים כל שריר בגופם, קרסול, ברך וכתף, כדי להגביה קומתם. מאומה לא קרה. הפעם הם בחרו להוציא לעבודה רק חלק מנערי הבלוק. רבים קפצו על המציאה. אנשל ואני העדפנו משום־מה להישאר. הנערים שנבחרו לעבודה התבקשו לקחת איתם את השמיכות. הם עשו זאת בשמחה ובתקווה שהם מועברים למחנה עבודה. הם לא חזרו. הם הועברו לתאי הגזים, גם אלה שגובהם היה מעל מטר ושבעים.

אחת הסיבות לחששות מחיסולנו היתה העובדה שלא זכינו למספר מקועקע על הזרוע. מספר היה סמל לכשירות לעבודה או לפחות להישרדות לעוד זמן־מה. אחרת בשביל מה צריך לקעקע את המספר. לנו לא טרחו לעשות זאת, כי אחד דיננו להישלח לתאי הגזים. בזאת לא

רצינו. בשום אופן לא. ואכן במפקד הבוקר הבא, קשרנו קשר, אנשל ואני, להסתתר ולהיעדר ממנו. לשמחתנו, לא נערכה ספירה, אך קבוצה של נערים שוב נלקחה ל"עבודה", שממנה לא שבה. בפעם השלישית - אנשל ואנוכי שוב נעדרים מן ה"אפל" - מוינו הנערים לפי הגובה והנמוכים נלקחו. הנותרים הוחזרו לצריף עם תחושה של תעודת ביטוח בשל גובהם. וכאן קרה דבר בלתי־צפוי ואף מדהים. קצין גרמני שראה את הקבוצה מובלת, עצר את השיירה ולאחר בירור ציווה להחזיר את הנערים למחנה משום שהם כשירים לעבודה. לא ידענו מי היה האיש והאם באמת הסיבה המוצהרת להחזרתם היתה הסיבה האמיתית, או שמאחורי הלבוש הנאצי הסתתר לשם שינוי אדם.

אולם הסיפור כולו היה לדידי פעמון אזעקה אחרון. נזכרתי בעצה שנתנו לנו אנשי אושוויץ בחלקת תפוחי־האדמה, והיה מנוי וגמור עמי לצאת מבירקנאו במהירות. לאנשל הובטח לעבור לאחיו. לי לא היה אח ולא הובטח לי מאומה. צריך להסתלק והשאלה היא איך.

בירקנאו עדיין שימש מחנה השמדה והטרנספורטים האחרונים סיפקו תעסוקה לתאי הגז ולכבשנים. אולם בספטמבר 1944 השתדלו הנאצים לבזר את מלאכת ההשמדה ולהעביר את רובה לגרמניה, אולם בירקנאו עוד שימש מחנה המוות הראשי. מסביב למחנה היתה גדר מחושמלת וכל כמה מאות מטרים ניצב מגדל שמירה מאויש, אך בתוך המכלול הזה יכולת לנוע בשעות היום, אם הצלחת להסתנן לתוך קבוצה שהועברה ממחנה למחנה או בתוך אחד המחנות, מאזור אחד לשני. בלילה, אם מישהו העז להתרחק מסביבת הבלוק הוא נורה במקום. הנדידה בחוץ היתה החלופה היחידה לרביצה בבלוק, אשר כל־אימת שהוצאו ממנו אנשים לבלי שוב, הוא נתמלא מחדש על־ידי אחרים. תמיד היו בו כמאה אנשים והצפיפות והמחנק היו איומים. נראה כי הדיירים החדשים הביאו איתם כינים ואלה לא בחלו בשום גוף במגמת ההתפשטות שלהן. שעות הפנאי - ואלה היו מרובות בעת ההיא - נוצלו לפליית היצורים הזעירים ולגירוד עד זוב דם. מכה זאת חיזקה בנו את התחושה כי הגרמנים ינסו למצוא "טיפול" קולקטיבי למגיפת הכינים. משום כך הצורך במילוט נעשה דחוף מאוד.

בוקר אחד, לאחר המפקד, הודיע לי אנשל חברי, כי עוד באותו יום מעביר אותו אחיו אליו והוא אף מצא בעבורו עבודה. אנשל לא חיכה לשאלה שלא נשאלה והוסיף והצטדק כי ניסה להשתדל גם בשבילי, אך אי־אפשר. גם כך אין כל ביטחון כמה זמן יישאר מחנה העבודה באושוויץ

על כנו. הוא נתן לי חתיכת לחם וצנון, מתנת פרידה, והלך לו. משעזב אנשל, סידרתי את יצועי, השארתי את שתי השמיכות ויצאתי נחוש בדעתי שלא לשוב. נודע כי באחד הבלוקים מכינים קבוצה להעברה לעבודה מחוץ לאושוויץ. הגעתי לבלוק ואכן הסתבר כי למחרת עם שחר הבלוק יפונה. שאלתי מה הוודאות שהאנשים לא יועברו לתאי הגזים. ועל כך השיבו לי שאין ודאות בשום דבר, אך שוכני הבלוק הם שרידים של בלוקים אחרים שעברו סלקציות בימים האחרונים. משום כך הדעת נותנת שהיעד אינו השמדה מיידית.

שאלתי אם המשלוח הוא לפי רשימה של מספרים (במחנות הריכוז נעלמו השמות) ואמרו לי שאכן הוקראה רשימה, אך לא כולם נכחו, וחלקם נפקדים. החלטתי שאני מצטרף.

באותו לילה לא עצמתי עין ושיננתי לעצמי מה אומַר אם יתפסו אותי כלא שייך, ומה יהיה אם הגמגום שלי לא יתקבל. וכך בזיגזוג תרחישי של מצבים ראיתי עצמי מובל לתאי הגז ולחלופין מצליח לעבור את המשוכה וחוזר חלילה או במקרה ביניים מוחזר לבלוק 22 ומצפה לעונש שם ולחלופין לא נענש, ומה אז?

לי היה ברור שבלוק 22 מיועד לחיסול. בינתיים עלה השחר וסבלנותי פקעה, אך לא יכולתי לעשות מאומה, גם לא לחזור על עקבותי. עוד בטרם עלתה השמש ממזרח נצטווינו לקום, לסדר את היצועים ולצאת למפקד. הסתדרנו והמתנו. לתדהמתי, במקום הקאפואים, הופיעו גרמנים, ביניהם אנשי אס.אס. ולא בודדים אלא קבוצה שלמה, ביניהם מי שנראו והתנהגו כבכירים. ראיתי כבר בעיני רוחי כיצד קוראים מהרשימה את המספרים המיועדים למשלוח וכיצד אני נשאר מאחור. היתה איזו שיחה ערה בין הקצינים, שבסיומה התקרבו אלינו שלושה מהם. כל אחד עבר לאורך שורה ובחן בקפדנות כל איש ואיש, מדד אותו לאורך ולרוחב, כל זאת במרחק־מה, כדי שלא להתלכלך או להידבק. משהגיע אחד הקצינים אלי החסרתי פעימת לב או שתיים. הוא נעמד מולי, התבונן, ואני תחת להשפיל עיניים הבטתי היישר בעיניו, באיזו מין גאווה מזויפת, או בהתרפסות של זונה הרומזת "קח אותי" – והוא המשיך הלאה.

המפקד הסתיים, הקצינים הלכו. נאמר לנו לחכות במגרש. כעבור שעה הגיעו חיילים גרמניים רכובים על קומנדקרים ואופנועים. סידרו אותנו בשלשות והצעידו אותנו. אנו ברגל, הם לאִטם ברכב, אל מסילת־הברזל.

הנאצים שבחרו באזור אושוויץ כזירת העינויים והמוות הגדולה

ביותר בגרמניה ובכל שטחי הכיבוש, הקפידו מאוד על המערך הלוגיסטי, בין היתר בשינוע אדם ומטען. בבירקנאו היתה תחנת רכבת מרכזית, אך היו עוד מסופים בפנים, שאליהם הוסטו רכבות לצרכים מיוחדים. המשלוח שלנו הובא אל מסוף כזה. היו שם כמה קרונות־משא שעליהם הועמסנו. כל אחד קיבל רבע כיכר לחם במשקל של כרבע קילו ותחליף קפה שחור ללא סוכר בתוך קערית פח שכל אחד צויד בה. לאחר־מכן הוגפו הדלתות והמתנו. שמענו נשיפות קטר מתקרב ואת נקישות החיבור לקרונות שהחלו לחרוק ולנוע.

מכלול המוות ממעוף הציפור

דרך חרכי הקרון אפשר היה להבחין שאנו נעים בפאתי מחנה הריכוז, אבל עדיין בשטחו. הקטר צבר תאוצה ומלבד גדרות תיל, שוחות ומגדלי שמירה, קשה היה לזהות עצמים אחרים. אחרי כעשרים דקות בערך עצרה הרכבת. הגענו לעמדת הביקורת, הראשונה כפי שהסתבר, ביציאה מאושוויץ. כעבור דקות הרכבת זזה, בהילוך אטי מאוד, ולאחר כמה דקות עצרה שוב. הדלתות נפתחו ושני אנשי אס.אס. עלו לפתח הקרון וספרו את האנשים. הם ירדו וכעבור זמן־מה הופיע קצין וספר שוב. חששות החלו מכרסמים בי שמא כל הספירה כולה מקורה בגילוי כי מצויים אנשים, כמוני, שלא נועדו למשלוח. ככל שארכה ההמתנה, כך גברה בי התחושה שעוד מעט יורידו אותי מן הקרון. אם את הד"ר למברג הורידו מן הקרון בעת חיסול גיטו זדונסקה־וולה מדוע שלא יורידו אותי. אבל לא הורדתי. הדלתות הוגפו שוב והרכבת זזה לאִטה, אבל מהר יותר מאשר בקטע הקודם. ושוב עצירה, אלא שהפעם הקטר דחף את הקרונות לאחור, עמד לרגע, משך קדימה והחל לטפס בתנועת פרסה, עצר והתנתק. כמו סומים במבוך, כך ניסינו לנחש ולחשב כל תזוזה, כל עצירה וכל סטייה של הקטר, מה שהגביר עוד יותר את המתח. תהינו איך זה שהכניסה למסוף הרכבת באושוויץ היתה כה חלקה ואילו היציאה כה אטית ומסורבלת. המסקנה – אמר מישהו – להיכנס לאושוויץ קל, לצאת קשה הרבה יותר. פתאום נתגלתה לנו אושוויץ ממעלה גבעה. גוש אדיר של צריפים, בלוקים, מבנים קשיחים ומבנים רכים, מבני בטון ובתי לבנים, כבישים ראשיים וכבישים משניים, מסילות־ברזל ותעלות מים, גדרות תיל לאורך ולרוחב, מגדלי שמירה, עמדות חפורות מוגנות על־ידי שקי חול, ושוחות המקשרות ביניהם, סוללות עפר ואבנים, מחסומי ברזל צלובים, ומעל לכול סימן ההיכר של המקום – הארובות, שהתנשאו כמו מגדלי כנסייה, כמו גורדי־שחקים, כהולם את מפעל המוות הגדול ביותר

בתבל. כל זאת ממעוף הציפור, חינם אין כסף, מבט אחרון על אושוויץ.

אם שואלים אותי – היית באושוויץ? התשובה היא, כמובן, חיובית. בדרך־כלל לא מוסיפים לשאול, כי מה היתה אושוויץ כולם יודעים. אבל האמת היא שאני לא הספקתי לטעום את מלוא טעמו של המחנה. הגעתי בשלהי קיומו, ואף במספר מקועקע לא זכיתי, כאמור. אינני 'בוגר' אושוויץ. אך מאידך לא הייתי זקוק להכשרה. כאשר הגעתי לשם עברתי כבר את מבחן הקבלה. אושוויץ בשבילי היתה צומת ותו לא. צומת בין מה שצפוי לי, אף שהמלחמה קרבה לסיומה. אבל יותר משהיתה צומת פיסי, אושוויץ היא ציון־דרך אחר. עד אושוויץ, הייתי בגיטאות במשך פרקי זמן ארוכים למדי, בזדונסקה־וולה קרוב לשלוש שנים, בלודז' – שנתיים. הזיכרונות אמנם עמומים ומתעתעים, אבל קיימים קצוות שניתנים פה ושם לחיבור משמעותי. החל באושוויץ, המהמורות היו תכופות, פרקי הזמן שבהם שהיתי במחנות היו קצרים. אולי בשל כך ובשל סיבות אחרות נעלמו קטעי זיכרון שלמים, ונותרו מעט אנשים שניתן היה להיעזר בהם לגבי פרט זה או אחר. אושוויץ היתה אפוא התחנה הראשונה בנתיב פתלתול וקצר. מאז שעצרה הרכבת חלפה כשעה, מעין משך זמן מדוד, שדרוש לאדם להתרשם מִן האתר. ידענו את הזמנים כי אמיץ אחד בקרון, הצליח לשמור את שעונו.

ראינו קטר מגושם יותר מתקרב. לא קטר של משרפות ותאי גזים, שגורר רכבות מאסף, אלא קטר של הרייך, כולו פלדה כחולה בוהקת. הוא הקטר שככל הנראה יוציא אותנו מאושוויץ. ואכן, הוא התחבר לרכבת וגרר אותה בחוזקה, תחילה בסיבובים ואחר התיישר והרכבת נעה צפונה בשיפולי הסודטים, לאורך הגבול הצ'כי. אוויר קריר ונעים נשב דרך הסורגים. לרגע קט דימיתי בנפשי מה הייתי חושב אילו ישבתי על ספ אחד מבתי הכפר שבשיפולי ההרים, מתבונן ברכבת שעוברת ביעף, תוך שריקות עליזות. הייתי חושב כמה רומנטית ומלבבת הנסיעה הזאת מאי־שם לאי־שם בנוף הקסום הזה. ואני מימי נעורי אוהב רכבות מושבע ושומר להן אמונים עד עצם היום הזה. ואולי באותם דמדומי ערביים אכן ישב לו על ספ אחד הבתים הציוריים איזה נער חולמני כמוני, והתבונן בקנאה ברכבת שגומֵאת מרחקים. וכי יכול היה לנחש שבתוך הקרונות דחוסים עבדים שנדונו לכליה ומובלים כחיות למחנה עבודה?

ככל שהרכבת טיפסה בכיוון צפון־מערב השתנה הנוף ובעיקר הצומח. החושך ירד, באופן פתאומי, והרכבת המשיכה לנוע קדימה, כלומר צפונה. בנקודה מסוימת היא עצרה. שמענו קולות ורחשים, ותנועה של כלי־רכב.

גם אלה התרחקו. הקטר נדם ושקט השתרר במקום. הרכבת עמדה למנוחת ערב, מנוחה שרק לאחר־מכן התברר לנו פשרה. הגרמנים חששו מהפצצות לילה של בעלות־הברית, שבאותה עת גברו בעיקר בשטח הרייך. כל תנועה למטה משכה אליהם את מטוסי האיתור ואת המפציצים. לכן הנהלים היו כי באזורים מסוימים ובזמנים מסוימים, על־פי התראה, עוצרות הרכבות בלילה, ובמקרה של אזעקה גם ביום. נרדמנו ישובים, נשענים זה על זה, ובני המזל שבפינות או ליד הדופן זכו למשענת יציבה. קולות וטרטורי מנועים העירו אותנו, פקודות גרמניות מקוטעות שנשמעו כנביחות התעופפו, הקטר קם לתחייה והרכבת ניתקה וזזה. היא פנתה שמאלה, כמעט בקשת של תשעים מעלות, ולאחר קילומטרים ספורים נסענו לאורך נהר גדול, הוא נהר האלבה שחוצה את גרמניה מן הסודטים ועד לים הצפוני. נכנסנו לרייך השלישי. חשבתי שזאת הפעם הראשונה שאני חוצה את גבולות פולין. תמיד קינאתי בסבתא, סבא, אמא ודודתי שיצאו למעיינות המרפא בצ׳כיה ואילו אני נשארתי מאחור. עתה החלום הוגשם, אך היה זה חלום־בלהות.

בהאיר היום מצאנו את עצמנו נוסעים בתוך יער. יער וארץ מישורית הם נוף מולדתי. יער זה חופש, החופש הגדול, הפריצה החוצה מן הבית, הקץ לחורף הארוך. יער משמעו פטריות וכמֵהין למיניהן, אוכמניות, סנאים ואיילות ושומרים במדים מצוחצחים שמאיימים על הילדים שלא להרחיק לכת, איום שמהווה רק אתגר וגירוי להרחיק לכת. יער, זה לטפס למעלה ולראות מולך, מימין ומשמאל – יער. רכבת שעוברת ביער יוצרת תהודה שונה מזו שעוברת בשדה פתוח. המשיכה של הקטר והקרונות ואוושת ענפי העצים יוצרים מין חיכוך שרקני שקט ומרגיע, כמעט כרחש גלי ים. קשה לזהות את העצים. חלקם עצי מחט ירוקי־עד, מיני אלון נשירים העומדים בשלכת בעונה זאת של השנה. היער הלך והתעבה. מישהו נידב מידע. אנו נמצאים ביער החושך (פינסטרוואלדה) . עוד אנו תוהים היכן בדיוק אנו ממוקמים והרכבת נעצרה. אין מסוף, לא תחנה, לא שום סימן. שוב קולות, ריצת מגפיים, הדלתות נפתחות וחיילים מצווים עלינו לרדת. אין צווחות ואין דחיפות ואיומים בנשק. להיפך, הכול נעשה בשקט. שר היער או הממלכה שהוא מופקד עליה דורשים השתלבות במקום, והיער הוא מקום מסתורי ושקט. מצעידים אותנו למרחק של קילומטר לתוך היער. במקום מחכות משאיות. עולים עליהם בעזרת דרגש, ולאחר זמן קצר זזה שיירת המשאיות. אנו מגיעים לשטח נקי מעצים. השיירה עוצרת, ואנו יורדים. שוב צעדה, הפעם ארוכה יותר

ואנו מגיעים למחנה. המחנה מגודר בגדר חשמלית. כל כמה מאות מטרים מוצבים מגדלי שמירה אך אין דמיון בין מחנה זה לבין אושוויץ. במחנה שלושה חלקים. בחלק אחד גרים "יוצאי" אושוויץ, בשני גרים פועלי כפייה לא יהודים מארצות הכיבוש. ובחלק השלישי האנגרים. הגענו למחנה עבודה של אחד ממפעלי מסרשמידט לשיפוץ מטוסים שליד דסאו באזור סאכסוניה, במרחק כמאה קילומטרים מברלין. אינני זוכר מה היו התנאים בצריפים, ומה היתה מנת האוכל שלנו. היה לנו מִפקד בוקר ומיד לאחר־מכן נלקחנו להאנגרים שאותם אני זוכר היטב.

שיפוץ מטוסים ופיצוצם

התופעה הראשונה, יוצאת הדופן, שהפתיעה אותי היתה נוכחות של לא יהודים. זאת הפעם הראשונה לאחר קרוב לחמש שנים שבאתי במגע עם גויים לא נאצים. היו אלה פועלים עם סרבלים כחולים, ללא מגן־דוד וללא כתובת קעקע. רובם היו צרפתים, ואפשר היה לזהותם באמצעות הבֶּרטים שחבשו. היו גם יוגוסלבים, בלגים והולנדים. הם לא נראו מדוכדכים, פניהם היו טובים ולא ניכר שסבלו מרעב. בתחילה חששתי להתקרב אליהם. אולי זה אסור. יהודי שיתחכך עם לא יהודי? לא נתנסיתי בזה, כאמור, מאז גיטו זדונסקה־וולה. מעטים מהם, בעיקר מקרב ההולנדים, הבינו גרמנית, אך עם היוגוסלבים יכולנו ליצור קשר לשוני כלשהו. רובם היו טכנאי מטוסים. באותו מפעל בדסאו שיפצו מטוסי בוכנה קלים, ולא מטוסי יירוט או הפצצה שהיו אז מטוסי טורבו. חלק מן העבודה התבצע בתא הטייס, כמו טיפול במערכת ההיגוי וחלק בטיפול בלהבי המנועים. הטכנאים היו עסוקים בינם לבין עצמם ולא טרחו להתוודע אל העתודה החדשה שהגיעה. פה ושם ניסה אחד לדובב אותנו בצרפתית שאותה לא הבנו, אך מכיוון שהצרפתים הם לטינים ופנטומימאים מלידה, יכולנו להבין פשרו של מסר באמצעות תנועות ידיים וגוף. הם לא השאירו כל ספק בכך שהם נמצאים שם לא כמתנדבים. מעבר לזה קשה היה לדלות מהם מידע משמעותי.

כל צוות של טכנאים נוהל על־ידי מפקחי עבודה גרמנים. מדי פעם בפעם עברו חיילים גרמנים לבושים בבגדי חיל האוויר – הלופטוואפה הגרמני. התפקיד שהוטל עלי בשעות הראשונות היה לאסוף אבק. לאסוף אבק בהאנגר של מסרשמידט (בהעדר שואב חשמלי) פירושו להיות כל הזמן על הברכיים ולדחוף במטאטא רק את האבק לאט לאט לתוך כף וממנה לשקית. ולאחר שזאת נתמלאה כדי רבע או שליש, והריאות שלך כדי שלושה רבעים, צריך היה לסגור את השקית ולהשליך אותה למְכָל,

בעדינות. אין לך דבר רע לקרבי המטוסים כמו אבק – הסבירו לנו. לכן יש להקפיד על איסוף כל גרגר אבק. והיה ויימצא אבק בסביבת המטוס, האחראי לכך (כלומר, אני ושכמותי) לא יינקה. כך רבצתי על הרצפה במשך שעות ואספתי אבק, ובצַלצֵל הפעמון להפסקה, הקימה היתה איומה והצלעות להטו.

הזרים והגרמנים ניצלו את ההפסקה כדי לאכול ולשתות. אצלי קרקרו המעיים ומתִי לקבל ממי מהם איזה "ביס" של משהו, אם לא נקניק, אז לחם. כך התבוננתי בקנאה בחבורות שישבו בצד וסעדו לבם. ואני בלעתי רוק עם חול. אולם עלי להודות כי ההתרגשות שלי מן העובדה שאני עושה היכרות מקרוב עם מטוס, טשטשה, ולו לרגע, לא רק את הרעב אלא גם את ההכרה שאני לא טייס גרמני ולא טכנאי מטוסים צרפתי, אלא עבד שמחר עלול לשכון בתעלת עפר. מעודי לא הייתי בקרבת מטוס. ההיכרות הראשונה שלי עם מטוסים היתה בקיץ 1939 כאשר בשמי זדונסקה־וולה נראו מטוסיו של שמיגלי רידז, ונאמר לנו שאלה אמורים להגן עלינו נגד הלופטוואפה הגרמני. הסוף ידוע. שום מטוס פולני לא המריא. לאחר־מכן, בספטמבר 1939, עשינו, כמסופר, היכרות עם מטוסי השטוקה הגרמניים אשר זמזום צלילתם זעזע את העצבים עוד בטרם הממה אותם נפילת הפצצות. בדסאו ראיתי את הפלא המעופף מקרוב, והוא לא נראה מאיים כלל. הכול נראה אסתטי ומעוצב. החל בתא הטיס וכלה במנועים. גם צבעי ההסוואה וצלב הברזל נראו הרמוניים. בעצם, האנגר זה היה רק בית־מלאכה קטן, וכפי שלמדנו במהרה, מטוסים מאיימים יותר שופצו במתקנים גדולים וחדישים במרחק כמה קילומטרים. ספק אם עבדו שם טכנאים זרים, ודאי שלא אסירים יהודים.

עוד למדתי בדסאו, כי בשלהי 1944, בשעה שטכנאים צרפתיים עסקו בתחזוקה של מטוסי גרמניה, רוב רובה של צרפת היה כבר משוחרר. מאוחר יותר התברר כי בשעה שבדסאו עוד עסקו במטוסי בוכנה, כבר הפעיל חיל האוויר הגרמני את ראשוני מטוסי הסילון במערכה לכיבוש מחדש של חבל אלזאס מידי בעלות־הברית. הרייך הגרמני נמצא בתהליך גסיסה וקשה היה להאמין כי מפלצת גוססת זאת העומדת לקרוס ולהתמוטט עדיין משתוללת וכל זרוע שלה מטילה אימה, הרג והרס. הם עדיין עסקו באודים עשֵׁנים כמוני, בשרידים שבקושי מפרפרים, כביכול היינו הנשק הסודי האחרון שבאמצעותו יכריעו את האויב.

אנו, מכל מקום, אם יכולנו לדמיין לעצמנו את קצה המנהרה, לא האמנו, בניגוד לאחרים בדסאו, שנראה את האור. ואם קצה המנהרה לא

היה בבחינת פאטה מורגנה, בשבילנו המנהרה היתה ארוכה מאוד, ותוחלת ההישרדות שלנו קצרה מאוד. אם אי־שם יש למנהרה סוף, נראה היה שסופנו קרוב יותר. הטכנאים הזרים היו שלווים מאיתנו. הם ידעו כי יזכו לחיות בבוא הניצחון, וחשבו ככל הנראה שאנחנו, היהודים, לא נזכה לכך. ניסיתי להסתכל בעיניהם, כדי לדלות מהם מה הם חושבים, מה הם יודעים, כמו שחולה מסתכל בעיני רופאו כדי ללמוד ממנו על מצבו האמיתי. רובם, אם לא כולם, לא הגיבו. אולי חששו, אולי הוזהרו שלא ליצור מגע עם היהודים. אולי גם היו בקרבם אנשי מחתרת שחייבים היו לנהוג משנה זהירות ולפחות כלפי חוץ לגלות ניכור ובוז ליהודים.

למחנה חזרנו לפנות ערב. חשתי מותש נפשית יותר מאשר פיסית. המגע עם הזרים משום־מה תִסכל אותי. פתאום נפגשנו עם אנשים שהם אמנם עובדי כפייה כמונו, אך גורלם שונה מגורלנו. עם מועקה זאת ככל הנראה נרדמתי. כאשר העירו אותנו למחרת למפקד הבוקר, היה חושך בחוץ, וקר מאוד. לעורנו היתה רק הפיג׳מה המפוספסת, ולחות היער חדרה לעצמות. המתנו והמתנו לקאפו ולחיילים שיופיעו וישימו קץ לדקירות הקור הנוראות.

במצבים נורמליים, בבית, היו סבתא והאומנת דואגות לכך שבעונה זאת של השנה כבר נלבש מעילים מרופדים, שלב אחרון לפני מעילי הפרווה. וכאן אני עומד לבוש בגד כותנה דל ורועד כמו העלים מסביב והשיניים נוקשות ואין אפילו גב של שכן להישען עליו, כי הסדר הטוב חייב מרחק בצדדים, מלפנים ומאחור. ייחלתי לחום של ההאנגר, שיהיה אבק ובלבד שלא לקפוא מקור. עמידה בקור ובלחות לפרק זמן ממושך היא עינוי שעומד בפני עצמו ואם אנשים לא לקו לאחר־מכן בדלקת־ריאות או בשפעת קשה או בכל מחלה אחרת במצב הירוד והמדולדל של הגוף, הרי זה פלא של מנגנון גוף האדם.

לאחר המתנה ממושכת הופנו האנשים לעבודות. הציפיות שלי לא נענו. לא נמניתי עם אלה שנשלחו להאנגר. במקום זאת נלקחתי עם עוד כמה אנשים מבוגרים ממני בעשר או בחמש־עשרה שנה, והוצעדנו לפאתי המחנה. במקום היו ערימות חול ושקים. הוטל עלינו למלא שקים במשקל של עשרה קילו ומעלה, ולסחוב אותם לשוחות שהיו מרוחקות כדי חמישים מטרים ויותר מן המקום. עשרה קילו הם באמת דבר של מה־בכך, אולם כאשר צריך לשאת אותם נער שמשקלו פחות מפי חמישה ממשקל השק, ועוד בתדירות גבוהה, זה עניין אחר. את השקים הראשונים עוד הצלחתי להעמיס על כתפי, והם גם הפשירו את הקור. אבל ככל שחלף

הזמן, הכושר שלי ירד באורח דראסטי. תחילה מעדתי בהליכה ואחר־כך קשתה עלי גם מלאכת המילוי. העליתי הצעת ייעול. חלק מן הזמן תמלא קבוצה אחת שקים והקבוצה השנייה תסחב אותם ולאחר זמן־מה תתחלפנה הקבוצות. ההצעה התקבלה, והשומר הגרמני נתן את הסכמתו לסידור. אבל אף שאני הייתי בין אלה שנשארו ראשונים למילוי השקים, חשתי שעוד מעט אתמוטט. אחד מן הקבוצה ניגש אלי ואמר לי כי נער בגילי לא חייב להיות כל־כך חרוץ, ושום דבר לא יקרה אם קצב מילוי השקים יהיה אטי יותר. אך גם כך חשתי כאילו ידי יתפרקו, וכבר חיכיתי שהקבוצה תתחלף ובמקום למלא שקים אסחב אותם על הגב. הגב עדיין שלם. היינו אמורים להניח מכסת מינימום של שקים לאורך שוחה שהוליכה בין בונקרים. ככל שהזמן חלף קצב העבודה זורז, כי במעבה היער החושך מקדים לרדת, והגרמנים לא השתמשו בתאורה מלאכותית להאיר את השטח מחשש למפציצים של בעלות־הברית. היתה מוטיבציה לגמור מוקדם יותר כדי שנוכל לחזור למחנה ולהניח את שברי העצמות שלנו. המכסה מולאה, אך למחנה לא הוחזרנו. במקום זאת הכניסו אותנו לבונקר שהיה מואר בכמה נורות חשמל חלשות, ושם נדרשנו להוריד שקי חול משפת השוחה ולרפד את הבונקר, בעיקר את החלקים הקדמיים שלו. כך השתהינו עוד כמה שעות בתוך הבונקר ומאוחר בערב הוחזרנו למחנה.

לא זכור לי איך ואיפה הנחתי את הגוף המרוסק שלי, על איזה מזרן, על שמיכה או על הרצפה. אינני זוכר מתי בא אוכל לפי באותו ערב ואיזה אוכל. אני כן זוכר שזמן קצר לאחר שנרדמנו (בצריף שלנו, לאיש לא היה שעון ואיבדנו את תחושת הזמן בכלל, למעט היום והלילה), הוקמנו והצטווינו לצאת למגרש המִפקדים. היה חושך ולקאפואים ולחיילים הגרמניים היו פנסי־כיס, שבעזרתם קיבצו אותנו והעמידו אותנו שורות שורות. לא ידענו את פשר המפקד הבלתי־רגיל הזה (לימים היו רבים כאלה). היה קר, אבל בחסות החשיכה יכולנו לחכך גב וזרוע ולחמם קצת את הגוף. הוקראו המספרים שלנו וסמל וידא בעזרת פנס־כיס שבעל המספר אכן קיים. לאחר הטקס הזה הוחזרנו לצריף. כעבור כמה שעות קמנו שוב, הפעם למפקד הבוקר. במהלך הימים הבאים עסקתי בהעברת חומרי בנייה מאתר אחד לשני, בין היתר הורדתי חול ממשאיות. אל ההאנגר לא חזרתי עוד. לילה אחד, כנראה הלילה השישי או השביעי לשהותי בדסאו, התעוררנו בשל רעידה עזה שטלטלה את הצריף ומיד לאחריה שמענו רעם עמום וקולות של אזעקה מקוטעת, כזאת שנשמעת

בצוללות בעִתות חירום. מטוסי בעלות־הברית גילו את ההאנגרים הגדולים של דסאו ופגעו בהם. פיצוץ ועוד פיצוץ והדף ורעם. כל היער הואר ולא ידענו אם מפצצות תאורה או מן השריפה שפרצה. המפציצים לא החטיאו. הם דייקו בהפצצת ההאנגר שעל־ידנו וקרוב לוודאי גם בהאנגרים האחרים שבהם טיפלו מטוסים משוכללים יותר. נרגשים ומפוחדים עד מוות ניסינו לפענח את חידת הדיוק. אף צריף מגורים לא נפגע. איך זה קרה? הטכנאים הצרפתיים, אלא מי? יכול להיות שזאת היתה השערה מצוצה מן האצבע. בכך ניסינו להסביר את פשר האלם של הטכנאים ואת הימנעותם מלבוא איתנו במגע. לא ברור לי מה עלה בגורל הטכנאים הזרים במתקן. אנחנו, בבוקר שלמחרת, נצטווינו לארוז, כלומר לארוז את עצמותינו ומעט העור שנשאר עליהן ולהתכונן ליציאה, יציאת דסאו. חוויה מהירה ואינטנסיבית במחנה העבודה הראשון.

שוב נערך מפקד והמלאי נספר. איש לא ניסה להישאר בדסאו. החידוש היחיד בפינוינו מן המחנה הזה היה שלאחר המפקד נאמר לנו לקחת איתנו את שתי השמיכות שהיו ברשות כל אחד. זאת היתה בשורה מרנינה, מכיוון שבשובנו למגרש איש לא מנע בעדנו לעטות את השמיכות המהוהות על גבנו, המהוה והמשופשף עוד יותר. לעומת זאת, לא יכולנו לעשות מאומה לחימום הרגליים בעת שהמתנו עוד כמה שעות עד לתזוזה, מלבד דריכה במקום שלא עזרה בהרבה. לקיחת שמיכות התפרשה אצל יודעי דבר כסימן חיובי. אילו היה בכוונת הגרמנים לשלוח אותנו לחיסול לא היו מטריחים אותנו לקחת שמיכות. כנגד אופטימיסטים אלה טענו הפסימיסטים, כי דווקא טריק השמיכות אופייני להונאה הנאצית. וכי לא נתנו להולכים לתאי הגזים סבון ומגבות? היער כבר היה מואר בקרני שמש, כאשר נצטווינו להתכונן לצעדה. זאת לא ארכה הרבה זמן והגענו לאותו מסוף שבו ירדנו מן הרכבת שהביאה אותנו לדסאו. היו במקום קרונות, אך קטר לא היה. שינוע של קטרים היה קשור לא רק בלוגיסטיקה, אלא גם בנסיבות. קטר לא זז, כאמור, בעת הפצצה, ואפשר שבהפצצת ההאנגרים גם חלק מן המסילה נפגע. מלבד זאת, בימים אלה העברת אסירים ממקום למקום לא היתה בדרגת עדיפות עליונה. מכל מקום, הגרמנים שמרו על הקטרים מכל משמר, שכן אלה היו סוסי התובלה שבאמצעותם הניעו הנאצים את מכונת המלחמה שלהם. זאת גם הסיבה שהביאו אותנו למסוף, כדי שנמתין לקטר עוד כשעתיים, במקום שהקטר ימתין לנו.

מעניין היה להתבונן בפרצופיהם של שומרינו. אלה לא היו אנשי

אס.אס. אלא חיילי הוורמאכט, רובם אנשים מבוגרים. הם לא נראו רוטנים והקפידו על מילוי ההוראות לגבי עצמם ולגבי המשלוח שעליו הופקדו. אבל לא נראו שמחה או גאווה בעיניהם או תאוות התעללות לשמה. הם נראו יותר כרובוטים שתוכנתו למילוי משימה וזאת הם עשו, לא בחדווה ולא בצער. צריך לשמור על צללי־אדם אלה אז שומרים, לא פחות ולא יותר. וחוץ מזה קשה היה להסתכל לגרמני בעיניים. אם התבוננת בהן היטב ולא היה בהן רצח, או שהיד לא זינקה לקת רובה, כדי להנחית לך מכה על הראש, כדי שתוריד את עיניך ממנו, אז הוא פשוט פנה והסתלק.

השומרים המתינו איתנו בסבלנות, פה ושם החליפו ביניהם דברים בשקט, אך כאשר הגיע קטר גם הם לא הצליחו להסתיר את ההקלה. אנו השתוקקנו להיכנס לארגזי המטען והשומרים השתוקקו לחזור לצריף שלהם או לקנטינה. כעבור כמה דקות הגיעו קומנדקארים ובהם חיילי אס. אס., מלאכי הליווי שלנו. הם שהגיפו את הקרונות וסגרו את הבריחים, ודקות ספורות לאחר־מכן זזה הרכבת. הצְהָרים בקרון היו גדולים יותר מאלה שהורגלנו להם עד אז, ויכולנו, איש איש לפי תורו, להתבונן החוצה. לפי קרני השמש הדרמנו ולאחר קילומטרים ספורים בלבד היער נסוג ועברנו על פני שדות, מטעים, גנים וכפרים. הכפרים הגרמניים נראו כמו החיילים הגרמנים. הבתים בשורות ישרות, או אלכסוניות, העצים כמו זקיפים, השבילים כמו שורות במסדר בוקר. והצבעים ירוק־עז וירוק בהיר, זהוב וצהבהב, סגול, ארגמן, ואודם הרעפים. קליידוסקופ. למי יש זמן לחשוב מהיכן מובילים אותך ולאן, כאשר פסטיבל כזה של צבעים חולף על פניך והכול כשורה, כסדר. ברגעים כאלה של כפירה נזכרתי איך קינאתי בגרמנים אלה שעוברים בסך ושרים יחד, ולא כמו יהודים שכל אחד שר כאוות־לבו, וגם השירה, כמו ההליכה כולה, קפיצות וקפנדריות. לעזאזל הגרמנים האלה. וה"לעזאזל" הזה ספוג שנאה תהומית וגם קנאה.

לייבלה, מאזפה ומאלפא

על־פי סימני דרך ושילוט, עשתה הרכבת את דרכה בכיוון לייפציג ואחר־כך פנתה דרום־מערבה, בואך לעיר האלה, ומכאן המשיכה מערבה באזור של מעיינות מרפא (כל יישוב שני כלל את ה־BAD כשם נלווה). בנסיעה זאת כמעט שלא היו עיכובים, למעט המתנה קצרה והחלפת מסילה באזור האלה. מערבה? מדוע מערבה, לצרפת? לא מתקבל על הדעת. אבל המערב כנראה היה עדיין מקלט לגרמנים הנסוגים, ולאחר מספר שעות של נסיעה הגענו למקום כלשהו שבין גוטינגן, נכון יותר באיזה מקום שבין גוטינגן לקאסל, בחבל ארץ של אגמים ונהרות. לעזאזל הנופים הללו, לעזאזל הגרמנים האלה. בנקודה מסוימת נעצרה הרכבת, הקרונות שבהם הובלנו נותקו, והקטר דחף אותם לאחת השלוחות של המסילה. משום־מה נחרתו בזיכרוני תרגילי הקטרים והחלפת המסילות. העניינים הלוגיסטיים הללו פשוט ריתקו אותי, כאילו נסעתי כמתלמד באיזו רשות רכבות ומסילות־ברזל. מכל מקום, כמה קילומטרים מן הצומת שב הקטר כלעומת שבא והדלתות נפתחו מבחוץ. החום של הצפיפות בתוך הקרון התחלף בגל של אוויר קר וצורב שחדר מבעד ל"כתונת הפסים" והרקיד את העצמות עד לשדן. אנשים התחככו זה בזה, דבקו איש בשכנו, כדי למנוע את חשיפת כל הגוף לקור העז ולרוח. באנו למחנה ריכוז חדש ולחורף.

מן התחנה הוצעדנו מרחק כמה קילומטרים למחנה והצעדה הנמרצת וזרימת הדם המואצת חיממו קצת את הגוף. מלווינו הגרמנים היו שוב חיילים ולא אנשי אס.אס וגם הפעם רובם מבוגרים. הצעירים כנראה היו בחזיתות. בהגיענו למחנה רוכזנו למפקד ועשינו היכרות עם שני ה"קאפוס" שניהלו את המחנה. אחד גרמני, נמוך קומה, שחור שיער, צנום, עיניו קרפדיות־בולטות ומימיות־אפורות, אוזניו גדולות, מצחו נמוך וכל כולו חזות של אדם מוגבל. ברבות הימים כינינו אותו "לייבלה"

(כפיר). אדם קטן ובלתי־מרשים זה היה חיה רעה באכזריותה ובצימאון הדמים שלה. כל סטייה קלה מן הנוהל זיכתה את העבריין בשיניים שבורות, באף מרוסק, בשפך העין למעלה ובשפך אשכים למטה. הוא עשה זאת בעיקר בידיים. מדי פעם בפעם, כאשר ידיו לא עמדו במשימה הוא נעזר בענף עץ עבה שעליו נשארו קצות הגבעולים אשר הפכו לדוקרנים, ואלה חרשו בבשר החי. מחצית מן האנשים שהגיעו למרפאה היו קורבנותיו של "לייבלה" ושל הממונה עליו. הקאפו השני היה הולנדי שגם את שמו שכחתי. לו לא הדבקנו כל כינוי. רק למשמע זהותו רעדנו. בניגוד לפקודו, ההולנדי היה גבוה, שרירי ומוצק, בהיר שיער ובהיר עיניים. למרות היותו הולנדי הוא היה בכיר מן הגרמני. אצל הגרמנים ככל שמישהו הצטיין בעולם התחתון (ושניהם היו ללא ספק פושעים פליליים ולא אסירים פוליטיים), הוא הועלה בהיירכיה של מחנה הריכוז.

נוכח הברוטליות של ההולנדי, גם אנשי המשמר הגרמניים הפנו מבטים הצדה. ההולנדי אמנם הכתיב את משטר העינויים ופיקח עליו, אך מדי פעם בפעם לא עמד לו יצרו המפלצתי והוא עצמו נתן טיפול לקורבנותיו.

לפי השמועות, טיפול זה כלל תקיעת עיפרון לעינו של האסיר, לפיתת הצוואר בתיל, הבערת גפרור על תנוך האוזן, הכנסת מקל דוקרני לפי־הטבעת וקשירת קשר של חבל דק על הפין. אלה היו, כאמור, שמועות, אך הברוטליות הגלויה שלו ביססה לפחות חלק מן העינויים שיוחסו לאכזר זה. אני, למרבה המזל, רק התכבדתי בחבטה שהפילה אותי לארץ לאחר שניסיתי להתעלם ממנו בעוברו. גם "לייבלה" הוריד על כתפי מוט. אך בדרך־כלל הייתי רק עֵד אילם למערכת העינויים והייסורים שניהלו שני הקאפוס הללו והממונים עליהם ובראשם הסמל רישקה. "פלדפבל" רישקה היה גרמני בשנות החמישים, בנוי היטב, בעל שיער מקורזל, נוטה לג'ינג'י, שאילו פגשת בו ברחוב בלא מדים, היה נראה לך כעורך־דין, רופא, רואה־חשבון וכיו"ב בעל מקצוע חופשי. במחנה "רידלאו" הוא הסתובב עם מקל עבה לא כדי להסתייע בו בהליכה, אלא כדי להכות בו "קצטניקים" שהזדמנו בסביבתו. הוא לא עשה רושם של מי שאנוס למלא פונקציה בזויה זאת. הוא נהנה הנאה מרובה מן המלאכה. הוא הסתובב כמו בעל אחוזה שמחפש לו הזדמנות להעניש את אריסיו. הוא שנא אותנו שנאה פתולוגית.

במחנה ריכוז זה, נהניתי מ"פריווילגיה" ועבדתי בעבודות קלות יחסית, במידה רבה, הודות לשני נערים בגילי פחות או יותר. שם אחד

היה אברהם (לימים אברהם שלומי, מנהל מחלקת הגינון והנוי בעיריית גבעתיים), אך היה ידוע יותר בכינוי שלו "מאזפה". לא שאלתי מנין בא לו הכינוי. לימים בדקתי באנציקלופדיה ומצאתי כי מאזפה היה אציל ומנהיג קוזאקי במחצית הראשונה של המאה ה־17. הוא פעל רבות לאיחוד אוקראינה ושימש, בין היתר, בחצרו של מלך פולין. הוא היה ידוע כמי שנשים נמשכו אחריו בשל מראהו הנאה, והמשורר ביירון (אהוב נשים בעצמו) הקדיש לו שיר. כנראה שאברהמלה זה, בשל פניו העדינים, לחייו הבולטות, עיניו השקדיות, שערו הבהיר ואפו הלא יהודי, הזכיר למי שנתן לו את הכינוי את מאזפה. פרשנים אחרים טוענים כי מאזפה הוא דווקא כינוי לא מחמיא. מאזפה היה נער רזה, מהיר דיבור ותפיסה. הוא היה בתנועה מתמדת. כך גופו וכך עיניו שנעו כמו משושי ראדאר.

חברו הטוב ושותפו של מאזפה היה "מאלפא" שפירושו בפולנית "קוף". שמו האמיתי שמעון ספיבאק. שפתיו היו מלאות ומשורבטות, אוזניו היו גדולות, אפו היה פחוס וידיו היו ארוכות. בניגוד למאזפה, היה מאלפא שמנמן, מאנפף בדיבור, לעתים עד כדי קושי להבין אותו. אולם קולו היה קול עמוק שלא הלם את גילו. מאלפא כלל לא נעלב מן הכינוי. אדרבא, הוא החמיא לו. שני חברים אלה היו לדידי סמל לילדי המלחמה. מיליונים מהם נרצחו, אך אלה שנאבקו ושרדו עשו זאת לא רק בזכות אינסטינקטים חייתיים, אלא דווקא בשל מותר האדם מן החיה, כחוכמת־חיים, תושייה ובגרות שקפצה עליהם. הזקנה קפצה על כולנו, אך יחידי סגולה, כמאלפא, מאזפה ודומיהם, רכשו את חוכמתם מן הניסיון. שניהם התחנכו בבית־יתומים, אולפן לעצמאות פיסית ונפשית. הם נטלו לידיהם לא רק את גורלם שלהם, אלא לעתים גם את גורל חבריהם. גם מחוץ לבתי־יתומים היו ילדים שגורל משפחותיהם היה תלוי בהם במידה פחותה או יתרה. הזכרתי בפרק אחר את מעלליו של אחי הקטן שהשתמש בניירות סרק כדי להערים על השומרים ולצאת מחוץ לגיטו כדי להביא משם מצרכים. הודות לו ושכמותו הוברחו לגיטו כמויות לא מבוטלות של מצרכים, מזון, תרופות ודברים חיוניים אחרים. אחי הקטן, כמו רבבות ילדי מלחמה אחרים, הצדיקו את התיזה הגורסת כי היצור האנושי יודע לשחות מרגע הולדתו, ואלמלא הפחד שמחדירים בו ההורים, אפשר היה לזרוק אותו למים מיד לאחר ניתוקו מן הטבור והוא היה שוחה.

ילדי המלחמה ניתקו את עצמם מהפחד בשלב מאוחר יותר, בשל כורח הנסיבות. הם היו גלגלי־הצלה לא רק לעצמם, אלא גם לזולתם. היו להם עיני חתול כדי לראות את שלפניהם בחשכת הזמן, הם חפרו תעלות כמו

בונים, טיפסו על עצים כמו סנאים, והתבוננו סביבם כמו תנשמות כדי לאתר את הסכנות. בגיטו זדונסקה־וולה היו מאות ילדים שאבותיהם גורשו, בגיטו לודז׳ היו אלפים ועול הפרנסה של המשפחות היה עליהם. שום עבודה, כמעט, לא היתה קשה או בזויה בעיניהם. הם כרתו עצים, חפרו בורות, הזיזו ערימות חול, סחבו לבנים, שאבו מי ביוב, ובלבד שירוויחו את לחמם ולחם האם והאחים הקטנים שבבית. בגיל 10־12 הפכו ילדים אלה למפרנסים. והיו רבבות ילדים, חסרי בית ומשפחה, אשר בחיפוש אחר מקור קיום, לא היה אמצעי כמעט, זולת נטילת חייו של מישהו אחר, שלא השתמשו בו כדי לקיים את גופם הצנום. לא היה תעלול ופעלול שלא שימש אותם במאבק האכזרי על חיי היום והשעה, כי לא היה איש שיעזור להם. הם לא היו זקוקים ללילה כדי להסתיר את מעלליהם. הם יכלו לפרק כהרף־עין חלון או דלת של דירה ריקה כדי למכור אותם כעצי הסקה. הם טיפסו על מרזבים כדי לחדור לדירות, ומתחו חבלי אומגה כדי לעבור מגג לגג. היו שמצאו את מותם בקפיצה מן הגגות וחבריהם ניגשו אל הגופות הקטנות לבדוק אם יש בידיהם או עליהם משהו שיועיל להם. הם ידעו כי להחיות את חבריהם הם לא יכולים, אז מוטב שהשלל, אם ישנו, יעבור אליהם ולא למישהו אחר. הם התגנבו לתוך מרפאות ובתי־חולים, לבשו בגדי־חולים, ואחר־כך גנבו תרופות ומכשור מכל הבא ליד, כדי למכור זאת בחוץ בפרוטות. לפעמים חבשו את עצמם בתחבושות שמתחתיהן החביאו את הפריטים הגנובים. השיטה היתה להשיג מהר מה שניתן ולהיפטר ממנו מהר ככל האפשר. חבורות ילדים הופיעו בתחנות חלוקה של מרק, כאשר חלק מן הקבוצה דוחף וגורם להפיכת הסיר ולשפיכת תוכנו, וחלק אחר אוסף בזריזות של עורבים את מעט תפוחי־האדמה שהתפזרו לכל עבר. ילדי הגיטו היו בין גוררי המריצות שעליהן הועמסו הגופות שמילאו את הרחובות. לפני שהעמיסו את הגוויות הם בדקו בקפלי הלבוש אם חבורות אחרות של ילדים השאירו משהו בפנים. אם לא נמצא מאומה בתוך הבגדים, גם נעליים וגרביים, או גרב, נעל או כפפה בודדים, נאספו בקפידה והושמו בסליק מיוחד מתחת לגוויות.

אבל ילדים אלה, כאשר רק הצליחו לשבור במעט את הרעב, היו נדיבים כלפי חבריהם או כלפי זר שלא הכירו וראו אותו גווע ברעב. הם האכילו אותו והשקו אותו כמו תינוק אם לא עמד בו הכוח להרים יד כדי לשים פירור או משקה בפיו. הם גמלו מאה מונים למי שנטה חסד כלפיהם במעט מזון ותשומת־לב. כך בגיטאות וכך במחנות הריכוז. מאלפא ומאזפה

אפיינו את ילדי המלחמה.

כמה ימים לאחר בואי למחנה הם הבחינו בי ורמזו לי שאפגוש אותם באחת הפינות. לא היה ברור לי מה מצאו בי, שכן לא התבלטתי בשום דבר. לא הייתי מעוות בגוף, אך גם לא הייתי בנוי לתפארת. נער כחוש עם עיניים חומות עצובות, ראש מגולח, לבוש בפיג'מה מפוספסת. את מראה דמותי יכולתי רק לשער, כי מאז הגירוש מגיטו לודז' לא ראיתי את עצמי במראה. אולי עצם העובדה שהייתי צעיר ונראיתי צעיר מכפי גילי משך את תשומת־לבם של השניים וגרם לתחושת השותפות, ולמעין אפוטרופסות, אף ששניהם היו צעירים ממני בשנה־שנתיים. במפגש הראשון ליד שירותי השדה הם שאלו אותי מה אני עושה במחנה. אמרתי להם שביום הראשון חפרתי שוחות וביום השני סחבתי אבנים. השניים החליפו ביניהם כמה מלים כצוות מומחים ותיקים שדנים באבחנה של פציינט. מאזפה דיבר. "אתה אל תלך מחר בבוקר למפקד. תישאר בצריף ותבקש ללכת למרפאה לבדיקה. אתה סובל מכאבים חזקים בבטן. אל תאכל הערב את פיסת הלחם שיחלקו. גם אם יהיה לך קשה, אל תתפתה. אנחנו נשתדל להביא לך פרוסת לחם ותפוחי־אדמה. מאזפה ומאלפא עבדו במטבח של האס.אס. יחד עם עוד שבעה ילדים. המטבח היה מרוחק כשלושה קילומטרים מחוץ למחנה. מדי בוקר ליוו אותם חיילים לעבודה ומדי ערב בחזרה אל המחנה. העבודה העיקרית שלהם היתה קילוף תפוחי־אדמה.

הם עצמם יכלו לאכול תפודים ולשׂבוע, אך כדי לעזור לאחרים בתוך המחנה, הם מעכו את תפוחי־האדמה, ואת המחית שמו מתחת לבית־השחי וכך הגניבו את המצרך יקר־הערך לתוך המחנה. השניים סיפרו כי בבואם למחנה חל ראש השנה והאנשים הקדימו למפקד הבוקר, וכשהם עומדים גב לגב, כאילו כדי להתחמם, התפללו בצוותא ככל שניתן היה לפני המסדר. סיפור התפילה בראש השנה לא נראה לי רלוונטי אז כלל ועיקר. כיום, במבט לאחר, אני תוהה, אִילו קטעי תפילה אמרו אז ברידלאו. האם אמרו: "אתה בחרתנו מכל העמים, אהבת אותנו ורצית בנו"? כאן אני נזכר בהיכרות הראשונה שעשיתי בארץ עם שיריו ופזמוניו של נתן אלתרמן, כאשר במסגרת מסכת של הקבוצה במוסד החינוכי התוודענו אל השיר "מכל העמים", שהבית הראשון שלו הוא: "בבכות ילדינו בצל גרדומים – את חמת העולם לא שמענו. כי אתה בחרתנו מכל העמים – אהבת אותנו ורצית בנו..." הייתי אסיר תודה למשורר שנעשה אהוב עלי, על שנתן ביטוי כה נוקב לעוצמת הכאב

הפנימי שלי, ולאליהו גולדנברג אני חב תודה על שהכיר לי את המשורר הזה, זמן קצר לאחר עלותי לארץ. גולדנברג, שחקן ובימאי, סבב בארץ והכין מסכות כדוגמת זו שבה שולב השיר של אלתרמן. כעבור כמה שנים, לאחר מלחמת השחרור, כאשר שימשתי מדריך במוסד חינוכי אחר, שוב הצטלבו דרכינו. גולדנברג הכין אז מסכת שבה שולב שיר אחר של אלתרמן, "מגש הכסף". כבוגר מלחמת העצמאות, גם שיר זה שבה את לבי. אז לא השתתפתי במופע. בתוקף תפקידי במוסד הוא מינה אותי לעוזרו, מעין כנר ראשי שתרגל עם המשתתפים במסכת, בין מפגש אחד לשני עם הבימאי בכבודו ובעצמו.

סיפור התפילה בראש השנה השאיר אותי אדיש ובאי־אכפתיות גם כאשר מאלפא ומאזפה סיפרו לי כי בהתחלה היו שמונה מאות קצטניקים במחנה, אך המספר הלך והתדלדל במהירות בשל מחלות, רעב ואי־יכולת לעמוד בתנאים הקשים.

שני החברים החדשים שלי הבטיחו להשתדל למעני שאעבוד עבודה קלה. כאשר מאזפה ראה שאני נבוך ולא מגיב, הוא הניח שאני פוחד, הנחה שהיתה נכונה. שכן, איך אוכל להמר עם פיסת לחם אחת מתוך שתי פיסות יומיות, על כך שבמקרה הטוב ישלחו אותי מן המרפאה לעבודה לאחר שלא ימצאו בי מאומה ובמקרה הרע יטילו עלי עונש שאת טיבו לא אדע (אז טרם הכרתי את שני הקאפואים הראשיים). "אל תדאג", הרגיעני מאזפה, "הכול יהיה בסדר". אותו ערב לא אכלתי את פיסת הלחם, וכאשר שאלו אותי לפשר הגבורה הזאת אמרתי, כפי שהונחיתי, כי הבטן כואבת לי. היא אכן כאבה לי – מרעב. מי שחי על מנת־רעב שפיסת לחם במשקל חמישים או שישים גרם היא רבע מכלל התזונה היומית שלו, אינו יכול להרשות לעצמו מותרות ולוותר על אותה פיסה רחומה. אנחנו לא היינו במצב שלאחר הסעודה המפסקת ערב יום הכיפורים. אנו היינו כמעט בצום זה שבועות. באותו לילה נדדה שנתי, לא פעם אמרתי לעצמי – לכל הרוחות, מה שיהיה יהיה, והושטתי את היד אל מתחת לסחבה שעליה שכבתי, שם היה חבוי האפיקומן שלי. פחדתי גם מן המחר. ככה, לא לצאת למפקד? מי יודע איזה קאפו ייכנס לצריף ואם הוא יהיה נעול נעליים או מגפי בוקרים. אפשר מאוד ש"לייבלה" יערוך ביקור נימוסין בצריף.

הבוקר בא, ובמחנות הריכוז הוא בא בשעה ארבע ושלושים, כאשר שערי הגיהינום נפתחים וצווחות אימים מבהילות את הישנים להקיץ. לקום, כל עוד רוחנו בנו, לקום, אם איננו רוצים להיפגע באחד האיברים

שלנו, לקום מהר אם איננו רוצים להיפגש פנים אל פנים עם מלאך המוות בכבודו ובעצמו, ה״אח הגדול״ שכל הזמן מביט בנו ונכון לאסוף אותנו אליו. כרגיל, תוך שתיים־שלוש דקות הצריף התרוקן ושוכניו רצו החוצה קצרי־נשימה, רועדים מקור במעבר משתי מעלות פלוס בפנים לעשר – חמש־עשרה מעלות מינוס בחוץ. אני נשארתי. אחד השומרים הפנימיים של המחנה הופיע לבדיקה ואני הסברתי לו את הסיבה להישארותי. הוא רשם את מספרי ועזב. גם אלה שנעדרו מן המפקד נספרו, שכן משמעות של אדם חסר היא בריחה, וחשש של בריחה הביא לאזעקה, לפשיטת הוואכמנים הגרמניים, בליווי כלבים, בתוך המחנה ובחוץ, להפעלת זרקורי ענק ולמטחי יריות מכל הכלים.

המפקד הסתיים, הרחבה התרוקנה מן האסירים (הקצטניקים) ואני עשיתי דרכי למרפאה, צריף עלוב, מדיף ריח ליזול, קירותיו מסוידים. הוא היה מחולק לשני חלקים. חלק א׳ היה חדר המתנה ובו היה אח, אסיר בעצמו, והחדר השני הוא חדר הרופא שהיה גם הוא אסיר או אסיר עבודה, לרוב לא יהודי.

בחדר ההמתנה עשיתי היכרות עם הפציינטים, שחלקם היו ״ארטיסטים״ כמוני, אך רובם לא העמידו פנים. היו חולים שאצבעותיהם נשרו בשל כפור, היו אנשים שהחבורה על מצחם היתה כה גדולה שבקושי העין נראתה. הם ״נפלו״ על אבנים. היו כאלה שכף־רגלם היתה קשורה בחבל לירך, כי לא יכלו לדרוך על הרגל, אולי מחמת נֶמק. והיו ״מוזלמאנים״ שנראו כאילו הרוח הקלה ביותר תפיל אותם והם לא יקומו עוד. אני דיווחתי על כאב בטן כמתוכנן, וזה עבד. הרופא אישר לי שהייה ועבודה בתוך המחנה למשך שלושה ימים. כאשר יצאתי מן המרפאה חיכה לי הצמד מאלפא ומאזפה. ״היה בסדר, נכון?״ שאל מאזפה ואני עניתי: ״היה בסדר״. מאזפה תחב ידו לכיס מכנסיו והוציא קוביית סוכר ופרוסה זעירה של לחם לבן ותחב אותם לידי.

עבודות קלות

"עזוב עכשיו את כאב הבטן", אמר מאזפה, "הוא עשה את שלו. עכשיו צריך למצוא לך עבודה במחנה ולא לשלושה ימים, אלא בכלל. אנחנו נבדוק אם תוכל לעבוד בניקיון או במשהו כזה בתוך המחנה, או מחוץ למחנה, אבל במטבח איתנו". את הבדיקה עשה מאלפא, איש המבצעים של הצמד. הוא הלך וכעבור עשר דקות חזר ואמר לי להתייצב אצל האחראי לניקיון המחנה, אסיר לא יהודי, אך לא קאפו. מאזפה אמר כי לפנות ערב ניפגש, כדי שאספר את הקורות אותי ביום הראשון לעבודתי במחנה.

הלכתי אצל האחראי לניקיון, שאת שמו שכחתי אך לא את מראהו. פניו היו מחוטטים, כמי שאמו לא הזהירה אותו מפני גירוד האבעבועות, ואם הזהירה אותו, אזהרתה נפלה על אוזניים ערלות. מצחו היה מצולק, על הצוואר היה סימן של חתך שהגליד ועין אחת פזלה. בהתייצבותי לפניו הוא בחן אותי שתי־וערב ובחן גם את ההיקף, מבלי להוציא מלה. אחר־כך שקע בהרהורים. לבסוף שאל אותי בפתאומיות: "אתה רוצה להשתחרר ממִפקדי הבוקר?" עניתי לו שאם אפשר אני מוכן לוותר על המפקד. "אם כך", פסק, "תקום כל בוקר בשעה ארבע ותתחיל במלאכה".

היתרון בקימה בשעה ארבע בבוקר (ולהיות פטור מן המפקד) היה בכך שלא הייתי צריך לרפד את עצמי מתחת לפיג'מה בסמרטוטים כדי שלא למות מקור, אלא יכולתי אף לעטוף את עצמי בשמיכה דקה אחת מתוך השתיים שהיו ברשותנו. מי שנתפס במפקד ולעורו שמיכה הסתכן בהפשטה ובחימום הגוף בשוט. למזלנו, הימים היו אמנם קרים, בסביבות עשר מעלות מינוס, אך יבשים. בכל־זאת, בגד כותנה דק על הגוף בתוספת סמרטוטים לא היה בהם כדי לשמור על מידה מספקת של חום הגוף ורבים במחנה מתו מקור. רובם תוך כדי שינה.

תפקידי היה, בין השאר, להוריד גופות מדרגש השינה ולשפוך חומר

חיטוי על הגוויות והמיטה. את הגוויות פינו אחרים. במחנה אחר נמניתי גם עם המפנים. תפקיד אחר היה לפזר חומר חיטוי בבורות השירותים, לקרצף את השטח סביב הבור ולסייד את תא השירותים.

גרמנים הם חולי־ניקיון כרוניים וגם אם מדובר היה באסירים מועמדים להשמדה בצורה כזאת או אחרת, שמירת ניקיון הסביבה היתה בבחינת ייהרג ואל־יעבור. בעיקר הם חששו מהידבקות אנשיהם. נדמה לי כי רגישות מיוחדת פיתחו הנאצים לניקיון הסביבה במחנות בגרמניה עצמה. באושוויץ, למשל, היתה מגפת כינמת, והגרמנים היו פחות רגישים. במחנות בגרמניה, אם נתגלו כינים בגופו של אסיר שרפו את בגדיו, חיטאו את גופו, גילחוהו מכף־רגל ועד ראש והניחו אותו בבידוד למשך עשרים וארבע שעות ועוד הרעיבו אותו כעונש.

כמופקד על הניקיון, כלל תחום אחריותי ניקוי דם, מוגלה, שיער מגולח וכיו״ב זוהמה וכן פיזור ליזול, הרתחה וניגוב התכשירים. בעת ניקוי המרפאה יכולתי להתבונן, הפעם לא מחדר ההמתנה, על האנשים שהופיעו שם. אלה שהספיקו להיכנס לתוך הצריף ישבו, כרעו, כשראשיהם כפופים ועיניהם מושפלות אל האדמה שבמהרה תאסוף אותם לקרבה. אחרים בהו לתוך החלל כסומים. מהם שאינסטינקטים חזקים של הישרדות דחפו אותם לעבור את היום. אחרים היו אדישים לחלוטין לגורלם ולסובב אותם. הם באו לכאן כפי שבאו למקום אחר, ללא תכלית. איש לא פצה את הפה, אך היו כאלה שהתבוננו בי בקנאה לא מוסתרת. עובד לו בפנים, לא הולך למִפקד, בטח מקבל קצת לחם וצנון מן הצד. ״עושה חיים״.

נכון, קיבלתי מן הצד אך לא בתוקף תפקידי, אלא מידי צמד מאמצי. תמיד היה בכיסם משהו. פרוסת לחם, פלח תפוח־אדמה לא מבושל (או לביבה מעוכה מבית־השחי שנאכלה בשקיקה), חתיכת גזר מצומק אבל מתוק. פעם אף הביאו לי, בתוך פיסת נייר, שמץ של ריבת פטל. נטלתי מעדן זה על לשוני, מרחתי בו את החיך ומצצתי לאט לאט. טיפת ריבה היא לא רק טעם־חיים עכשווי, אלא כמיהה לעתיד לבוא. אתה שוב חולם על הפעם הבאה שתטעם טיפת ריבה, ואולי אולי גם איזה חריץ־גבינה, או פלח תפוח־עץ. יש בשביל מה לחיות, יש למה לחכות. לפעמים היו לי חלומות בהקיץ דמיוניים ופרועים. חלמתי שאם אצא בחיים מתופת זה, אזי במגירה של הכוננית ליד המיטה תמיד תהיה לי חפיסת סיגריות ״פלאיירס״ ניחוחיות וחפיסת שוקולד. אם אצא חי, אם הזוועה הזאת תסתיים בכלל. (אגב, בבואי לארץ לבית־הספר החקלאי במגדיאל, קיימתי

את הנדר הזה, ותקרית הסיגריות עם המנהל, הד״ר שמריהו אלנברג, הוא סיפור אחר שלא שייך לכאן). כאן היה זה חלום ברידלאו. מיד לאחר חלום כזה ניעורתי תוך שאני מנסה למחוק את הרהורי־הלב. האם בכלל קיים עולם מלבד העולם הנאצי? הגרוע מכל היה להתעורר מן החלום על־ידי המצולק. זה הופיע מדי פעם ונזף בי על התרשלות במשימה זו או אחרת, ואיים שאם לא אשפר את הביצועים הוא יסלק אותי מגן־העדן. אולם הייתי משוכנע כי הנרגנות שלו תכליתה לשמור על רמת הכוננות בעתיד ולא נזיפה בשל התרשלות בעבר. הגיעו אלי שמועות שקיימת שביעות־רצון מן העבודה שלי.

לא היה יום שבו לא נתקלתי ב״לייבלה״ שדקר אותי בעיני־הקרפדה שלו, ואִנפף משהו שאת פשרו לא ידעתי. בדרך־כלל עניתי ב״יאבול מיין הער״ (כן, אדוני). פעם אחת, תשובה זאת לא זו בלבד שלא הניחה את דעתו, אלא הוא אף בעט בי. אני תליתי בו עיני־עגל והוא פנה והלך. נשבעתי שאם אצא חי (עוד משימה של אשראי לימי המשיח) אסרס את המפלצת הזאת. היתה סיבה מיוחדת לכך.

רגינה

גם מחנה ריכוז זה היה בעצם מכלול של כמה מחנות באזור קאסל שבמדינת האסן. בסמוך היה גם מחנה נשים. כמי שמופקד על ניקיון הפנים וחייב לפנות פסולת מן המחנה, הורשיתי לעבור את המחסום שבין המחנה שלנו לבין מחנה הנשים, אשר בפאתיו היו תעלות להשלכת זבל. פעם, מתוך סקרנות, הרחקתי לכת לעבר הצריפים ושמתי לב שדמות מוכרת תולה כבסים על חבל. התבוננתי היטב, ואכן בלא צל של ספק, היתה זאת רגינה, מאושוויץ, היא ולא אחרת. מבטי נח עליה ולא הרפה עד שהיא שמה לב, התבוננה בי, עזבה ופנתה אל הצריף. את רגינה הכרתי באותם ימים מועטים שהייתי באושוויץ. נערה בגילי פחות או יותר, שהגרמנים, מסיבה כלשהי, לא גזזו את צמותיה הארוכות שהגיעו עד למותניה. שערה היה חום בהיר, מצחה גבוה, עיניה חומות ואפה קצר וסולד, צוואר ארוך יושב לתלפיות על כתפיים רחבות. אך מה שמשך אותי במיוחד אצל רגינה היה החזה, דמיינתי לי שכאשר היא שוכבת נראה החזה שלה כהר. והבליטה הזאת קדימה באה בתוספת ישבן עגול ורך. יצור שבין שדיו רציתי להניח את ראשי. פרי עסיסי. זה מה שמשך אותי אצל הנערה שהיתה, אם אינני טועה, מקרפאטו־רוסיה. היא באה כנראה עם המשלוחים הטריים מהונגריה לאחר השתלטות הנאצים שם. היידיש שלה היתה תערובת של יידיש, פולנית והונגרית. פעם־פעמיים החזקנו ידיים. לעתים בראותי אותה עלה בי רצון לחקות את המעשה המופלא שראיתי בשעת הגירוש בבית־העלמין בזדונסקה־וולה, כמו אותו נידון למוות שמוצץ בתאווה מציצה אחרונה של הסיגריה לפני שמוליכים אותו לגרדום. חיֵה ותחוש את בשרך כל עוד אתה יכול.

השתעשעתי ברעיון לשכב עם רגינה כמו שדמיינתי לי על עישון "פלאיירס" ולעיסת שוקולד. חלומות באספמיה. אבל מי שחולם, עדיין חי. והנה לנגד עיני רגינה בכל רמ"ח איבריה וצמותיה. מדוע לא גזזו

שערותיה כפי שעשו לאמי ולעוד אלפי נשים שנשלחו למחנות ריכוז? לימים נפתרה התעלומה, לפחות על־פי פרשנותי. באחד הימים, כשחציתי את הגבול שבין המחנה שלנו ומחנה הנשים בתקווה לראות שוב את רגינה, עצרתי את נשימתי. רגינה עמדה שם ועל־ידה ״לייבלה״ הקאפו כשהוא מגפף אותה. הייתי צריך לדעת שמישהו מהם יחמוד אותה. רגינה לבלבה כמו שושן בסתיו, שכל עלה־כותרת שלו פתוח, בשל ומוכן לאסוף את יונקי הצוף, ומי אם לא לייבלה, בן הזנונים, שמוצץ את הנקטר של השושן שלי. ההולנדי תפס אשה יהודייה אחרת, ״חתיכה״ ממש, שהיתה האחראית למחנה הנשים. חתיכת זונה אמרו האסירות. זאת היתה מין זרש שהאסירות היו רוצחות אותה בנפש חפצה. ללייבלה נותרה רגינה. הבנתי אז את פשר הסתלקותה של רגינה כשראתה אותי. אז גמרתי אומר לסרס את החלאה הזאת בבוא היום, בשל חילול כבודה של נערה פשוטה וניצול תמימותה רק משום שהיא רצתה לחיות. לסרס אותו ואחר־כך לחנוק אותו. אלא שגם מחשבה זאת פינתה מקומה למציאות, וזאת לא אפשרה אפילו הרהורי נקם. יתרה מזאת, במצב האונות שלי ספק רב אם בכלל הזקיף שלי היה ניצב על משמרתו אצל רגינה, אפילו אם היתה שעת כושר לכך. לימים אני עתיד לפגוש את רגינה בנסיבות אחרות.

אם בגיטו לודז׳, לקראת חיסולו, שמענו רעם תותחים שסימלו את קִצה הקרב של המלחמה, ובדסאו קיבלנו מידע מוסמך על ראשית תבוסתה של גרמניה, הרי ברידלאו לא היה דבר שיצביע או יסמל את תבוסת הנאצים או ניצחונם. בעצם לאסירים זה לא שינה הרבה. איש לא האמין שייצא משם חי. בימים האחרונים צורפתי לקבוצה שעבדה במחצבה. העברנו אבנים ממקום אחד למקום אחר. אמרו שלצורך בניית בונקרים בסביבה. לנו זה נראה כעבודה חסרת תועלת, לבד מהטלת משימה מפרכת על האסירים. הייתי צריך לתור אחר אבן קלה יחסית כדי להקל את המעמסה ואם שומר שם לב לכך הוא האיץ בך לא להיות ברָרן ולעתים ליווה את הדרבון בדחיפה בקת הרובה. כאשר בשעות הערב שבתי לצריף, חששתי שלמחרת לא אוכל לקום, אבל קמתי וזאת עובדה.

מזג־האוויר השתנה וגשמים מעורבים בפתיתי שלג החלו לרדת. פתיתי הלובן חיממו את לב הגרמנים. חג המולד והשנה החדשה מתקרבים ואולי יזכו לחופשה בחיק משפחותיהם. לי זה לא הזכיר לא את ״השבוע בלבן״ בפולין, לא את חנוכה, לא מגלשים ומזחלות, לא איש שלג. זה לא הזכיר לי כלום. היה לי קר. וכדי לבודד מעט את גופי לבשתי שק ריק של מלט מתחת לפיג׳מה. מלבד הנייר עצמו שהיה עבה, אבקת

המלט שנותרה על דופנותיו והתקשתה, עזרה לבידוד. מכיוון שעבדתי בחוץ שוב לא פגשתי את צמד מיטיבי, אף כי שמעתי שהם חיים וקיימים. רק באיזה יום ראשון אחד, ימים אחדים לפני הפינוי, פגשתי את מאזפה. הוא הצטער לשמוע שאיני עובד יותר בתוך המחנה. הסתבר כי גם גורלם שלהם לא שפר. הוא סיפר שפעם אחת, קצין שליווה אותם לעבודה במטבח, התוודה בפניהם לאמור ICH BIN AUCH EIN JUDE (גם אני יהודי), ומאז הם לא ראו אותו יותר. החיילים שליוו אותם היו בעיקר הונגרים ורומנים. הוא סיפר כי למיטב ידיעתו הגרמנים הפסיקו את המשך העבודות להכנת שדה־תעופה מאולתר. אולי זה קשור בשמועות כי הגרמנים מפסידים במלחמה. אך זאת לדעתו נחמה פורתא, כי לפני שיובסו הם ישמידו את כולנו. זאת גם דעתו המלומדת של מאלפא. לא שאלתי את מאזפה למקור השמועות. בכל מקרה, הייתי שותף לדעה כי נחוסל, כך או אחרת.

כעבור כמה ימים נתבשרנו במפקד הבוקר כי באותו יום לא יוצאים לעבודה, אך כולם חייבים להיות מרותקים לביתנים. הסיבה לאי־יציאה לעבודה לא נמסרה לנו, אבל היה ברור כי הדבר קשור באירוע כלשהו. עברו עוד כמה שעות והצטווינו לארוז את עצמנו. לבד מן הסחבות, כלומר השמיכות, לא הורשינו לקחת כלום, אף אם מישהו הצליח להוסיף למלתחה שלו איזה סמרטוט. הורו לנו לצאת לרחבת המִפקדים. לאחר ספירת המלאי, פעמיים־שלוש, הוצעדנו אל מסוף מסילת־הברזל. כשהגענו למסילה חולקו לנו פיסות לחם ותה ונאמר לנו לשבת לאורך נתיב המסילה לא במרוכז, אלא במפוזר. למזלנו, לא היה גשם או שלג ויכולנו איכשהו להתחכך זה בזה, אך לאורך זמן גם זה לא השפיע וחשתי כי הנוזל בעורקים עלול לקפוא בכל רגע. כל־כך הרבה דברים התנהלו שלא כמצופה וגם כלי־הדם עברו למצב חירום ופעלו. כך חיכינו עד לרדת החשיכה. בחודשים אלה של הסתיו, בחלק זה של אירופה, הערב יורד בשעה ארבע ושלושים בערך. לפי ההערכה חיכינו כשלוש שעות אחרי רדת החשיכה. לא היו הפתעות. הגיעה רכבת־משא עם קרונות סגורים. הפעם הודינו לאל על שהקרונות סגורים, שאלמלא כן היינו קופאים ממש בנסיעה הממושכת הזאת מצפון־מרכז גרמניה לדרום־מרכז. לא נתקלתי במאלפא ומאזפה. או שהם נשארו עם עוד קומץ אסירים לפירוק המחנה, או שהיו בקרון אחר ולא שמתי לב אליהם.

לפני עלותנו לקרון נאמר לנו שאם הרכבת תעבור באזור שתושמע בו אזעקה, היא תעצור ויהיה עלינו לרדת ולשכב בשולי הפסים. כל אחד

יורד ונשכב ליד הקרון שלו. מי שינסה לעבור לקרון אחר, יְיֻרֶה. מי שינסה להתרחק מן המסילה יירה ללא כל אזהרה מוקדמת. כאשר תישמע שריקה, סימן שהסכנה חלפה ועלינו לעלות במהירות לקרונות. מי שיתמהמה יירה במקום. ברור היה כי בעלות־הברית החלו בהפצצה מאסיבית של גרמניה, ויכולנו אף לשמוע התפוצצויות ממרחקים גם בעת היותנו ברידלאו. למעשה, ההפצצות המאסיביות היו זה כבר בעיצומן, אבל לנו הן לא עזרו אז. לא שיערנו כי בחלוף שנת 1944 רוב רובם של השטחים שנכבשו על־ידי הנאצים ישוחררו. ואולי מוטב שלא ידענו, שכן מי שמרגיש כי אחד דיננו למות, עדיף שלא ישמע את פעמוני הניצחון המצלצלים לא לו. שערו בנפשכם, אדם מובל ממחנה ריכוז אחד למחנה ריכוז שני, ממחנה מוות אחד, לאחר, והוא יודע שהדרקון המחזיק אותו בשיניו כבר כמעט בר־מינן. כמה חוכמה יש באמרה: מרבה דעת מרבה מכאוב. אנו ידענו ולא ידענו. טיפסנו לקרונות, כל אחד עם עצמו והרהוריו או קרקורי־הבטן שלו, וללא המתנות נוספות החלה הרכבת לנוע. האסטרונומים שבינינו קבעו כי הכיוון הוא דרומה. ״אולי לוקחים אותנו לשווייץ?״ התבדח אחד מהם שהשקיף מן הצוהר החוצה. איש לא צחק.

בן־אדם ביער

התברר כי הדרמנו עד לנקודה מסוימת ועוד לפני צומת המסילה של קאסל ופרנקפורט פנתה הרכבת מערבה, בעצם צפון־מערבה בכיוון נהר הריין. את הריין עצמו לא חצינו. בערך באזור בון פנתה הרכבת דרומה באזורים ווסטרבורג ווסטרוואלד (היער המערבי) ואכן נכנסנו ליער. כל אותו זמן נסעה הרכבת במהירות ורק פה ושם עצרה למילוי מְכָלי המים שלה. במהלך כל המסע לא היו כל אזעקות, ואף אפשר היה לשבת ולנמנם, ובבוקר, כתריסר שעות לאחר שיצאנו, הגענו ליעד. היה זה מחנה ריכוז ליד המסילה בתוך היער. יער בצבע ובניחוח של אורן ושל טחב, כתמי אור על העלווה. ההוראות נשמעו בנחת, כביכול לא רצו השומרים להפר את שלוות היער. ירדנו.

מאלפא ומאזפה לא היו בטראנספורט. נשארתי לבד, כמו כלב שנפרד מעדת כלבים שבמקרה נתקל בה, הלך איתה כברת־דרך ואחר־כך פנו הם לדרכם והוא לדרכו.

מחנה הריכוז הוקם בתוך היער לאחר שהשטח נוקה מעצים ומרובדי השלכת.

העבודה עצמה התנהלה אף היא ביער. גזמנו ענפים, חטבנו עצים וגררנו את הגזעים כדי להכין עוד איזו קרחת בלב היער. לא ברור היה לשם מה. המרחק בין המחנה לבין אתר העבודה לא היה רב. אבל לצעוד אפילו מרחק של שני קילומטרים בחשיכה של טרם־שחר, ברוח חזקה שנושאת תערובת של גשם ושלג אשר גם החורש אינו משמש מפלט ממנה, זה היה ניסיון ראשון מסוגו. הקור חדר מבעד לשק המלט והסמרטוטים והוא עקצץ ונשך, אצבעות הידיים שותקו והיה צורך להכניסן לפה ולחממן מעט, אך משהוצאו מן הפה עלתה עליהן שכבה דקה של כפור. החלופה של הטמנת הידיים מתחת לבית־השחי הועילה זמנית, כי כשהידיים אינן חופשיות לשמור על איזון נתקלו הרגליים

בענפים ובעצמים אחרים. נפילה בהליכה שכזאת היתה מסוכנת. היא עוררה את תשומת־לב הוואכמנים שליוו אותנו, ואם חטפת רק מכה או בעיטה, בשל הנפילה, היית בר־מזל. נופל, במקרים רבים, נחשב לנֵפל, ומוזלמאן־נפל נחשב אצל הנאצים כנטל בלתי־נסבל שיש למהר להיפטר ממנו. למזלי, לא נפלתי, רק מעדתי פה ושם והמשכתי בסחיבת גזעים שהוציאו את שארית הכוח שבי ובגרירת ענפים שפצעו אותי עד זוב דם שקפא. אחרי היום הראשון של העבודה חזרתי בחשיכה למחנה ונפלתי על דרגש העץ. היה לי חם וקר ושיני נקשו, שרירי רעדו וברכי פקו וחבילת עצמותי עמדה להתפרק. ויתרתי על אוכל ועל שתייה וכל־כולי חלחלה וחרדה מן היום שיבוא. ידעתי שעוד יום מפרך כזה ואני גמור.

למחרת שוב הוצעדנו לאותה חלקה ושוב הצטווינו לעסוק באותה עבודה. מזג־האוויר היה סוער גם ביער ומה שלא נפל עלינו מן השמיים במישרין בא לנו מצמרות העצים. נשימתי קצרה, ראשי הסתחרר עלי, חשתי שיתוק בבהונות רגלי והתקשיתי להניע את הידיים. אינני יודע מה גרר אותי ומה דחף אותי. העצים, הענפים, האנשים נראו לי כבליל אחד שאני מתערבל בתוכו. כך בעודי סוחב גזע במשקל גופי (או כך הערכתי את כובדו), אצבעותי איבדו כליל כל תחושה, תערובת של שלג וגשם חדרה מבעד לשק המלט ולפיג׳מה, הרגליים שקעו בתוך הבוץ, ואני מהלך כמו סהרורי וגורר את עצמי ואת העץ קדימה באיזה דחף על־אנושי. התמוטטתי.

מצאתי את עצמי בצריף, כאשר פקחתי את עיני ומחיתי את פתיתי השלג מעל לעפעפיים. הרמתי את הראש ובראותי את השומר המבוגר שהיה בגיל של סבי, הפשירו עיני. התייפחתי בתוכי, החנקתי את הפרץ. העיניים זלגו כמו העננים בחוץ, בעוצמה שלא ניתנת לעצירה. הגוף רעד כמו עצים בסופה. בכיתי. לא ייאמן. לא התביישתי, לא חשבתי מה יקרה לי והתמכרתי לרחמים עצמיים כפי שלא עשיתי שנים.

בכיתי כמו אדם, שכן חיה לא בוכה. בכיתי מבלי לדעת על מה ולמה. כנראה על הכול, על מה שעבר עלי, על מה שעובר עלי ועל מה שהעתיד צופן בחובו. ואולי זה לא היה בכי כלל אלא הפשרה. יחד עם הכפור והקרח שדבקו בי בחוץ הופשר גם תוכי מן הפגעים שנשאתי אתי בפנים. ההמסה הזאת, הפנימית והחיצונית, גרמה לי הקלה וזיכוך. חשבתי: הלוואי שהבכי ישטוף אותי, שאימוג ואיעלם בחום שהציף אותי. ככה להתאדות ולהיעלם כאדים שעולים ומתפזרים. פרטי אותו המקרה חקוקים בי כמו כתובת צרובה על אנדרטה. אני זוכר שחשתי נגיעה בכתף. זה היה החייל

הגרמני הקשיש. הוא אמר לי להוריד את שק הנייר ולייבש אותו ליד תנור הברזל שעמד באמצע הצריף. לאחר שעשיתי זאת, הוא הצביע על הנעליים, גם אותן להוריד ואת הסמרטוטים שעטפו את הרגליים ולייבש אותם. עוד אלה מהבילים ליד התנור, הביא לי השומר תה חם ומתוק בספל פח. וכאשר שק המלט יבש, הוא רמז לי לפשוט את הפיג׳מה ספוגת המים ולהחליף אותה בשק המלט שיבש. מלבד הרמזים והמלים המעטות העניניות שהוציא, הוא חסך בלשונו. מדי פעם הציץ החוצה, אולי כדי לבדוק אם אורבת איזו סכנה לי וגם לו. כאשר הכול יבש, לרבות הנעליים שהעלו אדים כמו סיר רותח, הוא הוציא מן התרמיל פרוסת לחם לבנה, גדולה, מרוחה במשהו, הושיט אותה ורמז לי לאכול במקום. הייתי מעדיף לקחת אתי את המעדן הזה ולהתענג עליו, ללעוס, להעלות גירה ככל שניתן, אבל הבנתי שעלי לאכול את הפרוסה בתוך הצריף וכך עשיתי. החייל הזקן התבונן בי בשביעות רצון, כמטפל המתבונן בפציינט שחוזר לאיתנו. גמרתי ללעוס את הפרוסה, כשאני מֵצר על כל נגיסה שחסרה, על כל דקה שעוברת ומקרבת אותי לקץ שהותי במקלט החם. לבשתי את השק והפיג׳מה, נעלתי את הנעליים, לא לפני שהוא נתן לי חתיכת בד צמר לעטוף את רגלי, קדתי קידה בפני האיש, אמרתי לו ״דאנקה פיל״, ויצאתי.

לתדהמתי, החייל הגרמני שהיה צמוד לנו בעבודה רק התבונן בי כאשר חזרתי ובכך הסתפק. שותפַי לעבודה אמרו לי שלא אתאמץ יתר על המידה, והם איכשהו יחפו עלי. כשאתה בג׳ונגל בולטת האנושיות שבעתיים.

באותו ערב, כאשר חזרתי לצריף, הרהרתי ארוכות על־אודות פרוסת הלחם הלְבנה שכמוה לא באה אל פי זה זמן רב, והרהרתי בדבר אותו חייל זקן, המושיע שהציל אותי עוד בטרם נתן לי את התה והלחם. ודאי יש לו נכד כמוני, והמלחמה הזאת ארורה גם לגביו. פתאום היה גם צדיק אחד בסדום, גרמני שונה מן הגרמנים שהכרתי, החל בפולקסדויטשים בזדונסקה־וולה וכלה במפלצות של האסירים, של תאי הגז והמשרפות, גרמני עם צלם אדם. כמותו היו ודאי בודדים, אבל גם אותם עלי לזכור, כשם שיש לזכור את האחרים לדיראון עולם, אם אחיה, אם אצא מן התופת הזה, אם... אם ואולי המלאך בדמותו של חייל גרמני זקן – לא היה אלא אליהו התשבי. הרי סופר לנו בילדותנו שאליהו מתחפש לכל מיני דמויות כדי להושיע את עמו. אם כך, אולי, אולי גם אזכה לצאת מן התופת. הרהורי לב אלה היו קשה להיאחז בו. עד אז אפילו זה לא היה.

גדולתו של מעשה חסד שהוא מפיח בך תקווה, ועוצמתה של תקווה שהיא מחזקת את גופך. באותו ערב לא יצאתי לבקש את פיסת הלחם ופחית התה. נפלתי על המיטה, שדוד, ונרדמתי. למחרת לא יצאתי למִפקד. לא יכולתי לקום, להניע איבר. הודעתי שאני חולה ושעלי ללכת למרפאה. סיפרתי לרופא את שעבר עלי יום קודם ופסחתי על החייל המושיע שסעד אותי. גם כאשר אתה בא אל רופא במחנה ריכוז, האיש שבפניו אתה אמור להתוודות, אתה חייב להיות זהיר. אולי האיש יחשוף את סיפורך ואז גמלת רעה תחת טובה למי שהטיב אתך. הסיפור שלי היה מיותר. מצבי סיפר לו הכול. רופא הוא בכל־זאת רופא. הוא לא יטה לך חסד אם תרמה אותו, שכן אם הוא נתפס בקלקלתו, שנינו נשלם על כך. אולם במצבי, לא היה ספק. בפניו עמד נער שאינננו כשיר לצאת לעבודה מחוץ למחנה, ואולי גם לא לכל מלאכה כלשהי. אם יוחלט שאינני כשיר, מצפונו של הרופא יהיה נקי. גם אני לא הייתי מסוגל יותר לשחק את הבריא והאיתן, ולא היה אכפת לי אילו מסקנות יוסקו לגבי. הרופא שחרר אותי מן העבודה למשך אותו יום והמליץ על עבודה בתוך המחנה לימים שיבואו.

מצויד בהמלצת הרופא הלכתי לקאפו, סדרן העבודה, והוא זימן אותי אליו לשעות הערב.

כאשר שבתי אליו באותו ערב היו שם עוד כמה נערים, מבוגרים ממני במקצת. העבודה הקלה שהוטל עלינו לבצעה בתוך המחנה היתה לאסוף, בשעות החשיכה, גוויות קפואות מתוך הצריפים. כאשר נמסרה לנו המשימה הזדעזעתי. מי שחי בשכנות כה קרובה למוות, מלאכה כזאת לא מרתיעה אותו. מי שעבד בעבודות חיטוי וניקיון, לומד להתייחס לזה כאל מלאכה נוספת בענף. אמנם רוב האנשים מתו במשך הלילה וטבעי היה שנפנה את הגוויות בבוקר, אך ההיגיון הגרמני אמר שהיום קדוש לעבודה פרודוקטיבית של אנשים חיים, ואין לסחוב גוויות לצד אנשים שיוצאים לעבוד בחדווה. מלבד זאת, היו מקרים שחולים אשר נותרו בצריפים, לא חיכו ללילה ומתו לאור היום. את העבודה היינו אמורים לבצע בזוגות בפיקוח קאפו. כל זוג קיבל אלונקה שעליה הועמסו שתי גוויות. זאת לא היתה מעמסה כבדה. אלמלא היו קפואות, אין להניח שמשקל כל גוויה היה עולה על שלושים קילו. הכפור המית את האנשים המתת חסד, לאחר שהרעב והתשישות הרסו את הגוף והפכו אותו טרף קל לכל פגע, קל וחומר לקור של עשר מעלות מתחת לאפס. הגוויות היו דבוקות לדרגשים והיה צורך במאמץ כדי להפריד אותן, בעזרת את או אמצעי אחר. במקרה אחד, איש שחשבנו שהוא גוויה פקח עיניים ואנו נרתענו. הקאפו הורה

לנו לחזור למקום כעבור זמן. חזרנו. עיניו כבר היו עצומות.

בכל צריף שבו ביקרנו, היו כחמישים־שישים אנשים. לא עבר כמעט יום שלפחות איש אחד לא נמצא מת בכל צריף. בדרך־כלל היו כמה. גם אם אדם מת בשעות היום, הגופה, כאמור, פונתה רק בלילה. את הגופות הבאנו עד לשער המחנה. בשער היציאה הצטרף איש משמר גרמני לזוג נושאי האלונקה. יחד צעדנו כמה מאות מטרים אל בור גדול, קבר המוני שאליו הוטלו הגוויות. בסיום המשמרת שפכנו סיד על הגופות שנערמו בבור באותו ערב. אחר־כך באו דחפורים וכיסו אותן בעפר. אורך המשמרת היה תלוי בכמות הגוויות בצריפים. אך בממוצע, העבודה לא נמשכה יותר מאשר כשלוש שעות, לעומת עשר שעות ויותר שעבדו אסירים אחרים מחוץ למחנה. בשעת העבודה לא נתתי דעתי לכך שאני עוסק באנשים שנשמו וחיו יום לפני־כן. התייחסתי אליהם כאל גושי כפור שצריך לפנות מהר ככל האפשר כדי לסיים את המשמרת וללכת לישון. רק בשעות הפנאי, ביום, כאשר שכבתי על קרש המיטה שלי, עלו בי הרהורים שיום אחד גם אני עשוי ליהפך למין נציב קרח כזה ושני נערים יפנו אותי וישליכו אותי לבור. חשבתי על כך כעל אפשרות סבירה ללא כל רחמים עצמיים, כעל תרחיש ריאלי, ובכך תם פרק המחשבות על עבודתי זאת.

שוב ושוב חשבתי גם על אותו חייל גרמני קשיש שהאכיל והשקה אותי. האם הוא גרמני, ואם הוא גרמני, סימן שלא כולם מפלצות, גם אם מדובר במיעוט. ואם במעבה היער יש קרני אור, אולי יש גם קצה למנהרה הזאת, אי־שם מחוץ ליער. ואם בלודז׳ שמענו רעם תותחים רוסיים, אולי העיר בינתיים נכבשה, ואם כן, היכן הם חילות רוסיה ובעלות־בריתה. אלה היו מחשבות סתמיות, שלא ייחסתי להן משמעות מעשית, שכן לא ראיתי את עצמי יוצא חי מגיא־צלמוות זה. גם אם אצא ממדור זה של הגיהינום, מן הסתם יעבירו אותי למדור הבא.

טלטולים אלה ממחנה למחנה בשלהי 1944 ובראשית 1945 נבעו מהתקדמות הכוחות הסובייטיים במזרח, וכוחות אמריקניים, בריטיים, צרפתיים ואחרים במערב. קשה להבין מדוע הנאצים, שהיו להם בעיות לוגיסטיות די והותר בהסגת כוחותיהם בכל החזיתות, טרחו לפנות איתם את שארית אסירי המחנות. ג׳ראלד רייטלינגר בספרו ״הפתרון הסופי״ מביא נתונים, שלפיהם ב־18 בינואר 1945, כאשר נשמעו רעמי התותחים הרוסיים, היו במכלול המחנות של אושוויץ 64,000 אסירים, והגרמנים החלו בפינוי הסופי של המחנות. רוב האסירים הועברו למחנה בוכנוואלד ואחרים לדכאו, לדורה, למאטהוזן, לרייבנסברוק ולזאקסנהאוזן.

זה דכאו?

אילו רצו להמית את שארית האסירים יכלו לעשות זאת בַּמקום ולחסוך מעצמם את נטל העברתם מערבה, שעה שברור היה שגם במערב הגרמנים עומדים לפני תבוסה. אפשר מאוד שהיינריך הימלר, סגנו קלטנברונר או אחרים בצמרת האס. אס. החלו לראות בשרידים סחורה עוברת לסוחר, או שמא פוליסת ביטוח, ואובייקט נוח יותר למשא ומתן עם בעלות־הברית המערביות מאשר עם הרוסים. באותם ימים התנהלו מגעים בהשתתפות השווייצרים, הצלב האדום, השוודים ואחרים על הצלת יהודים תמורת כסף. אפשר מאוד שהנאצים פעלו עד הרגע האחרון "לפי הספר", שבו נקבע בין השאר שיש לנצל את היהודים ככל שניתן ואז להשמיד אותם, כלומר עסקים כרגיל עד לרגע האחרון.

מכל מקום, כעבור מספר שבועות לשהותי במחנה זה הועלינו לרכבת שנשאה אותנו דרומה. נסיעה זאת, אף שהחלה בלילה, התאפיינה בעצירות תכופות בשל הפצצות הלילה של מטוסי בעלות־הברית. כל־אימת שהרכבת עצרה, נצטווינו לרדת ולשכב בשולי הפסים תוך האזהרה הידועה, שמי שיזוז מן המסילה יְיֻרֶה ללא כל אזהרה. לאחר הישמע אות הרגעה, או כאשר מפקד המסע החליט שהסכנה חלפה, עלינו חזרה לקרונות והרכבת המשיכה בדרכה. לפי ההערכה שלנו, מסלול הנסיעה היה בקו ישר דרומה. בשלב מסוים סובבה הרכבת מעט מזרחה ושוב בקו כמעט ישר דרומה. בינתיים עלתה השמש ויכולנו להבחין דרך סורגי הפשפש בשלטים בצמתים מסוימים. על אחד התמרורים ראינו את השם מינכן. כעבור כשעה או קצת למעלה מזה, האטה הרכבת ואחר־כך פנתה למסוף צדדי ותוך גרירה אטית מאוד הביאה אותנו לדכאו, הוותיק שבמחנות הריכוז הנאציים.

מעל לשער הראשי של המחנה היתה הכתובת המפורסמת ARBEIT MACHT FREI (העבודה משחררת), ואכן, במקורו היה דכאו מחנה עבודה

בעיקר לאסירים פוליטיים גרמניים, עם עליית הנאצים לשלטון בראשית שנות השלושים. מבנה המחנה עשה רושם מסודר מאוד. במרכז עמדו הבלוקים בשתי שורות עורפיות. היו מבני השירותים כמו חדר חולים, חדר מתים, צריפי עונשין. יתר המבנים הציבוריים נמצאו בשני קצוות המחנה. השטח היה ירוק והיתה בו שדרת עצים, בני טיפוחם של האסירים הראשונים שהובאו למקום. מסביב למחנה היתה תעלה ואחריה גדר תיל מחושמלת ומגדלי שמירה. מי שהתקרב לרצועת הדשא סביב התעלה נורה ללא התראה על־ידי הזקיפים. הבלוקים שנועדו לכמה עשרות אסירים כל אחד, הכילו עם בואנו לשם פי חמישה.

המיטות היו בשלשות לגובה, ואני זכיתי בקומה העליונה, שאפשרה לי להתבונן בנעשה בחוץ. וזה בעצם היה רוב עיסוקי בדכאו. איש מאתנו לא נלקח לעבודה כלשהי. אוכל היה במשורה, אך החלוקה היתה מסודרת. היו רגעים שבהם חשבתי כי אם נגזר עלי לבלות את שארית ימי במחנות, אולי מוטב שזה יהיה בדכאו, בשבילי "בית־הבראה" לעומת המחנות הקודמים שהייתי בהם. בשבילי, יש להדגיש. לא ראיתי תנועה גדולה בחוץ, וגם לא הייתי עֵד למסדרים בסביבה הקרובה לנו. זאת היתה תעלומה שאת פשרהּ למדנו לאחר כמה ימים מפי אסירים ותיקים.

הסתבר שאנו היינו שם במעבר, הבלוק שלנו היה הבלוק הבריא. בבלוקים אחרים מספר הגוססים היה גדול ממספר הבריאים. במחנה השתוללה מגיפת טיפוס וכל יום מתו כמאה מתוך אלף וחמש מאות האסירים שהיו במחנה. דכאו שימש באותם ימים מחנה מעבר לרבבות אסירים שהועברו מן המזרח ומחלקים בגרמניה עצמה לדרום.

במשך שישה ימים בהיתי מבעד לסורגי החלון כדי ללמוד משהו על המתרחש ואולי גם על הצפוי. ההתבוננות הזאת לא העשירה אותי בשום פיסת מידע. כאילו דכאו כולה, ואולי גם הרייך כולו, הפכו למה שקרוי בשפת הקולנוע והטלוויזיה FROZEN FRAME (תמונה קפואה־דוממת). לא הרבינו להסתובב בחוץ, ולא ברור לי אם מרצון או מאונס, אך המציאות במחנה זה היתה חידה בעינינו. אם שמענו על מחנות ריכוז בראשית המלחמה, לא על אושוויץ שמענו, אלא דווקא על דכאו כמחנה עבודות פרך ועינויים, הגדול ביותר של הרייך.

והנה אני בדכאו נח על משכבי בעולם הזה, ומייחל שהשהות בו תימשך, כאשר אני משווה אותו לתחנות בוויה דולורוזה שלי שקדמו למחנה הזה. אך השהייה הזאת לא ארכה, כאמור, ימים רבים. הבריאים, נכון יותר אלה שמגפת הטיפוס טרם הכריעה אותם, פונו מן המחנה.

לאחר שבוע ימים הועברתי במשלוח של כמה מאות אנשים למחנה ליד טיטינגן, נדמה לי ששמו היה ואלדלאגר, או שהוא נקרא כך בפי האסירים בשל היותו ביער לא הרחק מן הגבול השווייצרי. שני דברים שמורים במיוחד בזיכרוני מן המקום הזה. נתקלתי בנער יהודי מן העיר קלוז׳ אשר ברוסיה הקרפטית (שהיתה בשליטת הונגריה). הוא נמנה עם קבוצה שגורשה מהונגריה ומשום־מה זכתה ביחס מיוחד. זאת הסקתי מצלחת דייסת סולת אצל אותו נער יהודי ששמו היה כמדומני יוסלה. בראותי את הנער מחזיק את הצלחת לא הצלחתי לגרוע את עיני מן המראה. מבט מגנטי למעדן של גן־העדן. אוכל זה לא בא לפי כחמש שנים, ואני, יש לציין, בניגוד לילדים אחרים, שוחר דייסה מושבע אני. והנה, מכל המקומות, דווקא במחנה ואלדלאגר מפגש עם מכרה ותיקה ואהובה, דייסה. כמעט הפנטתי את הנער ואת הדייסה. הבחור קפא ועמו הכפית. הוא ניגש אלי, הושיט לי את השארית (כף או כפותיים) ואני לא אמרתי מאומה, רק רעדתי לפני שהכנסתי לפי את המאכל. לאחר שהוא בא אל פי החזקתי אותו שם ככל שיכולתי לפני שהוא גלש לבית הבליעה. אילו יכולתי להעלות גירה הייתי עושה זאת, אך מכיוון שלא יכולתי, לא נותר לי אלא להוסיף ולחשוב על המן הזה. ומאז אני חש בטעמו.

התופעה המדהימה השנייה היתה המקום עצמו. היופי הבאווארי הפסטורלי נשקף מכל עבר. לא הרחק מן המחנה היו כפרים מקסימים, שדות מרעה, הרבה עצים. ואי־שם, במרחק לא רב, הגבול השווייצרי ומעבר לגבול – שווייצריה עצמה. אלוהים אדירים, אולי יקרה הנס המיוחל. אולי הצלב האדום השווייצי יטפל בנו. הרי אין זה מתקבל על הדעת שהגרמנים יעבירו יהודים, דווקא בעת ההיא, לקרבת מדינה נייטרלית בלא כל סיבה. אם טעמתי דייסת סולת מתקתקה, דבר שלא בא אל פי זה שנים, אולי יתרחשו עוד ניסים.

במקום זאת קרו דברים צפויים. חיידקי טיפוס הבהרות שהחלו כנראה לקנן בגוף הבריאים בדכאו הגיעו לבגרות בוואלדלאגר ועשו את שלהם. הטיפוס פשט בכל מחנות הריכוז באזור. לאחר היום הראשון במחנה התחלתי לקדוח. תחילה עוד התהלכתי וחשתי סחרחורת חזקה. אחר־כך תכפו מעידותי ובמאמץ רב הצלחתי להקים את עצמי. לבסוף כשלתי ונפלתי. לא התעלפתי. כוחותי פשוט לא עמדו לי לסחוב את גופי שקדח. השכיבו אותי לצד אחרים בשורות בחוץ על משטח אספלט מכוסה בשמיכות, כשמעלינו מתוח ברזנט. מכיוון שקדחתי אינני זוכר הרבה לבד ממראות מטושטשים של אנשים שגהרו מעלי, הזיזו את ראשי לצדדים

וניסו להשקות אותי. מדי פעם בפעם הושכבו אחרים לצדי, במקום אלה שפונו באלונקות. אינני חושב שאיזה אוכל בא אל פי ואינני יודע כמה זמן שכבתי כך. מדי פעם בפעם חשתי טלטול ואינני יודע מדוע ולאן הועברתי. כנראה שאחרי כמה ימים עברתי את השלב הקריטי של המחלה, ובעידודם של אנשים סביבי הצלחתי במאמצים לקום על הרגליים כשאני כושל, אך עושה כמה צעדים. הובהר לי בתוקף שעלי לעשות כל שביכולתי כדי לקום ולנוע. זה טוב לגוף, אמרו, וזה טוב לעתיד. אם אנוע יש לי סיכוי, אם אמשיך לשכב, אין לי. לפי המבטים שירו לעברי האנשים הבריאים הבנתי שאני מוזלמאן אמיתי.

בריחה

גם ואלדלאגר היה תחנת מעבר ורוכזו בו לא רק יהודים, אלא גם זרים, ביניהם פולנים, כולם או רובם חולי טיפוס, או מועמדים למחלה או מחלימים ממנה. הגרמנים החליטו כנראה על צעד דראסטי, כדי להימנע מהעברת המחלה אליהם עצמם. ערב אחד כל מי שמסוגל היה לקום על רגליו ולהלך הועלה על רכבת. השמועה אמרה שהפעם אנו מובאים אל המנוחה והנחלה הסופיים. כשעליתי על הרכבת הייתי אדיש לחלוטין למה שצפוי לי. לא היה בי הכוח אפילו לנחש לאן מובילים אותנו או לחשוב מה יהיה בסופי.

גם כיוונה של הרכבת לא היה ברור לנו. הכיוון היחיד שבו יכלה לנסוע הרחק מכוחות בעלות־הברית היה צפונה. מערבה היה הגבול הצרפתי ודרומה אוסטריה ושווייץ. במשלוח היו כמה מאות יהודים ולא יהודים, נגועים או פגועי טיפוס. כולם לבושים בפיג׳מות המפוספסות. הרכבת נעה בקצב אטי למדי, כנראה בשל חשש מפצצות שנפלו על המסילה ולא התפוצצו. נסיעה אטית כזאת אפשרה לקטר לעצור באופן מיידי במקרה של אזעקה. לא יצאה שעה מן התזוזה ונשמעה אזעקה. הרכבת נעצרה, האסירים נצטוו לרדת במהירות ולהשתטח ליד הקרונות לאורך המסילה. מדוע לא הניחו לנו להישאר בקרונות ולמות בהם במקרה של פגיעה ישירה או של התהפכות הרכבת? נראה שאז היו הגרמנים חייבים לפנות גוויות של חולי טיפוס, בעוד שאם אתה מת בצד הדרך אפשר לכסות אותך בעפר בלא לנגוע בך. אולי היו סיבות אחרות, מי יודע. מישהו אמר כי השומרים הגרמניים שלא רצו למות וקפצו למטה, ביקשו להבטיח קשר־עין עם האסירים, אף שבחשיכה הדבר היה כמעט בלתי־אפשרי.

כעבור כמה דקות הושמעה ארגעה ועלינו לרכבת. בעזרת פנסים רבי־עוצמה בדקו הגרמנים אם מישהו נשאר מאחור. התופעה חזרה על עצמה

כעבור מחצית השעה. הפעם בלי שהושמעה אזעקה. אפשר היה לחוש בקולות הכבדים של מטוסים רבים שפילחו את האוויר. אנשי משמר מיוחדים שהוצבו בתצפית בתא פתוח בסוף הרכבת הם גם שדיווחו על מטוסי בעלות־הברית שקרבים, גם אם לא הושמעה אזעקה. כאשר שוב הורו לנו לקפוץ ולהשתטח סמוך למסילה, קפצתי קצת קדימה ומצאתי את עצמי בתעלה ליד חורש. מבלי לתת לעצמי דין וחשבון על מעשי, או אפילו לרדת לסוף התעלומה מהיכן אני מגייס את שארית הכוחות, התחלתי לזחול אל מעבה העצים. כעבור דקות שמעתי רחש. עוד אסיר עשה כמוני. לא ידעתי מיהו. המשכנו לזחול לתוך החורש ולאחר שהגענו למסקנה שאנו מרוחקים מספיק מכדי שיבחינו בנו, קמנו ובחסות החשיכה התחלנו לגשש דרכנו בין העצים ולצעוד בשקט אל תוך היער. לאחר כמה דקות הושמעה שריקת ארגעה ויחד איתה נשמעו צעקות של הגרמנים והמולה רבה ליד הרכבת. כל זאת בליווי יריות שכוונו אל תוך החורש. היער לא רק ניעור, אלא גם הואר בזרקורים רבי־עוצמה. לא ידענו אם רודפים אחרינו, אך מכיוון שהאש היתה ספוראדית ולא מטווחת, הערכנו שאלה יריות הפחדה. ליתר ביטחון הפסקנו לנוע, השתטחנו וניסינו להאזין לרחשים. קולות הירי הלכו וקרבו ואיתם הקולות של הגרמנים המחפשים. הפעם מטוסי בעלות־הברית חשו לעזרתנו. הושמעה אזעקה מצופרים, ובאחת נשתתקו הקולות והירי. קמנו והמשכנו לנוע ביתר־מרץ. היה לנו ברור כי הגרמנים הרגישו בבריחה, והערכנו שמלבדנו ברחו עוד. זאת היתה הערכה בלבד, שכן במרוצת הצעדה שלנו לא נתקלנו בשום פליט נוסף מן הרכבת. שמענו מרחוק הפצצות כבדות וממושכות. רק כעבור זמן שנראה לנו ארוך למדי, שמענו את צפירת הארגעה ומיד לאחריה את תזוזת הרכבת.

הגרמנים כנראה נסוגו אל הרכבת עוד לפני הארגעה, והם ויתרו עלינו. לא ידעתי ואינני יודע עד היום הזה מה היה תאריך בריחתי. אני מניח כי זה היה בחודש מרס. למזלנו, מזג־האוויר היה נוח למדי באזור ואפילו בחורש לא היו סימני שלג, וההליכה הנמרצת חיממה אותנו. השאלה הגדולה היתה היכן אנחנו, ולאן יעדנו, אם נצליח שלא להיתקל בפטרולים גרמניים. מה עושים אם ניתקל במשמרות גרמניים, זאת היתה שאלה שהמענה עליה לא נגע לנו, אלא לגרמנים שיתפסו אותנו. בכל מקרה, החלטנו להמתין עד אור הבוקר כדי שנוכל לראות את הסביבה. להמתנה היתה גם סיבה מעשית. בשעת הבריחה כשלו רגלי ואלמלא איזה דחף פנימי חזק – שנקרא על־אנושי, אך מסתבר שהוא אנושי מאוד

– ספק רב אם במצבי הייתי מסוגל לזוז בכלל. שאלה מעשית מיידית שהתעוררה היתה איך נפטרים מן הפיג׳מה. אולם עוד בטרם מצאנו פתרון לבעיות הלוגיסטיות של השלב השני, החלטנו, הפולני ואני, על צעד מיידי. עלינו להתפצל. ראשית, משום שאם פטרולים משוטטים בסביבה, כאשר אחד מאתנו ייתפס, לשני יש סיכוי להינצל. שנית, מוטב להופיע באיזה כפר כבודד, מאשר כזוג. הכפריים יחששו פחות לעזור לאדם בודד, שממציא איזה סיפור על מצבו מאשר לשניים, שהם אולי חיל חלוץ של מחנה גדול.

ההחלטה להיפרד היתה קלה גם משום שלא הספקנו להתקשר זה לזה. הנחנו למקרה להישאר אפיזודה. רק אז לחצנו ידיים ועשינו היכרות אישית. שמו היה סטאשק, שם קיצור וחיבה לסטאניסלאב. אני הצגתי עצמי כהנריק קביאטקובסקי, שם פולני למהדרין, שאותו המצאתי באותו רגע ושאני עתיד לשאת עוד זמן־מה. כאשר נפרדנו כל אחד לדרכו, עלה השחר ומצאנו עצמנו כמעט בפאתי החורש, בשוליו של כפר באווארי טיפוסי. אז הבנו שהדרמנו במסע ולא הִצפנו. עד היום אינני יודע מה היה יעדה של הרכבת, ומה עלה בגורל נוסעיה.

ברגעים כאלה של צמתים קריטיים, של אין ברירה, של אי־פנייה לאחור, ההחלטה אינה תמיד פרי של שיקולים הגיוניים וחישובים טאקטיים, אלא גם דחף של אינסטינקטים שמכתיבים כיצד לנהוג. רגליך מוליכות אותך ומשהו בתת־מודע מכוון אותן. המתנתי שעה קלה עד שהשמש תעלה והתנועה של שעות הבוקר בכפר תלך ותיחלש. או־אז יצאתי מבין העצים, ניגשתי לבית השני מקצה הכפר ודפקתי בדלת. האיכר שפתח לי את הדלת כמעט התעלף בראותו שלד מהלך לבוש מדים מפוספסים. עוד בטרם התאושש מן ההלם, אני הצגתי את עצמי בגרמנית כפולני שעבד במחנה עבודה שהופצץ וכל יושביו פוזרו על־ידי מנהלת המחנה לנוכח התקדמות בעלות־הברית. אמרתי לו כי אינני מבקש ממנו מקלט, אלא רק לבוש לעורי, שכן הבגד שאני לבוש בו, כפי שהוא רואה, מרופט ומלוכלך, ואינני רוצה להפחיד אנשים כאשר אני מבקש עבודה, מטרת בואי אל הכפר. האיש לא התאושש מן ההלם. עברו דקות עד שהתעשת והזמין אותי להיכנס לבית. הוא ביקש שאתיישב ופנה לחדר סמוך. התחלתי לחשוש שהוא עומד להודיע על בואי לרשויות הכפר או לגורם גרמני אחר. לא חשבתי כיצד יודיע, כי באותם ימים לא היו טלפונים בכפרים, גם לא בגרמניה. אולם לחשוד צריך תמיד ובכל הנסיבות. קמתי מן כיסא והתקרבתי לחדר שאליו נכנס. הוא החליף

דברים בלחש עם אשתו ונועץ בה מה לעשות. היה לי ברור שהוא ואשתו מתלבטים. אילו זה קרה שנה לפני־כן ודאי לא היו מתלבטים. לאו דווקא משום שרצו להסגיר אחד כמוני, אלא כדי לשמור על עורם שלהם. אך הזמן היה אביב 1945 וגם לגרמנים היה כבר ברור כי גרמניה עומדת לפני תבוסה. הסיכון נוכח אי־גילוי "עריק" כמוני לשלטונות, היה שקול כנגד הסיכוי שבבוא כוחות בעלות־הברית אוכל להיות לאיכר כזה מליץ יושר. לאחר שנחה דעתי שאין בחדר השני אמצעי קשר ואיש מבין השניים לא עזב את הבית, חזרתי וישבתי על כיסא. כעבור כמה דקות הופיע האיכר. הוא שאל אם אני רוצה לאכול משהו, ואני הודיתי לו אך השבתי בשלילה. מתִי להכניס לפה פרוסת לחם או תבשיל וכמעט התעלפתי מרעב ומחולשה, אך רציתי לצאת מהר כל האפשר ובלי מדי־הפסים. האיכר אמר לי שאשתו מחפשת בשבילי בגדים הולמים. ואכן, כעבור עשר דקות הופיעה האשה, בעלת גזרה מלאה, פנים נעימים ושיער אסוף, בירכה אותי בסבר פנים והושיטה לי חבילת לבוש. זו כללה חולצה, מכנסיים, מעיל קצר וזוג נעליים. אלה היו קצת גדולים עלי, אך בעזרת שני זוגות גרביים וחתיכת צמר־גפן הם התאימו את הנעליים לרגל המצומקת שלי. השאר התאים פחות או יותר, שכן הייתי גבוה יחסית. לאחר שהתלבשתי, יעץ לי הזוג לגשת לראי ולראות אם הבגדים הולמים אותי.

כאשר ניגשתי למראָה אחזה בי פלצות. נבהלתי מעצמי. במקום הנער הנאה למדי, ראיתי דמות מפחידה, לחיים נפולות, אף בולט, עיניים שקועות עמוק, אוזניים בולטות וגולגולת קירחת. כל זה מורכב על דחליל שעליו מתנדנד המעיל הקצר כאילו רוח מנשבת בו: מוזלמאן אמיתי. לא האמנתי שזה אני. חשבתי שאילו אני במקום האיכר, אפשר שהייתי פוטר את הזר המפחיד הזה בנימוק שאינו יכול לעזור לי. גווייה מהלכת כמוני יכולה לצנוח בבית ואז מה יעשה. כעבור זמן קצר התאוששתי. כאשר השלמתי עם הדמות שנשקפה במראה, חזרתי אל העניינים המעשיים. שאלתי את מארחי אם במקרה יש להם כובע. הראש המגולח שלי לא הוסיף אטרקטיביות לדמות כולה. אך אותו אפשר לפחות לכסות. האשה הביאה לי כובע איכרים שהתאים לי פחות או יותר בגודלו. הודיתי להם מקרב לב, ושאלתי אותם אם ידוע להם על משפחה בכפר שזקוקה לעזרה. אני אמרתי בביטחון, שאני מסוגל לעבוד קשה ושאני רגיל בכך ממחנה העבודה. כאשר אמרתי זאת השפלתי עיניים, שכן דברי רהב כאלה, שבאים מיצור הנראה יותר כקריקטורה מאשר כאדם, עשויים להצחיק עד לדמעות.

תחיית המתים – עכשיו

הבעל אמר שהוא ינסה לעזור לי. הוא יודע על משפחה בכפר בשם גרזר והוא ייקח אותי אליה. כמעט פלטתי כי השם גרזר מתחרז עם שם משפחתי גלזר. אך הקביאטקובסקי שבי נשך בלשון וזאת נשארה בפנים. הלכנו, האיכר ואני, לקצה השני של הכפר. עדיין לא הייתי בטוח אם הכנסת האורחים הנדיבה אינה אלא מעשה הטעיה תוך כוונה להסגיר אותי. נדמה לי, כי במסע הקצר הזה עם האיכר הגרמני (שאת שמו לא ידעתי) לבית גרזר, לא הרמתי עיניים כדי להתבונן סביבי ולראות היכן אני נמצא כאדם חופשי ואיך נראה הכפר. חששתי שמא עובר־אורח יביט בשלד הנע, שנראה כמו יצא מתוך תמונתו של הירונימוס בוש "תחיית המתים". כמו אותו ילד שמסתתר מאחורי עלה בהאמינו שאם העין שלו לא רואה את המתרחש לפניה, גם עינו של הזולת לא תראה אותו, כך נהגתי אני. האיכר שליווה אותי, אף הוא נראה היה כחושש להביט סביבו. הוא לא הוציא הגה מפיו עד שהגענו לבית גרזר.

עוד בטרם הקיש על הדלת, הכריז האיכר על זהותו והדלת נפתחה. רק אז הרמתי עיניים וראיתי מולי גבר נאה, בנוי היטב, בשלהי שנות הארבעים או בראשית שנות החמישים שלו. מבטו היה רך. שני הגברים פנו הצדה והחליפו מלים בלחש. לאחר־מכן נפרד ממני האיכר המלווה, לחץ את ידי , איחל לי הצלחה וחזר על עקבותיו. המארח החדש, פאול גרזר, ביקש ממני לשבת. הוא אמר כי שמע על הנסיבות שבהן הגעתי לכפר, וכי הוא יכול להציע לי עבודה תמורת אוכל ואכסניה, מכיוון שגם מצב האיכרים קשה והם בקושי מחזיקים מעמד בשל אירועי המלחמה. אמרתי לו כי מכיוון שגם מצבי מיוחד במינו, אני מסכים להסדר. עבודתי, הסביר לי מעסיקי, תהיה בעיקר ברפת, בשעות המוקדמות של הבוקר לקראת החליבה ומספר פעמים ביום. יהיה עלי לעסוק בפיזור מספוא באבוסים ובעבודות ניקיון. הוא ביקש להראות לי את חדרי שהיה מצוי

בעליית־הגג. זה היה חדר מסודר עם מיטה, שולחן, כיסא וארון ועוד כמה אביזרים הכרחיים, אלא שבין החדר לבין הגג לא היתה תקרה. מעסיקי הרגיע אותי כמי שמנסה להבטיח לדייר־משנה שבא לשכור חדר, שהגג אטום ואין חשש לדליפות וכי דרך החדר עובר צינור הסקה, כך שלא אסבול מקור. בחדר היה אשנב שהשקיף על החווה בלבד. בראותי את המיטה, הכרים והכסתות, הסדינים הלבנים, המגבות הנקיות וקרני השמש שהאירו את החדר, התחלתי לרעוד מהתרגשות, עורי הצטמרר ולא ידעתי את נפשי. אילו יכולתי הייתי צובט את לחיי, דוקר את גופי ועושה עוד מעשים שכאלה לבחון אם היו הדברים מעולם או שאני חולם חלום. עוד בטרם הספקתי להתעשת, הזמין אותי בעל הבית לסעוד. כאשר ירדנו חיכתה לי הגברת גרזר, אשה דקת גזרה, מחייכת ומקדמת את פני בברכת "נעים לראותך", כאילו הייתי מכר ותיק שחזר לאחר תקופה ארוכה של היעדרות. התבוננתי בה, לא כמי שנעדר תקופה ארוכה, אלא כיצור שבא מן המאדים, נכון יותר מן השאול, ומשום־מה לא גרעתי את עיני מעיניה הטובות וחיוכה. הייתי פקעת של פחדים, מבוכה, ציפיות וגירויים, וידי הסתתרו בכיסים הגדולים, יצאו והתנופפו קדימה ואחור. לבי הלם בעוצמה מרוב התרגשות ועצבים עד שבעלת הבית הצביעה על כיסא שליד השולחן הערוך. עיני הופנו אל השולחן והוכיתי בהלם שני.

היו שם מאכלים שלא באו לפי מאז תחילת המלחמה, כלומר חמש שנים. היה לחם שחור כפרי דחוס, לחם שיפון טרי, לחם סולת פריך ומציות. על צלחת מרופדת בחסה נח לו נתח של חמאה טרייה שעליה נטפי מים, סימן שזה עתה יצאה מן המחבצה. בצד היו שני סוגי גבינה: לבנה, קשה ומפוררת (POT CHEESE באנגלית). על צלחת אחרת היו מסודרים סוגי WURST (נקניק גרמני) ופרוסות שינקן, הכול מקושט בירק. היו מיוצגים שם מלפפונים, צנון, סלק וכרוב כבוש. בתווך עמד קנקן קפה שחור ולצדו קנקן חלב וקופסת סוכר. עיני התערפלו וסוחררתי. חשתי שעוד מעט אני מתעלף. אני זוכר את המעמד כמו איזה ציור מדושן־עונג של רנואר, צייר שאותו אני אוהב. גם מארחי חשו בכך והושיבו אותי על כיסא, וכדי שלא לגרום לי מבוכה נוספת, פרשו להם בשקט.

כאשר שבה אלי רוחי – ואין ביטוי הולם יותר למצב – המשכתי להתבונן במאכלים שעל השולחן שעה ארוכה, מבלי שאביא ולו פירור לפי. ידי רעדה כאשר שלחתי אותה ליטול פרוסת לחם, ורעדה עוד יותר כאשר מרחתי אותה בחמאה, חמאה טרייה שתוך כדי מריחה ניתז ממנה

נוזל. לא ידעתי מה לשים על הלחם ולא שמתי עליו מאומה. שמתי את הפרוסה בפה והיא נמוגה, ואיתה הלשון, החיך, בית הבליעה והמעיים, כאילו הוכנס אל מערכת העיכול איזה צרי פלא שאמור להביא לתוצאות מיידיות. הפעם לא הייתי זקוק להעלאת גירה דמיונית. נגסתי שוב, ושוב חשתי בטעם גן־עדן כזה שיחושו הצדיקים בבוא משיח צדקנו. כאשר גמרתי פרוסה אחת מרחתי פרוסה שנייה. הסחתי את דעתי משאר המעדנים שעל השולחן. די היה לי בלחם טרי וחמאה טרייה, כשיא התענוגות הגשמיים שבעולם, כפסגת הגסטרונומיה.

ההתנזרות משאר המעדנים שהיו מונחים לפני לא נבעה מחשש שמא מערכת העיכול המתפוררת שלי לא תעמוד במעמסה. די היה לי בעונג שבאכילת הלחם והחמאה ובשתיית כוס קפה עם הרבה חלב והרבה סוכר. כאילו אמרו לי חושי: הסתפק בזה הפעם, כדי שבפעם הבאה תיהנה מטעם חדש של גן־עדן. בני־מעי המו, אמרו שירה, לא קרקור של רעב, אלא שיהוקים של שובע וסיפוק. הרהרתי לי כי כשם שאין גבול למרורים, כך אין גבול למתיקות, לטוב. חשבתי שבתנאים אחרים הייתי מברך את ברכת המזון בקול רם ובשבחו של הזן את הכול. הפעם עשיתי זאת בלבי בלבד, כמעין הודיה לשוכן במרומים על ש"אכלנו משלו ומטובו חיינו" מבלי לעשות לעצמי מאזן, על אילו מטוביו חייתי עד שאספו אותי פאול גרזר ואשתו.

משחוזרת לפיך פרוסת לחם עם חמאה, חוזרת גם האמונה. לאחר שסיימתי לאכול ישבתי זמן די ממושך כדי להרהר במצבי החדש, להתענג עליו, להתבשם ממנו, להתמסר לו. לא חשבתי על היותי יהודי, לא על שואה, או על משפחה, על העולם שסביבי ואפילו לא על מארחי, שזה עתה הטיבו עמי. חשבתי על האוכל שאכלתי ועל הנס שקרה לי. ומארחי, בהתחשבות וברגישות, לא הופיעו במקום אלא לאחר יותר משעה, כדי לשאול אותי מדוע נמנעתי מלאכול את המאכלים האחרים. האם אלה לא טעימים לי? כמעט והתפקעתי מצחוק. אבל נראה שגם להם היה ברור שהימנעותי מן האוכל לא נבעה מבררנות. בינתיים אף לא ראו לנכון לשאול אותי מאומה, לא על הנסיבות שהביאו אותי אליהם, לא על המחנה שממנו באתי, לא על העבודה שבה עבדתי, לא על עברי, על משפחתי וכיו"ב שאלות טבעיות. בבוא הזמן ישאלו. הם היו נדיבים אלי והם עשו זאת בחן, בחסד וגם ברחמים. אני מדגיש "גם", שכן קרוב לוודאי שהיה גם שיקול שבשעת דמדומים זאת כדאי לארח יצור כמוני. הם שאלו אם אני רוצה לנוח, בטרם יעשו לי הכרה עם עבודתי. מתי לישון לאחר

ארבעים שעות ללא שינה, לאחר חודשים של שינה מבועתת על קרשים מכוסים יריעה דקה, של קור מצמרר שמעיר אותך תכופות ואם אתה לבסוף נרדם מעיר אותך הקאפו למפקד הבוקר. אמרתי להם כי אני מעדיף שיראו לי תחילה את המשימה שמוטלת עלי. כיום, במבט לאחור, נדמה לי שהם היו זקוקים לעוזר כמוני כמו לחטוטרת. היו ברפת כעשרה ראשים והמשפחה טיפלה בהם יפה בטרם בואי.

הראו לי את ערימת השחת בחצר, ואת כלי העבודה, קלשון ומריצה, ונתנו לי הנחיות על מועדי ההאכלה. עכשיו, לאחר שהתברר לי אופי המטלות, אמרתי שאני מוכן קצת לנוח. טיפסנו, גברת גרזר ואני, לעליית־הגג אל החדר המשולש שלי, מסויד ונקי וריח של דשא גזום חודר לתוכו. הנוף שלי היה החצר האחורית של המשק, אבל את המרחבים שמסביבי לא הייתי צריך לראות. חשתי אותם בכל עצמותי הדוויות. כל־אימת ששאפתי אוויר לתוך ריאותי כאילו דישנתי את עורי השקוף. חשבתי שאם יש דבר כזה כמו בר־מינן שקם לתחייה, הרי אני ההתגלמות שלו. הגברת גרזר דיברה ואני לא שמעתי מלה. מדי פעם בפעם תפסתי שהיא מדברת אלי והודיתי לה בלא לדעת למה ומדוע. בין מחשבה על פגרים שעולים מן הקבר ומלאכים שנוחתים בעליית־הגג, התבוננתי במיטה ובכל הטוב אשר עליה.

הר של כרים ושמיכות ממולאי נוצות או פוך וציפות וציפיות מעומלנות מבהיקות מלובן ומדיפות רעננות היו על המיטה. גם בלא אפריון הרגשתי את הוד הרוממות שבי. עוד מעט קט ואתרווח על מיטת המלכות הבאווארית הזאת, ואשקע בתרדמה עמוקה כזאת שמזמן מזמן כבר שכחתי. על הכרים היתה מונחת פיג׳מה, חלקה, לא מפוספסת, מגוהצת ומקופלת. בפינת החדרון היה כיור וכד מים. בבית עצמו היו ברזי מים. הא לך הגרמנים. מה שיש לאיכר בכפר באווארי חסר להרבה עירונים בפולין מכורתי. אל בתים רבים בעיירות בפולין הובאו המים בדליים מן הבאר, ומה שהוכנס לאמבטיה זה מה שהיה ומה שהוצאת זה מה שחסר. כאן בחדר של נער שרת יש כיור ובמקום אחר מים זורמים מברז, והפולנים המפגרים חשבו לנצח את הגרמנים, וסיפרו על הדלות שהיא מנת־חלקם של השוואבים. השירותים, כלומר בית־השימוש, היה אמנם בחוץ, אבל איזו נוחיות וניקיון, ושיטת אוורור שהוציאה את הריחות החוצה. מהופנט מן המציאות הזאת, התפשטתי, לבשתי את הפיג׳מה והתחפרתי בין קפלי השמיכות. לחמתי לבל ייעצמו עיני, כי רציתי להתענג על החלום בהקיץ, אבל זה היה מאבק אבוד. תוך דקות נרדמתי.

כאשר פקחתי את עיני היה חושך. לא ידעתי מה השעה. לא היה לי שעון. בכלל איבדתי את מימד הזמן. במחנות ריכוז עבודת הפרך והסבל של שעות היום מתחלפת בסיוטי־לילה ובדקירות של קור מתחת לשני סמרטוטים דקים שהם השמיכות העוטפות את הגוף חסר התנועה. כאן התעוררתי לתוך חום ענוג בגופי וסביבו, כאשר אני שט על מרבדי קסם של נים־ולא־נים ומרחף ברקיע השביעי על מעבורת שמימית שעושה דרכה כל כמה שניות משינה להתעוררות וחזרה. מה ישווה ומה ידמה לתחושה שכזאת. אתה לא צריך לצבוט את עצמך כדי לחוש שאתה חי. החיים המתוקים עוטפים אותך ובחשכת החדר אתה רואה אלפי כוכבים מנצנצים, וגודלם כעוצמת סגירת העיניים.

לא ידעתי אם זה ערב או אישון הלילה או לקראת שחרית, שעה שעלי לרדת לרפת. כל קול לא נשמע ולא היה לי מושג איך לנהוג. לא ידעתי אפילו אם מאירים את החדר בחשמל או בעששית, ואם יש חשמל היכן המתג ואם יש רק עששית או מנורת לוקס איך מגששים למצוא אותה. הפתרון בא מעצמו. נרדמתי. למחרת התעוררתי בחדר מואר מקרני השמש. מיהרתי להתלבש ולרדת לרפת, כביכול כדי לבקש סליחה מן הפרות שאיחרתי. לבושתי מצאתי את מר גרזר שהספיק למלא את האבוסים במספוא שש שעות קודם־לכן. אם כך, ישנתי ברציפות כחמש־עשרה שעות. משראה בעל הבית שאני מאוד נבוך מיהר להרגיע אותי. ״היה לנו ברור שאתה זקוק למנוחה ממושכת ולכן לא הערנו אותך״, אמר כמצטדק. שאלתי אם יש להם במקרה שעון מעורר. מר גרזר העלה חיוך על שפתיו. בכפר, הוא אמר, כל אחד הוא שעון מעורר. ראשית, האיכר עצמו יש בו מנגנון שמעיר אותו בזמן, לא מוקדם מדי ולא מאוחר מדי. ושנית, בעלי־חיים הם שעון מעורר מצוין, כמו למשל התרנגול. גם הפרות גועות בשעה מסוימת בבוקר. וחוץ מזה, פסק מר גרזר, שום אסון לא יקרה אם תאחר או אפילו תמשיך לישון, הגברת גרזר ואני בלאו־הכי קמים מוקדם. רשמתי לפני את מר גרזר ורעייתו ברשימה הפרטית שלי של חסידי אומות העולם, מיד לאחר אותו חייל גרמני זקן ביער ההוא.

גרטכיין

באותו בוקר, כאשר ישבנו לאכול את הארוחה, הופיעה בחורה שלא ראיתי אותה כאשר באתי לבית גרזר. היא הוצגה בפני כגרטרוד, גרטכיין בלשון חיבה, אחותו של מר גרזר. לפי מראה פניה וגזרתה הערכתי שהיא כבת עשרים. היא היתה גבוהה מעל לממוצע, מלאה, בעלת חזה מפותח מאוד ואחוריים שלא ביישו את החזה, וכתפיים שיכולות לשאת ערימת שחת. שערה היה בלונדי כהה, מסורק חלק לאחור, וצמה שהשתלשלה עד למותניים. עיניה היו תכולות ושפתיה מלאות. בקיצור, שוואבית למהדרין, שגם במוזלמאן כמוני עוררה אינסטינקטים גבריים שחשבתי כי גוועו מזמן ואין להם תקומה. גרטכיין, כך למדתי מאוחר יותר, היתה בת שש־עשרה וחצי, צעירה ממני בחצי שנה. היא התבוננה בי, לא כמי שמתבונן בנער בן גילה, אלא בהרבה חמלה, כמסתכלת בשחפן שהדבר היחיד שנראה בו נורמלי פחות או יותר הם העיניים השקועות עמוק. היא התבוננה בנער זקן, מפלנטה אחרת, שהגיע לקמילה עוד בטרם פרח. היא אמרה שהיא מאוד סקרנית לשמוע על מחנה העבודה, על הפולנים שבו, על הגרמנים ש"ניהלו אותו" וכיו"ב, אם יעלה הרצון מלפני באחת ההזדמנויות.

גם אני התבוננתי בגרטרוד, אך במבט אחר. בעיניים מושפלות, בתאוותנות מוסתרת של דלפון רעב שרואה תפריט בחלון של מסעדה משובחת ויודע שידו לעולם לא תשיג את המחיר לשלם בעבורו. אשרי האיש, חשבתי, שבין שדיה ילין ובין חמוקי ירכיה ישים את מבטחו. ואז נזכרתי ברגינה. הא רגינה, אילו היית כאן היינו עושים חיים, הייתי סולח לך על שחילקת את מנעמייך עם לייבלה הקאפו, יימח שמו אך זכרו לא יימחה ממני. משסיימנו את הארוחה, שאל אותי מר גרזר אם אני מעוניין ללכת לבית־המרחץ אשר בכפר כדי להתרענן. בית־מרחץ? איזה רעיון מפלצתי! לפתע חשך עולמי. מר גרזר, בלא כוונת זדון, הזכיר לי שאני לא

הנריק קביאטקובסקי הפולני, אלא צבי גלזר היהודי. הליכה לבית־המרחץ וחשיפת איבר המין הקצוץ, עלולות להיות הרות־אסון. לרגע עלה בי הרהור חשדני שאולי מר גרזר עצמו הגיע למסקנה שיהודי אני והוא רוצה לוודא שכך הדבר לפני שיסגיר אותי, או עדיף שמישהו אחר יעשה את המלאכה הבזויה ולא הוא, שנתפס אצלי כמלאך מושיע. כך בהבל פה קטן, במחווה יוצאת דופן, החזיר אותי מר גרזר לחרדות שליוו אותי כאשר באתי לכפר. כל הטוב שהשפיעו עלי בבית נמוג לנוכח תחושת הזאב הנרדף שקיננה בי מחדש באותו רגע. לפתע נראה לי הכול כאיזה תעלול ציני, שמגמתו ללכוד אותי כלכוד עכבר במלכודת מלאה פרוסות גבינה. כבר חשבתי על בריחה מן המקום.

מר גרזר כנראה לא הבין מדוע לא הגבתי בהתלהבות מיידית להצעתו. הרי הופעתי מלוכלך, מוזנח, מגורד, כמישהו שזקוק לכביסה רצינית. רחיצה שטחית בכיור אין בה כדי לקרצף מידה כזאת של לכלוך. למזלי, לא שידרתי כלפי חוץ את מה שחשתי בקרבי. הודיתי למר גרזר על ההזמנה, אך הסברתי באבירות שאני מעדיף לשהות קצת ברפת, להכיר את הפרות, ללטף אותן, להבריש קצת ומוטב לכן לדחות את בית־המרחץ. מר גרזר קיבל את הנימוק שלי בטבעיות, וכדבר הגיוני והפטיר "זעלבספערשטענדליך" (כמובן), כאשר היה ברור כשמש שהדבר לא מובן לו כלל ועיקר. התנהגות כזאת מן הסתם חיזקה בו את "הכבוד" שהוא רחש לפולנים.

לא ידעתי כמה זמן אוכל לדחות את "האיום" החדש הזה, אך בינתיים עברה הסכנה, ואיש כמוני הרי חי חיי רגע. ירדתי לרפת ונשמתי מלוא ריאותי את ריח הזבל ואת ניחוח החציר. כאשר למדתי בארץ את השיר "שדות שבעמק", הבנתי את פירוש המלים הללו עוד בטרם עשיתי היכרות עם הרפת של בית־הספר החקלאי שבו למדתי. את הריחות הכרתי מן החווה של משפחת גרזר בבאוואריה. בעצם, פרות לא היו זרות לי עוד קודם־לכן. בית הקיץ בכפר פורמבי נשק לרפת של האיכר שהשכיר לנו את הבקתה. הכרנו יפה את הבהמה הזאת גם לפי שמיעה כאשר געתה וכאשר הטילה את גלליה. בספיקת כפיים הצלחנו אף לחקות את עוצמת הטלת הגללים בהתחלה ובסוף. הכרנו את ריחות הרפת, וריח החלב הטרי שנסחט מן העטינים והותז לתוך דליים היה אף הוא מוכר לנחירינו. גם בפאתי זדונסקה־וולה ראינו פרות במרעה. בקיצור, הרפת של משפחת גרזר לא היתה בשבילי חיזיון מיוחד, מלבד זאת שהפרות הללו היו דשנות יותר, מטופחות יותר, מכובדות יותר, והרפת אף היא היתה מרשימה יותר

בניקיון ובסדר. אולי גם הפרות הגרמניות ממושמעות יותר בכל הקשור בניקיון. בחוץ היה קר למדי, אך ברפת היה חמים. חום גופן של הפרות עצמן, בתוספת ההפרשות שלהן, חיממו את האוויר בפנים. יכולתי להתמסר להנאה, אילולא הטריד אותי עניין בית־המרחץ. היה ברור לי כי לטובת ניקיוני שלי ולטובת הדימוי שלי, עלי ללכת לבית־המרחץ. בבית הכפר לא היו מקלחות או אמבטיות, אלא רק כיורים לרחיצה קלה. משום כך החלטתי כי אלך לבית־המרחץ בין־הערביים, כאשר יהיה קשה להבחין בהיעדרה של העורלה. אלא שבית־המרחץ לא התאים את עצמו לחששות ולתוכניות שלי. אי־לכך נדחה העניין למחרת היום והוא עבר בשלום. התברר כי בבית־המרחץ, בדומה למקווה, ישנם תאים עם אמבטיות ובאחד מהם מצאתי מקלט. נזכרתי במקווה של זדונסקה־וולה ובשבר של סבי ובסבי ופתאום הורם המסך עלי ועל עברי.

בעודי מסבן את גופי שוב ושוב עלו מתוך מגירות נסתרות תמונות דחוקות כמו היזכרות באיזה מחזה שראיתי פעם על בימה ואני מסרב להכיר שזאת היתה מציאות ושהייתי חלק ממנה, וזה לא היה לפני כמה עשורים, אלא לפני שנים אחדות. כאשר טבלתי בשפע המים באמבט הצלחתי לשטוף מעלי את הקצף, אך לא את המחשבות. אלוהים אדירים, הרי מדובר בי, ביקירַי, ואני משרה את גופי במים חמים ונעימים בכפר גרמני, בחסותו של איכר גרמני מיטיב. וכי יש גרמני מיטיב?

מחשבות אלה ליוו אותי עד שובי לבית, כאשר מר גרזר בשאלתו לטיב בית־המרחץ הזכיר לי שהצלחתי להיענות לאתגר – הייתי בבית־המרחץ, ואיש לא חשף את זהותי. עברתי גם את זה.

כך נקפו הימים באותו כפר באווארי שאת שמו שכחתי, אם בכלל טרחתי אי־פעם לדעת אותו. ככל הנראה, הוא מצוי באזור שוואבן אשר בבאוואריה עלית, חבל ארץ משופע באגמים ונהרות. הימים היו ימי חודש אפריל, ימי אביב באירופה. כאשר לא ירד גשם, יצאתי לפאתי הכפר והזנתי את עיני בנופה המרהיב של באוואריה. כפרים ססגוניים רוכבים על אוכפי גבעות רכות ובשיפוליהן, נחלים, יובליהם, ימות ואגמים פזורים בעשרות, ובאופק פסגות האלפים. היקום קיים והוא עדיין יפה כשהיה ולא נודע שבאו אל קרבו נהרות אדירים של דם ומאסות אדירות של בשר, עצמות ואפר, ואלה דישנו את האדמה הפורייה הזאת.

באותם רגעים חזרו אלי המראות והרעידו אותי עד עומק נשמתי. איך, איך כל זה קרה, איך ניצלתי, כמה כמוני נשארו בחיים? ומה הלאה, הרי לא אשאר אצל משפחת גרזר, ולאן אפנה. האם בכלל נותר מישהו מן

המשפחה, האם נותר יהודי אחד? הרהורים מבולבלים שצצים ועולים תחילה באי־סדר ואמורים אחר־כך להסתדר. ה"פאזל" אמור להתמלא בחלקים השונים שמרכיבים אותו. אלא שהבלבול נותר כשהיה, והתהייה נשארה בלתי־פתורה.

בשובי לבית מצאתי את משפחת גרזר עדיין מסבירת פנים, וגרטכיין מצאה את הזמן לשאול על הקורות אותי במחנה עבודה, אף כי נראה לי שהיא עשתה זאת מתוך נימוס. גם אני המצאתי סיפור כלשהו ובזה תם העניין. פניתי לרפת וגרטכיין פנתה לעיסוקיה. באחד הימים, כאשר כל המשפחה יצאה מן הבית ונאמר לי כי ישובו מאוחר בערב, החלטתי לעשות היכרות עם התכולה. בין היתר גיליתי בעליית־הגג סליק קטן ובו חבילות של סיגריות, טבק, משקאות אלכוהוליים, פריטים שהגרמנים לא יכלו להשיג במלחמה בשוק החופשי. מאוד התחשק לי לעשן סיגריה (עישון בתולין) ולסחוב קופסה, אך נמנעתי מלעשות כן. כאשר אתה נמצא בתנאים נורמליים, פחות או יותר, כנראה שלפחות מקצת מן העכבות והאיסורים שעליהם חונכת בבית שלך, חוזרים אליך. הצטערתי שלא לקחתי ושלא הלכתי שבי אחרי חפץ הלב, אך לא לקחתי.

ירדתי אל הפרות. אצלן אף פעם אין חדש. הן מניעות את הזנב יותר מאשר את הראש, גועות, בוהות, מטילות גללים ומחכות בסבלנות שיחלבו אותן, יפרו אותן ובבוא היום ישחטו אותן. אלה חיי פרה, ואני אמור לסייע להן בכך.

כל הבקשות של משפחת גרזר להתלוות אליהם בביקורים אצל שכנים או אף אל מחוץ לכפר נענו בסירוב טאקטי מצידי. הבטחתי להיענות ברצון כאשר אחזור אל עצמי, אעלה קצת במשקל ואיחשב כאחד האדם. הם לא לחצו. אבל עלי החלה ללחוץ השגרה. הרפת על בהמותיה לא הפיגה את השעמום. רק לפני ימים מספר ראיתי עצמי בגן־עדן והשקט והשלווה רק הוסיפו ממד לתחושה השמימית. והנה עברו ימים ושבועות, ואני זקוק לגירויים מסוג אחר, אם זו גרטכיין או משהו אחר שיוציא אותי ממציאות משמימה. כך העזתי להתייחס אל האואזיס, לאחר כל מה שעבר עלי. אבל החיים טבעם שהם מעוררים תמיד בעיות. המוות הוא שפותר אותן סופית. ומה בקשר לגרטכיין? היא כמובן לא היתה זמינה. היא חיכתה לנסיך אחר. הכפר בבאוואריה היה רחוק מן המלחמה כמו שאני הייתי רחוק בתחושותי ממחנה ריכוז. לאמיתו של דבר, פיזית הייתי קרוב מאוד למחנות עבודה וריכוז, וגם דכאו לא היתה כה רחוקה. אבל מנטלית כבר הייתי במקום אחר וגם הייתי מנותק מכל מקור של מידע.

חייליו של לקלרק

מארחי ידעו, מן הסתם, מה מצב המלחמה. באוואריה לא היתה בעדיפות עליונה של בעלות־הברית. אם הם ראו חשיבות בדרומה של גרמניה הרי זה בהרי האלפים, מתוך חשש כי בהרים מבוצרים כוחות נאציים. כוחות בעלות־הברית הגיעו לגבול השווייצי עוד במחצית ספטמבר 1944. בספרו "מאבק לחירות" מספר דה גול, כי כוחות בעלות־הברית היו מפוזרים מן הגבול השווייצי ועד לים הצפוני, לאורך הגבול המערבי של גרמניה. בקצה הדרומי של הגבול לחמה הארמיה האמריקנית השביעית שהאוגדה המשוריינת השנייה (הצרפתית) בראשות הגנרל לקלרק פעלה במסגרתה.

בסוף מרס 1945 הגיע המחנה האמריקני ה־7 למבואות מאנהיים, צלח את הריין והתקדם דרומה. פולין כולה, לרבות מכורתי זדונסקה־וולה, היתה כבר נקייה מגרמנים. במחצית אפריל הגיעו הכוחות הבריטיים למחנה ברגן בלזן ומצאו שלושים אלף שרידים חיים וכמחצית המספר הזה גוויות. אולם באותו זמן המשיכו הנאצים ברצח יהודים במחנות זאקסנהאוזן, אוראניינבורג ורבנסברוק והשרידים הוצעדו לשלזוויג בצפון גרמניה, לא הרחק מגבול דנמרק. ב־20 באפריל הגיעו הכוחות האמריקניים לנירנברג. בערך באותו זמן, כאשר שדות באוואריה החלו מוריקים, הנחלים במורדות ההרים שָׁצפו וריח האביב גדש את האוויר, נכנסו לכפר שלנו שלושה נושאי גייסות משוריינים. לאחר סיבוב בשבילי הכפר הם ניצבו במרכזו. מכלי־הרכב קפצו חיילים דוברי צרפתית. חייליו של לקלרק, שהשתתפו במצעד החגיגי דרך שער הניצחון בפאריז, לרגל שחרורה, הגיעו אלינו. שוחררתי.

החיילים הצרפתים ביקשו לזמן את ראש הכפר, והוא כגרמני ממושמע, התייצב תוך דקות. הדרישה הראשונה שלהם היתה לקבל מבנה כדי לשכן בו את היחידה. הם הבהירו כי הם חיל כיבוש, ולא חיל

שיטור, והשהייה בכפר תהיה זמנית בלבד. הפתרון נמצא בשני בתים עזובים בפאתי הכפר, ובין שני המבנים הוקם אוהל צבאי לאחסון ציוד. מפקד היחידה הודיע כי אנשיו מתכוונים לערוך סיור בבתי הכפר כדי לוודא שאין בו חיילים שהוסתרו על־ידי האיכרים או הסתתרו בלא ידיעתם. הסיור הזה נערך מיד.

אל בית משפחת גרזר הגיעו שלושה חיילים. יד המקרה רצתה שאחד החיילים, אנרי שמו, היה ממוצא פולני, ואני הוצגתי בפניו כפולני בשם הנריק קביאטקובסקי. לחיילים זימן המקרה מתורגמן מפולנית (אנרי דיבר קצת פולנית) לגרמנית ומגרמנית לפולנית, שתורגמה לצרפתית. השמחה היתה עוד יותר גדולה בשל השם, כי הנריק ואנרי (הירשל או צבי) הם בעצם אותו שם. שמות שני האחרים היו ז׳אן ז׳אק (שזכה ממני לכינוי ״נס פא״ – לא כן – כי אחרי כל משפט הוא הוסיף את ה־N'EST PAS. שמו של השלישי היה רומאן. גם לו הדבקתי כינוי ״וואלה״, מלה שהשתרבבה כמעט לכל משפט שלו. אנרי חשב שמן הראוי שאעבור להתגורר איתם ושני עמיתיו הסכימו לכך. ככלות הכול אני נחשב למשוחרר ממש, ואין זה נאה שמשוחרר יוסיף לגור בבית גרמני, גם אם אלה אירחו אותו ולא העבידו אותו בפרך. אנרי שאל היכן החפצים שלי והודעתי לו שאין לי חפצים. אנרי וחבריו הבטיחו לספק לי מדים וציוד.

בעוד אני נפרד ממארחי בתודה, מצא עצמו ז׳אן ז׳אק עומד מול גרטכיין, בעצם לא עומד אלא גוהר עליה. זו, לתדהמתי, לא עשתה מאומה כדי להתנער ממנו. חשבתי כי מפגש ראשון, טאקטיקה של חיזור וכו׳, מחייבים משחק של רתיעה קלה. אבל לא. אדרבה, זה מצא חן בעיניה, ותוך דקות התנהגו השניים כזוג שמצאו זה את זו, מתגפפים, בוחנים מקרוב, למעלה ולמטה. היה לי הרושם שאלמלא נוכחות המשפחה, הם היו עושים זאת כאן ועכשיו, עם מיטה או בלי. החייל היה רעב למין, וגרטכיין הבתולה היתה בשלה לכך. מעבר ליצרים ולרומנטיקה היתה הקִרבה אל חייל בעלות־הברית עשויה לסייע לה ולמשפחתה. לי העניין לא זו בלבד שנראה מוזר, אלא קצת צרב. לא שהיו לי ציפיות מגרטכיין, אבל גם אני גבר, וכל עיסוקה איתי היה הקשבה למצב במחנה עבודה, ואיך ״ניהלו אותו״ הגרמנים וכיוצא באלה שאלות־סרק מנומסות. והנה, בחור חדש בא לשכונה, משתלט על הכפר וכובש בסערה גם את גרטכיין. חשתי מובס. פעם גוזל ממני אויבי הקאפו, ״לייבלה״, את רגינה ועכשיו סוחב ממני משחררי ז׳אן ז׳אק את נערת דמיוני.

שני חבריו של ז׳אן ז׳אק האיצו בו להניח לגרטכיין ולבוא איתנו,

מתוך ביטחון שגרטכיין תחכה לו ואולי לשלושתם. וכך אירע שלבית גרזר באו שלושה מחייליו של לקלרק ויצאו ממנו ארבעה, אחד מהם חייל מאומץ, הנריק קביאטקובסקי. בבואי למטה המאולתר של היחידה, היו שם עוד כמה עשרות חיילים, רובם צרפתים טהורים וכמה מהם ערבים צפון־אפריקנים. וכשם שכמעט כשלתי בלשוני כאשר רציתי לחרוז גרזר עם גלזר, בא לי לומר לערבים שאנו בני דודים, אך הווידוי נעצר בקצה הלשון. לאחר שבלעתי את הלשון שאלתי את עצמי: מדוע לא? מדוע לא לגלות שאני נינו של אברהם מצד שרה, שהרי מדובר בידידים משחררים ולא באויבים? לא היה לי מענה. סתם אינסטינקט בלתי־מוסבר לכאורה.

את הקשר הבלתי־אמצעי היחידי קיימתי עם אנרי. כמה חיילים אחרים, שמוצאם מאלזאס, דיברו קצת גרמנית. ברגע שאנרי יצא מן הבית חשתי בודד. במסגרת החדשה גם התפריט השתנה. במקום אוכל מבושל ומוגש כהלכה, ניזונו החיילים משימורים. לבד מלחם הכול היה משומר: בשר, דגים, ירקות, גבינה וכיו״ב, הרוב תוצרת ארה״ב. גם המדים היו תוצרת אמריקנית ואני התכבדתי במדים שהיו גדולים עלי בכמה מספרים, ואת הכובע נאלצתי לשמוט לאחור, אחרת הוא גלש על העיניים. כאשר הסתובבתי בכפר בחברת החיילים הצרפתים, מן הסתם נראיתי כמו איזה ליצן־חצר, איזה פיקולו שמשרת את אנשי הצבא. מדי פעם בפעם הם צירפו אותי לסיורים שלהם בסביבה, בחיפוש אחר דברים שונים, לרבות בחורות, מצרכים או פריטים אחרים שבהם חשקה נפשם והם החרימו אותם, כפי שהחרימו את העלמות הגרמניות. הם אף שאלו אותי אם בבית משפחת גרזר ישנם דברים שעשויים לעניין אותם. סיפרתי להם על הסליק בעליית־הגג. ניגשנו ביחד לבית גרזר. הם טיפסו למעלה, רוקנו כמעט את כל התכולה, ורק מקצת ממנה השאירו. בני המשפחה התבוננו בי בהשתאות מופגנת, הייתי אומר אף בטינה. האמת היא שלאחר הדחף הראשון לגלות לחיילים את הסליק, אכן הרגשתי כבוגד. אף שמדובר היה בגרמנים, הכרתי תודה לאנשים אלה, והצטערתי שגמלתי להם רעה תחת טובה, וכל זאת כדי להוכיח נאמנות מפוקפקת לחיילים, כדי להשוויץ במידע שהיה לי. עניין זה הציק לי זמן רב ולא היה בי האומץ והתבונה ללכת למשפחה זאת ולהתנצל. לעתים פטרתי את התקרית בכך שמדובר בגרמנים, בני העם שהתאכזר אלי ואל משפחתי ואל עמי, אבל זאת היתה נחמה קלושה. ידעתי שאני מכיר להם טובה. הם נהגו בי כבאדם. הם עזרו לי בעת מצוקה, האכילו אותי ונתנו לי קורת־גג, ואני גמלתי להם כאדם כפוי־טובה, כ״מוסר״, שהוא טיפוס בזוי בקרב

היהודים. את גרטכיין לא עניינו הדברים האלה. היא היתה שקועה ברומאן הלוהט עם ז׳אן ז׳אק, ולדברי אנרי גם עם אחרים, לסירוגין. תהיתי אם הכובשים כבשו גם את גרטכיין או שהיא כבשה אותם. מכל מקום היא נראתה לי פורחת. היא רזתה בגופה, אך החזה שלה שגם קודם־לכן היה מלא, כמעט פרץ את הבגד שלבשה. חושניות ויצריות יפים, מעוררים לב אזרחים ותופסים שבעתיים אצל חיילים. ואני, מה אני? סתם מחופש לחייל כובש עם הבֶּרט המצחיק, חייל שהוטל עליו לכבוש את יצרו. הסטאטוס החדש שלי כמי ששוחרר מן הנאצים לא העסיק אותי הרבה. כל כולי הייתי נתון לענייני היום־יום של חיל כיבוש, חשתי כאחד מן החיילים, נהניתי לנסוע בג׳יפים וברכבים אחרים של הצבא ולנוע איתם בשטח.

שוב שכחתי מי אני. שלשום ידעתי שאני קצטניק, מועמד טבעי למיתה. אתמול פשטתי את צורת המוּזלמאן, נהייתי איכר והתמסרתי כל כולי לחיי הרגע, שהעניקו לי בני משפחת גרזר. עכשיו אני חוסה בחברת המשחררים שאימצו אותי. החיילים דאגו לצרכי, באוכל, בלבוש, אכסון, ופה ושם נתנו לי גם כסף־כיס. האביב היה כבר בעיצומו, ובעלות־הברית עמדו לפני הנחתת המהלומה האחרונה על גרמניה הנאצית. דעתם של חייליו של לקלרק לא היתה נתונה למערכה הצבאית שהוכרעה כבר. אף ש״סיר הבשר״ של באוואריה, נוסח גרטכיין ועלמות אחרות, ענה על צורכיהם עד לשובע, עתידם לא היה בכפר זה או אחר. הצרפתים רצו לחזור הביתה. כמיהת החיילים נענתה. לאחר כמה שבועות של שהייה במקום קיבלה היחידה פקודה להצטרף לשאר יחידות האוגדה הצרפתית ולחזור לצרפת, ובכך להיפרד מן הארמיה האמריקנית השנייה.

אנרי מסר לי על כך ושאל אותי אם אני מעוניין לנסוע איתם לצרפת, או שאני מעדיף שיעבירו אותי למקום אחר, אולי לפולין. לחלופין אפשר שעדיף להצטרף למחנה עקורים בלנדסברג ולחזור למולדתי בצורה מסודרת או להגר לכל מקום שאחפוץ. אף שברור היה לי כי רגע זה יבוא, הוא בא לי כהלם ועמדתי מולו חסר אונים. במשך זמן כה רב למדתי להסתדר עם עצמי, לסמוך רק על עצמי ולא על אחרים, ופתאום אני מוצא את עצמי כגבעול שזקוק לסמוכה. מה קרה לי? במשך שנים, כאשר עמדתי אל מול קאפו או איש אס.אס. או נוגש אחר, ידעתי מה הם רוצים לעשות ואיך אני אנסה להתמודד עם זה או למלט את נפשי. עכשיו עמדתי מול מציאות אחרת לגמרי, עמדתי ערום ועריה בפני העולם, כמו תינוק.

חוויות לנדסברג

ברור היה לי שבצרפת אין לי מה לחפש. ברור היה לי עוד יותר, שאין לי מה לחפש בפולין, בזדונסקה־וולה או בכל מקום אחר בארץ זאת. ביקשתי מן החיילים שיקחו אותי ללנדסברג. כעבור כמה ימים, בשעת בוקר מוקדמת, נטלו אנרי וחבריו תרמיל־גב, מילאו בו כל מה שניתן – מזון וביגוד – ונתנו לי אותו כצידה לדרך. לא ניגשתי למשפחת גרזר. נפרדתי מאנשי היחידה, עליתי על הקומנדקר ויצאנו ללנדסברג.

לנדסברג נמצאת כחמישים קילומטרים דרומית־מערבית מדכאו. העיר מצויה באזור של אגמים ונהרות וידועה בשם לנדסברג על הלך (יש גם לנדסברג אחרת בצפון־מזרח). היא התפרסמה בשנת 1924, עת ישב בכלא שבעיר אדולף היטלר, וחיבר בה את ספרו "מיין קאמפף". בתקופת המלחמה היה בה מחנה ריכוז גדול שפעל עדיין באביב 1945. לאחר המלחמה הוקם בפאתי העיר מחנה עקורים בשליטת הצבא האמריקני. שטחי הכיבוש חולקו, כידוע, בין בעלות־הברית, ורוב העקורים מצאו את עצמם בשטחי הכיבוש הבריטיים והאמריקניים.

משהתקרבנו ליעד וראיתי מחנה ענק מוקף גדר, שאלתי את מלווי איזה מחנה ריכוז הוא זה. הם ענו לי, כי זה מחנה העקורים של לנדסברג. לבי פעם בחוזקה. אלוהי הקאצטים – שוב מחנה ענק מוקף גדר ובו עשרות צריפים. הצרפתים, שראו את האכזבה הנסוכה על פני הקודרים, ניסו להרגיע אותי. "זה זמני בלבד, מכאן נוסעים למקומות שונים בעולם", אמרו, ואני ראיתי את קריצתם הסמויה כאשר אמרו זאת. לי, בכל מקרה, לא נותרה כל חלופה. הצבא התפנה מן הכפר, למשפחת גרזר לא יכולתי לחזור גם אילו רציתי. נשאר מחנה לנדסברג. החיילים הביאו אותי פנימה אל משרד הקבלה בתוך המחנה. נפרדנו בחיבוקים והחיילים חזרו לרכב ונסעו.

נפרדתי מכל־כך הרבה אנשים שהיו קרובים לי ופרידות הפכו אצלי

לעניין שבשגרה, ודווקא הפרידה משלישיית חיילים שהכרתים זמן כה קצר קשתה עלי. אך האמת היא שהסיבה לא היתה הפרידה, אלא הכורח שבהכרת עולם חדש, אחר, וההתמודדות איתו. החיילים עדיין סימלו את המלחמה, ואילו מחנה לנדסברג העכשווי סימל את סיומה. היה קושי לבחור בן שבע־עשרה להיגמל ממלחמה שבצִלה חסה במשך קרוב לשש שנים, בתקופה כה קריטית של חייו.

במשרד המאולתר התבקשתי למסור באיזו שפה אני מדבר. עניתי שאני דובר פולנית וגרמנית. הפקיד ביקש שאדבר גרמנית. את שמי רשמתי כהנריק קביאטקובסקי, את עיר מוצאי – וארשה. לא שהתביישתי בזדונסקה־וולה, אלא חשבתי שתהיה לפקיד בעיה בכתיב, ומוטב לקצר. וחוץ מזה, מה זה כבר משנה. לאחר הרישום קיבלתי מנת אוכל, לחם ושימורים, והופניתי לאחד הבלוקים. שוב בלוק, צריף ענק. בבלוק היו לפי הערכתי כמאתיים עד שלוש מאות מיטות מסודרות בשתי קומות. הרעש בפנים היה איום. אנשים התרוצצו, החליפו מצרכים, מידע, פריטים גנובים. היו שם מכל אומה ולשון. באחת הפינות היתה קבוצה של איטלקים, ששרה "רוזה מונדה" (העולם הוא אדום) לפי המנגינה הגרמנית של "פולקת הבירה". מישהו ליווה את השירה בהרמוניקה. קבוצה דוברת יוונית עברה בהמולה, כאשר כולם מנסים להידחף לאיש המוביל שהסביר משהו. מערכת מיטות קרסה, מישהו נשמע זועק מכאב, אחרים התפרצו בצחוק. מישהו רץ ואחר דולק אחריו וצועק "גנב, גנב". איש לא ניסה לתפוס את הגנב, אם אכן היה גנב. היו שם אנשים מנוסים מאוד, שיודעים כי לפעמים הבורח הוא הקורבן ולא הרודף. הים־תיכוניים הם מומחים לחזיונות כאלה. אנדרלמוסיה מוחלטת. ואני בתוך כל זה "משוחרר". חיכיתי בכיליון־עיניים לחושך ולכיבוי האורות. אם יש משהו שאדם יכול לעשות לבד ואינו זקוק לחברה, הרי זאת השינה. הייתי גם עייף לאחר שבלילה הקודם לא עצמתי עין נוכח החרדה בעטיה של הפרידה מן החיילים והליכה אל הבלתי־ידוע. אבל גם כאן זומנה לי הפתעה.

כיבוי האורות הקולקטיבי היה חלק מתקנות המחנה. ברגע שכבו האורות, החלה תנועה של ריצות לאורך ולרוחב הצריף. ציפורי היום הפכו בן־רגע לציפורי לילה.

מיד לאחר־מכן החלו רחש ותנועה אנכית מלמטה למעלה ולהיפך. מיטות חרקו בחוזקה וקולות של פרימה, התנשמות והתנשפות משגליים קרעו את החלל, תוך כדי גניחות, תחינות, בכי עצור, צחוק, זעקות של

אורגזמה, צעקות של מבקשי שינה. היו גם קריאות עידוד כמו בזירת רודיאו. דומה היה כאילו איזה מטען דינמיט אדיר פוצץ, כאילו חומות מתמוטטות ומאפשרות את הפריצה הגדולה, כאילו ברקים ורעמים של איזה שבר ענן עצום ורב גרמו למבול. גברים ונשים התפרקו, יצועים התפרקו, העולם התפרק. שחרור מוחלט. תפיסת המשמעות של הרפיה רבת ממדים זאת כה הממה אותי, עד שגברה על הרוגז של הטרדת מנוחתי או אף על הקנאה שלא לקחתי חלק פעיל בחגיגה. כך זה נמשך עד שתש כוחם של המשתתפים באירוע הפרוע הזה והמאזינים יכלו סוף סוף לעצום עין ואולי לחלום על דבר שהיו עדים לו במציאות.

לפני שנרדמתי, נדרתי נֶדר שעוד לילה אני לא עושה בצריף הזה. הדעת נותנת שאחרי לילה סוער כזה מנוחת הלוחמים לא תופרע השכם בבוקר. אך גם בעניין זה טעיתי. הבלוק רחש עם שחר כמו בזאר מתארגן. הוחלפו מידע ומצרכים, נמכרו דברים בכסף ותמורת טובין ויזמים למיניהם הכינו עצמם ליציאה לעיר ומחוצה לה לעשיית עסקים. כאילו מאומה לא קרה, כאילו אותו עץ שכל־כולו עדיין אודים עשנים ורק חלק קטן ממנו שרד, מצמיח ענפים בקצב מזורז. קבוצות קבוצות התגודדו, בדרך־כלל בני אותה ארץ מוצא, שוחחו על עתיד, על שיבה למולדת, על הגירה, על שהייה בגרמניה כדי להשיב לעצמם את שנגזל מהם, או כדי להשפיל את הגרמנים, לנשל אותם מרכושם, לחלל את בנותיהם או אף להקיז את דמם. צירוף של נקמה, חמדנות, ניצול קוניוקטורלי של מצב והרצון לפצות את עצמם בתוספת ריבית קצוצה. איפה היקירים, איזה מחיר יש להם, איזה פיצוי? איפה אני משתבץ בכל זה? הייתי עייף מחוסר שינה, מודאג מאי־ידיעה מה קורה אתי, רעב וצמא. אולם מעל לכול רציתי להימלט מן הבלוק הזה, מן הטירוף הסוריאליסטי הזה.

התלבשתי, הלכתי לשירותים המאולתרים, והריחות והמראות הבעיתו. היתה צחנה נוראה של שתן וצואה, ובכל שפנית נתקלת בנייר גס, בכלל זה נייר עיתון, ספוג דם, מוגלה, זרע וכיוצא באלה. הכיורים היו סתומים בקיא, בשערות, בשיירי אוכל. ואם בכל אלה לא די, היו שרועים בצד כמה גברים ונשים, מהם שיכורים ומהם גוועים, לפי התרשמותי. היו בין הכלואים המשוחררים שלא יכלו לעמוד במפנה החד של השחרור, חלקם היו חולים מאוד, תשושים מאוד וחייהם היו תלויים על בלימה. מערכת העיכול לא עמדה להם, לבם לא עמד להם והם מתו בחטף או תוך שעות בלי שיהיה סיפק להביאם לטיפול רפואי. לפי עדויות, לפחות אחד מבני המשפחה, דודי טוביה (איש חזק מאוד), מת מיד לאחר השחרור

מטיפוס מעיים.

יצאתי מן הצריף, ונדהמתי מגודל המחנה. עשרות צריפים ומבנים, ושבילים צרים ביניהם. אלפים זורמים בכל הכיוונים כמו יובלים לנהר, מהם לבושים עדיין בבגדי הקצטניקים, מהם בבגדים ששיוו להם מראה של דחלילים. אך היו גם נשים מפורכסות, וגברים בחליפות ועניבות ומגבעות, אות וסימן לעידן חדש בחייהם. בין כל ההמון הזה שדחף לכל הכיוונים השתרבבתי אני, נער צנום, לבוש כחייל מאוגדת לקלרק ותרמיל על גבו. אחרי כל כמה צעדים קדימה, נדחפתי כמה צעדים לאחור, כאשר מדי פעם בפעם קיבלתי גם חבטה מחפצים שאנשים נשאו, ובמקרה אחד גם נקירה מתרנגולת שבעליה החזיקהּ לפניו. היו אנשים שגררו אחריהם עגלים ואחרים שהחזיקו בידיהם, כהחזק תינוקות, חזירונים קטנים.

חיפשתי שילוט שלפיו אוכל להתמצא היכן נמצא מה. בעוד אני תוהה, מופיע לעומתי אדם, לבוש בקפידה ועל דש בגדו מגן־דוד. הלם. יהודי, ללא ספק. יש עוד יהודים בחיים! ניגשתי אליו, כולי רועד, ושאלתי אותו בגרמנית: אדוני, האם יש כאן יהודים במחנה? האיש התקרב אלי והניח על שכמי יד רוטטת, הרים את סנטרי, התבונן בי במבט נוקב ואמר לי (ביידיש): "בוא אתי".

באותו רגע הורם מחדש המסך על העבר וראיתי את המנהרה החשוכה, הפעם מאחור. אני חי, אבל איפה יקיריי? תחושה של אדם שמתאושש לאחר שניחתה עליו מהלומה והכרתו עזבה אותו למשך זמן, וכאשר זו חוזרת אליו הוא מתחיל להרגיש בכאבים העזים ובפצעים הפתוחים. הוא אמנם חוזר לעולם הזה, אבל לאיזה עולם. עד עכשיו, חייתי חיי רגע, חיי הישרדות כמו חיה רדופה. את שעות היום הקדשתי להישרדות, והחרדה רדפה אותי בלילות. עכשיו בא הקץ לריצה. לא זו בלבד שאני חי, אני גם לא היהודי היחידי. אבל היכן היהודים שלי, בשר מבשרי ועצם מעצמותי? שיערתי שרובם הושמדו, ביניהם אחי, אבי, סבים, דודים, אחיינים. האם יש אי־אלה שרידים, ביניהם אמי? על זאת הרהרתי וכאבתי, שעה שנגררתי בעקבות האיש עם המגן־דוד. עוד בטרם הגענו למבנה המבוקש, וקולות היידיש המוכרים, הרעשניים, המתנגנים, הפולמוסיים, המתחננים והמתריסים הגיעו אל אוזני. חזרתי אל עמי.

תוך שאני עושה את דרכי באותו קן נמלים, מי מופיעה לנגד עיני כמו פאטה מורגנה? רגינה. רגינה, משוש דמיוני, רגינה שבין גבעותיה רציתי להניח ראשי, ולאחוז בצמתה כאחוֹז במוסֵרות, רגינה שכובתו של

״לייבלה״ הקאפו. אבל היתה זאת רגינה אחרת. לא עוד נערה חייכנית נעימת פנים ועטורת צמה. שערה היה קצוץ, עיניה כבויות והיא רזתה. היא בלתה בטרם עדנה, והיא בסך הכול בת 16 או 17. היא השפילה את עיניה. ודאי רצתה שאגש אליה, או כך שיערתי, אך לא ניגשתי אליה. ושוב שאלתי עצמי בחוכמה של לאחר מעשה – מדוע? האם שמרתי לה בלבי טינה? באיזו זכות? ריחמתי עליה כפי שריחמתי על עצמי. שנינו סמרטוטים ראויים לערימת זבל, והערימה היא מחנה לנדסברג כולו. הצטערתי שלא ניגשתי לרגינה. לא היתה לי נפש חיה שאוכל להחליף איתה מלה, בניגוד לאחרים שהיו בקבוצות. ואני, הנריק קביאטקובסקי, אין לי אפילו קבוצה פולנית. רגינה, הנערה המסכנה שסבלה כמוני, שכרעה תחת צוֹק העתים ושרדה כמוני, הורחקה ונודתה על־ידי ואפילו את שם משפחתה לא ידעתי, ועכשיו אין לי נשמה בעולם. שוב הייתי זאב בודד שאין במחיצתו זאבים שותפים לגורל.

במחנה לנדסברג היתה ״קהילה יהודית״ ממש, על פלגיה, ארגוניה ותנועותיה. תנועות הנוער הציוניות כמו ״הנוער הציוני״, ״השומר הצעיר״, ״הבונים״, בית״ר, קיימו בו פעילות לקראת העלייה לארץ. בראש המנגנון עמדו חיילי הבריגדה הארץ־ישראלית, כשהם נעזרים במדריכים משארית הפליטה, בייחוד דוברי עברית.

האתמול מת – יחי המחר

בעת ההרשמה המחודשת כבר מסרתי את שמי האמיתי. בצאתי ממשרד "הקליטה" נתקלתי, לתדהמתי הרבה, בכמה נערים מזדונסקה־וולה, וראשי הסתחרר.

לא רק שהנאצים לא הצליחו להשמיד את כל היהודים, אלא יש גם שרידים מעיירת הולדתי. אולי מישהו מן המשפחה נותר בחיים, אולי אמא. במטה היהודי פעל מדור לחיפוש קרובים, ואני ביקשתי שיחפשו את אמא באחד המחנות בגרמניה. הטבעת עמדה להתחבר מחדש לשרשרת.

זה שנים שלא האיר עלי אביב שכזה. העננים הקודרים של אתמול, הייאוש, ההשלמה עם הסוף שקרב ובא, תחושת האפסיות כמו של תולעת האדמה שכל רגע רגל גסה תמעך אותה, פינתה מקום לשמיים בהירים, לאוויר צח, לתקווה, לאופקים חדשים ורחבים. וכמו שבמחנות הריכוז ובגיטאות לא חשבת על מאומה מלבד אותו רגע, כך שכחת כאן כמעט את האתמול, וכל־כולך שקוע בהווה. זה היה רנסנס במובן הפשוט של המלה, לידה מחדש. אתה מהלך, לבוש בגדים כאדם מן היישוב, הולך לאן שרגליך נושאות אותך, נושם אוויר מלוא הריאות, ואוזנך כרויה לקולות מוכרים לך מקדמת־דנא. דציבלים שונים, גסים ודקים, צרודים וצלולים והכול בדיסוננטים יהודיים טיפוסיים, אבל חיים ותוססים, ביידיש, בפולנית, בהונגרית, ברומנית, בלִיל אחד גדול. דור הפלגה יהודי. ועל מה מדברים? על פשיטה על בתי עסק גרמניים והשתלטות על רכוש, וכל המרבה הוחזק כצדיק גדול יותר, שכן אין מצווה גדולה מאשר לשדוד את שודדיך, לרושש את מרוששיך, להפשיט אותם ערומים כפי שהם עשו לך. כל גרמני נחשב חלק מן הקולקטיב הנאצי. הגניבות לא נעשו, כאמור, רק כנקמה או לשם סיפוק צרכים שוטפים, אלא כדי לצבור הון ולעשות עסקים.

השריד היהודי, האוד המוצל, עשה קפנדריה מעל לחצי עשור, מעל

לעמק הבכא, מעל לתהום הנשייה, כדי להמשיך ולשרוד בדרכו שלו מימים ימימה. שום דבר לא יוכל לו ליהודי, לא אינקוויזיציות, לא הגליה, לא פוגרומים, לא גיטאות ומחנות ריכוז. הוא, כיהודי, קם כעוף החול. יש שדיברו על הגירה לארצות רחוקות, כמו ארצות־הברית, קנדה, אוסטרליה, דרום אפריקה, כדי להתחיל מחדש בארצות בעלות אפשרויות רבות. היו שתכננו לשוב לארצות הולדתם כדי לראות שמא מישהו מן המשפחה נותר בחיים או משהו מן הרכוש שרד. אך הרושם שלי היה שחלק גדול מקרב היהודים במחנה זה חשבו על הגירה לארץ ישראל. הבעיה היתה ששלטונות המנדט לא אפשרו הגירה חופשית, אלא סלקטיבית מאוד ובמכסות קטנות. מטעם זה החלו אנשים לגרד פדחות ולהיזכר בשמות של קרובים, או קרובים רחוקים שנמצאים בפלשתינה בתקווה כי עובדה זאת תזכה אותם בסרטיפיקט. אנשי הבריגדה עודדו נטייה זאת אף שידעו כי הסיכויים להגירה סדירה הם קלושים. לכל היותר ניתן יהיה להביא את האנשים בדרך־לא־דרך במסגרת העלייה הבלתי־ליגאלית. גם בחלופה זאת אין ביטחון של נחיתה בחופי ארץ ישראל. ארץ ישראל נתפסה לא רק כארץ המובטחת, אלא בעיקר כארץ שבה לא תירדף על היותך יהודי, שלא תופלה לרעה וממנה לא תגורש. ארץ ישראל נתפסה כבסיס קבע, כקץ לנדודים, כארץ המנוחה והנחלה לאחר המסע הארוך במדבר של הגויים, לאחר רצח העם היהודי על־ידי הנאצים. סאת הסבל וכוס היגונים נתמלאו. רוצים כבר להניח את הראש על מצע רך. כך נצטיירה הארץ המובטחת לפחות בעיני, ואני משער שגם בעיני נערים יהודים אחרים במחנה לנדסברג, שכמוני שאפו לעלות לארץ.

במחנה הוקמו גרעינים של תנועות נוער ציוניות כהכנה לעלייה. ההערכה היתה שבמסגרת עליית הנוער יינתנו לצעירים סרטיפיקטים, אולם זאת לאחר הכנה של כמה חודשים שבהם יוחזקו במסגרת דיסציפלינארית פנימייתית, למען הכשרה פיסית ונפשית לעלייה. הגורמים הארץ־ישראליים עשו הכול כדי לזרז את צאתנו ממחנה לנדסברג, בין היתר מכיוון שהמשך השהייה במחנה עלול להשפיע לרעה, הצעירים עלולים להתפתות ולהצטרף לפשיטות על בתי הגרמנים עד כדי הסתבכות בפלילים, וכן מתוך חשש לנשירה מן הגופים הציוניים ואי־עמידה בפיתויים לחפש מקלט במקומות אחרים. אולם בראש וראשונה, גישה זאת הוכתבה על־ידי מדיניות של מתן מומנטום לעלייה המונית ויצירת לחץ על שלטונות המנדט, לחץ של המתדפקים על שערי הארץ

ולחץ מוסרי בינלאומי.

במחנה לנדסברג שלט הצבא האמריקני, כי חלק זה של גרמניה היה שטח כיבוש של צבא ארצות־הברית. יחסית למקומות אחרים המצב במחנות העקורים בשטחי הכיבוש האמריקניים והבריטיים היה נסבל יותר, אם כי גם בלנדסברג התנאים לקו בחסר. מצב התברואה היה מוזנח, התזונה לא היתה מאוזנת ואנשים רבים חלו במחלות מעיים בשל בעיות עיכול. כאמור, גם במחנה זה מתו אנשים מדיזינטריה, משום שגופם ומערכת העיכול לא עמדו במעמסת המזון שאנשים רעבים העמיסו על הקיבה שלהם. בתחומים מסוימים היתה אנרכיה וכל מיני מאכְערים שמינו עצמם לתפקידים, עשו כבתוך שלהם, בעיקר כדי לעזור לעצמם.

כך עברו עלינו הימים בציפייה, בפעילות ספוראדית ובשוטטות. גם "הילדים הטובים" שבינינו לא עמדו בפני הפיתוי של עזיבת המחנה וביקור בלנדסברג הסמוכה ובעיירות אחרות. רצינו לראות את הגרמנים המושפלים, רצינו שייפגעו, אם לא על־ידינו אז על־ידי מישהו אחר. ואכן היו נערים שהציתו רכוש, בזזו, תפסו נערות ואנסו אותן ואחר כך סיפרו כיצד, לאחר שבעלו אותן, הכניסו לפות צוואר בקבוק עם וודקה. המתונים יותר פיתו את הנערות לשכב איתם תמורת סיגריות אמריקניות, שוקולד או גומי־לעיסה. היו כאלה שרק הצורך בהתפרקות מינית דחף אותם, אך ברגע שעלו על האשה ונזכרו באמהות ובאחיות שלהם, "לא בא" להם יותר והרפו. הדחפים היו חזקים. אחרי כל־כך הרבה זמן שאדם נגרר, נדחף ונרמס, הוא מציב לעצמו אתגרים, הוא רוצה ליזום ובהעדר אפיקים חיוביים האנרגיה של הנעורים מוצאת לה אפיקים מסוג אחר. הגורמים הארץ־ישראליים היו ללא ספק מודעים לפן הזה של המציאות.

באחד הימים קיבלנו הודעה שעלינו להיות בכוננות ושכל רגע אנו עשויים להתפנות מן המחנה. מדובר היה בקבוצות נוער שנועדו לעלייה במסגרת עליית הנוער אולם לא ישירות מגרמניה. הדרך היחידה לנסיעה לארץ ישראל היתה דרך הים, והנמלים הנוחים ביותר היו נמלי הים השחור והים התיכון, לרבות השלוחה האדריאטית שלו. הכוננות התבטאה בכך שאין לעזוב את המחנה לזמן ממושך במשך היום ולא לעזוב בכלל בשעות הערב. בדרך־כלל התרוקן המחנה בשעות הערב. היו כאלה שיצאו בשעה זאת לגנוב, אחרים הלכו למסבאה ולבתי־קפה שנותרו או לעיסוקים ליליים אחרים.

כל אחד מן המועמדים ליציאה קיבל תרמיל ובו דברי הלבשה בסיסיים.

קיבלנו כמה קופסות שימורים וביסקוויטים כצידה לדרך. לא ידענו באילו אמצעי תובלה נתפנה. חשבנו שניסע ברכבת, כלי־התחבורה המוכר לנו מימי המלחמה ולפניה. ערב אחד נקראנו לאסיפה בצריף שנועד למפגשים כאלה. במקום היו חיילים ארץ־ישראליים לבושים במדי הצבא הבריטי וכמה מדריכים, עקורים גם הם, אך מבוגרים מאתנו בכמה שנים. נאמר לנו כי בשל כורח הנסיבות אנו מתפנים, מיד, היישר ממקום האסיפה. התרמילים שלנו ייאספו ויימסרו לנו לאחר־מכן. אנו יוצאים במשאיות צבאיות מכוסות ברזנטים. בשום אופן אין להרים ברזנט במהלך הנסיעה, לא ביום ולא בלילה. לא נאמר לנו מה היעד ומה המסלול שניסע בו. חולקו לנו כריכים ושתייה חמה ובשל ההלם מן הצעד הפתאומי לא החלפנו מלה בינינו ואפשר היה לחתוך את השקט באולם. לאחר שסיימנו לאכול ולשתות, אותתו לנו לצאת, ובקבוצות קטנות יצאנו אל מחוץ למחנה. כאן הועלינו על משאיות וישבנו בהן בהמתנה עוד כשעה ומעלה, לפני היציאה לדרך.

מסע מסוג אחר

הייתי מעדיף אילו התהליך היה קצת יותר אטי, שנוכל לעכל אותו, לחשוב, להשתעשע בחלומות, לדמיין איך נעשה את הדרך למחוז־חפצנו. אין לך דבר רצוי יותר מאשר הדרך להשגת המטרה, התהליך לסיפוק הדחף, ויהיה זה כיבוש אשה או עלייה לארץ. כל זה נמנע מאיתנו ובמקום לתהות, לחלום בהקיץ, זרקו אותנו למשאית והודיעו לנו להישאר שם עד שנקבל הוראה אחרת.

בתוך המשאית היה חושך ודממה. הלילה היה קר וגופנו הדל והרזה לא הגיב טוב לקפיצי הרכב הצבאי. הדרכים היו משובשות ואנו מצאנו עצמנו מדי פעם עפים למעלה. תחילה נחבטנו ונבהלנו, אך במשך הזמן הסתגלנו למשאית והקפיצות גרמו לקצת עליצות והפרו את המונוטוניות והשקט. אחרי כשעתיים של נסיעה, לפי הערכתי של כשלושים קילומטרים לשעה, או אף פחות, החלו הצעירים להתלונן על שלפוחיות מלאות, על בטן מתפוצצת, על מחושי ראש וכאבי גב. מישהו אמר: "ראו את המפונקים האלה. אתמול הובילו אתכם בקרונות בקר במשך שעות, רעבים, תשושים, מוזלמאנים ולא התלוננתם. עכשיו מסיעים אתכם במשאית לוקסוס ואתם מייבבים. קצת פרופורציה, חבר'ה". מישהו ענה לו: "השלפוחית שלי יש לה זיכרון דפוק. היא לא זוכרת מה היה אתמול. וחוץ מזה, הגרמנים דאגו שהבטן ודרכי השתן יהיו ריין (על משקל ה'יודן ריין'), כלומר, ריקים. מישהו ניסה לחשב כמה זמן לוקח לאוכל ולשתייה להגיע למעי התחתון ולדרכי השתן. הצרכים הדחופים פינו מקום לדיון ער על האנטומיה של הגוף ובעיקר על דרכי העיכול ועל דרכי השתן עד שהגיעו לקצה הצנרת ולפין והחלו לעוף בדיחות. מישהו צעק: "תפסיקו, אני אעשה במכנסיים מרוב צחוק". ומן הקצה השני ענו לו: "אין מה לדאוג, במכנסיים שנתנו לנו אפשר למלא דלי". שכחנו את לנדסברג. המשאית הפכה לביתנו. הפסקה קצרה

לשחרור הלחצים, וחזרה לבית הנייד.

אסור, אסור, ובכל־זאת הרמנו פה ושם חתיכת ברזנט וראינו חושך. גם באזורים מאוכלסים קווי החשמל היו פגועים ואנשים השתמשו בעששיות נפט, וגם אורות דלוחים אלה לא נראו באופק. חוץ מזה, כפי שהתברר לנו לאחר־מכן, נסענו בדרך הררית, בשיפולי הרי האלפים. תחילה בגרמניה ואחר כך באוסטריה. עלייה בלתי־ליגאלית מוסכמת. מי משלטונות הכיבוש שצריך היה לדעת על השיירה, ידע.

בין שהחשאיות היתה הכרחית ובין אם לאו, היא היתה חלק מן העניין, החלק האתגרי־הרפתקני של המצילים והניצולים. וזה היה הנתיב המשוער שבו נסענו: מלנדסברג נסענו בכיוון אוסטריה וחצינו את הגבול באינסברוק. משם טיפסנו באלפים האוסטריים וחצינו אותם במעבר ברנר. ירדנו לבטן הרי סרטיני והגענו לבולזאנו. את המרחק של מאתיים הקילומטרים עשינו במשך יותר משבע שעות. משהגענו ליעד הפציע השחר, ומצאנו עצמנו חבויים בחיק ההרים. סמוך לבולזאנו, ליד חורש, הורשינו לרדת מן המשאיות לשם עשיית צרכים. חולקו לנו חבילות קטנות של מזון ונצטווינו לעלות על הרכב. אם הדרך עד לבולזאנו היתה נתיב חתחתים, הנסיעה מבולזאנו היתה מסלול לוליני של מעלות ומורדות, ואלה שישבו בסוף המשאית והציצו מבעד לברזנט השמיעו מדי פעם זעקות אימים שאוט־אוט ואנו מתדרדרים לתהום. הנהגים שלנו כנראה היו מומחים לפעלולי נהיגה במשאיות. לימים ראיתי בהרי טירול את הנהגים האיטלקים של הסמיטריילרים עושים סיבובים להטוטניים בנתיבי־נחש אלה שבאלפים, ונזכרתי בנהגים שהסיעו אותנו באותם ימים בנסיבות אחרות. מאז אני מלא כבוד והערכה לאוחזים בהגה המשאיות הכבדות בדרכי העולם. אלא שאז, תוך כדי קפיצות, לא היה מקום להערצה. אחרי נסיקות ונחיתות כאלה היינו משוכנעים שכאשר נפליג באונייה נהיה מחוסנים מפני מחלת ים. הנוסעים נחלקו לשניים. אלה שהזדרזו לאכול מן המזון שחולק, ואלה שמשום־מה השאירו אותו למועד מתאים יותר. הראשונים הקיאו את כל התכולה והאחרונים הקיאו את מיץ קיבתם בהעדר חומרים אחרים בתוכה.

צעקות "מאמא מיה" הושמעו בתערובת של חרדה ולצון. אם אתה באיטליה, אמרו, צעק כאיטלקי. נזכרנו בערגה בלנדסברג ובקנאה באלה שנשארו שם. אתה מקיא את נשמתך, מועף למעלה, מושלך לצדדים, חובט בשכנך או נחבט על־ידיו, ואיש אינו שומע את זעקתך. זאת שיירת הצלה זאת? זאת הדרך לארץ המובטחת? די לנו בוויה דולורוזה שלנו

בשואה. לא צריך עוד אחת של הבריגדה ושליחי הסוכנות. כך עשינו את ה־120 קילומטרים עד לוורונה במשך כחמש שעות. השיירה עצרה, הברזנטים נפתחו ומולנו ניצבו אנשי הבריגדה בחיוך מפה לאוזן ושאלו: "נו, איך המרגש, חבר'ה?" החבר'ה לא התפעלו מן החברמניות של החיילים. לכמה "קוטרים" ניתנה ההזדמנות לפתוח את הפה. אלה סיפרו לאנשי הבריגדה שלא זו בלבד שרוקנו את מעיהם מלמעלה, אלא עשו זאת גם מלמטה. בקיצור, לא היה לנו מצב־רוח מרומם, והשאלה החברמנית של החיילים הרגיזה. אנשי הבריגדה נוכחו עם מי יש להם עניין והופתעו מן התגובה, שינו את הנימה והבטיחו כי מכאן ואילך הדרך תהיה נוחה. ואמנם, מוורונה עלינו על דרך מישורית המצויה לאורך הים האדריאטי, עד הגיענו למודנה.

מודנה היא עיר אטרוסקית עתיקה וציורית מאוד וכפי שידוע היתה אחד ממרכזי היהדות באיטליה במאות ה־17 וה־18. המלחמה לא פגעה בעיר ובשכיות־החמדה שלה כמו הקתדרלה מן המאה ה־11. בשבילנו היתה מודנה שינוי מבורך לאחר טלטולי הדרך, ולא זו בלבד שיכולנו לנשום לרווחה ברדתנו מן המשאיות, אלא גם הוכנה בעבורנו אכסניה שבה יכולנו לנוח ולסעוד כאנשים מן היישוב. עשינו אז היכרות עם הלחמנייה האיטלקית הגדולה כפולת משולש, ועם גבינת פארמזאן שאותה קיבלנו בגושים טריים, וזה מאוד ערב לחיך. אם משום שר־צו לפצותנו על תלאות הדרך או משום שבסיס הקבע טרם הוכן, נלקחנו למסע ממונע בסביבה ובין היתר ביקרנו בבולוניה. בעיר יפה זאת הרשימו אותי במיוחד חזיתות הבניינים המקומרות במערכת של קשתות המתמשכות לאורך הרחובות, צירוף של נוחות כמקלט מפני שמש וגשם ושל יופי. בולוניה נמצאת לרגלי הרי האפנינים על הצטלבות הדרכים ממילנו בצפון ומפירנצה בדרום. זאת עיר עתיקה שהיתה פעם מוקפת חומה ויש בה הרבה קתדרלות עתיקות, ארמונות, כנסיות וגם בה היתה קהילה יהודית עתיקה. זאת הפעם הראשונה שיכולתי להזין את עיני במשהו כל־כך שונה, לא רק מן העבר הקרוב, אלא גם מן העבר הרחוק של נוף ילדות. כילד, מעולם לא הרחקתי מוורשה הבירה מצפון־מערב, ומעיר הקיט זקופאנה בהרי הטטרים (על גבול צ'כוסלובקיה) בדרום.

סנטה מריה די באני

ארצות כמו צרפת או איטליה, היו מעולם האגדות, משהו בתחום החלומי והבלתי־מושג. והנה לעג הגורל, פרצתי את גבול הדמיון בנסיבות שאף אותן לא שיערתי מעודי. התברר לנו כי הביקור בעיר יפהפייה זאת היה משום רווח שולי, שכן בבולוניה עלינו על רכבת שהובילה אותנו דרומה. זאת הפעם הראשונה שנמסר לנו כי בסיס ההכשרה שלנו לקראת עלייה לארץ יהיה בדרום איטליה. עד ליציאה מבולוניה היה מידע זה חסוי לפי מסורת אותם ימים, כאשר לסוד היה, כאמור, פן רומנטי ופן מעשי כאחד. אגב, הישג גדול יכלו לרשום לעצמם מארגני השיירה. החבילה לא התפרקה. להחזיק חבורה מגוונת כזאת שבה אלמנטים חשדניים הרפתקניים, עצמאיים, זאת משימה לא קלה. ואכן, כמה מן הנערים בקבוצה "הלכו לאיבוד". בעת שהרכבת עצרה בתחנה לקראת סוף המסע, שהיא העיר בארי בדרום החוף האדריאטי, חשקה נפשם של כמה בחורים לקנות גלידה לחבר׳ה בהנחה שהרכבת תחכה. הרכבת לא חיכתה. וכאשר אלה באו לתחנה אפילו שובל העשן של הקטר לא נראה באופק. הם מצאו חייל אמריקני שבדק ומצא כי הרכבת הבאה לעיר בארי בדרום עשויה לעבור בתחנה ביום שני. אנו יצאנו מן התחנה ביום שישי. הבסיס שלנו היה בעיירה קטנה בשם סאנטה מאריה די באני, במפרץ טראנטו שבעקב המגף האיטלקי, באזור משופע בעיירות הקרויות על שמות של קדושים. רכבות לעיר טראנטו לא הגיעו באותם ימים לעתים קרובות. הבנים האובדים החלו להתעניין מה המרחק שבין בארי לבין סאנטה מאריה די באני. אחד אמר להם שהמרחק הוא בערך עשרה קילומטרים. מה הם עשרה קילומטרים לבוגרי מחנות ריכוז. אלה התחילו לנדוד ובמקום להתקרב ליעד התרחקו ממנו. לאחר הליכה שלהערכתם התמשכה על פני עשרות קילומטרים, הם כשלו ושכבו בצדי הדרך. רכב צבאי, פלא פלאים, עם סמל של הבריגדה היהודית, אסף אותם והביא אותם למחוז חפצם.

החבילה לא התפרקה.

לבוא מצפון איטליה לדרומה, גם בימים אלה של שלהי המלחמה, היה לא רק מעבר גיאוגרפי, אלא מעבר בין שְני עולמות, בין שתי תרבויות. חלק זה של הארץ שמתחיל במפרץ טראנטו ומסתיים במיצר מסינה (ליד סיציליה) זרוע עשרות עיירות וכפרי דייגים, חג לעיני צייר או חובב טיולים אך לאנשים קשי יום שחיו באזור באותם ימים היתה המציאות פחות מרנינה. רובם היו עלובי חיים. הסוכנות היהודית וגורמי העלייה הארץ־ישראליים מצאו את האזור מתאים כבסיס לעלייה לארץ, הליגאלית והבלתי־ליגאלית. לעיר בארי נמל גדול וממנו הפליגו אוניות רבות לארץ ישראל. אלפי יהודים עקורים פוזרו במחנות ארעיים, בחוות ובמתקנים אחרים וחיכו להעלאתם לארץ. אל בסיס הנוער בסנטה מאריה הובאו קבוצות ילדים ממקומות שונים בגרמניה, ולנדסברג היה אחד מהם.

הכפרים בסביבה – סנטה קרוצ׳ה, סנטה צזאריה ודומיהם – היו פזורים על החוף החולי כמו חומרים שהים פלט, והם התמזגו כה יפה בטבע. בשבילנו זה אמר הכול או כמעט הכול. ים, אוויר, נוף, וחופש, חופש, חופש כמו פראי שחזר אל הטבע. היו אלה ימים שבהם לא רק שכחנו את העבר הקרוב, אלא אף לא טרחנו להביט אל המחר. היה רק הווה, היום, עכשיו ושמחת־החיים של קמים לתחייה. לימים, כאשר התוודעתי לשירה של חנה סנש (הליכה לקיסריה), נזכרתי באותו חוף של סנטה מריה די באני, ומלות השיר ״אלי, אלי שלא ייגמר לעולם...״ כה ביטאו את התחושה של אז, והים והמים וכחול השמיים, ואני, ואני ואני.

השם שניתן לבסיס שלנו היה ״בית־הספר לנוער – אודים״ ולכל חניך ניתנה מעין תעודת־זהות, דף לבן מקופל ועליו חותמת שבמרכזה עץ שרוף שמצמיח עלים חדשים. בצד אחד היה רשום ״פנקס תלמיד״ ובצד השני ״עלה והצלח״. החבורה שלנו אורגנה לשלוש קבוצות נוער:״צבר״, ״התקווה״ ו״עתיד״. אני הייתי בקבוצת ״עתיד״. היו לנו כמה מדריכים מהם ארץ־ישראליים, אנשי הבריגדה. בראש המוסד עמד אבנר שקולניק, לימים ירחמיאלי, איש הבריגדה, מורה ומחנך מן השורה הראשונה. אני אומר זאת לא בשל התואר שהאיש נשא, אלא בשל יכולתו להשתמש בידע הדיסציפלינרי שלו וליישם אותו לגבי סוג נוער שאותו לא הכיר קודם־לכן.

הוא עשה מאמצים קודם כול להכיר אותנו ואת בעיותינו העכשוויות, להבין את ההיבטים המופנמים והמוחצנים שלנו ועל בסיס זה להקנות

לנו ערכים וידע בסיסיים. הוא עסק בנערים שגילם נע בין חמש־עשרה לתשע־עשרה, בוגרים ומוסמכים מפקולטות החיים של הגיטאות ומחנות הריכוז. הוא הטיל משמעת במקום שהיתה דרושה באורח בולט, וכאשר אסור היה להתפשר, אך נהג בסבלנות עילאית ובאורך־רוח לגבי גילויים שלפחות לכאורה היו מבישים. המשקפיים דקי המסגרת שהוא הרכיב והעיניים החכמות שהביטו דרכם הוסיפו לדימוי של מחנך נאור. לצדו פעלו עוד כמה חיילי הבריגדה וגם מדריכים מקרב העקורים שידעו עברית. לנו היו שניים כאלה, עזריאל לוי ויוסף מלמד. שניהם מליטה, וכרבים מיוצאי ליטה, ידעו עברית. העברית של יוצאי ליטה היא מיוחדת במינה. בין היתר הם מחליפים שין בסמך. וכך שמענו מעזריאל הודעה כי ״בקבלת סבת נסיר סירים״. עזריאל הצטיין בחוש הומור דק וזה שימש אותו בין היתר לרכוש את חיבת הנערים. השפה שבה דיברו החניכים היתה בעיקר יידיש.

עזריאל רצה בכל מאודו שאלה מבינינו שהעברית זרה להם לחלוטין, יעשו הכרה כלשהי עם השפה, ואת זאת עשה בין השאר באמצעות בדיחות. אחת מהן: ״עלמה נכנסה לחנות שפרים וביקסה את סיסת שידרי מסנה לסיבעה ימי סבתה. ענה לה המוכר. יס לי סמונה ימי מלה לתיסעה ירחי לידה.״ עזראל לא היה, כאמור, מחנך מקצועי, אך במבט לאחור אני יכול לומר שהלוואי ומחנכים מקצועיים רבים היו כמותו. האתגר הראשי והראשון של אדם זה, שהיה מבוגר מן הצעירים שבינינו בשש שנים, היה לרכוש את האמון שלנו. הוא הבין שאנו כבר לא האמנו בשום דבר ובשום אדם. כאשר אכלנו ארוחת בוקר לא האמנו שמחכה לנו ארוחת צהריים ונטלנו אתנו קצת אוכל לחדרים. כך היה גם בצהריים וגם בערב. דאגנו למנות ברזל לשעת חירום. קשרנו דברים, החבאנו חפצים שלא יגנבו לנו אותם. החשש לא היה מן האיטלקים, אלא מן העמיתים שלנו. כל דיבור מאחורי גבינו הקפיץ אותנו, שמא זוממים משהו. מסיבה זאת הקפיד עזריאל להפיג כל חשש, להסיר כל ספק, להסביר כל דבר כפשוטו וכמשמעו. הוא רק חיכה לנער שיבוא אליו בנושא הטריוויאלי ביותר כדי להוכיח לאיש־שיחו שהוא מתייחס לסוגיה ברצינות תהומית. כל זאת בנועם, בחיוך, בטוב לב שהאיש הקרין והכול בפיאניסימו. מעולם לא הרים את קולו. שקולניק רחש לו הערכה רבה. עזריאל מדריכנו הפך לחבר הטוב ביותר שלנו, גם כאשר ליווה אותנו בארץ למוסד במגדיאל ונשאר שם להדריך.

במבט לאותה מנהרת זמן נדמה לי כי בראש ובראשונה לימדו אותנו

בסנטה מאריה לשיר שירים עבריים. נהנינו מזה מאוד ואחת החוויות, שחזרה על עצמה שלוש פעמים ביום, היתה לצעוד מרחק של קילומטר בקירוב לחדר האוכל, לשיר שירי מולדת ביידיש ובעברית לקצב תיפוף מזלגות במסטינגים. חיכינו בכיליון־עיניִים לאותה צעדה כדי שנוכל לשיר, אולי משום שראינו בשירה מין שפה אוניברסלית שיכולה לתת ביטוי להרגשותינו. צעדנו בשורה עורפית כאשר חלק מן הנערים עדיין יחפים ושרנו "שאו ציונה נס ודגל", ו"כובע מקש" ו"אם אתה רוצה בחור לבלות שעות, רוץ מהר לתל־אביב..." וכיוצא באלה שִירים שהיו יפים להליכה. היינו שבויים בקסמו של רעיון העלייה לארץ.

היו גם מפגשים לשמיעת שיחות מפי מדריכים ואורחים, בדרך־כלל ביידיש ולעתים גם בפולנית וגם בעברית קלה. אני נמניתי עם יודעי עברית. שמענו הרצאות על תולדות היישוב, על התנועה הקיבוצית, שיעורים בידיעת הארץ בליווי מפות ומשהו על היחידות הארץ־ישראליות שהשתתפו במלחמה. תחום אחר שדיבר אל לבנו, מלבד השירה, היה המשחק. הרבינו לארגן מופעים ומסכות, והרוח החיה בחלק ה"תיאטרלי" היה מוניק ינובר, שחקן וקומיקאי מלידה. ההצגה והמסכת "ממרחקים לחוף מבטחים" שהעלינו ב־1946 במגדיאל במלאת שנה לעלותנו לארץ, הורתה בסנטה מאריה. שיחקנו את עצמנו, את מענינו, את מיטיבנו בניב היידישאי של פולין הקונגרסאית שהוא תערובת של גרמנית, פולנית ועברית. בקטעים הקומיים ניסינו לחקות את הז'אנר של ג'יגאן ושומאכר, זוג הקומיקאים היהודים־פולנים הנודעים.

תיאור גשם חזק בשפת ג'יגאן ושומאכר היה משהו כזה: "עס גיסט זיך, עס חלאפיט זיך, ד' ואסר איז טיף וי אין איין מקוה. מ'קען שווימען אזוי וי אין א ים. דוס איז א רייגען? דוס איז א מבל". השחקנים שכיכבו במגדיאל עברו את ההכשרה בסנטה מאריה. וכאשר מוניק ינובר בא למגדיאל להכין את המסכת (אז כבר למד משחק ב"הבימה"), ראינו בו במאי ותיק ששמו הלך לפניו. . . אצלנו. המופע בסנטה מריה גרם לבמאי מוניק לא רק סיפוק, אלא גם מפח־נפש. כדי לאפשר לצופים לשבת או לשכב בנוחות, ביקש ינובר שמיכות מן המחסן והתחייב שהן יוחזרו מיד לאחר המופע. הרבה שמיכות נעלמו. הרגל מן הימים ההם.

האחראית לחדר האוכל, שמילאה מעין תפקיד של אם בית, היתה פולה הייפלר, לימים פולה מוזס, רעייתו של נח מוזס שייסד אימפריה תקשורתית בארץ. פולה, אף היא יוצאת הגיטאות והמחנות, היתה לנו בראש וראשונה כאם, בדאגה שלה שהתפריט שלנו יהיה טוב ומזין. היא

היתה אשה נאה, מחוזרת על־ידי חיילי הבריגדה והיא ניצלה היכרות זאת כדי שהמזון במוסד יהיה מגוון יותר מאשר המכסות שהוקצבו לנו. רבים מן הנערים באו לפולה כדי להשיח את לבם, כדי לשטוח בפניה את בעיותיהם. חוסר הידיעה באשר לגורל המשפחות היה אחד הדברים שהעיקו ביותר על החניכים.

כל יום, אף שהוא חזר על עצמו, נשא עמו חוויות. בשעות הבוקר המוקדמות ובשעות הערב יצאנו לשחות, כלומר אלה שידעו לשחות שחו, ואלה שלא ידעו התבוננו. וכאשר חזרנו לבתים, חזרנו בשירה. לעתים קרובות, בייחוד בלילות שבת, ערכנו מסיבות ריקודים. נערים רקדו עם נערים. היו אמנם גם נערות, אך אלה היו במסגרת נפרדת, בקבוצת "פרומקין", בריחוק של מספר קילומטרים מאתנו, ומשום־מה לא היו מסיבות משותפות. יכול להיות שהאחראים חששו שקרבה יתרה בין הנערים והנערות, למעשה גברים צעירים ועלמות, עלולה לגרום סיבוכים לא רצויים.

ניתוק זה הביא לכך שבחורים נזקקו לשירותי מין. לא צריך היה להרחיק לכת כדי לקבל אותם. המבנה שבו שכנה הקבוצה שלנו היה בנוי כמו בימי־הביניים עם כניסות ויציאות נפרדות לכל קומה. במשפחה שגרה למטה היו כמה נשים, שחלקן קיבלו לקוחות בשעות הערב. במקרים שאני הייתי עד להם, הדבר נעשה בחוץ כאשר הגבר עומד והאשה משמשת לו כנדנדה. אני נדהמתי איך אפשר לעשות זאת בעמידה (כאשר ראיתי את מרלון בראנדו ב"חשמלית ושמה תשוקה" נזכרתי באקט שבסנטה מאריה). דבר זה ריתק אותי יותר מאשר האקט המיני עצמו, שדמה להזדווגות של שני כלבים. הזנות היתה נפוצה באזור בשלהי המלחמה, כי היתה אחד האמצעים המעטים לפרנס משפחה באזור מוכה דלות זה, בייחוד כאשר הגברים נעדרו מן הבית.

האחראים הקפידו שבשעות הערב לא נרחיק לכת, ומרבית הטיולים בכפרי הסביבה נערכו ביום. פעם החלטנו לשבור את הטאבו ויצאנו בערב ל"סנטה קרוצ'ה" לצפות בסרט "הדיקטאטור הגדול", בכיכובו של צ'ארלי צ'אפלין. ליד הקולנוע היה בית־בושת ומחוצה לו הזדנב תור של עשרות גברים כאילו מכרו בפנים את מצרך החודש. אחד הבחורים בקבוצה, איצ'ה לוזר, שהיה קטן־קומה, עמד אף הוא בתור אך זמן קצר לאחר שנכנס הושלך החוצה. "אתה במבינו", אמרה לו הזונה, "אסור לנו". לעומתו, בחור אחר, יונה "לוקש" (שהיה אמנם ארוך), הצליח להיכנס אבל כשיצא היה המום, ניגב את הפה וצעק: "איזה קוטער היא נתנה לי".

למעט קומץ קטן מתוך החבר׳ה רובנו לא נכנסנו לסאלון הזה, אך המנהלים התייחסו אלינו כאל קולקטיב, זעמו על שהרחקנו לכת בלילה, ונקראנו לסדר, ומאז לא ביקרנו בסנטה קרוצ׳ה ובסנטות אחרות בלילות.

החבר׳ה

הקבוצה, ובעצם כל החבורה במוסד, היתה רחוקה מלהיות הומוגנית. היינו שונים בהשכלה, ברקע שקיבלנו במשפחותינו, וספק רב אם בימים כתקנם היה איזה דבק שיכול היה להחזיק ציבור כה ססגוני של צעירים. רק העבר הקרוב של חברי הקבוצה, הרצון המשותף לעלות לארץ (לחלקם כתחנת ביניים), והסוכנות היהודית, רק אלה יכלו לצרוף ביחד "מבחר" כזה של חומר אנושי. מוניק ינובר, שהיה בין המבוגרים בחבורה (בן 19), הספיק לרכוש קצת חינוך עוד בטרם פרצה המלחמה. הוא הכיר סופרים כביאליק, פרץ, שלום עליכם או מנדלי, מחזאים כגולדפאדן והוא נמשך לדרמה. מלבד זאת הוא היה נמוך־קומה, וכרבים מנמוכי־הקומה, (ראה הגדרת סבתי, לעיל) גם הוא רצה איזה פיצוי, אם לא פיסי אזי רוחני־יצירתי, והתחום הזה היה המשחק על הבימה. מוניק ינובר השכיל גם להפוך אלמנטים אחרים בחיצוניותו מנטל לנכס. היה לו ראש גדול ובראש בלט אף גדול, לא נשרי, אלא פשוט גדול ממדים. צירוף זה נוצל על־ידי מוניק להופעות קומיות. הוא השתמש במיטב הרפרטואר המריר של גיטו לודז׳ ומערכונים אלה זיכו אותו בתשואות הקהל, שהחומר היה מוכר לו. הזכרתי בקטע על גיטו לודז׳ את הבלדה לגברת המחלקת את המרק. מוניק עשה מזה מטעמים שהשכיבו את הצופים מצחוק. ינובר ידע לספר בדיחות להנאת האנשים והיה איש רעים להתרועע. לימים למד בסטודיו "הבימה", ואף שיחק בתיאטרון, אך מכיוון שהתיאטרון לא יכול היה לפרנסו הוא פנה לעסקים פרטיים והצליח בהם, אבל מעולם לא סלח לעצמו על שהפנה עורף לתיאטרון.

לעומת ינובר, איצ׳ה לוזר שוויאנטאלסקי, לא הביא עמו מטען כזה, אבל היה לו חן ונוכחות וכאשר עלה על הבימה, עוד בטרם פתח את פיו צחקו הצופים. גם בורות פשוטה בנושאים שונים עוררה צחוק. כשהגענו לארץ והוא ראה נוטרים ערבים הוא שאל אם הגענו לארץ ישראל או

לפלסטיין. פעם, בעת חופשה, הוא ומוניק ינובר הזדמנו לתל־אביב ורצו לראות הצגה ב"הבימה". עברית, איצ'ה לוזר לא הבין, וגם במחזאות לא היה בקי, אבל השניים רצו לראות הצגה, והצגה עולה כסף וכסף לא היה להם. איצ'ה לוזר ניגש לקופאי ואמר לו: "אתה יודע, אנחנו נשרפנו במחנות ריכוז, אולי אפשר לקבל כרטיסים חינם?" הם קיבלו. כרבים אחרים, הוא עזב את הארץ, אך העזיבה לא היטיבה עמו. בארץ עבד אצל ינובר ואחת התחנות בנדודים שלו היתה פאריז. משם הפציץ את חבריו בארץ בסיפורים על הצלחותיו בעיר האורות. כאשר ביקר אצלו ינובר, הוא מצא אדם שחי חיים עלובים, מתפרנס מעבודות מזדמנות כמגהץ. וכאשר מונייק שאל אותו מדוע שלא ישוב ויוכל לחיות בכבוד, ענה לו: "כאשר אחזור אמות מבושה. כאן, בפאריז, איש לא מכיר אותי ואני יכול להמר על סוסים כמו רוטשילד". בסנטה מריה הוא עדיין היה כוכב.

גם יונה לוקש, השותף של איצ'ה לוזר בבורדלו של סנטה קרוצ'ה, הזדמן לפאריז בנדודיו ובאחת הגלויות כתב שהוא היה עד למראה שלא ייאמן בעת הביקור במועדון־הלילה "לידו". עמדה שם נקבה עירומה כביום היוולדה ורק עלה־תאנה מכסה את ערוותה. ככלות הכול הלידו של פאריז זה לא ה"סלון" של סנטה קרוצ'ה.

עם הגלריה הזאת נמנה גם ראובן לבנדה. היו לו שתי תכונות בולטות: הוא אהב סודיות, והוא נזהר מהדלפת סודותיו, עד כדי כך שפעם הוא סירב להמתיק סוד עם חבר, בשל נוכחות בתו בת השנתיים של החבר. ליתר ביטחון, הוא לא העלה על דל שפתיו את הסיבה לאי־העברת המסר בנוכחות הפעוטה, אלא הצביע כלפיה. אם לכותל יש אוזניים, קל וחומר לילדה. התכונה השנייה שלו, שלימים נהפכה לראשונה, היתה הקמצנות. חייו העלובים לא העידו כהוא־זה על מצבו הכלכלי. הוא קיבל פיצויים מגרמניה ולא נהנה מן הכסף, הוא קנה מגרש בארץ בחמישים לירות ומכר אותו במאות אלפי דולרים, אך מן הפירות לא נהנה. הוא לא היה נשוי, לא היתה לו משפחה. חייו לא היו חיים. על ראובן לבנדה סיפר פעם ינובר את הסיפור הבא: בעיירה היה קמצן, חייקל שמו, וכאשר נפטר חיפשו מישהו שיספידו ולא מצאו. לבסוף נמצא המתנדב, שספד לו על הקבר הפתוח במלים אלה: טאיירער חייקל, דו הוסט נישט געלעבט אונד דו ביסט נישט געשטורבן (חייקל היקר, לא חיית ולא מת). ולמרות הכול היה ראובן בחור חביב.

רובנו באנו מעיירות וישראל בארטלסר לא היה יוצא מן הכלל, אלא שישראל נשבע שיתחתן עם כסף. בבוא היום הוא נשא בחורה שהיתה

רחוקה מיופי, אך קרובה לכסף. לעומת לבנדה, ידע בארטלסר לנצל את הכסף, בין היתר על הימורים ועל נשים. פעם, כאשר חזר הביתה לפנות בוקר, שאלה אותו אשתו היכן בילה את הלילה. ישראל נפגע עד עומק נשמתו. כיצד מעיזה האשה להציג לאיש במעמדו שאלה קנטרנית כזאת. עוד באותו בוקר עזב את הבית ואת אשתו והתחתן עם אשה אחרת.

הפוזה, כפי שאמרו, היתה מכנה משותף לרבים מנערי מלחמה אלה, והיה בזה משהו מן הגאווה הפולנית הידועה. האיכר הפולני נהג לומר: כסף אין לי אבל כבוד יש לי. אז זה לא היה בדיוק כבוד, אבל זאת היתה יומרה. היה אתנו בחור בשם הרמן. עלם נאה גבה קומה, פנים יפים ועיניים ירוקות. קראנו לו מוצארט. מדוע מוצארט? מפני שאנו זיהינו את המלחין הידוע עם זמרה והרמן שר יפה. הוא היה בעל קול טנור והשיר החביב עליו ועלינו היה השיר האיטלקי ״מאמא סנטאנטה פליצ׳ה״. וכאשר מוצארט שר את השיר מלאו עינינו לחלוחית והתגעגענו לאמהות, בין אם היתה לנו אמא או לא. בהגיענו לארץ סיפר מוצארט שיש לו קרובים עשירים בבלגיה. פעם הגיע אל אחד מבוגרי סנטה מריה ובישר לו שקיבל מקרוביו שטר כסף גדול בערך של עשרת אלפים פראנקים בלגיים. הוא ביקש ממנו הלוואה קטנה עד שיפרוט את השטר. האיש שיער את האמת והזמין אותו לארוחה. הרמן כילה את כל המזון שהיה על השולחן, ולדעת המארח הבחור לא אכל ארוחה הגונה זה ימים, כי לא היתה פרוטה בכיסו. הרמן היה בחור נבון ומוכשר. לימים נהיה מנהל סניף חברת התעופה האמריקנית ״פאן אמריקן״ בתל־אביב ועשה חיל בתפקידו עד שהחברה פשטה את הרגל.

גם סטעפעלה ידע לשיר יפה, אך להבדיל מהרמן, העולם האסוציאטיבי שלו לא היה עשיר ביותר. משום כך הוא היה קורבן לכל מיני מהתלות של החבר׳ה. פעם שאלו את סטעפעלה מה קורה כאשר עושים אהבה, איך מרגישים כאשר שוגלים אשה. סטעפעלה ענה: ״עס געט א ציפ אין הארץ״ (זה עושה צביטה בלב). ״איך זה צובט?״ המשיכו לתחקר אותו. ״כמו תרנגולת שמנקרת גרעינים״, השיב סטעפעלה.

והיה עוד טיפוס מוזיקלי. שאול צ׳לו. שאול היה עגול כמו חבית וזה עזר לו לעשות תנועות כנגן צ׳לו. לא רק תנועות עשה, אלא הוא ליווה את התנועות בהמהום בלתי־פוסק, במשך רוב שעות היום הפנויות. פעם, לאחר תגרה קלה, השתטח שאול על הרצפה והכריז על עצמו כעל מת. שלישיה שהִמהמה תפילת אשכבה תוך חיקוי נגינת צ׳לו החזירה את המת מעולם האמת לעולמנו בסנטה מאריה.

כמו בכל חברה, גם בחברה שלנו היה ״כושי״, אברהם בלכרוביץ׳ שמו. עורו היה כהה, עיניו ירוקות, מרצדות וערמומיות. כושי היה אות ומופת לאלה שלא האמינו בכלום. הוא אמר פעם שהוא בקושי מאמין לעצמו. הכול נראה לו ברכה לבטלה מלבד עשיית עסקים. הוא חלם על עסקים בסנטה מאריה ועשה אותם מאוחר יותר בארץ, תחילה כנהג משאית ואחר־כך כבעל צי משאיות. בשבילו סנטה מריה היתה תחנה כמו לנהג של סמיטריילר.

כל אלה היו חלק בלתי־נפרד מן ״האגודה השיתופית״ שלנו. הם היו אחינו לאתמול ורעינו בהווה ותכונותיהם וטיבם לא היה בהם כדי לשנות את יחסינו כלפיהם. היו גם הבחורים הרציניים. ישראל קורן שנמנה עם המבוגרים, והסתובב מהורהר עם עצמו. יודקה הליטאי, שנראה תמיד כמי שמרים גבה: האחים שמואלביץ׳; יעקב צימרמן; צבי וויינטראוב שאהב לכתוב שירים; אנשל שיראדזקי, אשר שינה שמו לאשר אוד, וגם אני – אז צבי גלזר – נחשבתי בין הטיפוסים הרציניים. והיו עוד שאת שמותיהם שכחתי. לפי הערכה שלי, מתוך החבורה שלנו כשליש עזבו את הארץ בשלב זה או אחר וחלקם עשו חיל בתחום הכלכלי. אחרים סבורים כי מספר הנושרים מן הארץ הוא פחות מרבע.

כארבעה חודשים היינו בסנטה מריה ובראשית נובמבר 1945 ארזנו את הכלום שהיה לנו, הועלינו על משאיות שהובילו אותנו לנמל טראנטו. כאן חיכתה לנו האונייה ״פרינצס קאטלין״ שעל סיפונה עשינו שלושה וחצי ימים. החבורה שלנו עשתה שמח גם באונייה. עשינו הצגות, רקדנו ושילבנו את המלחים האנגליים בריקודים, והתוודענו לקבוצת נערות יוגוסלביות יפות שעלתה לארץ. אף שהיה חודש נובמבר חורפי, מזג־האוויר היה טוב למדי ויכולנו לראות לאורך הנתיב את חופי סיציליה, את החופים והאיים היווניים. עם התקרבותנו לחופי הארץ ציפינו לראות עוד חוף עם מפרצים ומורדות הרים כאופייני לאגן המזרחי של הים התיכון. אבל רק במרחק של כמה קילומטרים נתגלו לפנינו בפתאומיות הכרמל, מפרץ עכו והעיר חיפה.

בחיפה חיכתה לנו קבלת פנים קטנה בראשות האנס בייט, ראש עליית הנוער, אך אנו שמנו לב יותר לנמל ולנוף האנושי. הגענו לאוריינט. עֵרב־רב של אנשים, בהירים וכהים, שוטרים אנגלים ונוטרים ערבים, אנשים לבושים בלבוש אירופי, והרבה חאקי, ואחרים לבושים גלביות וכאפיות. בליל של שפות – עברית, ערבית, אנגלית, פולנית. הגיעו השליחים של התנועות השונות כדי לצוד נפשות למוסדות ולקיבוצים של התנועות

שהם ייצגו. שם פגשתי את בן דודה של אמי, אהרון ניידט, חבר קיבוץ אושה, אז קיבוץ הנוער הציוני, התנועה שאליה השתייכתי ועשיתי למענה נפשות בסנטה מריה ועל האונייה. אגב, עזריאל לוי, במאמציו לצרף לקבוצות כמה שיותר, לא זו בלבד שהוריד מן הגיל של כמה חניכים וחניכות, אלא אף "המיר את דתם" התנועתית של כמה מהם ומבית"רים עשה חניכי הנוער הציוני. אחרי שהות קצרה נלקחנו למחנה עתלית לצורכי מיון, ותוך יומיים הקבוצה של תנועת הנוער הציוני נשלחה למוסד החינוכי החקלאי על שם מוסנזון במגדיאל (כיום חלק מהוד השרון). במקום חיכו לנו המחנכים, המורים והאוהלים, אשר בשבילנו סימלו מחנה ארעי, הפעם בארץ חלומותינו.

להביט לאחור בחטף

ב־28 בינואר 1942 התפרסם בעיתון "דבר" תמציתו של מכתב שהגיע מן המחתרת בגולה. מסופר בו על המשך הפעולה של תנועת ארץ ישראל העובדת בגולה המדוכאה וש"אנו אתך ארצנו היקרה". (הציטוט מופיע בכותרת).

סיומת זאת של המכתב שיקפה בשעתה ללא ספק גם את את ערגתי שלי לציון ותחושת רבים כמוני. כאשר לבי יצא מגיטאות זדונסקה־וולה ולודז' לארץ מולדת שלא הכרתי, יכולתי רק לדמיין כיצד ארץ זו מתייסרת בייסורי. אם אמנם התייסרה הארץ אפשר ללמוד על־פי ההתרשמות וההתייחסות שהשתקפו בתקשורת של אותם ימים. אני עשיתי בדיקה זו כמעט יובל שנים אחרי האירועים. עברתי בחטף על פני שני העיתונים הנפוצים ביותר באותה תקופה, "דבר" ו"הארץ". עשיתי זאת לגבי השנים 44-1942. בשנים שקדמו, מאז פרוץ המלחמה, היו רדיפות, נישול, כליאת יהודים בגיטאות ורצח יהודים, לעתים קרובות רצח המוני. אך השמדת עם מתוכננת החלה למעשה בראשית 1942, כאשר ריינהרט היידריך, ראש משטרת הביטחון, הודיע בסיום ועידת גרוס־ואנזה (ב־20 בינואר 1942) על תוכנית "הפתרון הסופי".

אותי עניינה, כמובן, מידת הפרסום שלה זכה, למשל, חיסול הקהילה שלי בזדונסקה־וולה, או של קהילות אחרות בסביבה בקיץ של 1942. הבדיקה לימדה אותי, כי בראשית 1942 הידיעות על גורל יהודי אירופה הופיעו בעיתונים, אולם בדרך־כלל בעמודים פנימיים או כידיעות קצרות בעמוד הראשון וכחלק מן ההקשר הרחב יותר של המלחמה. כמה דוגמאות להמחשת רושם זה: הידיעה על "סבל היהודים ביוגוסלביה" ("הארץ", 15.1.42) הופיעה במסגרת טור על המצב בארצות הבלקן. הידיעה על "פרעות ביהודי סלובקיה" ("הארץ", 6.4.42), שהסתמכה על סוכנות הידיעות הרשמית הגרמנית, ציינה כי היהודים נורו בעת

שהצטרפו לפרטיזנים. ב־18.3.42 מופיעה ידיעה ב"דבר" כי בקייב נרצחו 1,000 יהודים ולא 52 אלף כפי שנמסר לפני זמן קצר. או ידיעה ב"דבר", ב־14.4.42, כיצד מנצלים הגרמנים את כושר העבודה של יהודי פולין.

ראיית גורלם הטראגי של היהודים במסגרת ההתייחסות הרחבה של המלחמה שהכריזו הנאצים על העולם, מוצאת ביטוי לא רק בידיעות אלא גם במאמרים. ב־23.7.42, במאמר ראשי ב"הארץ" ("מיום ליום") לציון ט' באב, כותב העיתון: "שוב חוזר יום היגון הלאומי בתקופה בת זעזועים עצומים. פרכוסי החורבן הקיפו עכשיו כמעט את העולם כולו ולא את ישראל בלבד". להלן מתייחס המאמר אל "הקורבנות החפים מפשע בשדה הקטל ובעורף", ומסיים שיבוא היום "וההיכל שנחרב יקום מחדש, היכל ישראל עם בית חייהם של כל האומות". ב־27.9.42, לרגל ביקורו בארץ של יו"ר המועצה הפולנית, ולאדיסלאב בנצ'סקי, כותב "הארץ" במאמר ראשי: "מי כיהודים עם מעונה ונרדף באירופה הכבושה, מי כמוהם סובל יחד עם הפולנים בפולין, עם הצ'כים בצ'כיה, עם הסרבים ביוגוסלביה... כולנו עוברים עכשיו ניסיונות מרים ולוואי ונצא מהם טהורים יותר ומוכנים לפתוח פרק חדש בחיינו בחיי העולם".

עיתון "דבר" באחד במאי 1942, בכותרת "דגל" בראש העמוד, מעביר מסר: "לעולם גאול משעבוד ודמים, לאחוות עמים עובדים בני־חורין, לישראל גאול בארצנו, אח לעמי העולם". ובמאמר ראשי ("דבר היום") של העיתון נאמר כי זו "שעת סכנה אותה ישלח רב־החובל מעל למצפה לאנשי הספינה בעלות באופק סימני נחשון הממשמש ובא..."

הופיעו ידיעות על מעשי רצח המוניים (למשל: "הארץ", 25.6.42: "עוד פרטים על הטבח ביהודי פולין". בידיעה של ה"דיילי טלגראף" הבריטי אשר מצטט את ציר הפרלמנט זיגלבוים, צוין שעד כה הושמדו 700,000 יהודים ויש פירוט על אזורי ההשמדה, השיטות (גז רעיל) ושמספר זה מהווה שליש של יהדות פולין. האחוז הוא, כמובן, שגוי, אך התפלאתי כי ידיעה על שליש מיהדות פולין הושמד, מוקמה בתחתית העמוד ולא בראשו. הניחוש הוא שמן הסתם, לא הקורא ולא העורך, בשעתם, התייחסו ברצינות לידיעה. הם מסרו אותה רק משום שאין לפסוח עליה. "דבר" מודיע ב־2.6.42 על "מגן־דוד צהוב ליהודים בעבודת כפייה בבולגריה", כאשר זה יותר משנתיים ענדו היהודים את הטלאי הצהוב בכל הגיטאות.

ב־15.2.42 מוסר אותו עיתון בידיעה מלונדון, כי "רק חמש מאות חתונות יהודיות נרשמו בפולין בכל שנת 1941 ומזה בגיטו וארשה 150

ובגיטו קיילץ אף לא חתונה אחת". זאת היא מסגרת התייחסות לאיזו מציאות מוכרת, אולי מימים אחרים של רדיפות ופוגרומים. הידיעות שנתקבלו נמסרו, אך החשיבות שיוחסה להן באה לידי ביטוי במקום שיועד להן בעיתון.

בהתרשמות שלאחר מעשה נראה שיש כאן תערובת של דיווח, לשם יציאת ידי חובה עיתונאית וארץ־ישראלית, אך אלה לא היו דיווחים ומאמרים שאמורים היו לתפוס את הציבור בגרגרתו, או לטלטלו טלטלה חזקה. אפשר שבכל הקשור בהבלטת ידיעה כזאת או אחרת, מייחס העורך חשיבות לעיתוי. למשל, כל הידיעות על מרד גיטו וארשה נתקבלו באיחור. משום כך, רק כאשר היה אירוע מיידי, כמו יום זיכרון ואבל, הקשור למרד, הוא זכה במיקום בולט. כך נדחקה ידיעה שהופיעה בעיתון "הארץ" ב־4.1.42 על פרטי הטבח ביהודי אודסה לעמוד ב' למטה, ואילו מותו של פנחס רוטנברג תפס את מלוא רוחב העמוד הראשון. הטבח ביהודי אודסה, שבו לפי הידיעה, נרצחו אלפים, אירע ב־23 באוקטובר 1941. כעיתונאי, אך בראש וראשונה כאדם שהנושא נוגע לו אישית, ביקשתי הסבר לתופעה זאת. העיתונאי וההיסטוריון, ד"ר תום שגב, הקדיש לנושא "הישראלים והשואה" ספר בשם זה, ולהיבט התקשורתי פרק קטן בשם: "שואה – היה כתוב בעיתון".

שגב כותב, כי חלק מהמידע על רצח היהודים הגיע אל העיתונים באמצעות סוכנות הידיעות של התנועה הציונית, "פלקור", וכי העיתונים ראו במברקיה גילויי־דעת רשמיים־למחצה ואף שהדפיסו אותם – שהרי ראו עצמם חלק מן התקשורת של התנועה הציונית – לא נטו להבליטם. עוד כותב שגב, כי הידיעות על רצח היהודים לא באו במפתיע. הן נתפסו, כפי שצוין לעיל, כתופעת־לוואי של המלחמה. הדיווח בעיתונות הארץ־ישראלית, אמר לי שגב, היה מבחינה זאת דומה לדיווח בעיתונות המערב. יתר־על־כן, אלה היו ימים שהיישוב היה עסוק בעצמו ובגורלו שלו. הדיווחים הנרחבים בעיתונות הארץ־ישראלית הוקדשו לחזית המזרחית (מלחמות הגבורה בלנינגרד, בסטלינגרד) והתמקדו עוד יותר בחזית במדבר המערבי כאשר ההצלחות של חילות רומל אותתו סכנה פיסית ליישוב, ואילו ניצחונות הבריטים בחזית בישרו רווח והצלה. מטבע הדברים שדיווחים אלה הם שריתקו את תשומת־לבו של הקורא בעת ההיא. העיתונות באותם ימים היתה עיתונות מגויסת במלוא משמעות המלה. הנהגת היישוב נתנה את הטון והתקשורת שימשה לה בת־קול.

היה עוד פן אחד, לאטנטי מאוד, לגישה הזאת. שגב מביא בספרו את

תוכנו של דיון בהנהלת הסוכנות ב־1942 ומציין ש״כבר אז היה בוויכוח הזה גם ביטוי להתנשאות צדקנית על יהודי אירופה שלא התגוננו נגד הנאצים״. הוא מביא את דברי יצחק גרינבוים (ממנהיגי הציונים בפולין), כי ״צרת היהודים בגולה היא שהעדיפו חיי כלב מוכה על מוות בכבוד״. בהזדמנות אחרת מובא ויכוח מר בין יצחק גרינבוים לבין מנהיג אגודת ישראל, יצחק (איצ׳ה) מאיר לוין, בעניין מבצעי הצלה. בהגדרה הזאת של ״כלב מוכה״, התכוון גרינבוים ככל הנראה בראש וראשונה, לרוב מניינה ובניינה של יהדות פולין, ליהדות החרדית, שנואת נפשו (הבאתי לעיל את הסיפור שבעת הופעת גרינבוים בזדונסקה־וולה הטילו אנשי אגודת ישראל מצור על האולם שבו הופיע והיה צורך להביא שוטרים פולנים כדי לאפשר את הופעתו). גרינבוים נתפס בעיני החרדים כעוכר ישראל. זאת ועוד: יהודי הגולה, ובעיקר חלק ניכר מיהדות פולין, לא נחשבו פרודוקטיביים דיים או מוכנים להקרבה אישית במסגרת גאולת הארץ. סימנים יש לכך גם בהקשר החיובי. בכינוס ״קול האדמה״ ב־7.10.43, ציון יום הזיכרון לאוסישקין, מועלית דרישה (״הארץ״, 8.10.43) ״להקצות שני מיליון ל״י לגאולת הקרקע בתש״ד בראש וראשונה בשביל קליטת פליטי ישראל והתאמתם לחיי יצירה ובניין״. הדימוי הסטריאוטיפי היה של ״לופט מענשן״ – עסקני אוויר, בטלנים.

שגב אומר כי בהתייחסות היישוב, לרבות בדיווחים בעיתונות, היה גם אלמנט של תמיהה או רוגז על שהיהודים הלכו כצאן לטבח. שמתי לב כי המלה ״שחיטה״ מופיעה לצד המלה ״רצח״. משום כך מלחמת הגבורה של לוחמי גיטו וארשה התקבלה ביישוב בסיפוק ובגאווה. ״לוחמי גיטו וארשה גורמים אבידות לגרמנים״ (״דבר״, 27.5.43). ״שלהבת מצדה טרם כבתה בגיטו וארשה – אלף אבידות נגרמו לצוררים בגיטו וארשה״ (״הארץ״,31.5.43).

בעיתון ״דבר״ אף מוזכרת הזיקה הפרולטרית של הלוחמים. ״ידיעות על נפילתן של צביה לובוטקין ושל טושיה אלטמן מראשי המחתרת הציונית סוציאליסטית״ (״דבר״, 1.6.43). ״חברי החלוץ והשומר הצעיר היו בשורות הראשונות של לוחמי הגיטו״ (״דבר״, 22.8.43) . אגב, הידיעה הראשונה היא ודאי אמת והידיעה השנייה היא רק חלק ממנה, שכן בהנהגת המרד היו גם חברים מתנועות לא סוציאליסטיות. ברוב להיטות להוכיח לעולם, ובעיקר ליישוב, שלא כולם מובלים כצאן לטבח מופיעות גם ידיעות ללא בסיס. ״דבר״ (1.11.43) מדווח כי ״אלפי יהודים וגרמנים נהרגו בקרבות דמים ברחובות הערים לודז׳ וביאליסטוק״. לפחות

לגבי לודז׳ אני יכול להעיד כי הידיעה אינה נכונה.

רק בספטמבר 1942 בא בבת־אחת, ובהנחיה מגבוה, הגל הגדול של הדיווחים הבולטים והנרחבים על השואה ובצִדה הזעקה המרה. הוא נפתח בשלושת ימי אבל ומחאה על חורבן יהדות אירופה. בראש העמוד הראשון של העיתונים מתנוססות סיסמאות (ברוחב של שני אינטש) כמו: ״מי יאמר למשחית הרף – הלא יזדעזע מצפון העולם״ (״דבר״,27.11.42), ״איך יערוב לי אכול ושתות בעוד אראה בפי טורפים את ילדינו״ (״דבר״, 29.11.42). עיתון ״הארץ״ (1.2.43) זועק בפסגת עמודו הראשון: ״היטלר מגייס את כל העם הגרמני נגדנו, ואנו מה – קריאת היישוב ליהדות אמריקה״. ולעתים הקריאה מופנית אל היישוב עצמו: ״אל תאמר אין מציל לעם ישראל – אתה המציל, הצלי!״ (״הארץ״, 2.2.43).

״דבר״, ביטאונה של ההסתדרות שהיה הביטאון של ההנהגה באותם ימים, מרבה, מאז המסע המאורגן, להופיע בכותרות ראשיות גדולות בעמוד א׳. עיתון ״הארץ״ נהג לעתים להבליט את נושא השואה יותר מאשר ״דבר״. כאן מורגשת ההנחיה המדינית. באותו אופן קובעת ההנהגה כי נושא ההצלה יהפוך מעתה למוקד הדיון הציבורי והדיווח העיתונאי. הכתובת הראשית היא אומות העולם הנאור וגם ממשלת המנדט הבריטית. יום 22.2.43 מוכרז כיום אֵבל וזעקה ו״דבר״ מביא בעמודו הראשון את קריאת כנסת ישראל: ״ממרומי הר ציון אנו משביעים אתכם העמים – אל תתנו דמי לכם, כי דם ישראל הניגר לא יתן לכם מנוח – הצילו״. בספטמבר 1943 נערך מושב מיוחד של אסיפת הנבחרים ומחליטים לעשות מאמץ רב כדי לאסוף רבע מיליון לא״י למעשי הצלה דחופים. (בכנס בראשית 1944 נתבע היישוב לתרום מיליון לא״י) בחודש אפריל אותה שנה, כאשר התכנסה ועידת ברמודה לדיון בנושא ההצלה, לאחר דחיות חוזרות ונשנות, ציפו ביישוב שמן הוועידה תצמח איזו תועלת, אך התקוות נכזבו. מגביות ההצלה הן כמובן פועל יוצא של הידיעות התכופות והמוסמכות על ממדי השואה, כאשר מדובר לא באלפים או רבבות, אלא מיליונים. בשנת 1943 מובאים הדיווחים בהרחבה בעמודים הראשונים של העיתונים ולראשונה מוזכרת אושוויינצ׳ים (אושוויץ) כמחנה השמדה.

כאשר מתחיל גירוש יהודי הונגריה לפולין באביב 1944, הפיגור בדיווחים מצטמצם וב־30.3.44 מדווח ״הארץ״ (על סמך ידיעות משטוקהולם), כי ״החלו גירושים מהונגריה לפולין״. גם עיתון זה וגם ״דבר״ מתמידים במעקב אחר המתרחש בהונגריה. מבט חטוף

במיקרופילמים של העיתונים בשנים 1943־44 מלמד שככל שמתרבים הדיווחים המרתקים והמרנינים על ניצחונות בעלות־הברית בכל החזיתות, כך גובר קצב ההשמדה, ככל שהרוח מתרוממת לנוכח קריאת הבשורות על תבוסות הנאצים, כך היא שוקעת מול חידלון העולם להציל את השרידים וחוסר האונים של היישוב. בכך משתלב צרור של נושאים: המאבק בספר הלבן על רקע השואה; הפשיטה של הבריטים (בנובמבר 1943) על קיבוץ רמת הכובש בחיפוש אחר נשק, פשיטה שנתפסת כבגידה בבעל־ברית שלחם לצד בריטניה נגד הנאצים; הפתרון של מדינה ליהודים בארץ ישראל כחוף מבטחים לניצולי השואה. כל זה כמקשה אחת. ב־20.6.1943 מדווח "דבר" שוועידת מפלגת העבודה תובעת מעשים להצלת היהודים, מאשרת מדיניותה בעד הקמת הבית הלאומי ודורשת מעמד שווה לישראל בין האומות. ב־13.9.44 קורא יו"ר הוועד הלאומי, יצחק בן צבי, באסיפת הנבחרים: "כאן תקום מולדת לעמנו, מתוך אפר החורבן יקום ישראל חדש ומחודש" ("הארץ"). נושא השואה הופך אפוא מחורבן לתקומה, מאובדן להצלה, מתבוסה לניצחון, בבחינת "במותם נתנו לנו את החיים". השואה תפסה את המקום במרכז ההוויה של עם ישראל בארצו.

בכל־זאת ביקשתי למצוא איזה קשר, ולו רופף ביותר, למצבי שלי אז. אם מחפשים היטב מוצאים משהו. בשולי אותם רשמי בזק, שמתי לב לידיעה חוזרת שעוררה בי תמיהה קלה. איך זה שהיישוב שפנה לבריטניה, לארה"ב ולאומות העולם, שיבח את ההקרבה של הצבא האדום, לא ראה לנכון להאיץ בסטאלין לכבוש מהר יותר את וארשה.

אילו נכבשה וארשה מהר יותר, אולי ניתן היה להציל את השרידים בגיטו לודז', שחלקי היה עמהם כאשר ציפינו שכל שעה יבואו הרוסים הגואלים. אני קורא בעיתון "דבר" את הידיעות הבאות בתאריכים הבאים: 27.7.44 – הצבא האדום מהלך 3 ימים מוורשה; 31.7.44 – הגרמנים מפנים את וארשה; 1.8.44 – החלה ההסתערות האחרונה על וארשה; 3.8 – השלב האחרון בקרב על וארשה; 7.8 – קרב טנקים גדול ממזרח לוורשה; 22.8 – נתחדשה האופנסיבה ברומניה ובחזית וארשה; 14.9 – כיבוש לומז'ה, הסתערות על וארשה; 15.9 – הרוסים כבשו את פראגא, פרבר של וארשה; 26.10 – הרוסים פרצו קווי הגנה ליד וארשה. מה באמת קרה?

קרה שוורשה החרבה נכבשה בינואר 1945. ספק אם סטאלין היה מתחשב בדעת־הקהל של היישוב לזרז את התקדמות צבאו לוורשה

ולפולין הקונגרסאית כולה, בשעה שמטרתו היתה להביא להכחדת כל כוח פולני (אנטי־סובייטי), שהיה נאמן לממשלת פולין הגולה בלונדון. ואם זה כרוך ברצח כמה רבבות יהודים, זה לא העלה ולא הוריד אצל העריץ שהתמחה ברצח מיליונים. אולם אפשר היה להשמיע קול, ולא שמתי לב שקריאה כזאת, תמיהה כזאת, השתקפה בעיתונים. אפשר שהמצב הכללי, והאופוריה שנתלוותה אל הניצחונות, הבליעו גם פרשה מבישה זאת.

בעוברי ביעף על המיקרופילמים של עיתוני הזמנים ההם, אינני יודע מה גבר אצלי על מה: הקנאה בציבור שקרא מרחוק על ההתרחשויות הרות־העולם, למן ימי השפל והדיכאון ועד לפסגות הניצחון; או האכזבה המרה מכך שידעו כה מעט בזמן אמת, עלי ועל הקהילות שחרבו.

הצברים החדשים

ב־14.5.1946, במלאת שנה לשחרור, ולפני מסכת שהועלתה על־ידי הקבוצה במוסד החינוכי במגדיאל, נשאתי נאום פטריוטי מאוד (שהשתמר אצל מדריכי עזריאל לוי) ובו אמרתי בין היתר: "לנו, לנוער זה החוגג את יום השנה לשחרורו, ברורה דרכנו. אנו באנו הנה להשתקע בארץ ולהשתתף במערכה למען מולדתנו הנבנית". אמנם התייחסתי בנאום לשואה, ללקחים שיש להפיק נוכח מה שעבר על העם ועל הנערים ששרדו. הכול היה ברור כשמש. בדיעבד נראה לי שהיה זה חופן העפר האחרון שבו כיסינו, רעי ואנוכי, את הקבר שבו טמון עברנו. אינני יודע אם קיימת קבורה כמו זו שנמצאת בראש. רוב עמיתי ואני עשינו הכול כדי לקבור עמוק ככל האפשר, בתודעתנו, את עברנו, את היותנו בני גלות, את חוויות ילדותנו, את ייסורי השכול ואת ההתנסות בגיהינום הנאצי. לא עשינו זאת לבד. החברה הארץ־ישראלית עזרה לנו בכך באורח פעיל. הסיסמה היתה התערות, מיזוג, המשימה היתה להידמות לצבר עוקצני וחמוד, בוטה וישר, מדבר בריש גרונית ולבוש ברישול. היו כאלה שהצליחו יותר והיו שהצליחו פחות, אך רובם התאמצו.

כאשר אמי הגיעה לחיפה ב־1947, היא לא מצאה נער יהודי פולני, אלא עלם ארץ־ישראלי, שהיה קצת במבוכה לקבל את האם שבאה ממחנה הריכוז ברגן בלזן, והביאה לו בין היתר אקורדיון כבד. מה אני אעשה עם אקורדיון "הונר" כבד, ועוד מצופה בעיטורי צדף? מילא, אם היתה מביאה מפוחית יד, או איזו גרמושקה שיפה לקומזיצים. אבל אקורדיון גמלוני? לימים שימש האקורדיון את שלישיית ההווי של גדוד 23 במלחמת העצמאות. המפקד אורי אבין (לימים ממנהלי "עלית") ניגן באקורדיון, סמל המודיעין שלמה כהן – בחליל, ואנוכי, בעל האקורדיון, הייתי הפיליטונאי. מאוחר יותר אף ביצעתי בעזרת האקורדיון ליווי מוסיקלי לסרט על תנועת נוער בארה"ב. אבל אז, בדירה בחיפה, לאחר רדתה של

אמי מן האונייה, התנהגנו כזרים זה לזה. שניים שעברו את מדורי השאול בגיטאות ובמחנות הריכוז וחוו חוויות דומות, אם ובנה, היו פתאום שני אנשים מנוכרים. שם משפחתה היה גלזר. אני התכוננתי לשנות את שמי לגיל. הייתי כבר ותיק, שנתיים בארץ.

כאשר באנו לארץ ישראל במסגרת עליית הנוער עשו גורמי הקליטה מאמצים כנים ואדירים להפוך אותנו לארץ־ישראלים, לעברֵת ולצבֵּר אותנו, להעביר אותנו במטחנה כדי שנהיה חלק אורגני וכימי מן היישוב. אף שאיש לא ניסה לעקור מלבנו את העבר, בפועל זה מה שקרה. גלותיות אינה עולה בקנה אחד עם צבריות. להיפך, זו סותרת את זו. ואנו השתטחנו ברצון מתחת למעגילה הזאת.

מה לא עשינו. השתזפנו כדי שלא להיראות לבנים, דיברנו בריש גרונית כמו הצברים (שהיא, אגב, היגוי מזרח־אירופי שיובא לארץ ואומץ כמבטא תקני), למדנו סלנג ארץ־ישראלי ו״שטיקים״ של ילקוט הכזבים. רצנו לחופי השרון כדי להקשות על הצבא הבריטי בחיפוש אחר עולים בלתי־ליגאליים שהורדו בסירות אי־שם בחוף ואפילו זכינו להיות מוקפים בקונצרטינות על־ידי ה״כלניות״ והיינו גאים בכך.

במעבדה אנושית זאת הוציאו מאִתנו את האיבר הגלותי והשתילו תחתיו את האיבר הארץ־ישראלי. שכנעו אותנו שטוב יהיה אם נעברת את שמנו הלועזי. הבעיה היתה: איך מעברתים את שם המשפחה גלזר? מילולית, משמעות המלה ״זגג״. נו, באמת? אולי נפרק את השם לשתי ההברות: גל־זר. איזה מין גל יש ל־זר ואיזה זר יש ל־גל? לא טוב. השארתי את הגל ותקעתי י׳ בין ה־ג׳ וה־ל׳ וכך נוצר השם גיל. כאשר אני מעלעל כיום בספר הטלפונים ורואה מאות שמות משפחה גלזר, אני תוהה מדוע אלה לא עִברתו את השם? ומדוע אני כן? אז ידעתי.

שיניתי את שם המשפחה, אך נולדתי בזדונסקה־וולה ובאתי ארצה בשנת 1945. אחרי מלחמת העצמאות, בשלהי 1949, ובעצם כאשר עודני במדי הצבא ומשרת בחיל המודיעין (לאחר שגדוד 23 בחטיבת כרמלי פורק עקב ריבוי אבידות במלחמה), נבחרתי על־ידי תנועת הנוער הציוני להשתתף כנציגה בסמינר לשליחים לארצות אנגלו־סקסיות. עם משתתפי הסמינר ומסיימיו נמנו צברים כמו דבורה אשכול, רות חזן, פנחס פלאי, אורי גלין, יחיאל אמיתי ואחרים, ולא זכור לי אם במחזור שלנו היה עוד עולה חדש כמוני עם ותק של ארבע שנים בארץ.

עם סיום הסמינר, כאשר הוחלט לשגר אותי לארה״ב ונדרשו הפרטים לצורך השגת אשרת כניסה לאמריקה, יעץ לי מישהו מן המחלקה לנוער

והחלוץ של ההסתדרות הציונית לרשום את שנת העלייה 1940. הוא הסביר כי בארה״ב נערך באותה עת ציד־המכשפות הידוע נגד קומוניסטים, אנשים בעלי השקפה ליברלית, אנטי־פשיסטים וכיו״ב. משום כך רצוי שכיוצא פולין, מוטב שהשנים 1940-1945 ייעלמו. לא שאלתי איזה אויב לקפיטליזם האמריקני יכול להיות נער בן 16 שגורש מפולין בעת חיסול גיטו לודז׳. לא רק שהשאלה לא נשאלה, אלא שתיקנתי בחדווה את שנת עלייתי לארץ. תיקון זה היה עוד נדבך במחיקת העבר. נדבך אחר היה ההימנעות מקבלת פיצויים מגרמניה. לימים, ביקשתי לתקן בחזרה גם את שנת עלייתי וגם את נושא הפיצויים.

בשנת 1993 פניתי לעו״ד אריה בן טוב (יוצא השואה, חוקר תולדותיה וחבר להנהגת תנועת הנוער הציוני בארץ) בנושא פיצויים מגרמניה, עם אישור החוק החדש לקבלת פיצויים לאלה שלא זכו להם קודם. הוא נטל על עצמו את הטיפול בנושא וביקש, בין השאר, שאוציא אישור ממשרד הפנים על מועד בואי לארץ. שלחתי מכתב למשרד הפנים ובו הפניתי את תשומת־לבם לנסיבות שבהן נרשם מועד בואי לארץ, אם אכן רשום באיזה מקום התאריך 1940. צירפתי גם את תעודת־הזהות שלי מטעם המנדט הבריטי, בעת התקבלותי כתלמיד בביה״ס החקלאי על שם מוסנזון במגדיאל, וכן אישור הסוכנות היהודית וביה״ס במגדיאל, על התאריך האמיתי של עלייתי לארץ. בתשובה, קיבלתי תמצית מרשם של משרד הפנים שבה רשום כדלהלן: שם משפחה – גיל, שם פרטי – צבי, שם האב – ישראל, שם האם – אסתר, המין – זכר, מצב אישי – נשוי, לאום – יהודי, תאריך רישום כעולה – 1940.

מ־1940 ועד 1945 – ״חור שחור״ גדול, חור שלתוכו נפלו אני ושכמותי, חור שחפרנו בעזרתה האדיבה של החברה בארץ ושל המדינה לאחר הקמתה. כל מה שהיה באותן שנים כאילו לא היה, כאילו לא היו הדברים מעולם. עד אז לא שאלתי ולא חקרתי, כי זה השתבץ יפה בתהליך המטמורפוזי הזה – ליהפך לצבר, להיות כאן ולא שם. באותה הזדמנות, כאשר פברקתי את מועד עלייתי, הוספתי פרח ורשמתי את וארשה כמקום הולדתי. וארשה היא עיר ואם גדולה, היתה בה מחתרת יהודית ומרד, וכולם היו גאים בה. בזדונסקה־וולה ובעיירות אחרות הרי היהודים הלכו כצאן לטבח.

כך נוצר היהודי החדש, צבי גיל (בן יחיד, ואיך אסביר את היעלמם של

אחַי. בעניין אבי איכשהו הסתדרתי), עלה לארץ מרצונו החופשי ב־1940, הצליח להיחלץ מציפורני הנאצים, נולד בעיר שהיא סמל הגבורה של העם היהודי, מנהיג בתנועת נוער, יודע עברית, מדבר ברי״ש, אחד משלנו. מוותר על הפיצויים מגרמניה. בעניין הפיצויים של אמי טיפל אחי־דודי, אברהם בלושטיין, יחד עם עורך־דין וגם זאת באי־רצון בולט מצִדה. אותה שכנעו כי זה יהיה לטובת בנה ומשפחתו, ואכן היא לא נגעה ולו בפרוטה מן הכסף. היא לקחה את הכסף בשביל בנה ומשפחתו. אני הייתי פטור גם מזה.

בעניין הטיפול בנושא הפיצויים לא נזקקתי לאישור משרד הפנים כי עו״ד בן טוב גילה מסמכים שהגישה בשעתה אמי לשלטונות גרמניה. אך רשמית כל המסופר לעיל, בנוגע לשנים 1940-1945, הוא עורבא פרח. לא היו הדברים מעולם. אבל הם היו ואני עצמי חלק בלתי־נפרד מהם ואם אני ברחתי מעצמי, אני הוא זה שבאיחור כה רב גם תפסתי את עצמי. סייעה בכך בתי הבכורה.

סגירת מעגל

כאשר ועד יוצאי זדונסקה־וולה הודיע על הכוונה להקים גל־עד בבית־העלמין בעיר לזכר היהודים שנרצחו ביום חיסול הגיטו, הבעתי את רצוני להצטרף למשתתפים באירוע באותו יום, 11.7.1994. בכל אותן שנים לא גיליתי ולו שמץ של עניין לא בזדונסקה־וולה ולא ביוצאיה ובוועדיהם. ואם כבר התחלתי לנבור בעברי השתדלתי לעשות זאת בתוכי ללא סיוע ארגוני. ארגוני שואה ויוצאיה, והדוברים המוסמכים מטעמם, הרגיזו אותי מטעמים שונים. הם לא ייצגו אותי בכלום. אך מי שדחף אותי, כאמור, לעסוק ב״חפירות״ בעברי, היתה משפחתי בכלל ובתי הגדולה, ענת, בפרט ובעלה יורם. חשבתי שקפיצה לפולין ולו ליומיים־שלושה עשויה גם להוסיף חומר למסמך הזה. קבוצת הזדונסקו־וולאים יצאה מן הארץ בטיסה קבוצתית, ביניהם בתי הבכורה ובעלה ואילו אני ורעייתי יהודית, שהיינו באותה עת בחו״ל, הגענו לווארשה יום קודם־לכן ומיד המשכנו ללודז׳ והמתנו שם לקבוצה שאמורה היתה לבוא באותו ערב.

זֵכר הביקור ב־1985 עורר בנו חששות כבדים. כאשר ירדנו אז מן המטוס הדיפה הסביבה כולה ריח של נפט או בנזין לא מזוקק כראוי. ריח זה ליווה אותנו בכל כבישי פולין. ביקורת הגבולות היתה אטית. אך החמור מכול היתה בדיקת המכס. שלושה מוכסים הופקדו לבדוק אצל כמה מאות נוסעים, מיעוטם תיירים ורובם פולנים חוזרים. האחרונים נדרשו לרשום כל פרט, מחוט ועד שרוך נעל. ואם משהו לא נראה היה לפקיד המכס נשלח הנבדק לפקיד אחר והתור המתין עד לשובו. המוכסים היו במדים, ופולני במדים, גם אם הוא שומר מפתן של מלון, הוא גאה, יהיר ומרגיז. המחנק היה בלתי־נסבל. אם האוויר בחוץ הדיף ריח של בנזין, האוויר בפנים היה ספוג בריח חריף של וודקה. תיירים אמריקנים נשבעו שכף רגלם לא תדרוך יותר בארץ הזאת. מי שלא רשם בדיוק מה שנדרש ממנו, נאסר עליו לתקן במקום ונאלץ למלא מחדש טופס. היכן

מצוי טופס? זאת לא ידע המוכס. הוא לא פקיד מודיעין. וכאשר איתרת את הטפסים, מילאת אותם וחזרת למוכס, הוא אסר עליך לשוב ללא תור. סדר זה סדר, והפולני אם הוא מייצג את הרשות, במדים או בלעדיהם, הוא מקפיד לשמור על הסדר. ואם ביקשת להסתייע בפולנים שעמדו מאחוריך בתור (אתם זוכרים, הרי עמדתי פה), כאילו דיברת אל עצים ואבנים. אֱלם ירד עליהם. פולנים רבים מצטיינים בזיכרון קצר, גם כשמדובר בתור. מארחַי בטלוויזיה הפולנית כבר התייאשו בעת ההמתנה וסברו כי לא הגענו. אמנם רטנתי וקיללתי, אך זה התאים יפה לדימוי שלי על פולין. את תושביה לא חיבבתי לפני המלחמה ושנאתי אותם בעת המלחמה.

כזאת היתה פולין ב־1985 ואנו חששנו מהדרן. ניתן לשער את הפליאה כאשר המטוס שהביא אותנו הגיע לפתחו של "שרוול" שהוליך אותנו היישר למסוף חדיש וממורק. ביקורת הדרכונים נמשכה דקָתיים וביקורת המכס עוד פחות מזה, והיינו בחוץ, כלומר באולם מקבלי הפנים. אלייה ירוזולימסקיה (שדרות ירושלים), הרחוב המרכזי של וארשה, הרחב יותר משאנז אליזה בפאריז, עבר אף הוא מהפך. אז הוא היה שומם, קודר ובחלונות־ראווה ענקיים הוצבו בשורות עורפיות חבילות ביסקוויטים, או כמה זוגות נעליים פשוטות או בגדים אפורים דוחים.

כיום הרחוב תוסס, חלונות־ראווה של חנויות ובוטיקים גדושים כל טוב ומוצגים בטעם. בתי־מלון חדשים, משרדים, מסעדות ומעדניות ממלאים את האזור מול בית־הנתיבות המרכזי של וארשה ומול היכל התרבות, אותו מבנה קולוסלי פומפוזי שהסובייטים העניקו מתנה לבירות שונות באימפריה המזרח־אירופית שלהם. אז הוא אמור היה להיות המבנה הבולט בשטח. כיום הוא נראה כמו איזה שריד קולוניאלי עלוב מול מלון מאריוט החדיש.

פולין השתנתה. אז בעבור חמישה דולרים אכלנו ארוחות מלכים במלון "פורום" ושטפנו אותה בשמפניה בולגרית לא רעה. הפעם אי־אפשר היה לקבל ארוחה כזאת בעד עשרים וחמישה דולרים, שבמטבע מקומי היו שווים חמש מאות וחמישים אלף זלוטי. אז אפשר היה לשכור נהג ומכונית לנסיעה של יום שלם לכל מקום בעד חמישה־עשר דולרים. הפעם שילמנו בעד נסיעה מוורשה ללודז', מרחק 130 קילומטרים, שישים וחמישה דולרים (משכורת טובה למחצית חודש). זאת לאחר שהנהג שנדבק אליך מרגע כניסתך לאולם ביקש תחילה 120 דולרים, ירד ל־60 וכאשר בסוף הגשנו לו שטר של מאה דולרים הוא החזיר 35. פולין אכן השתנתה. הפולנים לא השתנו. הם היו ונשארו רבי־תגרנים. מהם

למדו היהודים את המלאכה ולא להיפך. גם תגרנים וגם גאים.

פולין השתנתה. ברחוב פיוטרקובסקה בעיר לודז׳ (שנחשב פעם לרחוב הארוך ביותר באירופה) משקמים ומשפצים בניינים ניאו־קלאסיים מן המאה ה־19, מניחים בכבישים כבלים תת־קרקעיים, מציבים תאורה חדשה. יש ברחוב חנויות מעדנים משופעות בכל טוב העולם, שפתוחות עשרים וארבע שעות ברציפות.

פולין השתנתה. כאשר נציג של ועד הקהילה בלודז׳ עלה על אוטובוס הקבוצה ויצאנו לאזור ״בלוטי״, למקום שבו היה פעם הגיטו, יכול היה המדריך (יו״ר ועד הקהילה) להצביע ש״כאן היה בית הגסטאפו ושם היה הבית של ה׳קריפו׳ (המשטרה הפלילית) ובבניין הזה היה בית־החולים״. הכול ה י ה. בפולין של היום אין לזה זכר. המדריך דיבר ביידיש והישראלים, דור שני ושלישי לשרידי השואה שהיוו כשליש מן הקבוצה, לא הבינו מלה. אך הם הבינו שכאן היה הגיטו ודרשו שהאוטובוס יעצור. ״מה העניינים, איזה חנטריש. רוצים להסתובב בגיטו״, כעסו הצעירים. גיטו? כאמור, אין כאן זכר לגיטו. אנשים גרים במבנים ששימשו את תושבי הגיטו. פה ושם נהרס איזה בניין. ברחובות זגיירסקה ובז׳ז׳ינסקה, שבהם עברו חשמליות, המסילה עדיין קיימת, אך אין גשר להולכי־רגל מעליה ואין גדר תיל מסביבה. קשה להסביר לצעירים הללו שהגיטאות לא הונצחו על־ידי מונומנטים לזכר אירועים היסטוריים, והמציאות הזוועתית לא שוחזרה. ״חוף אומאהא״ בנורמנדי לא היה אומר מאומה לרבים, אלמלא הסרט ״היום הארוך ביותר״. כיצד יידעו בעתיד מה קרה בגומא על גבול זאיר ורואנדה, כאשר רבבות מתו מכולירה ומגפות אחרות בקיץ של 1994, שעה שכתבי טלוויזיה שצילמו את הזוועות הוסיפו שקשה לתאר את התמונות? גם המצלמה יכולה להתמקד רק בקטע מסוים ובזמן נתון.

גם אילו שִחזרו את הגיטאות לא היה זה אלא מוזיאון קר כמו אושוויץ, אף שמשמרים בו את הפריטים האותנטיים. אותו השער, אותן ערימות נעליים, וערימת שיער שהלבין במשך השנים, ישנה המשרפה והארובות. אבל אין זוועות אושוויץ, אין נהרות של האנשים שמובלים לכאן ולשם, רובם לשם, אל תאי הגזים והכבשנים. אין הגסטאפו וה״זונדר קומנדו״, אין כלבים, אין נושרים מן השורה ונורים, אין זעקות ודממה בערבוביה, אין קברנים, אין ״קבוצת קנדה״, אין אמהות, רעיות, אחיות, בנות, מובלות, מגולחות, שגופן וערוותן שִעשעו את הקלגסים המתבוננים. הכבשנים נמצאים, אבל כבויים וקרים. אין בתוכם אש ואין

עשן מיתמר מארובותיהם. אין ריח מתוק של בשר חרוך התוקף את הנחיריים. יש חפצים דוממים, שאת משמעותם וכוחם מעניקה רק הידיעה על מה שהיה. ואת הידע קיבל מי שלא היה שם אז, באמצעות ספרים או תוכניות תעודה טלוויזיוניות, כמו הפרק על השואה בסדרה של רשת "טיימז" הבריטית – "העולם במלְחמה", או סדרת הדרמה האמריקנית "שואה", שלא לדבר על המסמך החזותי הייחודי של קלוד לנצמאן – "שואה".

יש באושוויץ בלוקים ריקים, יש קבוצות בהנחיית מדריכים מניפי שלט, משפילים עיניים, מוחים דמעה, חונקים אנחה ונשבעים באֻלם שלא לשכוח, לא לשכוח לעולמים. מראה עיניים בלבד מטעה ואינו נותן את התחושה האמיתית של מה שהיה פעם הגיהינום הנורא ביותר עלי־אדמות. אושוויץ, הכפר אושוויינצ׳ים, נטוע בגליציה שנופה הציורי דומה מאוד, כאמור, לזה של אזור טוסקאנה באיטליה. ואם אושוויץ ככה, אז מה צריך כבר להזכיר ביקור באזור שפעם היה בו גיטו לודז׳. התיאור ביידיש של יו"ר ועד הקהילה נשמע לי נלעג ומביש, כאילו מדובר היה במפגש מחזור של חברים שבילו שם בנעוריהם.

כל שיכולתי לומר לבתי ולבעלה הוא: "אתם רואים את המסילה כאן ברחוב זגיירסקה? כאן חלפו על־פנינו חשמליות ובהן נוסעים בני־חורין שבאו מן החופש (אפילו במסגרת המשטר הנאצי) ונסעו אל החופש. ההגונים שבהם הסתכלו עלינו כעל עלובי חיים מסכנים, התבוננו והשפילו מבט. האנטישמים שבהם שמחו בהסתר על שהז׳ידים זכו למקום הראוי להם. הנאצים שבהם, רייכסדויטשים או פולקסדויטשים, ראו בנו שקצים, תולעים, רמשים, כלבים שוטים הנתונים במכלאה בטרם יושמדו לטובת האנושות הנאורה. ואני, הנער, הגנבתי מבט על הנוסעים הללו שעברו כמו בסרט נע, לבי פרפר ומעי התחלחלו. הקנאה אכלה את שארית הבשר שהיה תלוי על עצמותי. האם אי־פעם גם אני אסע כך? הנה זאת המסילה. כאן עברו החשמליות שאל פתחן היו צמודים אנשי גסטאפו. ומשני צדי הרחוב ומהצד השני היו גדרות תיל שמעבר להן הילכנו אנחנו שוכני הגיטו. לא כולם הלכו. חלק כרעו, נפלו, גוועו לאִטם, עד שיבש עורם, או מתו מהר מרעב ומחולי. לא היו שם צוותי טלוויזיה שינציחו את המראות ולא בתי חולים שדה ורופאים ללא גבולות.

"העולם ידע ולא ידע. היה כתוב בעיתון ולא היה כתוב. ובכלל, אנחנו היינו בשטח האויב. כך ראתה אותנו אנגליה. קִראו את העיתונים מאותה תקופה. אפשר לספר הרבה על הגיטו ויש שהיטיבו כל־כך לתאר אותו

ואת דומיו. אך המקום, בלוטי, שתואר על־ידי המדריך כמאורת גנבים, סרסורים וכיו״ב, שלא רצוי להסתובב בו, אין בו כדי להמחיש, ולו במעט, את מה שהתרחש במקום הזה אז. פולין השתנתה״.

בזדונסקה־וולה לא היה צורך ב״מדריך״ שידריך אותנו בגיטו. אלה שהיו בו ידעו את המקום, אך מלבד שם הרחוב – רח׳ הגיטו היהודי – בעבר רח׳ סטנשיצקה, אין זכר קלוש ביותר. וכאשר האוטובוס של הקבוצה החל עושה דרכו ברחובות העיר, החלו ההסברים הקולניים בכל הקשור באובייקטים שעל־פניהם אנו עוברים. לא היה מסביר אחד או שניים, ואלה שנטלו על עצמם את מלאכת ההסברה, חמישה־שישה בבת־אחת, ספק אם כוונתם היתה להעביר את המסר והמידע לזולת. הם צעקו מעצמם ולעצמם. וכך זה נשמע במכשיר ההקלטה שאיכשהו הצליח, על רקע הרעש האיום, לקלוט פה ושם פיסת מידע: ״אוט דו איז געווין דער גרויסער גייערר שטיבל״. ״ווס עפעס?״ דער שטיבל איז געוויועזן אין נומר 8, און דוס איז נומר 13״. (אז השטיבל הגדול של חסידי גור היה ברח׳ לאסקה 8, והיום זה לאסקה 13) ״וכאן בית־החרושת של רוזן ושיליצקי. הנה רחוב קרוצ׳ה, שבעים אחוזים מן הדיירים היו יהודים״, אמר קול אחד. ״אחציג, אפשר ניינציג פערצענט״, חלק עליו אחר. ״כאן היתה המסעדה של נוסבאום (אח סבתי), וכאן בית משפחת מנדל, ובית משפחת שלומקוביץ׳. הנה לאסקה 42, כאן היה בית התנועות הציוניות, אוט אזוי זעיט זיך אויס. כאן בזלוטניצקייגו הסתובבו השקוצים והשיקסיס ואם ההורים חשדו שהסתובבת ברחוב יכולת לחטוף א פאצ׳, א חלאפה א שמיר״. ומה קרה לבתים? ״אפיס זענען קליין געוון״, מילא אנשים מתכווצים אבל בתים? מסתבר שגם הם התכווצו. הזמן עושה את שלו. כאמור, חלק גדול מן המידע כוסה במידע אחר ושניהם הלכו לאיבוד. מה שהמכשיר קלט היה מין דיווח קאקופוני, קצת יבש, קצת ציורי, הכול בצעקות. אך היתה זעקה פנימית שהמכשיר לא קלט. מאחורי הצעקות התכנסו האנשים לתוך עולמם שלהם, העולם של אתמול שחרב עליהם. קבוצת אנשים בסיור מאורגן כזה היא דבר אחד. וכל אחד ואחד מהם עם עצמו הוא דבר אחר. ואנו נסענו כיחידים וכקבוצה, שתי ישויות קוטביות כמעט.

אם נוסעת קבוצת ישראלים או יהודים ועוד ועד שמארגן את הסיור, אי־אפשר כמובן ללא כיבודים ונאומים מייגעים של המארגנים וקצרים של המארחים, עד שנדמה לך שזאת מטרת האירוע. המפגש הראשון היה בבית העירייה.

אחר־כך ביקרנו במוזיאון שמארגניו עשו מאמץ ללקט מעט מסמכים ותמונות של הקהילה היהודית ואף־על־פי שלעג הגורל הוא שזה מה שנותר מקהילה תוססת זאת, ראויים האחראים במקום לשבח על עצם מלאכת התיעוד והאיסוף. מצאתי שם בין היתר כרטיסי רישום אוכלוסין של סבי ושל שני דודי. על הקירות היו תלויות כמה תמונות של מוסדות יהודיים שפעלו לאחר מלחמת־העולם הראשונה. כיכר השוק החזירה אותי לרגע לימים הם. היו גם כמה תמונות מטושטשות שמראות יהודים מובלים על־ידי חיילים גרמניים, וריכוז כל הגברים היהודיים ליד הראטוש לפני כליאתם בבית־הסוהר בשייראדז. בין המוצגים היה שעון משקולות עומד שכל־כך הזכיר לי את השעון בסלון שלנו, אלא שצבעו של זה היה חום וצבע השעון שלנו היה שחור. נדדנו מחדר לחדר בחיפוש אחר איזה שריד, תמונה או חפץ, התבוננו בתמונות המחוקות וחיפשנו סימן של משהו מוכר. לבסוף קנינו גלויה שעליה הראטוש, תמונה דהויה שהזכירה את התמונות שרכשנו ב־1985 במחיר של דולר וחצי. עוד הטלנו כמה דולרים לתיבה שקופה כתרומה לבית הזה.

מנהל המוזיאון הוא אדם בשם יז׳י חז׳אנובסקי ובהעמדת התערוכה הצנועה סייעה אלזבייטה בארטש, מורה קתולית שנטלה על עצמה לאסוף בקנאות כל פריט שהיה לו קשר לחיים היהודיים בעיר. היא עשתה זאת ביוזמתה, בלא שאיש ביקשהּ לכך והיא גם דואגת לבל יחללו את בית־העלמין היהודי. יש גם פולנים כאלה. ל״בית עולם״ זה נסענו כדי להשתתף בטקס ההתייחדות והסרת הלוט מן המציבה לזכר כמאתיים יהודים שנרצחו על־ידי הנאצים בעיר בעת חיסול הגיטו. להבדיל מתשעת האלפים מיהודי זדונסקה־וולה ועוד רבבות מן הערים הסמוכות שהושמדו בגיא ההריגה חלֶמנו עם חיסול הגיטו וגירוש השרידים לגיטו לודז׳. החום, אשר הממוצע שלו בפולין אמור להגיע ל־22 מעלות בקיץ, הגיע באותו יום (לכבוד אנשי המזרח התיכון, ככל הנראה) ל־35 מעלות בצל.

בשטח הפתוח שבו הוקם גל־העד לא היה צל. העסקנים הסתובבו, התלחשו והשחיזו את הנאומים ובדקו שוב ושוב את התרגומים, וכל הקהל הקדוש חיכה לרב הראשי של יהודי פולין, איש זדונסקה־וולה, הלוא הוא מנחם מנדל יוסקוביץ׳, אשר בעת הגירוש מן הגיטו הביא אתו לבית־העלמין זוג תפילין. ומכיוון שהתמהמה, והקהל היה חסר סבלנות ומעט צרוב שמש, פנינו לחלק האותנטי של בית־הקברות. רעייתי הזכירה לי שעלי לחפש את המצבה של הדודה שרה שנמצאת ״ממש בכניסה״,

כפי שהנחתה אותי בת דודתי רבקה. נכנסנו לג'ונגל. צל העצים צינן אותנו קצת, אך צמרמורת נגרמה לנו ממראה העיניים.

המנהיג הציוני החכם, ד"ר נחום גולדמן, אמר שכל דבר שהגרמנים עשו הם עשו אותו ביסודיות, וכך הם עשו מלאכה יסודית בהשמדת היהודים. אילו הנאצים "טיפלו" בבית־העלמין, הם ודאי היו הופכים אותו לגן שעשועים, לאיצטדיון או למתחם לגריסת אשפה. מבית־העלמין היהודי הם ודאי לא היו משאירים זכר. הפולנים פחות מוצלחים בכך. שרידי בית־העלמין הם תערובת של אנטישמיות חולנית וואנדאליזם לשמו ואולי גם ערך מוסף תועלתי קטן בצדו, כמו אבנים לבנייה. רוב המצבות נותצו, חלקן נעקרו. מקצתן עמדו בעקשנות והפורעים הצליחו רק לכופף אותן, כמו מתאגרפים שחטפו מכות אך מסרבים להיכנע לנוק־אוט. ספק אם פסל מסוגל היה להנציח את חורבנה של קהילה יהודית כמו השרידים של בית־העלמין בזדונסקה־וולה. בלב המונומנט הסביבתי הזה דילגנו מעל פני הצמחייה העבותה לחפש את קבר דודתי. יש עצים ויש יער ואין קבר. רוב הכתובות שעל הקברים נמחקו בזדון, והזמן עשה את השאר. והקבוצה, בהרכבים שונים, מסתובבת כמו באיזה משחק של תנועת נוער בחיפוש אחר המטמון. פה ושם ניתקת איזו מלה שמפֵרה את האֵלם. היינו מהלכים שם עוד שעה קלה, אלמלא הקריאה ברמקול לבוא לטקס. כבוד הרב הגיע במונית מווארשה, מקום מושבו הקבוע (כאשר הוא אינו בירושלים). לבוש קאפוטה שחורה, כמנהג חסידי פולין, ומכנסיים נתונים בגרביים גבוהים, צעד הרב יוסקוביץ' בצעדים מדודים בשביל שנסלל. הוא עשה את הדרך מן השער החדש ועד לגל־העד כאשר העסקנים מדדים סביבו ותלויים מצדו ומאחוריו כמו שְׁבָלים של גלימת מלכות.

תור הנאומים הגיע. הרב נשא נאום ביידיש ותרגם אותו לפולנית. אלה שלא הכירו את שתי השפות הללו יכלו לנחש את התוכן: ואף־על־פי כן ולמרות הכול ובעזרת השם יתברך אנחנו פה והנאצים הובסו, עם ישראל חי. העסקנים דיברו עברית והיו מהם שדאגו גם לתרגום וגם למתורגמן בפולנית, והכבודה הפולנית המקומית, ברוב תבונה, לא הוציאה הפעם הגה. וכי מה יכלו לומר.

כאשר יצאתי מבית הקברות (או כפי שקראו זאת אבותינו, "בית חיים") אל האוטובוס, חשתי כי נטלתי חלק בסתימת גולֵל, בלא הלוויה, ובלא קבר פתוח, ובהעדר מציבה עם זהות. עשינו חסד אחרון... עם עצמנו. אלה שהלכו מאתנו לפני יובל שנים לא נזקקו לו עוד. אך בכך

עדיין הסיפור לא תם.

אמרנו שפולין השתנתה. גם זדונסקה־וולה נשתנתה מאז שביקרנו בה. האוכלוסייה של העיר מונה חמישים אלף תושבים ואם נחסיר את ריבוא היהודים, הרי מאז סוף המלחמה גדלה האוכלוסייה פי שניים וחצי. בינואר 1994 חגגה העיר מלאת מאה שנה להולדתו של מקסימיליאן הקדוש בן העיר. בחוברת שהוציאה העירייה לציון האירוע מסופר כי מקסימיליאן, בנם של יוליוש ומריה קולבה לבית דומברובסקי, נולד כריימונד. הוריו, אורגים במקצועם, נאלצו בשל המשבר הכלכלי בשלהי המאה למכור את ארבעת הנולים ולעקור לעיר לודז׳. אולם חרף המצוקה הכלכלית דאגו ההורים שבנם יקבל חינוך נאות בכלל וחינוך דתי בפרט, והוא נשלח ללמוד בסמינר הפרנציסקני בלבוב. שם שינה את שמו למקסימיליאן. ב־1912 הוא נסע לרומא וקיבל דוקטורט בפילוסופיה ובתיאולוגיה. לאחר המלחמה חזר לארצו והקים בית הוצאה לאור בשם ״אביר הבתולה״ וכן תחנת רדיו – פולין 3. בשנים 1930-36 שהה מקסימיליאן במזרח הרחוק בשליחות מיסיונרית. בראשית המלחמה נעצר לזמן־מה ושוחרר, וב־1941 נעצר שוב והוחזק ליד וארשה ולאחר־מכן נשלח למחנה הריכוז באושוויץ. לאחר שהוא נתפס כמסייע לנידון למוות, הוא עצמו הושם בצינוק והומת בזריקת פנול. יום לאחר הירצחו, נשרפה גופתו.

בשנת 1982 הכריז האפיפיור בן פולין, יוחנן פאול השני, על מקסימיליאן כעל קדוש. הנה כי כן יש לזדונסקה־וולה קדוש שהוא גם אולי סמל לגורל ארבעים אחוזים מן האוכלוסייה של העיר שסיימה את חייה כמוהו. מקסימיליאן מונצח במקומות שונים כיאה לקדוש מקומי. בלוח שעל הכנסייה שברחוב קושצ׳יילנה צוין שכאן הוטבל מקסימיליאן קולבה, והמקום משמש מוקד משיכה למבקרים קתוליים. ממול אף נפתחה אכסניה לתיירים קתוליים. מוקד תיירותי אחר הוא בתי האורגים (ומי היו האורגים אם לא יהודים) ברח׳ זלוטניצקייגו מן המאה ה־19, רחוב שבו הוקם המוזיאון העירוני. הרחוב קרוי על שמו של סטפאן זלוטניצקי, מייסדה של העיר, ובבית האחוזה שלו בקצה שדרת קושצ׳יושקו שוכנת העירייה. המקומות המרכזיים של העיר הם רחוב לאסקה ו״כיכר החירות״, הלוא היא כיכר השוק. כל הרחובות הללו מלאו פעם יהודים. בעיתון המקומי, בטור ״חזרה להיסטוריה״, התפרסם לא מכבר מאמר על קורות הקהילה היהודית בעיר, מפרוץ המלחמה ועד חיסול הגיטו, אך הדורות החדשים בעיר יודעים אך מעט על מייסדי המקום היהודיים

ולזכרם לא הוציאו חוברות ולא הקימו גל־עד. אנחנו עניינו אותם כתיירים עכשוויים ולא כתושבים לשעבר. חמישים תיירים ישראלים, גם כשהם פושטים על מקום גדול הם בולטים, על אחת כמה וכמה בזדונסקה־וולה. בכל מקום שפנית פגשת בהם בהרכבים שונים. אני מצאתי את עצמי תר אחר מוכרת הדובדבנים שהבחנתי בה בדרך לאן־שהוא. לא זו בלבד שאיתרתי אותה, אלא קניתי קילו דובדבנים במחיר מציאה, שמונה־עשר אלף זלוטי, שהם כשני שקלים ושבעים אגורות. הדובדבנים שוב החזירו אותי לאחור. פולין בעונה זאת של השנה היא ארץ הדובדבן, הפטל, הדומדמנית, האוכמנית ועוד תותים לסוגיהם (למעט תות שדה, שהוא פרי של חודש מאי). הדובדבנים לא היו מתוקים למדי. גברת אחרת מן הקבוצה קנתה דובדבנים בשוק בעד עשרים אלף זלוטי לקילו ומכיוון שהיו מתוקים כראוי, נועדו לעלייה ארצה בעוד כשבוע. היו שנכנסו לחנות הלבשה לקניית בגד או חזייה. אנשים אלה, המבוגרים והצעירים כאחד, באו לתהות, לדעת ולא להתענות ולהתמכר למרה שחורה.

בבית־העלמין היהודי אמנם היינו עדים לקץ של הקהילה היהודית של זדונסקה־וולה, אך בסיור נוכחנו בהמשך קיומם של שרידיה. אנשים צעירים שאכפת להם לא רק לספוג את המסר, אלא גם להעבירו. ב־24 באוגוסט 1994 נערך בבית־העלמין הישן של תל אביב ברח' טרומפלדור, טקס אזכרה במלאת 52 שנה לחיסול גיטו זדונסקה־וולה. מול לוח השיש השחור והנישא נאמרו דברים גם מפי נציגים של אלה שהיו שם ושרדו וגם מפי בני הדור השני והשלישי. בתי הבכירה, ענת, התבקשה אף היא לומר כמה דברים, וזה מה שאמרה בין השאר: "אני, ענת גיל־פוגל, נינה של דוד ניידט, נכדה של אסתר גלזר לבית ניידט ובתו של צבי גיל, לשעבר גלזר. השתתפתי בחודש יולי בסיור בפולין עם קבוצה של יוצאי זדונסקה־וולה, שעמם נמנו אנשים אשר נולדו בעיירה ובני דור שני, כמוני, שנולדו וגדלו בארץ ומעולם לא הכירו את נוף מכורת הוריהם. גם אבא וגם אחרים מספרים על זדונסקה־וולה יפה ונחמדה, עיירה תוססת חיים יהודיים עם שדרות ירוקות וכיכר שוק הומה. היום, אם נביט בעיניים זרות, אכן נוכל לתאר אותה כעיירה מלבבת. אך עינינו רואות והלב נחמץ ומתכווץ בכעס ואין־אונים. אנחנו, הדור השני, וגם בני הדור השלישי, יכולים לראות את העיירה ואף לדמיין את אבא ואמא הולכים לבית־הספר. אך הפרק הנורא בין אותם רשמי ילדות מאושרת לבין המציאות הישראלית הוא פרק בלתי־נתפס. ולא משנה כמה מחנות ריכוז ראינו וכמה סיפורים שמענו. הכול היה מעבר לכל דמיון אנושי. הדבר

דומה לגשר חבלים שחלקו המרכזי נקרע ולא קיים ובאורח פלא שני הקצוות עומדים באוויר כאילו כוח נסתר מחזיק אותם. אנחנו, שרוצים להלך עליו לאחור יכולים לנצל את פלאי הטכנולוגיה המודרנית, לקחת מטוס ובכל־זאת... לא להגיע. האנדרטה שהקימונו שם היא במידה מסוימת מעין 'חומה ומגדל' רטרואקטיביים...אנחנו כאן. דורות קודמים, דור ראשון, שני שלישי – אנחנו כאן ושום כוח שבעולם, גם לא הזמן, לא ישכיח מאתנו לא את החור שבגשר החבלים ולא את הקצה הרחוק..."

כך אמרה צאצאית למשפחה שמתוך מעגל קרוב של שאֵרים (סבים סבתות, דודים, בני דודים), כחמישים במספר, שׂרדו שישה בלבד.

אפילוג

גשר של נייר

בעת הביקור הפעם ראיתי את זדונסקה־וולה לא באפור. מדינה שהיתה כבושה כאשר גורשתי ממנה וארץ שעברה מן השחור אל האפור של המשטר הקומוניסטי, כאשר ביקרתי בה ב־1985. כבר לא השוויתי בין הראטוש לבין החורש בלב הכיכר. וגם החורש נשתנה. העלווה הוריקה ובין העצים היו פזורים ספסלים שמלאו מבוגרים וילדים. בתחנת הדלק עמדו כמה מכוניות. הדלק בקיצוב, אך הוא היה מצוי וגם כלי־רכב פרטיים נסעו ברחובות. הבתים לא גבהו מאז. עדיין בתים בני קומה, קומתיים ושלוש קומות, אך אלה נראו קצת יותר מטופלים וסביבתם קצת יותר מטופחת. עסקים רבים הופרטו. יש אתר נופש ושעשועים בשם האנגלי "רילאקס" (תירגע) שבו מגרש טניס, מגרש כדורסל, מקום למחנאות ויש קפה "רילאקס" שבו מציעים "דריניקי" חמים, סאונה, ביליארד ועוד כל מיני עיסוקים של פנאי. על רוב העסקים בפולין כתוב "זאפראשאמי" (מוזמנים). יש מפות צבעוניות לתיירים ובחומר נלווה כתוב לאמור: זדונסקה־וולה, העיר הגדולה ביותר במחוז שייראדז ובה כחמישים אלף תושבים. מרכז של תעשיות טקסטיל ומסחר, ענפים מסורתיים של העיר, שמצויה במעלה אזור לאסק, כארבעים קילומטר מערבית מלודז'.

שנת 1994 תירשם כנראה בתולדות זדונסקה־וולה כשנת תיירות. בראשית השנה חגיגות מאה שנה להולדת מקסימיליאן הקדוש. במחצית השנה יוצאי זדונסקה־וולה באים לחנוך אנדרטה. היא על המפה. יש הרבה ישן שחודש והרבה חדש שלא היה, אבל אין בתי־כנסת, השטיבלעך, המקווה, החדרים, הישיבות, מוסדות חינוך ותרבות, הפאיבריקנטים, הסוחרים, הקצבים וצבא כלי־הקודש. אין ולא כתוב עליהם מאומה, לא ברחובות ולא בעלונים. וכך אנו מוצאים עצמנו

משוטטים בעיר ומחפשים את האתמול בעוד שהפולנים מחפשים, ובצדק, את המחר. הפולנים הם אולי נושא לבדיחות, אך הם לא מבדחים. הם רציניים, חמורי סבר, בעלי חשיבות עצמית. ההיסטוריה לא היטיבה עמם.

בחום של שלושים וארבע מעלות חיפשנו בחורש של הכיכר איזה ספסל מוצל וכאשר אשתי מצאה לבסוף צלו־של־צל, ואני מחפש מים לשטיפת הדובדבנים, התיישב על־ידה פולני לבוש חליפה וענוב עניבה, וניסה לגלגל שיחה עם האשה בשפתו שלו, מתוך הנחה שהיא אמריקנית ממוצא פולני. היא אפילו יידיש לא מבינה ולא נעים היה לה להעתיק מקום.

הוקל לה כאשר אני הופעתי עם שקית נייר ספוגה במים ובה הדובדבנים שנשטפו בברז שבור שבקיר תחנת הדלק.

"פרושה פאנא", הוא אומר לי, והתרגום העברי המדויק הוא "בי אדוני" או המשמעות של "במחילה מכבודו". ביטוי זה משמש פתיח כמעט בראשית כל משפט, כאשר מדי פעם בפעם מיתוספת לו המלה "וייאונץ" (ובכן – WIEC PROSZE PANA)." וייאונץ פרושה פאנא", אומר הג'נטלמן, "אני כפי שאתה רואה אותי, אני מהנדס. הפנסיה שלי עומדת על כארבעה מיליון זלוטי (כמאתיים דולרים) וזה מספיק לי עד כאן (היד מעל לראש). כאשר אני בא למסעדה (בא לי לשאול אותו, איפה, כי חיפשנו מסעדה טובה ומצאנו מין מסעדה עלובה ובה צלעות בשר שמנות לפי מחירון של מאה גרם למנה), ובכן, כאשר אני בא למסעדה, פרושה פאנא, אני לא מבקש חמישים גרם שינקן, אלא מאה, מאה וחמישים. ומכיוון שאני בודד ואין לי אשה אני יכול לחיות חיים משוגעים. אלא ש"פרושה פאנא", לא כולם נהנים מרמת חיים זאת. מצב האנשים קשה והם בקושי גומרים את החודש.

הפתיחה ההצהרתית הזאת אמורה היתה לקבוע איזה שוויון בין קפיטליסט אמריקני שכמותי, לבין קפיטליסט מקומי שכמותו. אחר־כך הוא שאל אותי איך אני מתרשם מפולין ומן השינוי שעבר עליה, שעליו הוא גאה, ארץ שהשתחררה מהעול הקומוניסטי וממשטר מושחת, אלא שהמערב לא מעריך כראוי את המשמעות ולא תומך מספיק בפולין. הנה חשבתי לעצמי: אחי ל"חלוקה", מורי ורבי לשנור. וכדי שלא אחשוד בכשרים שהוא מבקש לעצמו חסדים, קיבלתי הדרן של "פרושה פאנא", מצבו מצוין והוא חי כמו לורד עד למעלה ראש והוא יכול להרשות לעצמו קוטלט חזירים משובח מדי יום. ואני רוקע ברגלי ומקלל את הספסל והצל ולבסוף אחרי עוד כמה "פרושה פאנא", אני מבקש את מחילתו שלו, ואנו

משאירים את הספסל המוצל בלבדית לג׳נטלמן הפולני, שלא העלה על דעתו את האפשרות שמדובר ביהודים שבאו לכאן לזכר פולין אחרת.

אנו עושים עוד סיבוב ופוגשים עמיתים לקבוצה ומטיילים לפארק אנשטאט שבפתחו היה עץ אלון עתיק חלול ובו היינו רגילים להצטלם. מן העץ נשאר חציו בלבד, גורל שפיר יותר מאשר עץ סאקויה מפורסם ב״מואירווד״ שבסאן פרנציסקו שדרכו אפשר היה לעבור במכונית והוא התמוטט כליל. האגם היה רדוד בשל עצירת גשמים אך המקום הקרין שלווה וחן מסוים, משהו מן המראות והניחוחות של הימים ההם. מראות, מראות אבל איפה השירותים. נאלצתי לחזור לבניין העירייה, שם התכנס הוועד של יוצאי זדונסקה־וולה לישיבה עם אבות ואמהות העיר. אך ראו אותי, תפסו בידי והפצירו בי שאשב למען השם... בושה וחרפה שהמארחים מחכים כבר חצי שעה לאורחים והקוואורום המינימלי של הוועד לא נמצא. יבוא ישראלי. מזגו לי מיץ וכיבדו אותי בעוגת אוכמניות ובלבד שאצטרף לייצוג הצד הישראלי. אני נזקקתי לשירותים ומישהו מסר לי שראו את בתי ואת בעלה שהגיעו אל העיר במונית היישר מוורשה, וזאת סיבה כפולה ומכופלת לבקש סליחה ולהבטיח שאגייס מיד את הקוואורום. רצתי לשירותים ואחר־כך לאשתי ששכבה בפאתי הפארק, ושום דבר שבעולם לא היה בו כדי להזיז אותה, מלבד, כמובן, הבשורה שהבנים האובדים נמצאו סוף סוף בריאים ושלמים והם בעיר ומחפשים אותנו. חזרנו על עקבותינו לכיכר, מרכז העיר שמשם הלכו כולם ולשם באו כולם, והנה כבתזמון מדויק, נפגשנו והאושר היה גדול. בתי ובעלה הגיעו לצור־מחצבת המשפחה, לזדונסקה־וולה, שעליה שמעו הרבה מן הסבתא ומעט מן האבא.

הנה החורש שתפס את מקום הראטוש, הנה האנדרטה, כאן עמדו הכרכרות וכאן היה ביתנו והמרפסת. הבית, היכן הבית? בעבר הרחוק בית מספר 29 בכיכר השוק, בעבר הקרוב מספר 28 בכיכר החירות. ואילו עכשיו אין 29 ואין 28. משהו לא בסדר, משהו שוב השתבש לי. הסיפור של 1985 חוזר על עצמו. אבל לא! סיפורים לא חוזרים על עצמם בדיוק. תמיד יש ניואנסים. הבית שלנו, זה שבחזית הכיכר, נהרס לפני ארבע שנים.

אין בית, ואין מרפסת. בין כיכר השוק ובין כיכר החירות – גשר של נייר שעליו פסענו.

ורשה
גור
מרכז חסידי גור בעולם
ראדום

קוטו
חלמנו
גיא ההריגה של יהודי זדונסקה-וולה
וכל ערי המחוז והאזור
גרמניה
לודז׳
המטרופולין של אחד
המרכזים היהודיים הגדולים
בפולין ובאירופה
זדונסקה-וולה
פיוטרקוב טריב
לאושוויץ

צבי גיל עלה לארץ ב־1945 במסגרת עליית הנוער ונקלט במוסד החינוכי החקלאי במגדיאל. הוא השתתף במלחמת השחרור, בתחילתה בחטיבת כרמלי שלחמה בצפון ובסיומה בחיל המודיעין.

בראשית שנות החמישים הוא שימש כשליח בארה"ב מטעם מחלקת הנוער והחלוץ של הסוכנות היהודית. בתקופה זאת החל בכתיבת סיפורים קצרים בעברית ובאנגלית. מאז אמצע שנות החמישים עסק צבי גיל בעתונות ובשידור והוא מילא תפקידים בכירים ברדיו ובטלוויזיה.

צבי גיל הוא בוגר האוניברסיטה העברית בירושלים במדעי הרוח ומוסמך "אוניברסיטת ניו יורק" במדעי החברה (סוציולוגיה ואמנויות התקשורת). במסגרת עבודתו האקדמית ערך כמה מחקרים בנושא השפעת שידורי הרדיו המערביים על המאזינים במזרח אירופה ובנושא התעמולה באו"ם. הוא כתב, ביים והפיק סרטי תעודה, ביניהם סרט היסטורי על "קול ירושלים" ("גלים בינוניים עד רוגשים"). הוא כתב ספר על תולדות הטלוויזיה הישראלית בשם "בית היהלומים", שראה אור בשנת 1986.

בספר "גשר של נייר" עוסק צבי גיל בתקשורת מסוג אחר – בקשר עם עברו שלו. זהו סיפור של ילד ונער מתבגר על מה שראה וחווה בשנים 1935–1945, תחילה בביתו ובקהילתו התוססת ואחר כך במדורי האימה של מלחמת העולם השניה. זהו סיפור ציורי על התרחשויות ודמויות, של יהודים וגויים, של חיות בית ושל חיות אדם והוא שזור בחוט של הומור לאורך כל הספר גם כאשר התיאור הוא מן התופת.

משרד הבטחון - ההוצאה לאור